

84(543)

481 Абдулҳамид Исмоил

143

ЖИИ-ЛАР БАЗМИ

ёхуд

КАТТА ЎЙИ-И

Абдулла Қодирий ҳақидаги
илк роман

CH0000034599

84(5Y3)
И 81
Абдулҳамид Исмоил

ЖИИ-ЛАР БАЗМИ

ёхуд

КАТТА ЎЙИН

Абдулла Қодирий ҳақидаги илк роман

Nizomiy nomli
T D P U
kutubxonasi

Тошкент
«Академнашр»
2016

928 016

УОЎК: 821.512.133-31
КБК: 84(5Ў)7
И 81

И 81 Исмоил, Абдулҳамид.

Жинлар базми ёхуд катта ўйин [Матн] / А. Исмоил. – Тошкент:
Академнашр, 2016, – 416 б.

ISBN 978-9943-4729-6-9

УОЎК: 821.512.133-31
КБК: 84(5Ў)7

Ўзбек романчилиги тарихида янги саҳифа очиши кутилаётган мазкур асарда Абдулла Қодирий ҳаётининг сўнги давлари ва ўлкамизда XIX аср ўрталарида юз берган аянчли воқеалар қаламга олинган. Ёзувчи воқеаларни шу қадар усталик билан кўз олдимизда гавдалантирадики, сўнги саҳифагача китобхон асар таъсиридан чиқиб кетолмайди. Кенг ўқувчилар оммаси учун мўлжалланган мазкур роман мутолааси барчамизга муборак бўлсин!

Масъул муҳаррир:

Эркин АЎЗАМ, *Ўзбекистон халқ ёзувчиси*

Тақризчилар:

Наим КАРИМОВ, *филология фанлари доктори, профессор,*
Абдуқажом ЙЎЛДОШЕВ, *ёзувчи*

Роман муқаддам «Жаҳон адабиёти» журналида чоп этилган.

ISBN 978-9943-4729-6-9

© А.Исмоил «Жинлар базми ёхуд катта ўйин»
© «Akademnashr», 2016

Хаёли

Кўнгилдаги муҳаббатнинг учқунин
Хаёлимнинг бир бурчига беркитдим.
Ул учқуннинг кучлигидан сийнамда
Ҳеч тузалмас, оғир яра бор этдим.

Қулоғимга «ол бахт» деб эшитилган
Азонларни шайтоний деб ўйладим;
Шунинг учун бахт берган малакка
Турли-туман афсоналар сўзладим...

Сочларини ўйнаб туриб эшитди
Ва дедиким: «Афсоналар беҳуда!»
Бул сўзлари қулоғимга етишди:
«Оқдим, – деди, – қонли, зардобли сувда...»

«Оқ-оқ, – деди афсоналар султони, –
Сенинг тахтинг, бахтинг унда кутади;
Ул зардобли, қонли сувлар остида
Қора кийган жонинг жилва этадир».

Кет, эй шайтон, босирқадим... қўрқаман;
Кет-кет. Қилич синган, қалқон тешилган.
Кўрасанми? Мен эзилган, ётаман,
Устимга-да бало тоғи йиқилган.

Сўнгги нафас, охирги дам, эй малак,
Кел, бир қара, сўнгга йиқилсун фалак.

Чулпон

Улоқ

Ўша йил куз ўзгача чиройда келди. Шаҳар кезиб Кўчадаги янги тушган трамвай бекатидан ҳувиллаган кўчалар бўйлаб уйга қайтасанми, Самарқанд дарвозадаги синчу гувала деворлар ортига кўз қирини ташлайсанми, толиқиб ўз боғингга чиқасанми — кўк осмон остида алвон-алвон ранглар. Сарғишу қизғиш барглар негадир бу кузак қовжирамай, шоҳу бутоқлардан узилмасдан, гўёки мусаффо ва осуда ҳавода қишларга довр ялт-ялт қилпирагусидек. Шундай эса-да, силжимас ҳаводаю қартайган ушўқ қуёшда аллақандай ҳазинлигу аччиқлик, кўзга бўлмаса-да, димоққа сезиларди. Узоқларда ёқилган чўпу хазоннинг элас-элас исимиди бу тахирлик?..

Ким билсин...

Бугунга Абдулла ток кўмишни мўлжаллаган. Барди ўрилиб, ҳув чеккароқда увун-тўда ғарамланган. Туновида болалар гулхан ёқиб, бардига ўт қўйиб юборай дейишди. Худо бир асради ўшанда. Токқайчи қўлида Абдулла кенг ишком тагида тураркан, бир-икки ерда истак узилиб, бағозлар бўшаганига кўзи тушди-да, бу фавқулудда ҳолни нимага йўйишини билмади: ҳосилнинг мўллигими ё қаровнинг озлигимиди боис? Рост-да, бу ёзу бу куз боғига одатдагидек қаролмади, жабр бўлди пояга. Кўнгли алаҳсиди. Офтобчувоқ кўкламда токни очганидан бери оламда жинлар базми бошланиб кетгандек. Кўча-кўйда уззукун янграгани — ғат-ғат оркестру «ура-ура» ҳайқириклари. Хадрадан то Ўрдага қадар ҳар бинога сўлақмондек қилиб расмлар осилган. Ерга тиқилган хода борки, устида ранг-баранг байроқ. Кечалари эса ягана кўрган даладагидек бирма-бир жўралари йўқолади. Бириси кунӣ Ғозӣ Юнус домланинг беркинавериби униққан ўғли Тўлқин отасининг тилла соатини кўтариб, пул сўраб келибди. Тунов эса Чўлпоннинг бебаҳра хотини Катя-хоним: «Сиз тавсия хати ёзиб юборинг, сизга ишонишади-ку!» — деб йиғлайди. Кимга ким ишонарди ҳозир?! Кунимиз бетайин, қаттол замонга қолиб кетган бўлса. Дала яганаланиб, уватга айлангани йўқ. Ҳазрат айтмиш: «Бешаи Мозандаронга тушти ўт». Олағовурда ҳўлу қуруқ бирдек ёняпти. Мана унинг

ўзи ҳам эгарланган очага отдек тайёр турибди. «Чух!» – дейишса, кетади.

Бу маъюс хаёлларда Абдулла токнинг пастқам, олақа-роқ новдаларини кеса бошлаганини ҳам сезмай қолибди. Аста-секин қийшанғи пояни бутуқлай кетди. Ҳали-бери чуғурлашиб болалари ҳам ёппасига-қийғос ҳашарга чиқиб келишса ажаб эмас. Афсуски, тўнғичи Ҳабибулло касал бўлиб ётиб қолди, ёнига кириб ишни тезлаштиришармиди. Лўмбиллаган кенжатои Масъуд «отам-отам» бўлиб, ўроқ деганда косовни узатса-да, гапга солиб турар. Кенжасини эслаб Абдулла мийиғида кулиб қўйди. Олам ҳодис, ҳалида нарвонни шитоброқ тиккайтирилган иш-комга қўйса борми, маймунчадек тепасига чиқиб кетади. «Дада-чи, дада, чилпиган истакларни мен кесай», – деб боғбон-отачадек хархаша қилади. Майли-да! Қайдам, тоқларнинг барини бугун кесиб, ётқизиб, қўндоқлаб, барди билан ёпишга улгурмасов! Яна эрта бор, яна, Худо хоҳласа, индин бор... Тоқларини кўмар ҳам, совуқлар ҳам ўтар, шовур-шовур ёмғирли кўклам қайтиб, буюрса, пояю бачкилар яна занг отар... Бир кўмилади, бир яна ҳеч нарса бўлмагандек очилади... Адабиёт ҳам шундай эмасми деб ўйлади қаншаридаги бир томчи терни артиб Абдулла.

Олачалпоқдан кўзлари қамашдими, чунки худди шу пайт кесилган бир новда қўлига илашиб, шапалоқдек барғни ўзи билан ерга тортдию бояги барг остида яширинган майдагина ғужумча узум очилиб қолди. «Қирмизка-қирмизка!» – деб ўтган йили аллақаердан топиб эккан токи. Бояги шингил ҳам қирмизка номига монанд, узилмай панада ётаверганидан қип-қирмизи бўлиб етишган, юм-юмалоқ узумчалари ҳам – зўри келса – шабнам томчисидан зиёда эмас, худди ўйинчоқ ғужумнинг ўзгинаси. Юраклари дук-дук урди Абдулланинг. Анчадан бери кўнглига тутиб юрган китоби бор эди: уч подшоҳга хотин бўлган гўзал каниз ҳикояси. Барг остида қизларнинг луччак бетидек қип-қирмизи бўлиб яширинган бу шингилнинг кеч кузда бир куни яланғоч қинғайган новдалар аро тўсатдан муҳайё бўлиши Абдулланинг чигал ўйларини бирдан ёзиб юборгандек эди. «Масъуд, отам, кела қолинг!» – деб севинч ила уй томонга ҳайқирди. Кўнгил қурғур қув-

да, ғужум ҳали лиққою тахирлаб қолган бўлмасин дея кенжасига илинган шингилнинг энг майда донасини эндигина узун рўзадан чиққан тишига қўйиб эдики, безаха узумча тирс этиб, тилни ёрадиган шираю маза бехосдан Абдулланинг бутун вужудига урди.

Биракайига билди у қандай бошлашини бу қиссани. Шундай ажабтовур қисса бўлсинки, уни ўқиган одам «Ўткан кунлар»ни ҳам, «Меҳробдан чаён»ни ҳам унутиб юборсин. Кўча бошидаги Аҳмад Қоридан «Бадое ул-виқоя»ни олиб ўқиш демаса, Мулло Олим Махдуму Ҳакимхон тўраларни аврасидан астаригача титкилаб чиқди. Манави уйнинг атала-бўтала ишларидан хотиржам бўлиб, бир қиш оёғини сандалга солиб узлатда ўтирса, қиссани албатта ёзиб битиради...

Лўппи кенжатоёи, отаси, Отабеги уйдан чиқавермагач, Абдулла чирсиллатиб яна бир дона ғойибдан келган қирмизка узумдан еди-да, ғужумчанинг қолдиғини бежама сифат қулоқ ортига қистириб ишга киришди.

Ўша аёз қишнинг 31 декабрь куни, янги 1938 йил арафасида, Абдуллани таъзири билмол қилиб уйдан қамоққа олиб кетишди...

* * *

Йўқ, у ҳикояни сарғайган барг остида беркиниб, кеч кузга етиб келган хазонак ғужумчадан бошлагани йўқ. Абдулла қиссани улгили улоқдан бошлади. Эмишки, Бухоро амири Ҳайдархоннинг иккинчи ўғли Насруллоҳхон Қаршида ҳоким бўлиб ўтирган пайти улоқ томошасини хуш кўрар, мана бу куни ҳам ўзининг эндигина совитилган тўриқ айғирига миниб шаҳар четидаги сайхонга кириб борарди. Отлар ичида Насруллоҳхон тўриқларини хушлар эди. Балки, сағрисиға қамчи урганда ё сонини қилич тилганда сизган қон кўзга ташланмаганлиги учундир! Ҳокимни аёнлари билан кўрган оломон ғала-ғовурда такбирлар айтишга киришар экан, Насруллоҳхон ўзининг бедав тўриғига кўз қирини ташлаб қўйди: отмисан от-да; ёллариға жажжигина зар қўнғироқлар боғланган,

буларнинг ҳар эшитилар-эшитилмас зинғирига тафти совиса-да, қони ҳали совимаган айғир сесканиб, зийрак тортади, юганининг юмшоқ қайишига садафлар тақилган, эгарнинг қоши қизил тиллодан, ҳатто тўқими ҳам оқ буталарнинг юнгидан босилган кигиз... «Ҳа, савил!» — деб қўяди отнинг ҳар бир силкинишига дўлвор гавдали ҳоким. Унинг зарчопонларини айтмайсизми, қараган одамларнинг кўзлари қамашади, айниқса, тоза тилло устига от кўзидек гавҳар қўндирилган камар тўқасию бу камарга осилган ғилофу шамшир. Ушбу ерга тўпланган бор авомнинг бисотидан ортиқроқ бўлса бордир. «Ҳай-ҳай, не жавоҳир!» — деб ўйлаб қўяди ўз-ўзидан кўнгли тўлиб Насруллоҳхон.

Мана силлиқ юзлиг-у, бироқ чап кўзи билан бети аҳён-аҳён учар ёш ҳоким кенг чорпоя қапа остига кириб борди-да, эпчил ясовуллардан бири ҳумоюн тўриқнинг оёғига тушов солдию икки ёндан икки ғулом елпиғичларини кўтаришган эди ҳамки, такбирлар бир зумда тиниб, ўртага баковул ила шаҳар қозиси чиқишди. Қозикалон узундан-узоқ қилиб Қуббати Дин Бухоро аморотида Иймон сирожини порлоқ тутган Манғит хонаводасию хоссатан ўшал хонавода гавҳари шаҳзода Насруллоҳхон шарафларига дуои саломлар қилиб, ҳоким қамчисини бир силкигачгина ўртадан ғойиб бўлди-да, баковул нарироқда кишнагану ер тепган асов отларини шайлаб турган чавандозларга қарата ўз йўриқларини ҳайқирди. «Якум, — деди, — бир-бирингни қулатмайсан, бир-бирингга қамчи урмайсан, дуввум, — деди, — отларингни бир-бирига тишлатмайсану тепдирмайсан, севум, — деди, — йиқилганни отинг билан депсатмайсан». Чавандозларнинг бари: «Балли! Балли!» — деб бу гапларни олқишлаб туришди. Шу пайт қора от минган икки навкар тақимига улоқни босганча чеккадан елдек учиб келишди-да, ҳоким капасининг шундоқ пешида ўн қадамларча нари новвосча келадиган улоқни ерга улоқтиришдию бир зумга тўхтамай, боди раф-раф бўлиб оломон томонга ўтиб кетишди.

Баковул томоғини йиртгудек бўлиб: «Улоқ кўтарилди!» — деб буюрди ва дарров ўзини панага тортди. Ана бошланди шунда рўзи маҳшар! Гижинглаб турган отлар чангу

чим кўтариб, дупур-дупурга тушди, авом, тизгини қўйиб юборилгандек, галаён кўтарди, узоқроқдаги ўлаксахўр қарғалар жон ҳолатда осмонга қалқди.

«Ол!» – деди кимдир. «Ёпиш!» – деди бошқаси. «Шошма!» – деди учинчиси. Мингларча одам бу жўрга қўшилди, ит эгасини танимай қолди.

Даврага интилган отларнинг пишқиришидан Насруллоҳоннинг тўриғи чўчидими ё қони қўзидими, тушовига қарамасдан юлқинди, тепина бошлади, бироқ: «Ё, сабил» – деб жиловни қўлига маҳкам ўраган ҳоким тортишга ҳам улгурмасдан икки ясовул икки тарафдан узангига ёпишишди. Отларнинг оғизлари қийшайди, оғизларидан кўпиклар сачради, қамчилар ёғилди, қани, ҳоким бу орада улоқни кўрса.

Кўргани бир-бирини туртиб-суртган отларнинг кетлари бўлди. Юраги дук-дук урди ҳокимнинг. Икки ясовулини икки томонга тепиб, отини ўртага солмоқчи бўлди, шамширини яланглатиб бўлса-да орага ёриб кирсаю қамчи оғзида, бир энгашиб улоқни ўзи кўтарса... Тўриғи ҳам ҳокимнинг фикру зикрини сезгандек яна бир талпинди ва агарда шунда тумонат отлар даврасидан қулоқ пардасини йиртгудек чинқирӣқ кўтарилмаганида эди, ким билсин, савлату давлатига қарамай Насруллоҳон ўзини даврага урармиди...

Чека отлар бирданига сийраклашиб, туёқлар оралаб кўргани шу бўлдики, кимдир улоқни эмас, илигидан тортиб тақимига одам боласини кўтармоқда эди...

«От босди, от босди» – деган овоза чор тарафга бошлар оша тарқалди. Баковул ўртадаги пусиб қолган даврага шошилди. Бир зум ўтмай орадан улоқни эмас, бежон чавандозлардан бирини от гарданига осилтириб яна бир чавандоз чиқди-да, унинг ортидан қўлма-қўл қилиб етимлаган саман отини баковулга тутқазишди. Баковул ҳоким тарафга таъзим ила боққанди, ҳоким бош ирғади. Чокарлардан иккиси қапа ичидан зарбоф чопон олиб чиқиб, саманнинг устига ёпишди. Баковул саман жиловини тана кўтариб чиққан отликқа тутқазди-да, у оломон ичида дод-вой кўтарилган тарафга икки отни йўрғалатганча жўнади.

Узоқдаги оҳу вовайлога қарамай, яна улоқ кўтариш бошланиб кетди. Энди чеккароқда турганлар ўзларини ўртага уришди. Бундан бир ҳафта аввал Қаршига Насруллоҳхоннинг отаси Бухоро амири Ҳайдар подшоҳ келган эди, бугун олампаноҳ вазири Ҳаким қушбегидан чопар келибди: «Валинеъматингиз сиздан қайтгач бетоб бўлиб қолдилар, масиҳ нафасли табиблар муолажа учун қанча уринмасин, аҳволи ҳумоюнлари тобора оғирлашмоқда», – деган мазмунда. Ҳаким қушбеги: «Тадоригингизни кўраверинг!» – деб юборибди.

Отаси илмга берилди, ҳилмга берилди, манғитлар хонаводасини заифлади. Аморат фитналарга чўмган. Бари бир-бирини сотган. Самарқанд ҳокими Давлат қушбегини хитой-қипчоқ улуси талабди. Шаҳрисабз томондан Дониёл оталиқ бир нечта қўрғонни қўлга киритган. Ички хиёнатлардан фойдаланиб Ҳўқанд амири Умархон Жиззах қалъасини узук кўзидек қамалга олган...

Аҳволи ҳумоюнлари тобора оғирлашаётганмиш. Бу ерда эканларида манови ўлаксахўр баковул бир нарса едириб қўйган бўлмасин тагин. «Бир томчиси от йиқитадиган маргумушим бор», – деб мақтаниб юрарди, ош-пошларига солиб юборганмикан?! Бир терговга тутса буларди бу мурдашўйни. Майли, режаланган ишлар битиб олсин-чи!

Шу тоб яна қий-чув кўтарилди. «Улоқ, улоқ кўтарилди!» Чиндан ҳам кўтарилган улоққа чап томондан узатилган қўлни тиззаси билан шарақлатиб синдириб, кетда қолган дод-войга қарамасдан, орадан ёшгина бир чавандоз отилиб чиқди-да, улоқни тақимига босганча ҳокимникидай тўриқ айғирини ўнг томонга учирди. Кетидан отларнинг жийронию қорабайири, чақирию бўзи, марқасию ахалтакаси, оқбулоғу кўки қувишга ташланди. Баковулнинг «бировингга қамчи урма» дегани қани, шартиллатиб оғзи-бурнини билмай савалаб ётишибди. От отни чалган, чавандозлар чим билан бир бўлиб туёқлар остида қолиб кетишган, яна боягиндай қиёмат!

Эллик қадамча нарида тўриқнинг оёғи дўнғалакми, чуқурга тойдими, бир энтиккан эди, чил минган чавандоз бир тарафдан, бурноч мингани иккинчи тарафдан ўртага олишди ва яна чопганча торт-торт бошланиб кетди. Ле-

кин оти қоқилса ҳам, чавандози абжир экан, тақимидан бермади улоғини бояги дунон йигит, қамчиси бирининг биқинига ниқталди, жиловини кескин чап томон тортган эди, улоқ босган тиззаси қўл узатган иккинчи чавандозни ҳам эгаридан улоқтириб юборди-да, бир неча қадам улоққа ёпишганча у ер бўйлаб судралди-да, тап этиб ўз отининг тагида қолиб кетди.

«Азамат!» — деб юборди силлиқ юзли Насруллоҳхон. Улоқни кўтарганига яраша олиб кетишни ҳам эплаган бу йигитчани негадир ўзига ўхшатди. Бошқа пайт, айниқса, отасининг ўнгида баковулни чақириб сўкарди, балки, бироқ бу кез аллақайси хаёлда йигитга офаринлар айтди. Отаси Амир Ҳайдарга бир нарса бўлгудек бўлса, Насруллоҳхоннинг отаси Амир Ҳусайн, инилари Умархону Зубайрхон, Ҳамзахону Сардорхонлар улоққа ташлангандек тахтига ёпишишади. Лекин улоқни байталлар уюри эмас-да, остида типирчилаб турган тўриқ ғўнонни минган Амир Насруллоҳхон олиб кетиши муқаррар.

Шу фикрда томошанинг қоқ авжида тарк этиб шошган аъёнларига қарамай ҳоким тушовсизланган отини кўшикка қараб чоптирди...

Абдулланинг ўз қиссасини кеч кузда ғайбдан пайдо бўлган бир бошча узумдан эмас, улоқдан бошлаганича ҳам бор экан.

Янги йил арафаси, 31 декабрь куни уйига бостириб кела, бола-чақанинг доду войи, обидийдасига қарамай, ўртадаги дастурхонни ағдар-тўнтар қилиб, китобу қоғозларнинг тинтувига киришишганида ана ўша улоқ саҳнаси бир кечиб ўтди Абдулланинг хаёлидан. «Чуҳ!» — дейишни кутган от эдим, энди бу чавандозлар ўзимни тақимларига босишади, чоғи», — деб ўйлаган эди ҳамки, лаин очарвоҳлар икки қўлига икки кишан солиб, икки қўлидан судраганича ҳовлида кўтарилган қиёмат оралаб дарвоза тагидаги турган учқур машинага улоқтиришди.

Абдулла бундан ўн бир йил аввал қамалиб чиққани учунми, на саросима, на гулгулага тушган эди. Боёв кўнгил ғалаёнга ўшанда учраб, ўшанда куйиб бўлган.

Ташқаридан энди-энди урф бўла бошлаган янги йил байрамининг шовқинлари, анбуҳ карнай-сурнай гат-гатию ноғораларнинг гиж-бадабанги қулоғига чалинар экан, қўлида кишани ҳар силкинишдан занг урганида тўймисан-тўйни эсларди у.

1235 инчи ҳижрия, Сунбула ойининг ўрталари каллаи саҳардан карнаю сурнай овози дориламон пойтахти Хуқанднинг паст ҳавосини осмону фалакка кўтарган. Жарчиларнинг ҳайқириқлари бу кун барно юзли амиралмуслимийн Умар ибн Олимхон Ғозихўжанинг гўзалликда тенги йўқ қизи Пошшахонни ўз никоҳи шаръияларига олишларини шаҳар фуқарою фузалосига эълон этмоқда. Саройдан эса машшоқу муғаннийларнинг мунгли хирғойилари тарала бошлаган. Ўрдада халойиққа ош, саройда аҳли хосга зиёфат, бир эмас, уч кунга байрам...

Бу тўй амиралмуслимийннинг биринчи тўйи эмас, шу боис бўйи ўртадан жичча пастроқ, бироқ савлатдор амирнинг ўзи ҳам, халойиқ ҳам уч кунлик ҳашамат тараддудида ўз тадоригини кўрмоқда. Гулчилар саройга даста-даста гул ташиган, қандолатчилар қозонларидан узилмай ҳолваю новвот, пашмагу хўрозқандлар пишириш билан машғул, ўрислардан асирга тушган икки мушакбоз тўпларни уртуксизлантириб, аввалдан тайёрланган ранг-баранг мушаклар учун улкан лўпчиқлар ила тозалашмоқда.

Юзига бироз сўлиқлик югурган Амиралмўминийн эса шаҳару қалъаларни забт этишдан олмаган нашъасида усрукланиб ўтирибди. Ўн саккиз минг оламда тенги йўқ ўн саккиз ёш гўзал қиз бу кеча унинг никоҳига тушажак. Ҳазрат айтмиш:

Ўн саккиз минг олам ошуби агар бошиндадур,
Не ажаб чун сарвинозим ўн саккиз ёшиндадур.

Ҳай-ҳай, не ошублар ила ани қўлга киритди. Эндигина ёзилган ғазалида битилмиш:

Ғамингдин, эй пари рухсора, жони нотавоним бор,
Қилурға ранги ҳижронинг қиличин қатра қоним бор...

Бир куни ҳаракатда эпчил Амир Умархон Шаҳрихон-га ўз синглиси Офтобойимдан хабар олгани борганида у даргоҳда Шаҳрихон хонининг оқила ва покиза хотини ҳам ҳозир экан. У амир арзига ушбу сўзларни қилди: «Ҳазрати олийлари хотирларида бўлса, Уратепадан Сайид Ғози хожани ўз газабларига дучор этиб, кўч-кўрони билан ушбу вилоятга сургун қилиб эрдилар. У зот ҳозир шу ўлтирган уйимиз орқасидаги бир кулбада хору зорликда кун кечирмоқда. Аммо ул зотнинг Ойхонпошша отли бир қизи борки, унинг чиройини тавсиф этишга сўз ожиз, тил соқов, қалам синиқдур.

Ул қилвир хотин қизнинг таърифини зиёда қилдики, амиралмўминийн орада таъмами ё ғараз бор деган гумонга борди, бироқ барча тарқагач, Умархон ўз синглиси Офтобойим билан қолганида ул маликаи айёр негадир янгидан ўрганган Шаҳрихон шевасида: «Ҳа, тузук, бу қизди мен ҳам кўргонман-да, бети – синмаган сопол ой, кўзлари – тун бошида ярақлаган Чўлпон, бели – болчи арининг белидек ингичка», – деб болалигида бирга тинглаган «Минг бир кеча» тавсифларидан келтирган заҳоти Амирнинг юраклари дарз кетди. Эртак айтмиш, энди чегачига эҳтиёж унинг бутун вужудини қамради...

Бир эмас, икки дафъа Ғози хожанинг уйига совчи юборди, иккала сафар ҳам йўқ жавобини эшитди. Бирида: «Бу мастурамизни қариндошлардан бирига унаштириб қўйганмиз, яқин орадаги тўйнинг тадоригидаммиз», – деган эса, иккинчи кез Ғози хожа ўз аламини очикроқ ифода этибди. «Мен ғурбатда юрган бир айбаки ғариб бўлсам. Амиралмўминийннинг бу саъй-корлари на адолат юзасидан, на дину диёнат жиҳатидан ақлга тўғри келади. Агар зўрлик билан олмоқчи бўлсалар, яна ўзлари биладилар!» – деб хотинларнинг йиғи-сиғисини қўшиб совчиларни қайтарган экан.

Лекин...

Шу пайт ичи қоронғи машина таққа тўхтаб Абдулланинг хаёлини узди. Манзилга етиб келишибди-да... Навқирон ёшлигида ёзган бир ҳикояси бўлгич эди. Отасининг

бир ваҳимали саргузашти ҳақида. «Жинлар базми» деган... Отасига ўхшаб Абдулланиям жин босдими?

Эшиклар шарақлаб очилди-да, ташқарида осуда ёғаётган лайлакқорни ҳар томонга тўзитиб, ҳайқиреқ янгради: «Кадыри, выходи!». Тўрт тарафи қоп-қора олабаргоҳ бино билан ўралган ҳовлида одам оёғи босмаган покизаю беғубор кўм-кўк қор ётарди...

* * *

Қўлида кишани билан Абдуллани қоронғу бинонинг қоронғу зиналари бўйлаб қоронғу ертўлага судрашди. Ертўланинг бир хонасида темир катакка илинган жинчироқ остида пешанаси ортга кетган бир барзангидек ўрис Абдулланинг чопони остига қўлини тикиб, чўнтаklarини кавлаб, сариқ чақагача бор пулини йиғиб олди-да, сўнг иштонига ёпишиб, ултон камарини ечди. «Мана бунга имзо чек!» — деб бир парча қоғозни узатар экан, Абдулла қўлидаги кишанга имо қилган эди: «Ҳа, ёзувчишка, қичиган қўлларинг қисқарибди-да!» — деб тиззасига оғир этиги билан тепган эди, қимтилаб Абдулла чидаб бўлмас оғриқдан икки букилди. «Тишла энди ручкани!» — деб ўшқирди бу бандибон жаллод.

«Қўй, Винокуров, — деб аралашгандек бўлди уйда тинтув қилганлардан бири, — келиши биланоқ ўлдириб юборма! Ҳали бу ифлосни сўроқ қилишим керак! Пока в одиночку!» — деб буйруқ берди-да, анави онағар Винокуровни Янги йили билан табриклаб, ўзи уйга, оиласи билан байрамни кутгани кетишини айтди.

Янги йил аламини олдами ўшанда Абдулладан қияпешона Винокурови ё Янги йил қилиб аввалдан ичиб олган эканми, роса тепкилади, сўкди, урди маҳбусни ва чалажон ҳолатда якка камерага ташлади. Бўғзига ёпишай деса — қўллари кишанланган, тишлай деса — номардлик, лабини қон қилиб тишлаганича Оллоҳга солди бу безанглаган махлуқни Абдулла...

Лўқиллаган оғриққа ҳам кўникса бўларкан: нафасингни оғриқ тўлқинларига мослайсан-да, бу мавжнинг авжини атайин кутасан, лекин адолатсизлик аламига

чидаб бўлмайди, кучсизлик азобига бардош бериш қийин. Абдулла аввалига анавининг бағритошлигинию юрагини анор қилиб эзган бу оғриқни унинг ўрислигига йўйди, бироқ уйдан чиқаверишида афтидан андиروқ татар терговчининг «ий»лаганроқ талаффузидаги гаплари эсига тушди: «Сини биз биялбиз. Уртақларинг барлиғини бизгя йеткурганляр...»

Қамоқ борки, унда тепки емасдан қолмайсан. 26 нчи йили ҳам Абдуллани ўлардек тепкилашган. Унда ўзининг эгиз ўзбеклари. Лекин унда ҳам юрагини қон қилгани бу тепкилару муштлар эмас, ўзи ишонган, ўзи дўст деб тутинган қора кўзларнинг хиёнати бўлган эди. Ўшанда шу қора кўзларга қайта қараш ўрнига маҳкамадан, тузукроғи, уни отиб ташлашни сўраган эди. Ўшанда бебош ёшлик ғурурида на бола-чақасини, на Раҳбарини ўйлаган экан...

Бир кун, ўзининг болалигида ерли рус мактабида ўқиятган чоғи, ҳавас қилиб башанг янги шим, янги чопонда арча байрамига келаётганида мактаб қоровули Холмирза тажанг эшик тагида тутиб олиб: «Сан ҳам копир бўлдингми?» — деб балдоқи билан бола болдирига аямай тушириб қолганида буни кўрган адабиёт ўқитувчиси Георгий Евстигнеевич чолнинг олдида келиб, тоза сарт тилида: «Ахир Исо ибн Мариямнинг милоди бу. Исо сенинг ҳам пайғамбаринг-ку!» — деб айтганини эслади Абдулла. Ўшанда янги шимию оёғи қонга буланиб, арча байрамининг ўрнига Георгий Евстигнеевичнинг извошчигида аввал касалхона, сўнг уйига қайтган эди у. Йўқ, саховатнинг ҳам, разолатнинг ҳам миллати бўлмас экан.

Ана, буларни барини гуржи бошқариб ўтирибди. Бирининг гўштини бири еган...

Бу фикрда Абдулланинг алмойи-алжойи хаёллари яна олисларга учди...

* * *

Улоқдан бирор ҳафта ўтар-ўтмас Ҳаким қушбегидан яна чопар келди: «Падари бузрукворингизнинг жон қуши дорулфанодан дорулбақога риҳлат қилди. Аркнинг ундур дарвозасини берк тутгандек бу хабарни ҳам ҳануз сир ту-

тяпмиз. Фурсатни ғанимат билиб черик ила Бухорои шарифга чобук қатъи манозил айлағайсиз!» – дея. Тадорик кўрилган эмасми, уч-юз навкар ила Насруллоҳ Бухоро томон юзланди.

Аммо ойни этак билан ёпиб бўлармиди. Амир Ҳайдар ҳарамининг шўру шайни ила хабар гузарма-гузар бутун шаҳарга тарқалди. Амирнинг тўнғич ўғли Ҳусайн тўра андин воқиф ўлғач ўз навкарлари ила Арк томон шошилди.

Ҳаким қушбеги Арк дарвозасини берк тутиш ваъдасини Насруллоҳ тўрага бермаганми, ул зот аскари билан Бухоро томон силжиганини билгач Ҳусайн тўра унинг исёнкор тарафдорларини ўқу милтиққа тутди. Лекин булар Арк деворлари тагига етишган, Ҳусайн тўра эса ўз маҳрамлари ила ўзларини Арк ёнидаги пул зарбхонасининг панасига олишганди.

Шу учун Ҳаким қушбеги буларнинг бошига Арк деворларидан тошу гўлалар ёғдириш буйруғини қилди. Тошлардан бири келиб Ҳусайн тўра бошини ёрди. Қонга буланса-да, тўра шаштидан қайтмади. Қайтага жароҳатланган шаҳзодани кўриб халойиқ жунбишу уштулумга келди. Басталигу чеплар оша энди булар ўқу тошбўронга ҳам қарамай, Арк дарвозасига ёпишдилар ва ерга сочилган тошлар ила уни уриб синдирдилар.

Томчи сув кетидан фаврак, фаврак кетидан оқим, оқим кетидан сел келганидек, бир заҳоти оломон Аркка сизди, ёпирилди, босиб кетди. Яраланган шаҳзода Ҳусайн Аркка амирсимон кириб борди. Бузғунчи Ҳаким қушбегини қидиришди, ҳеч қаердан топишолмади. Ўшанда бир пайт тўпчи Ражабнинг олинган калласи қўлида Ҳаким қушбеги Амир олдига ўзи чиқиб келди. «Бир қошиқ қонимдан кечинг, ғафлат уйқусида қолибман, мана бу кўрнамак эса сиз Ҳумоюн ҳазратларига Арк дарвозасини очиш ўрнига ўт очибди!» – дея кўплаб тавозелар қилди. Ҳусайн тўра унинг гуноҳидан кечиб, марҳум отаси йўлида ўз вазири қилиб тайинлади.

Эртасига Ҳусайн тўрани амир қилиб тахтга кўтаришди, бироқ тахтни эгаллаганидан сал ўтмай Амир Ҳусайн бир номаълум касалга чалиниб, масиҳонафас табибларнинг муолажа уринишлари зое кетиб, салтанати уч ойга етар-

етмас дунё омонатини қўлдан бой берди. Насруллоҳон баковулини ҳадя тариқасида саройга юборган эди, «Маргимушини ҳам ўзи билан олиб кетибдиёв бу аблаҳ!» – деб ўйлади ўзича у, яна черигини Бухоро томон тортар экан...

* * *

Хаёл йўллари ажиб. Қаердан келди буниси, танадаги жароҳатлариданми ё анави Винокуровнинг дағдағасиданми? Балки, лоямут гуржи пошшони эслаганидандир? Ахир чирқиллаб қолган болаларини ўйлаётган эди-ку Абдулла.

Чиндан ҳам, отаси айтмиш, жин босар экан ёзувчи одамни. Ишга киришдингми – зикру хаёлинг ана ўша тўқимада, қолгани – фақат алаҳсиш, фақат чалғишдек туюлар экан. Ўтган ой ичида анча-мунча қоғозларни қоралаб қўйди Абдулла, айтмовдими: «Шу қиш узлат қилиб ўтирсам, қиссани ёзиб битказаман», – деб. Афсус, ишнинг белига от тепди. Анави анди татар топган қўлёмасини уйдаги биттаю битта жомадонга босиб ўзи билан олиб келди. Ўқирмикан барини? Эскичага кўзи ўтармикан? Ё яна ўзининг қора кўзларидан ёллаб уларга ўқитармикан?

Нега ахир узум гужумидан бошлагани йўқ, боғбонлар ҳаётидан бир асарча деб қўя қолармиди. Ҳали бунисини ҳам унинг бўйнига қўйишса керак. Хаёл йўллари ажиб.

Мана, боягина Умаршоҳнинг биринчи тўйи ҳақида ўйлаётган эди. Андижон ҳокими Раҳмонқулибек ҳижрий 1220 нчи сана ўз исмат пардаси ортидаги қизи Моҳларойимни Амир Умархонга узатгани ҳақида ёзиб битирганларини, қуда-андачилик машмашасию тўй-тугун дабдабасини хаёлидан кечирганди. Аммо негадир бу тўйдан хаёллари иккинчи тўйга кўчиб кетди. Недан бу? Недан ёзаётган чоғинг ҳам бир нарсаларни мўлжаллайсан-у, бир сўзми, бир жумла баҳона мутлақо айрича саҳнага ўтиб кетасан? Хаёл йўллари ажиб.

Бадану руҳ оғриғини тахайюлига белаб, улоқтирилган ерида ўзини уйқулатмоқчими Абдулла? Ё йиллар давомида орттирган одати – бошини ёстиққа қўйиб «Ётдим тинч» дуосидан сўнг хаёл жиловини озод қўйиб юбориши бу ерда

ҳам, муздек ва зах цемент устида ўз кучини кўрсатяпти-ми... «Ётдим тинч»ни ўқигани йўқ-ку ахир...

Амир Умархоннинг биринчи тўйини эринмай ёзган эди Абдулла. Давлат саройидаги жамшидий базм барпосинию ўйин-кулги ва шодлик садосини. Иқбол ноғораси овози осмоннинг зумрад гумбазини тутишинию масрурлик овозаси одам аҳли қулоғига етишини. Қувонч бодаси шодлик қадаҳида кўпирганинию муғаннийлар навоси юракларни шавқу завқ ила ўпирганини...

Моҳларойимнинг ҳам суратини эринмай чизган эди: андижонлик қизлардек қадди-қомати келишганлигинию теракдек новчалигини, бўйни бироз узунлигинию овози бошқа аёлларникидан пича йўғонроқлигини, бундан эса гапининг оҳанги билинар-билинемас йиғлоқироқлигини...

Шу боис иккинчи тўйга бошқа услуб қидирган эди. Бояда иккинчи тўй саҳнасини хаёлидан кечирган экан, лоп этиб топгандек ҳам бўлувди. Нима эди-я у хаёл?

Ҳа, учинчи сафар Амир Умархон Ғози хожа хонадонига совчи қилиб шайхулислом Маъсумхон тўра ҳазратларининг ўғиллари одамохун Муҳаммадҳақимхон тўрани юборди. Ҳақимхон, айни пайт, амирнинг жияни бўлиб, маҳрамларидан эди, ўзгалардан қизғанса-да, амир совчиланган қиз чиройини ўз жиянидан қизғанмади. Орадан не гаплар, таҳдиду ваъдалар ўтди, фақат совчиларнинг ўзларию оқ қошларини тер босгану дами ичига тушиб кетган Ғози хожага маълум. Ўт билан ўйнашиб бўлмаслигини тушуниб етган Ғози хожа чор-ночор бошини розиликда ирғабди.

Ўша саҳарнинг ўзидаёқ Муҳаммадҳақимхон тўра ул бокира қизни ўз қўшига келтириб, Амир Умархоннинг синглиси бўлмиш Офтоб онасига топширибди. Қиз чиройидан ёқасини тишлаган совчи йигит ўз онасига ушбу байтни айтибди.

Бутеки зи дидани он шаклу рафтор,
Бибандад зоҳиди сад сола зуннор.

(Санамки, кўрганда ул шаклу рафтор,
Юз яшар зоҳид ҳам такали зуннор.)

Бечора қиз ўзининг эски кўйлагига экан. Амир Умархон ўз қайлиғини кўргани келиб, уни шоҳона атласу ҳарирларга ўратгач, бу кўйлакни табаррук қатори канизларга бермоқчи бўлишса, буларнинг бари у кўйлактан ижирганган экан.

Лекин бу ҳам эмас эди Абдулланинг хаёлидан боя лип этиб учган учкунча. Нима эди-я у?

Шу тоб бирданига қамоқ сукунاتини ёриб девсимон Винокуровнинг сурсимон овози панжараю деворларга қоқилди: «С Новым годом, бляди!»

* * *

Бир зумга Абдулла на кулишини, на йиғлашини билмай қолди. Бу девнинг ҳам атрофида ҳеч ким қолмабди-ми, ёлғизлигидан мана маҳбусларга бўлса-да ўз зорлигинию ўз борлигини изҳор этяпти. Ё қоровул аскарлари билан ичиб олиб, уларга ҳайқирганими буниси?

Янги йил ҳам кирибди. Бир қиш ўтирсам қиссамни ёзиб битираман деган эдингиз. Худо хоҳласа демаган экансиз-да ўшанда. Кўнглингизда бор эдию бу хатар, ахир Фитрату Чўлпон, Вадуд Маҳмуду Ғози Юнус, Анқабойу Элбекни олиб кетган жойда сизни тинч қўйишармиди?! «Чуҳ» деса кетадиган от экансиз, арқонингизни узунроқ ташлаб қўйишган экан-да, «Қани, ёзиб турсин-чи, роса қизигида босамиз», — дейишган эканми?!

Янги йилни қаерда кутиб олсанг, йилинг ҳам шундай ўтади деган ўрислардан юққан бир ирим бор эди, қамоқда ўтказар экансиз-да бу йилни, Абдулла! Ўтган сафар олти ой деганда қўйиб юборишган эди, бу сафар, ана, Фитратнинг ҳам, Чўлпоннинг ҳам қамоққа тушганига ярим йилдан ошиб кетди. Чиқишидан дом-дарак бўлгани йўқ. Улар ҳам шу атрофдамикан? Бир-икки девор наримикан? Анави барзанги Винокуровга ўхшаб ҳайқирса, жавоб беришармикан?!

Ҳаҳ! Эсига тушди боя миясида чақнаган анави учкун. Муҳаммадҳакимхон тўранинг чимилдиқ пойлагани. Деярли ёд олган «Мунтахаб ут-тавориҳ»ни эслади Абдулла. «Аммо камина ҳам айни ёшлик даврим бўлгани учун

ва ҳам бир томони шўхлик қилиб ҳеч ёққа қўзғалмадим ва беадаблик йўлига кириб чимилдиқнинг бир чеккасида бекинганча ул ой ва қуёшнинг яқинлашувини тўйиб томоша қилдим. Хуллас, ўша чоғда Амир Умархоннинг димоғида жуфтлашиш шароби кўпирди, ул дилрабо юзида эса ҳаётари шабнам донасидек намоён бўлди. Нозу ниёз лаҳзалари қизиди — харидор иштиёқи кучайиб, мол эгаси мулоҳимлиги ортди. Чунки орзу кишининг булути мақсадини ҳосил қилиш учун мурод пардаси ортида шай турарди. Гулғунча шамолнинг уятсизлиги натижасида қабога бандини ечишга мажбур бўлди ва ўзининг гулгунлиқ оғушига солди. Омонлик суманининг ғунчаси мақсади ҳосиллик насими ҳилпираши сабабидан оғзини очди ва мақсуд бўстонида кумуш ранг садафга симоб гавҳари томчиледи.

Айни ўша пайт каминанинг кулгиси қистаб қолса бўладими!»

Абдулла бу сўзларни дуосимон пичирлар экан, хаёли ҳар томонга тўзиди. Қийшиқпешона Винокуровнинг наъраси ҳам унинг кулгисини қистатмаганмиди ҳозиргина?! У ҳам ўзини бир зумга чимилдиқ кетида писиб ётган Ҳакимхон тўрага менгзатди, рост, бу чимилдиқнинг деворлари тош, остида эса севги эмас, ўлим ҳукмрон эди. Тўхта, тўхта! Жиловни қўлингдан чиқариш вақти эмас бу. Учқур хаёлинг обқочиб кетмасин сени. Жимжимадорлиги демаса, саҳна ажойиб ёзилган, айниқса, бошию кети, лекин Абдулла ундан азбарои бошқа туртки олди ўхшайди.

* * *

Ойхон пошша Сайид Ғози хожа ҳазратларининг тўнгич қизи эди. Ўн саккизга ҳали кириб-кирмаган бу қиз, ёш умрига қарамай, кўпни кўрганиданми, ўз онаси Қантак пошшага қиз эмас, сингил қатори эди. 1232 йилнинг жадий ойида улар туғилиб ўсган Ўратепани Хўқанд подшоҳи Амир Умархон босиб, сайидлар паноҳи Маҳмуд хожаю бошқа улўғ-улўғ ҳазратларнинг қўлларига кишан солганида бало Сайид Ғози хожанинг ҳам хонадонига кириб келди. Қишнинг қаттиқ совуғига қарамай, буларнинг ба-

рини қор устида зор йиғлатиб бутун борлигини мусодара қилишди-да, уловга солиб Хўқанд томон бадарға қилишди. Ойхон пошша ўшанда ўн беш ёшда эди. Оч-яланғоч булар Хўқандга етишгач, Амир Умархоннинг хожагонга қарши ғазаби битмай, Сайид Ғози хожаю Ўратепа улусининг бошқа улугларини ундан ҳам нари, Шаҳрихонга сургун қилди. Ул бечораларни шу қадар талашган эдики, бир кулча нон буларнинг кўзларига фалак чархи, жулдур кўйлак эса биҳишт хилъатидек кўринарди.

Қиш қаҳратонида яйдоқроқ ерда бир кулба қуриб Сайид Ғози хожа маҳалладаги учта-тўртта майдага дарс ўқитиш ила, Қантак пошша билан Ойхон пошша эса дўппи тикиш ила кун кўра бошлашди. Дўппи гулларини ипакдан тикишса-да, ўзлари бўз кўйлак кийишди. Топган-тутганлари фақат қора қозонни қайнатишга етиб турди, холос. Кичик ука-сингилларини – отасини уринтирмасдан – ўзи ўқитди Ойхон пошша. Уларга аллалар айтди, эртаклар тўқиди, ғазаллар битди.

Ютган аламлариданми, иккинчи қишга бориб Қантак пошшанинг аввалига буқоғи шишиб кетди. Кейин битмас йўтал ёпишди. Сайид Ғози хожа аллақердан кийикўт тилаб келди, уни қайнатиб ичиришди, ёрдам бергани йўқ, кўкламга етар-етмас беш болани тирик етим қолдириб Қантак пошша бу вафосиз дунёдан кечди. Зор-зор йиғлаб қолишди булар. Энди Ойхон пошша отасига ягона суянчиқ, ука-сингилларига она ўрнида қолди. Илгари ҳафтасига ўн дўппи тиккан бўлса, энди йигирматадан тикди, ўшанданми, шаҳло кўзлари икки ўткир ханжардек чархланди, укаларини ювди, таради, ўқишию ошига қаради, ҳаракатлари сиртлоннинг урғочисидек енгилу эпчил бўлди, бирданига мункайиб қолган отасининг синиқ кўнглини асраб-авайлаб чегалади – овозлари чиннидаги қиёмдек ширалади...

Буни биринчи бўлиб ҳар кўклам Эски Новқатдан Шаҳрихонга келиб, боғчаларни чопишдаю экин экишда ёрдам бериб юрадиган амакиваччаси, ёш йигитча Сайид Қосим хожа сеза бошлади. Энди у аввалгилардек ишини битирса, Сайид Ғози хожа ҳазратларининг дуосини олиб йўлига ошиқмас, балки турли баҳона топиб, бир буларнинг бари-

нинг ковушларини ямар, бир тандиру ўчоғ атрофидаги су-
воқни янгилар, бир деворингиз нураб қолибди дея пахса
қаларди.

Сайид Ғози хожанинг болалари ҳам Сайид Қосимни
хуш кўрар, бири унга лой отган, бошқаси хипчин олиб
келиб, тойчоқ ясаб бер дея хархаша қилган, учинчиси:
«Катта бўлсам сизга тегаман», – деб ваъдалашган. Фақат
Ойхон пошша ўзини бу амакиваччаси билан сипо тутар,
керагида чойига, керагида жойига қарарди.

Ўша эрта кўклам ҳам бошқа ишларини битириб бўлгач
Сайид Қосим буларнинг икки тупгина токини очиб бериш
важҳида яна Эски Новқатига қайтишга кеч қолди. Ҳолбу-
ки, Сайид Ғози хожа ўша куни Янги Новқат томон Саҳо-
бани зиёрат қилгани ўзининг 14 яшар ўғли Сайид Олим
билан йўлга чиққан эди. Ойхон пошшанинг икки сингли-
си маҳалладаги отинча бувиникига дарс олгани чиқиб ке-
тишган, ёлғиз кенжатой Сайид Нозимхон уйда ҳали ҳам
уйқусидан турмаган эди.

Сайид Қосим аввалига ишкомининг бир-икки ямоғини
янги ходалар билан ямади. Бир чой қайнар вақтдан сўнг
токни очишга киришди, бардиларни аста бир чеккага йиғ-
ди, қўндоқланган токни авайлаб очди, ҳар тугул, совуқ ур-
мабди, оҳиста тағ-тагидан бошлаб ток поясинию новдала-
рини истак билан ишкомга тараб-тараб боғлашга тушди.
Кўклам жони поя танасидан югура бошлаган, шўралар
эгилиб-букилиб ҳар томон гажак ташлаётган эди.

Шу пайт чойини кўтариб Ойхон пошша келиб қолди.
«Ҳормангиз, ака!» – деб сўрашди-да, қўлтиғидаги қийиқ-
чани ёзиб, ичидаги нонни ушатди, чойни пиёлага қуйиб
имо қилди: «Чойдан ичиб олинг, қувват бўлади!» «Май-
лингиз!» – деб жавоб берди Сайид Қосим ва дастурхонгача
яқинлашар экан, Ойхон пошшанинг анави гажак-гажак
шўралар каби ўгирилиб, уй томон кетажагини пайқади-
да, бирдан:

– Менга ёрдамингиз керак эди, Ойпошша! – деди.

Ойхон бир қиё боқди-да:

– Нима эди, ака? – деб сўради.

Бу «ака» деб айтган сўзида неларни англамади ўша он
Сайид Қосим, дами ичига тушиб кетиб, қарийб шивирлади:

– Шотини ушлаб туролмайсизми. Ишкомнинг тепаси нозикроқ, шўрани боғлаб олай...

Ойхон бебоғ шўрадек ялт этиб ўтирилди.

– Майлингиз...

Чой ҳам бир чеккада қолиб кетди, Сайид Қосим қўлу нафаси титраганча ишком тагида ётган нарвонни турғизиб, ишкомнинг пухтароқ бир ходасига тирадию:

– Мана бу тарафдан ушлаб турсангиз, мен дарровгина токни тараб ташлай, – деди.

Озғингина Ойхон қаддини ростлаб, бор жаҳди билан нарвонга ёпишди. Сайид Қосим эса бирданига ўзини дорбоз янглиғ ҳис этиб, шоти теиасига учиб чиқди. Қўклам шабадаси унинг юзу сочларини қитиқлар, у эса ўзини ишком тепасида тугул, бутун олам узра учаётгандек сезарди. Қўлидаги истак билан бир новдани боғлади, иккинчисини. Учинчиси – бебошроғи хийла узоққа қайрилган экан, истак ушлаган қўли билан чўзилганини билади Сайид Қосим, бирданига нарвон бир томонга оғиб, боягина янгидан ямалган ишком катаги қарс этдию қизнинг: «Дод!» – деганига қарамай, Сайид Қосим нарвони билан осмондан ерга қулади.

«Дод!» – деб Ойхон йигит олдига ташланди, бетларига уриб боқди, ёқасидан ушлаб силкитиб кўрди, қани, жон асорати кўринса. Йигитнинг юзига дув-дув ёшлар оқди, жонсарақ лабларини йигитнинг тер босган манглайига босган эди, йигит бирданига бир ингради.

– Вой, Худойим! – деб хитоб қилган Ойхон ортидан «Кўрдим, кўрдим, ўпишдийла!» деган овоз қизни чўчитди...

Кечаси кенжа укаси Сайид Нозимхонни қучоғида олиб ётаркан, Ойхон пошша унга:

– Сиз боягини ҳеч кимга айтиб юрманг-а яна, – деб сирлашарди.

Қўшни хонада ётган Сайид Қосимнинг эса зарба еган бадани лўқ-лўқ қақшаса-да, юраги елвизакка бўй берган новдадек сархуш эди...

Қоронғу туннинг, билмам, қай бир қисмида Абдулла лўқ-лўқ қақшаган баданини кўтариб бурчакда қорайган ёстиққа ташлади; бадани оғриққа тўла эса-да, негадир юраги енгил тортди. Қайси муждадан экан буниси?

Айёру қувча Сайид Нозимхон дадаларига сотиб қўйди-ми ё Саҳобадан қайтаётгач Эски Новқатдаги қариндошлари билан хабарлашган Сайид Ғози хожа маслаҳатини пишириб келдими, баҳарҳол, боғу роғ ишларини битирган Сайид Қосим буларнинг кўнгилларини ярим қилиб уйига кетганида ота тўнғич қизини пешгоҳда ўз олдига чақирди-да, гапни Одам Атою Момо Ҳаводан бошлаб, аста-секин кўнглидаги муддаосини изҳорлади:

– Сайид Қосим хожа яхши йигит, тагли-тугли, ўзимизнинг сайидлар авлодидан. Қўли гул йигит, экин чопишгаю гувала теришга бирдек эпчил. Ана, томорқани ҳам қўралаб қўйибди. Устига-устак, ўқимишли йигит, оталари Сайид Қодир-қози Хўқанддан ҳужра олиб бериб, зиёда ўқитиш ниятида эканлар. Мен ҳам қариб қолдим, кўзларим назла, қўлларим гириҳ, ёнимга кирадиган бир маҳрамим йўқ, қани, шўрлик онангиз роҳатингизни кўрса эди... – деб тусмоллагандек бўлди.

Бўроз Ойхон пошша аввалига отаси уни синаяптими-кан деган хаёлга борди. Бироз йиғлаб ҳам олди:

– Отажон! – деди. – Дўхтари заифангизни афв этинг, мен гуноҳкор – сизга яхши қаролмадим. Бир каштага алаҳсидим, бир қозонга. Энди зинҳор ундай қилмайман, онажонимдан ўрнак олсам бўлмасмиди...

– Йўқ, – деди Сайид Ғози хожа, – ундай деманг, онам қизим, мен қариб, ақлимни еб қўйибман. Ўзим эмас, сизни ўйлаб айтган гапим эди. Қуръони каримнинг «Ҳужурот» сурасида Аллоҳ таоло айтибдурким: «Эй инсонлар, чиндан ҳам биз сизни эркак ва аёл қилиб яратдик ва бир-бирингни билингиз деб халқу қавмларга бўлдик!» Эркаку аёл орасидаги никоҳ Пайғамбаримиз суннатидир, мана, сизнинг ҳам бўйингиз етиб қолган деб шу андишага борган эдим... – деди маюс овозда Сайид Ғози хожа...

Ойхон пошшанинг пирпираган лаблари ҳатто: «Ихтиёрингиз!» — дейишга ҳам бормади, у фақат қуйи солинган оғир бошини ирғаб қўйди, холос.

* * *

Ўша кўкламнинг охирида Ойхон пошша укалари билан Эски Новқатга амакисининг уйига бориб бир ҳафта туриб келадиган бўлди. Буларни олиб кетиш учун Сайид Қосимнинг ўзи улови ила келди. Бомдоддан кейинги ғира-шира саҳарда Сайид Ғози хожанинг дуосини олиб булар йўлга чиқишди. Бардию похол устидан ёпилган уч қават кўрпача устида силкина-силкина Асакаю Аравон қилиб пешинларга қирғизларнинг Қора Кўчкан деган жойига кириб келишди. У ерда нонушта еб, қирғизларнинг тоза қимизидан симиришган эди, йўлнинг тоғ қисмини Ойхон пошшанинг иккала укаси ҳам донг қотганича ухлаб кетишди. Икки томон адиру тоғ, сой ёқалаб кетишар экан, Сайид Қосим от ҳайдаб ўтирган еридан орқага ўтирилмай ўзига сўзлагандек:

— Тоғ шаббодаси яхши-да! — деб сўрадимиз ё жўнгина, тўлиб кетган кўнглини бўшатдимиз, унга хомушлиқдан сиқилиб кетгану кимсасиз ялангликда чимматини юзидан олган Ойхон пошша ҳам:

— Айниқса, кўклам шаббодаси ўзгача, — деб жавоб берди.

— Буни мен анови куни ишком устида англаган эдим... — дедию соддадилликда Сайид Қосим ва бирданига тилини тишлаб қолди, чунки Ойхон пошша хижолат тортганини ўтирилмасданоқ унинг оғир «уҳ»идан пайқади.

— Мен, ўлгур, ўшанда ушлай олмадим... — деб ўкина бошлаган эди қиз, Сайид Қосим дарров гапни бошқа томонга чалғитди:

— Бу тоғларда одамнинг негадир ашула айтгиси келади-я...

Кўм-кўк адирлардан, пастда оқиб турган тиниқ сой сувларидан, ях ҳаводан у бояги тоза қимиздан элиган Ойхон ҳам бош ирғаб:

— Ҳа, — дедию қизлик ҳаёси тўсқин келдимиз: — Айтмай-сизми, ака, — деб қўя қолди.

Сайид Қосим ҳам ортиқча қистатмасдан, ўпкасини тўлдириб, умканларини шишириб куйлай бошлади:

Арзимни айтай боди сабога...
Арзимни айтай боди сабога.
Кўзлари чўлпон, зулфи паришон,
Сарви хиромон, дод-ей, қоши қарога.
Биздан дуолар бўлсин
Ул дилрабога...
Учди кўзимдин ул пари янглиғ,
Ташлади кетти, дод-ей, турли балога...
Қилдик икковлон бир аҳду паймон,
Ҳар ким ёмондур, ёр-ай, солдим Худога...

Йигитнинг овози эшилиб-эшилиб тоғ томон кўтарилаётган шабодага эргашгандек юқори интилар, ашула авжига чиқиб борар экан, Ойхон ҳам ўзини тиёлмасдан, аста хиргойи қила бошлади...

Бу ашулага яна бири қўшилди. Қизнинг овози ҳам эркин ҳавода оздроқ янграр, буни сезган Сайид Қосим ашула тугар-тугамас:

– Энди сиздан ҳам эшитайлик, пошшам, – деб қолди.

Ойхон укаларига ялт этиб кўз ташлади-да, ҳали ҳам қимиз кучи босган уйқуда эканларига амин бўлгач Сайид Қосим тўра ҳеч қачон эшитмаган ғазални куйлай бошлади:

Овозим титрайдиё, аранг-аранг жон келсин,
Гулнинг ярми ранг бўлса, қолганига қон келсин.

Кеча кундуздан тошиб сим-сим оқди эрса ёш,
Кўзни куйдиргач Чўлпон кун бўлиб афғон келсин...

Қиз овози адир бағирларидаги лолақизғалдоқлардек уятчану нозик, айна пайт, туновги ток шўраларидек гажақдору ернинг сармаст қилувчи ширасидек кучли эди. Сайид Қосимнинг бу хаёлларини ғайбдан пайқагандек Ойхон бирданига:

Томга шоти қўйган ким, чангга ботгунча олманг,
Ё бизни хазон урсин, ё сизга боғбон келсин, –

деб куйлаганида йигит бу ғазални ким битганини юрагининг ҳар зарби билан ўз-ўзига аниқ тасдиқлади.

Бир ўгрилиб боқишинг икки жаҳонга ўлим,
Иккисида тирилсам, биридан нишон келсин...

Сайид Қосим тизгинни деярли қўйиб юборган, чошгоҳнинг тоғ букури бўйлаб думалаган пастқам офтоб нурида орқасига ўгирилдию чимматсиз қиз юзи эмас, қуёш нурларида чарақлаган маъюс ой кўргандек бўлди.

Бу кунимга мих қоқиб кўнглимни асрай десам
Тилди кўнглимни бу кун, кетгали осон келсин...

Кошки, бу сўзларни қиз эмас, Сайид Қосимнинг ўзи айтсайди... Қуёш бир думалаб, тоғ кетида ярим бошини йўқотдию қиз ҳам авжидан тушиб, оҳиста хиргойи тарзида ашуласини эшитилар-эшитилмас қилиб битказди:

Юрагимнинг яраси ямоқ-ямоқ бўлганда
Елвизакка ип боғлаб Ойхондек осмон келсин...

* * *

Қуёш тафтию ашула ҳовури ҳали ҳам музлаб улгурмаган ҳавода овунар экан, улар Кўк Жетик деган яйловга кириб келишди. Ўтов ичида оёқларини ёзиб, асрни ўқиб бўлгач Сайид Қосим тўра отларини боқиб берган таниш қирғиз йигитлардан бирини ўзи билан олди-да, қоронғуда қолиб кетмайлик дея яна йўлга шошилди. «Орада бир довон қолди», — деб Ойхону укаларига тушунтирди у қирғиз йигитнинг тоғ шевасини... Ана шу довонда юрак-пураклари чиқиб кетди Ойхоннинг. Йўл тепага шу қадар тик эканки, отлар ҳансираб қолишди. Сайид Қосим тўраям, бояги қирғиз йигитча ҳам аравадан тушиб, бири тизгинни ушлаганича отларни тепага торта бошлади, бошқаси эса араванинг кетидан баҳоли қудрат итаришга киришди.

Ҳалигина Ойхон ўз ашуласида айтганидек, қуёш ҳам тоғ тепасига қоқилдию бир муддат қотиб қолди гўё; тоғ ортига думалаб кетай деса, буларнинг аравалари тепароқ чиқавериш қуёшни кўздан йўқотишмади. Сайид Қосим ҳам худди бор кучини шу қуёшни узоқроқ ушлаб туришга,

қўрққанидан араванинг бурчагига биқиниб, чимматига бурканиб олган Ойхон юзларида, чиммат узра бўлса-да, қуёш нурлари ўйнашини орзулагандек эди. Довоннинг энг тепасига чиқишганида яна ўша ишком тепасидаги туйғу йигит юрагини чулғади: «Илло, энди арава шотиси билан қуламасам», — деган хаёлда қора тер босган қўйнига туфлаб қўйди. Тепа ёп-ёруғ, довоннинг икки тарафидаги воҳаларга эса қоронғуликнинг илк сояси тушган эди.

Бу тоққа чиқиш қўрқинчлироқмиди Ойхон учун ё тушиш йўлими, ким билсин, лекин қоронғу тушиши билан улар сойлари кокил каби таралган Орол номли обод ерга, яна бир соат деганда эса осмонида юлдузлар чарақлаган Эски Новқатга кириб келишди.

Ойхон ўша бир ҳафтадаги сингари умрида бахтли бўлмаган эди.

Аммо бир ой ўтар-ўтмас уларнинг кулбасига Амир Умархоннинг совчилари бостириб келишди. Ўша йилнинг Сунбула ойида эса Ойхон пошшани зўрлаб Амир Умархонга учинчи хотин сифатида никоҳлашди ва у чимилдиққа қамоққа тушган қушдек кирди...

Бу фикрни эндигина туйган Абдулла кимнинг оғригидан инграётганини ўзи билмай қолди. Навқирон йигит Сайид Қосимнинг ишком эмас, довон эмас, чарақлаган юлдузли осмондан қаро ерга қулаган вужудининг оғриғимиди бу ё қор устида зор йиғлаб турган болаларни музлаб қолган кўзларида ҳаргиз эритолмайдиган Ойхон пошшанинг азиятимиди? Қаерда ўзи у? Нималар бўляпти бу дунёда, бу битмас зулматда? Оғриқдан ортиқ нарса борми ўзи?..

Тоғ тепалаб ботаётган қуёш пастга думалаб кетдию Абдуллани қоронғу уйқу босди...

* * *

Эрталаб қамоқхонанинг эшиги шарақлаб очилди-да, чўчиб: «Қаердаман ўзи?» — деб уйғонган Абдуллага ошпаз аскар бир товоқ бўтқа билан бир кружка чой қолдирди. Қамоқдаги биринчи уйғониш бошқача бўлади. Буни Аб-

дулла биринчи қамалишидан эслаб қолган: тушсиз уйқу-да бўлса-да, қамоқда эканлигини англайсан-у, уйғонгач биринчи хаёлинг тунги васвасаларим туш бўлиб чиқса-я деган ўй бўлади. Лекин, қарайсанки, босинқираш ёки алаҳсираш эмас экан у, ростданам қамоқдасан. Ростданам кеча 31 декабрь уч киши келиб, қўшнинг гувоҳлигида уйини тинтув қилишган, раҳбару болалар қор устида зор йиғлашган, гўдаклигида: «Қўтаринг бер!» – деб қўлга ўрганган кенжатоий Масъуд: «Дадажон!» – дея кишанланган қўллари томон талпиниб қолган...

Урилгани, тепилгани ҳам рост, бурчакда турган пақирдаги сувга турмоқчи бўлган Абдулла бутун вужуди зирқираганидан яна жойида узалиб қолди. Йўқ, мудроқ босиб бомдодниям қазо қилибди, аста туриб таҳоратини олиши керак, қазо қилиб бўлса-да бомдодни ўқиб олиши лозим... Бадандаги оғриғини енгиб Абдулла ўрнидан турди, бурчакда таҳоратини олди, ётоғига қайтиб, қибла қайси томонда эканини билмасдан, тахминан қазо бўлган бомдодни ётоқ бўйлаб ўқиб олди. Бўтқага кўнгли бормади, тахир чойни ичди.

Чой фикрларини ёзиб юборди.

Ўйламабмиди, шу деворлар орқасида Ғози Юнус аллома бўлиши мумкин, Фитрат домла бўлиши мумкин, Чўлпон, ҳа, Чўлпон бўлиши мумкин деб. Аравада ашула айтган қизни Чўлпон ёзмаганмиди, ана ким Шаҳрихонниқо Эски Новқатни афзалроқ чизиб бериши мумкин эди. Қўмсади Чўлпонни Абдулла. Қанчадан-қанча гаплашадиган гаплари тугилиб юрган эди кўнглида. Энди кўришармикан у билан бу ерда? Энди етказа олармикан унга рус хотинининг хавотиру ташвишларини?..

Қамоқдаги биринчи кун айрича. Нималар бўларкин деб пуч хаёлларда эшик орқасида қитир этган ҳар бир сасга қулоқ тутиб ўтирасан. Лекин узоқ-узоқ ҳеч нарсаси бўлмади. Бундан яна беҳудаю зое хаёлларга бериласан. Яна бир нарсаларни эслайсан, яна ўз кўнглини оғир тегирмон тошлари орасига соласан. Бундан чиққани эса пуф деса тўзиб кетадиган тўқимаю тахайюл уни...

Оғир тош деди. Лекин Ойхон пошшанинг ўз қамоғидаги биринчи эртаси бундан юз карра оғир бўлмаганми?

Зўрланган ул қизнинг эрталаб келинсаломга чиқиб, ўз отаси Сайид Ғози хожага бош эгиши, ундан сўнг хонага бирин-кетин кириб келаётган хотин-халаж, уни зўрлаган ва ҳалқумидаю қорнида оғир бир тугун қолдирган амирнинг онаю холалари, аммаю хотинлари олдида қад эгиш оғирлигини бир зумга сездию Абдулла ўз нолишини шу кезоқ унутиб, хаёлини Оллоҳнинг зикрига бурди.

Озми-кўпми вақт ўтди, қамоқхона эшиги яна очилиб: «Заключенный Кадыри, руки за спину, на выход!» – деган аскар уни ертўладаги бошқа бир катакка бошлади, у ерда қўлига номери ёзилган тахтача тутқазиб, бир юзи тарафидан, бир ёнидан расмга туширишди, кейинги катакда эса қартайган жуҳуд сартарош сочию соқол-мўйловини тозалаб қиртишлади. Ғўдайиб турган аскар ўнгида оғиз очишга изн берилмаганиданми, соқовликдан ичи ёрилгудек у сартарош пишилларди, вишилларди, шивирларди, илож топмагач гапга чанқоқлигини қўллари орқали ифодаларди. У Абдулланинг кўпикдан озод бетларига енгил шапатилар туширар, яктагининг ёқасини тортиб қўяр, қулоғига энгашиб яна пишиллар, вишиллар, яна ўзига бир нарсаларни шивирларди.

Абдулла бирданига Сайид Қосим устида гиргиттон бўлган Ойхонни эсладию дабдурустан кулай деворди. Йўқ, устара остидаю анави аскарнинг муздек кўзлари ўнгида ўзини жиддий тутгани дуруст. Келиб-келиб бу кулгининг нуқси манови бечора сартарошга ҳам урмасин. Уям ахир бир нав маҳбус эмасми? Қўлга тушмай деб буларга ишлаётганмикин? Ё чинданама маҳбусмикан? Қўлларини аямай оппоқлади у Абдулланинг яноқларини.

Соч олдириш осон эса-да, бир зумда бесоқолу бемўйлов бўлиш оғир экан – тепа лаби дўрдайиб кетди Абдулланинг. Яхшиям, расмга бу ҳолатда тушмади... Анови туксиз рус аскарига қараганиданми, қиссасида кейинроқ ва кенгроқ ишлатмоқчи бўлган бир ҳикоя эсига тушиб кетди.

XIX асрнинг бошида Россияга қарам бўлган Польшанинг Шавел шаҳрида аслзода Виткевичлар оиласида ўғил туғилади. Отаси унинг отини Ян, француз маданиятига мойил онаси эса Жан деб атайди. Бола зукко ва абжир бў-

либ ўсади. Поляк тилидан ташқари ёшлигиданоқ рус ва англиз, француз ва немис тилларида бемалол гаплашадди. 14 ёшида Краж шахрининг гимназиясида ўқир экан, Ян Виткевич «Қора қардошлар» деган махфий ташкилот тузиб, халойиқ орасида русларга ва Россия мустамлакачилигига қарши шеърлару варақалар тарқатаётганида қўлга тушади. Ёшлигига қарамай, барча мулкию ҳақ-ҳуқуқларидан маҳрум этиб, бу ўспиринни бадарга қилишади.

Рост, қадди-қомати ўспирин эмас, йигитлик даражасида эканлигиданми, қўнғир сочлари бараварида ҳали мўрт мўйловлариниям аскар сартароши қиртишлаганида лаблари дўрдайиб қолганини у кейинроқ ўз хотираларида ёзган эди.

Орск чўлида, татару қозоқлар орасида, у маҳаллий тилларни ўрганишга киришади ҳамда илмининг ўткирлигидан татарлар орасида Ян эмас, Жан эмас, Галимзян, қозоқлар орасида эса Алимжанга айланади.

Онда-сонда Бухородан Маскўвга кетаётган савдогарлардан у форсчани ҳам юқтириб олади. Бу уринишларда олти йил ўтади. Ўша пайт Сибир экспедициясидан қайтар экан, Оренбургда машҳур немис шарқшуноси Вильгельм Хумбольт тўхтаб ўтади. Тасодифан 20 яшар Ян Виткевич билан учрашиб қолган олим унинг билимларига қойил қолиб, эндигина Оренбург губернатори этиб тайинланган полковник Перовскийга Виткевични тавсия қилади.

Чор ҳукумати тарафидан Ўрта Осиёни забт этиш вазифаси юклатилган Перовскийга Виткевичдек одамлар айна муддао бўлганидан у Галимзянни 1835 йили Бухорога жосус сифатида юборади. Бир йил деганда у Бухоро қушбегию вазирлари билан танишиб, маълумоту ахборот йиғиб Перовский олдига қайтади. Бундан сўнг у яна бир қанча жосуслик сафарларига Туркменистон-у Афғонистонга йўлланади.

Русларга ва Русия ҳукуматига кўрсатган хизматлари учун уни зобит этиб тайинлашади, ҳақ-ҳуқуқларини тиклашади. Келажаги порлоқ 30 яшар зобитни 1839 йили пойтахт Петербургга чақиришади. Меҳмонхонада экан, у тасодифан ўзининг ёшлигидаги дўсти шоир – Константин Тишкевич билан учрашиб қолади. Шунча йил кўришма-

ган икки дўст хонага қамалиб, ёшлик орзуларинию бошларидан кечганларини бир-бирига ошиқиб-тошиқиб сўзлашади.

Ян ҳам ўзининг Галимзяну Алимжонга айланганини, Бухорою Нишопуру Кобулда бўлган саргузаштларини айттар экан, Тишкевич тобора оқариб, бўзариб, ахир Виткевич ўз ҳуқуқларида тикланганию зобит мартабасига кўтарилганини сўзлаганида бирданига уни кесиб:

– Сен биласанми кимсан? Сен сотқин. Сен хоин. Ахир буларга қарши ўлгунча курашамиз деб қасам ичмаганмидик?! Сен эса буларнинг малайига айланибсан, – деб шартта ўрнидан турадию эшикни шарақлатиб ёпганича хонадан чиқиб кетади.

Эртасига миясига ўқ еган Виткевичнинг жасади қўлида тўппончаси билан ўз хонасида топилади...

* * *

Абдулла бу хомроқ ҳикояни кейинроққа сақлаб қўйган, балки, пишганида «Рус рулеткаси» деган бир боб қилиб ёзар. Иншооллоҳ, бу ердан эсон-омон чиқиб олсинчи, ҳали Виткевичнинг Бухородаги саргузаштларига ҳам қайтади. Бу ҳикояни серсув қиладиган бир-икки қўшимча қочиримлари бор. Тилини ҳам анча зийнатлаш керак. Ҳозирча жўнгина қилиб манови рус йигитга айтиб берсамикан бу ҳикояни? Тушунармикан? Тўзиб кетди Абдулланинг хаёллари ўзининг тўкилган сочларидек. Ақлини бир ерга жамлаб олиши керак. Айниқса, бу ерда...

Сартарош ҳам ўз ишини битирди. Яна бояги бир-бирига ўхшаган темир эшиклар бўйлаб уни ўз бўлмасига бошлашди. Ақлини бир ерга тўплаши керак. Бедов хаёлларининг жиловини қўлга ўраши зарур. Сўроқ бўладиган бўлса, нималарни сўрашади? Буларга жавобларини пишитиб қўйиши лозим. Нималарда айблашди кеча уни? Татар терговчининг қоғозида, хато қилмаса, 57-, 67-моддалар кўрсатилганди. Эрталаб кўрмаган экан, эшик ёнида титкиланган китоб – «Жиноят кодекси» ётибди. Уни қўлига олиб, ўз моддаларини қидиришга киришди Абдулла. 57-модда: «Совет Иттифоқи Конституцияси ва иттифоқдош республикалар Конституцияларини, Совет Иттифоқи

ва иттифоқдош автоном республикаларнинг ишчи-деҳқон ҳокимиятини ағдариб ташлашга, қўпоришга ва ё заифлаштиришга қаратилган ҳар қандай хатти-ҳаракат ҳамда Совет Иттифоқининг халқ хўжалигининг пролетар революцияси қўлга киритган ғалабаларни қўпоришга, заифлаштиришга қаратилган уринишлар контрреволюцион деб ҳисобланади.

Совет Иттифоқи таркибига кирмайдиган меҳнаткашларнинг бошқа бир давлатига қарши қилинган хатти-ҳаракатлар ҳам барча меҳнаткашларнинг манфаатини, интернационал бирдамликни ҳимоя қилиш мақсадида контрреволюцион деб ҳисобланади».

Абдулла бу моддани қайта-қайта ўқиб, ўзининг қайси бир ҳаракатини ушбу йўсинга йўйиш мумкинлигини билмай ўйланиб қолди. Ё «Дўппи бўлса, бош топилади» деган хилиданмикан буниси?

Бир неча бет варақлаб у 67-моддани ҳам топди: «Контрреволюцион мақсадда қилинган ҳар бир ташкилий фаолият ва ё унга тайёргарликда қатнашган, айни пайтда, юқорида қайд этилган биронта жиноятни содир этган шахслар ушбу бўлимнинг контрреволюцион жиноятлар сирасида кўзда тутилган моддаларга мувофиқ жиноий жавобгарликка тортилади».

Бунисини ҳам қанча тиришмасин, Абдулла тушунгани йўқ. Бир томондан, тушунмаганлиги юрагига аллақандай ғулғула солгандек бўлса-да, бошқа тарафдан, ақли: «Буларга менинг ҳеч қандай дахлим йўқ-ку!» – дегандек енгил тортди.

Бекорчиликда бошқа моддаларни ҳам кўздан кечира бошлади у. «Безорилик» деганда Тошпўлат тажангини эслади. «Қўшхотинлик» деган моддага Отабегини солди. «Диний даъват»га Калвак Махзумини ўлчади. «Ўғрилику»ни очганда ният қилиб қўйган Намоз ўғрини хотирлади. Китобни бир бошидан, бир оёғидан титкилаб, буларнинг барчасига ҳазил-ҳузил модда топиб чиқди, лекин ўзига ярашасини кўрмади. «Хаёлпарастлик» деган жиноят йўқ-ку ахир. «Ўйчанлик» ё «Орзукашлик» деган модда ҳам учрамайди бу китобда.

Жиноят дейдиган бўлса, мана буни сўзлаб берсин у...

1242 ҳижрий йилнинг шаъбон ойи, эрта баҳор. Қарши ҳокими Насруллоҳхон яна черик чорлаб Бухоро томон юзланган. Бу сафар унинг шашти баланд, бу сафар улоқни у олажак. Отаси Амир Ҳайдар ул бевафо дунёни тарк этганида улуг отаси Амир Ҳусайн тахтга чиқди. Бухоро остонасига черик тортган Насруллоҳ сув бўйидан сув ичмасдан қайтди. Уч ой ўтар-ўтмас Амир Ҳусайн ҳам фонийдан боқийга отаси кетидан йўл олгач, Карманада ҳоким бўлиб ўтирган кичик иниси Амир Умархон эпчиллик қилиб тахтга уйқашиб олди. Бир сафар оғам деган эса Насруллоҳ, иккинчи сафар иним деб яна Бухоро остонасидан қуруқ қайтди.

Энди Ҳаким қушбеги юборган чопардан эшитишича, Амир Умар салтанат ишлари эмас, айшу ишрат, кайфу сафо билан куну кеч бандмиш. Амирлик емирилаётган бир пайт Амир Умар чоғиру таннозлардан ўзгасини билмасмиш. Бундан нолиган вазирлару беклар Ҳаким қушбегини ўртага солиб, чопарларини яна кимга – Насруллоҳхонга жўнатишди.

Бу кез энди ёлғон мулозаматга бориш йўқ. Насруллоҳхон шахтидан қайтмайди, тахт тиланмас, тахт улоқ каби юлиб олинар экан. Бухорога етишдан аввал Насруллоҳхон Хожа Баҳовуддин мақбараларини зиёрат этиб, Ҳожатбарор Пиримиздан ўз ишларида дастак сўради. Мушкулларини раво қилиб бердими Ҳожатбароримиз, бир неча ҳафта қамалдан сўнг 1242 сана, шаъбон ойининг йигирманчи куни Ҳаким қушбеги бошлиқ аъёнлар Амир Умарга хиёнат қилиб, Арк дарвозасини Насруллоҳхонга очиб бердилар ва ўша куннинг ўзидаёқ инисини тутиб, Амир Насруллоҳхонни тахтга кўтардилар.

Пиримиз Хожа Баҳовуддин Ҳожатбарор руҳлари ҳали элимаган эканми амир кўнглидан, орада Эшон Муҳаммадшариф хўжа ўртачи бўлиб, расвойи-раддибало Умархонни ўз отига айқаштириб шаҳардан олиб чиқиб кетди. Йўлда оломондан бири амирга қўл узатиб бошидан зар қалпоғини, бошқаси эса белбоғу зарчопонини юлиб олса бўлади-ми! Бухоро кўчаларидан бошялангу яланғоч чиқиб кетди кечаги амир... Э бевафою беоқибат дунё! Агарчи Эшон Муҳаммадшариф хўжа ўзларининг фақирлик кулоҳларини амир бошига кийгизган эканлар.

Подшоҳларга муносиб тож ила авранг эрур,
Йўқса, билмиш ҳар гадо эски кулоҳ бош узра тож...

Амир Насруллоҳхон тахтга чиққач Ҳожатбароримиз буюрган мурувват ила унга қўшилган инилари Зубайрахон, Ҳамзахон ва Сардорхонларга инъом сифатида Бухоро туманларидан бири — Наразим ҳокимиятини топширди. Ҳаким қушбегини қайта вазирликка тайинлади, халойиққа Арк ўнгида ош тортди...

Мана энди Ҳаким қушбеги билан юзма-юз ўзининг хос хонасида ўтирар экан, ўзини дўсараликка солган қушбеги ўсмоқлаб:

— Шояд, инингизни озод қўйиб юборганингиз хайрия йўлига йўйилса, — деб қўйди.

— Недан? — деб дўққироқ тарзда сўради чап бети аҳён-аҳён учган амир.

— Салотини Усмониянинг ажиб бир расми бор экан деб эшитдим, тахт ворисидан ўзга барча иноғалар гўдаклигидан қатл этиларкан! Тахтга даъво бўлмасун деб...

— Дуруст, унда бизам шаҳид кетган бўлурдик, — деб дўлайиброқ жавоб берди Амир Насруллоҳ.

— Астаффирулло, — деб ўз хатосини ямашга шошилди Ҳаким қушбеги. — Мақсад — бу тахт табаррук қўлингизга тушгач, уни даъвою дўқ-даварадан озод этиш...

Шифтдаги чилчироқ липиллаб ёнар, Ҳоким қушбегининг салқи юзида ажиб соялар ўйнардди.

— Сен менга ўзгача гапни айт, баковулинг ўзи қандай одам? Ишонса бўладими? — ўзини гўлликка солиб сўради чап кўзи пир-пир учган Насруллоҳхон.

— Қўлингиздан ўтгач таълимингизни ҳалигача унутмаган... — гап қаёққа бурилаётганини билмай каловланди қушбеги.

— Сўраётганим, падари бузрукворимиз беҳосдан касалликка учради. Оғамиз Амир Ҳусайннинг навқирон умри бир зумда хазанакка айланди. Буларда шу баковулингнинг қўли йўқми? — деб синагандек бўлди ёш амир.

— Илло-билло! — деб уф тортди айёр қушбеги суҳбат жловини яна қўлига олар экан. — Мўмин одам, ҳолвадан ортиғига парвои фалак...

– Ҳолва дейсан-у, иниларимдан эҳтиёт бўлсакми дейман...

Чеккадан бу суҳбатни эшитаётган одам нималарни ҳам тушунарди, лекин беш-олти амирни кўрган қушбеги чинни пиёлага қараб, бу пиёланинг ичидаги нимпиёладан ҳам бохабар туриши шарт. Охирги гапни шайху эшонга кўниб ўз иниси Амир Умарни озод қўйиб юборган Қарши ҳокими мўрт Насруллоҳбек айтяптими ёки Ҳаким қушбегининг гапларини қулоғига қўйган тахт оғаси Амир Насруллоҳхонми?

– Баковул бунда, ул зотлар Наразимда, – деб ўртага синов тошини отди қушбеги.

– Шуни айтаман-да...

Йўқ, ўз фикру ниятларини беркитишда ҳалиям мўрт амиримиз, баковул айтмиш, қиёмига етмаган. Буни илфоган қари тулки Ҳаким қушбеги шахдамлик билан:

– Чорасини Ғозибек мирохўр қалмоққа топширамиз, – деди.

Бир ой ўтар-ўтмас Амир Насруллоҳхоннинг уч иниси: Зубайрхон, Ҳамзахон ва Сардорхонларнинг нозанин бўйинларига тун ярмида пичоқ тортилди. Бухоро салтанати амир фармонига мувофиқ малъунлар қўлида шаҳид кетган шахзодаларга уч кун мотам тутди...

«Мана буни жиноят деса бўлади», – деб ўйларди Абдулла...

* * *

Тўзиди Абдулланинг текис хаёллари. Иккинчи дафъа қамоққа тушса-да, кўникмас экан бунга инсон. Тушликка йўғон макарон билан озгина хантал сурилган котлет берилибдиямки, Абдулланинг кўнглида «Босинқирашим узунроқ чўзиляптими? Энди уйғонсам ҳам уйғонаман, уйғонмасам ҳам уйғонаман» деган қатъиятга қарши кун давом этаверди. Пешинни ўқиб олди Абдулла. Раҳбарни, болаларини қўйишармикан хабар олгани? Изғирин совуғида бировларга ялиниб туришганмикан? Текис хаёллар деб ўйлаётган эди у. Бунақанги ҳолатда текис ўйлар келармиди мияга. Текис ерда тўзиб кетган ҳаётга жавоби ҳам

манови тўзиб кетган ўйлар бўляптими? Қай бирига ёпишишини билмайди, қай бири унга эп келиб, тушган ҳолатига малҳамми ё жавоб бера олади? Ё чиндан ҳам васваса босдими уни? Жин чалган ўйларига яраша ҳаётини ҳам жин чалаяптими? Болалигида Абдулланинг раҳматли отаси жинлар базми ҳақидаги ҳикоясини сўзлаб бўлгач ўғлига ҳазиломуз тарзда: «Хаёлларингни тузук қил, яхшироқ нарсалар ҳақида ўйласанг бўлмайдими?» – деб қўярди.

Балки, чиндан ҳам дурустроқ нарсалар ҳақида ўйлагани маъқулмиди? Ахир бу қиссадан ҳам «Ўткан кунлар»нинг бир турини ясаса бўларди-ку.

Моҳларойимни эслади у. Жаҳонотинни, Амирий тахаллуси остидаги Умархонни. Йўқ, бошиданоқ айта қолсин: Нодирабегим, Увайсию Амирийларни.

Моҳларойим шаҳзода Умархонга узатилган куниданоқ бошлаб ўз эрини қизғанарди. Аввалига амир эмас, шаҳзодалигига, сўнг шаҳзодаларнинг отаси Амир Олимхон оламдан кўз юмиб, аморотини ўғлига мерос қилиб қолдиргач, салтанатнинг битмас ишларига, девону шикор, юришу зиёфатларига қизғана бошлади.

Бутун дунё Амир Умархонни Моҳларойим қучоғидан тортиб олаётгандек туюларди унга:

Куйдурди чаман гулларини рашк ўти бирла
Ул ғунчаи хандон ила ул наргиси шахло...

Никоҳдан бир кун аввал Моҳларойимнинг падари бузруквори Андижон ҳокими Раҳмонқулибек ўз қизига насиҳат тариқасида: «Эрингга яхши қарагин. Эркак зоти кўчакўйда ҳоким. Уйга қайтгач ҳокимни ҳам хотин бошқаради. Ана, онангдан ўрган!» – деб айтган эдилар. Албатта, бу сўзларда волидаи муҳтарам ўз манфаатларини кўзлаган бўлишлари ҳам мумкин, бироқ астойдил уқибдими ўшал насиҳатга Моҳларойим, аҳён-аҳён ўз шаку гумонларини текшириб ўз-ўзига йиғлоқироқ йўғон овозда: «Тавба!» – деб қўярди.

Туновида Амир Умархон эркак зотини Сирдарё тўқайларига овга бошлаганида Моҳларойим зерикмаслик учун

саройга аёлларни буюртирган, тўйу зиёфатдан сўнг ўйин-кулгу бошланиб, ҳаммани ўзи қарамида тутадиган пас-таккина Жаҳонотин бир чистонларини ўқиган эди:

Ул на гумбаздир, эшигу туйнугидин йўқ нишон,
Неча гулгунпўш қизлар анда айлабдур макон.
Синдируб гумбазни қизлар ҳолидин олсам хабар,
Юзларига парда тортиғлиқ турарлар бағри қон...

Кимдир «Амирнинг ҳарами» деди, кимдир «тандирдаги нон» деди, фақат зукко Моҳларойим икки шамани ҳамона илғаб олган эди: ул гумбаз шаклидаги нарсанинг на эшиги ва на туйнуги бор, ул қўлга сиғар нарса бўлмоғи даркор, ахир «синдириб гумбазни» дейилипти-ку. Парда ортидаги қизларнинг бағри қонлиги суратга ранг бериб Моҳларойим ўзининг пича йўғонроқ овозида йиғламсингандек: «Анор» – деганларида, босалобат, омирона Жаҳонотин таъзим бажо келтириб, маликаи дилрабо отига таҳсинлар ўқиган эди: «Чиндан сиз Нодирасиз!»

Куни кеча эса маликаи дилором ўрнидан кечроқ тураркан, эртароқ девонига чиқиб кетган завжи ҳумоюннинг ҳали ҳиди ўчмаган ва кўрпа устида қолиб кетган хилъати гулгунини қўлига олар экан, жайбидаги бир парча қоғозга кўзи тушиб қолди. Олса – ўз илки олийси ила битилган ғазал:

Бўлди то табдин ҳарифи лаъли жононим анор,
Гул қилур хуни жигардин хори мижгоним анор...

Бул радифга ёзилган матлани ўқибоқ хипчабел Моҳларойимнинг бетига анор сувидек қип-қизил қон урди. Юраги дони сепилган анордек бўшашиб, кўзлари ғазал узра югурди.

Ҳусн боғи мевасига ёр ноз айлаб деди:
«Лабларим анжирдур, себи заноҳдоним анор».

Боғ гул бирла анориға агар ноз айласа,
Ёр айтур оразим гул, лаъли хандоним анор...

Моҳларойим, лаблари пичирлаб, бу байтларни ўқир экан, кўнглида ғичир-ғичир анор донасидек юз минг хаёллар исёнкорона ачишди. Анжир деб уларнинг ошиқ-маъшуқ тилида нима аталишидан огоҳ Моҳларойим ажиб бир ғулғула туя бошлади.

Лаблари шафтолисиға зормен, эй боғбон,
Тўкмасин беҳуда истиғно била қоним анор...

Шарбатим қондур, агар топсанг ул ой базмиға бор,
Лаъли хандонингга еткур арзим, эй жоним анор...

Кўз энтикиб илгари югурса-да, кетидан илашган ивири-сиқ онг: «Подшоҳим ҳаргиз лабимни шафтолига менгзатмаган эди», – деган фикрда анор эзган қўлдек қовжираган юракни эзарди.

Ёралиғ кўнглимни кўз ёшида қилдим парвариш
Ким, эрур бу боғ аро мақбули султоним анор.

Себи ғабаблар фироқида беҳидек сарғариб,
Қон ютарменким, эмастур боби дандоним анор.

«Себи ғабаблар» калимасини ўқидию теракқад Моҳларойим, синоатли анор гумбази бузилиб, сир туйқусдан очилгандек бўлди: йўқ, ёш қиз эмас, жувон бу... Тўкилган доналар эзилди, янчилди... Наҳотки...

Кўз лабинг уннаби ҳижронида йиғларким, тўкар
Қатра-қатра қон ёшимдан жайбу домоним анор.

«Унноб эмас, аъноб!» – деб йиғлоқироқ оҳангда йўл-йўлакай рашкини жаҳлга бурди Моҳларойим.

Олам элида вафо топилмас,
Бу гавҳар эрур жаҳонда ноёб... –

деб кўзларидан ёш оқизди Нодира. Бир томчи ёш хилъати ҳумоюн жайбидан пинҳона олинган хитойқоғоз устига томди-да, «унноби» деган ёзув эриб, «вов» харфи «ъайн»га айлана бошлади. Моҳларойим зудлик билан енгини қо-

ғозга босди. Афсус, из қолиб бўлганди. Рашк, алам, ғазаб, ўкинч, араз шарбати қону кўз ёшига сачраган Моҳларойим хира нигоҳ ила ғазал мақтасига боқди:

Оразинг раммонини бу боғ аро истар Амир,
Муддаодур анга, эй сарви хиромоним, анор...

«Хато устига хато», – деб ўйларди Моҳларойим. Лекин назарида нени тутарди? Арабчада «анор» сўзини англа-тувчи «руммон» сўзининг «раммон» деб ёзилишиними ё ўз гумонларида янглиш бўла олишиними, ё-да, аксинча, ўз ёри-дўстига вафодорлигию оқибатининг хатосиними, ёинки бу дунёю бу ҳаётнинг адашлигини?

Себи заб-заб бирла аъноби лабинг ҳижронида
Меваи алвони боғу бўстоним бўлди талх.

* * *

Кеч тушаётганини Абдулла юрагининг бўшашаётганидан сезарди. Ертўла бу қамоқда панжара йўқки, осмон рангидан огоҳ бўлиб турсанг. Кеч тушаётганини Абдулла зерикиб, кечаги кечани эслаганидан туярди. Намозшомда ёзишни яхши кўрарди Абдулла. Шомни ўқиб бўлгач деразага ёни билан тиралган столи ўнгида ўтирарди-да, ғира-шира осмонга тикилиб, ҳазин юрагидаги ҳануз илиқ соғинчларни оқ қоғозга тўкарди. Чўлпоннинг ажойиб шеъри бор, «Кечкириш» деган. Шуни ёддан биларди Абдулла. Мана энди ҳам бу шеър бехосдан эсига тушганидан кеч тушаётганини тушунди Абдулла:

Баланду паст, катта-кичик бинолар,
қизил, кўм-кўк, яшил томлар устида
ола-була, қуюқ-суюқ булутлар...
кўкни қоплаб бир томонда тўпланган.

Кун ботадур... тарқоқ, ёйиқ лолалар
унда-мунда булутларнинг юзида
сил юзидек ранги кетиб сўлиблар...
Қоронғулик Шарқ томондан қўзғалган.

Шом азони, муаззиннинг йўсунсиз,
кучсиз товши титрабгина чўзилган...
ёмғир пича ёғиб ўтган, бузилган
қинғир кўча четидаги узун из...

Қисмат излаб ҳар томонга тарқалган
катта-кичик, ёшу қари бўшашиб,
ҳориб, чарчаб, секингина қайтадир,
маҳалланинг бир ерига тўпланган

бир тўп бола турлик ўйин ўйнашиб,
кетганларни кутади...
Белгисизлик қанотини кенг ёйиб
қоинотни қучоғига тартади.

Чироқлар ҳам жин кўзидек йилтиллаб
хира қараб, мунғайиб
қўриндилар —
килкиллаб —
ёмғир суви ер бағрида ётади...

Кеча ҳам Самарқанд дарвозасининг тепалигидан Кўк-
ча томондаги уйларнинг томларига қараб ўтирганида
Қамолон дарвозаси тарафдаги масжиддан муаззиннинг
йўсинсизроқ овози етишгандек эди. «Булутлар, булут-
лар, қаердан қаёққа кетяпсиз, кунни тунга боғлаб не гу-
воҳликларни ўзингиз билан ўтмишга олиб кетяпсиз? Бу
белгисиз соатни ўтказиб олсам, қоронғунинг равшан чи-
роғида яна ёзишга киришаман. Кечки овқатгача икки-уч
қоғоз қоралаб оларман», — деб беқарорликда ўтирганида
эшик тақиллаб қолди. Қўшни хонадан дастурхон тузаёт-
ган болаларининг овози етишди: «Дада, эшикни кимдир
тақиллатяпти!» Абдулла елкасига чопонини ташлаб эшик
томон юрди.

Қисмат излаб ҳар томонга тарқалган
катта-кичик, ёшу қари бўшашиб,
ҳориб, чарчаб, секингина қайтадур...

«Ким келган экан бу бемаҳал соатда», — деб ҳаёлидан
кечирди Абдулла ва эшик тамбасини очишдан аввал:

«Ким?» – деб сұради. Эшик ортидан: «Мен, домком Рахматилла акайизман!» – деган овоз келди. «Қизиқ, ойда-йилда бу ерга келмаган домком нима қилиб юрибди, тинчликмикан?» – деб эшик тамбасини очган эдиямки, салом йўқ, алик йўқ, қора ёмғирпұш кийган уч нусха ёпирилиб кирди.

Эшик қийиғидан Абдулла «Қора қузғун» машинасини кўрдию барини тушунди.

Кўз олдида болалари. Қўлига кишанлар солиб уни машина томон судрашаётганида Анисими ё Адибаси у томон интилиб, остона тагида турган обдастага қоқилдию кўзида ёш – ётиб қолди. Кўзойнак таққан анови татар терговчи кўзойнагини чақнатиб унга шафқатсиз назар ташлади.

Белгисизлик қанотини кенг ёйиб
коинотни қучоғига тортадир.
Чироқлар ҳам жин кўзидек йилтиллаб,
хира қараб мунғайиб
кўриндилар –
килкиллаб –
ёмғир суви ер бағрида ётадир...

Бир кун ўтибди.

* * *

Бир кун ўтар-ўтмас сарвқомат Моҳларойим ўзининг кечаги шак-шубҳаларидан ўзи уяларди: «Наҳотки, битта сўзнинг иккита шеърда учрашидан у қадар гумонларга борсам? Ахир Жаҳонотиннинг анор чистонини султонимга ўзим ҳам айтган бўлишим мумкин-ку...»

Ановинда:

Маъшук аҳлидин васл рамзини сўрсам ўлдирур,
сўрмасам ўлам,
Дард аҳлиға ишқ дўконини қўрсам ўлдирур,
қўрмасам ўлам, –

матлали ғазалини салобатли Жаҳонотиндан эшитиши биланоқ ўшал кечаёқ ўз рашкини амиралмўминийннинг Амирий рашки билан босиш учунми, бошдан-оёқ қизишиб ўқиб берганди-ку.

Ҳатто мақгасига етганида «Вайсий» тахаллусини «Нодира»га алмаштирай дейишига бир баҳя қолган эмас-миди:

Мендан ор этар, хору зор этар, фоний дунёдин ушбу
жон кетар,
Нодира ғариб, ранги сарғариб турсам ўлдирур,
турмасам ўлам...

Баҳолонки, «Нодира» «Вайсий»дан бу мисрага кўпроқ ва ҳўброқ ярашур эрди.

Лекин тиниб-тинчимас Жаҳонотиннинг феъли барибир ажибу ғариб. Минг яқин тутмасин Моҳларойим унга ўзини, сарой ҳарамида хос отин дея не қадар эъозланмасин, ўз ғазалларини унутиб, хаттотларга қанчалик Увайсий девону баёзларини топширмасин, Жаҳонотиннинг на оёғига, на хаёлига тушов солиб бўлмайди. Кўнглида нелар сақлаганини ҳам билиб бўлмайди. Мана охирги ёзган ғазали:

Хўқанд шаҳридан келганлар, кафшим йўқолди,
сандаму?
Ҳоли дилимни билганлар, кафшим йўқолди, сандаму?

Нима ҳақда ўзи бу ғазал? Анинг даъвоси неда?

Бу ғамда йўқ, менда ҳамдам йўқ, йўқотдим,
дийидамда нам,
Кўкабиби, жонга малҳам, кафшим йўқолди, сандаму?

Қайси кафш ҳақида гап кетяпти ўзи? Эртактаги малика бўлиш учун ўлчалган кафшмасмикан ул кафш?

Ман жисмдурман, сан жоним, ташлаб кетганим
армоним,
Арзим эшит, Қўзихоним, кафшим йўқолди, сандаму?

Ўз зукколиги билан бу ғазалнинг моҳиятига етолмаган Моҳларойим ҳар бир сўзни синчковлаб текширар, аммо ғазал унинг ақлини майна қилгандек сирдан сирга кўмиларди. Моҳларойим ахир ғазалнинг мақтасига етди-да, на ҳайқиритшини, на дамани ичига ютишини билмай гаранг бўлиб қолди:

Шояд, хабардор ўлса шоҳ, тўққиз фалақдин ўтди оҳ,
Дуо қилгил, Вайсий, гумроҳ, кафшим йўқолди,
сандаму?

Йўқ-йўқ, шукрки, у заминдаги шоҳни чорлаётгани йўқ, қизганмаса бўлади Моҳларойим, лекин арши муаллодаги Шоҳга даъват этипти, ҳа-да, арши муаллодаги Султони Азимга: «Кафшим йўқолди, сандаму?» — дейишга ҳадди сиққан арзандадан ул аршнию ул Султонни қизганмай бўлармикан? Ул рашки аъзамда ўз каломидан муқобилини тополмаган Нодира Фузулийни эсга олишга мажбур қолди:

Раҳм қил, давлатли султоним,
Мурувват чоғидур...

* * *

Шомга Абдулла «Ваз-Зуҳа» билан «Ваш-Шамсу»ни овозини чиқариброқ ўқиди. Намоз ярмида эшик яна шарақлади-да, кечки нонуштага бижиганроқ карамнинг қовурдоғи билан бир бурда қора нон келди. Анави карамнинг ўткир ҳиди бутун қамоқхонани тутди. Намозни дилга ўтқазиб Абдулла ошпаз аскарнинг қўлидан овқатини кутиб олди. Негадир эсига тўнғич ўғли Ҳабибуллонинг доимий ҳазили — қачонки уйда карамдан томоқ пиширилар экан, «Лутфи караминг...» — деб хиргойи қила бошлаши тушди. Касал қолди-я ётган ерида тўнғичи. Олдига кириб хайрлашишга ҳам қўйишмади.

Кечки овқатни тарқатган аскар йигитча мусулмондан эканми, чиндан ҳам, темир товоқдаги таомни узатишида аллақандай лутфу карам бордек эди. Кимга ўхшатди-я шу йигитни Абдулла? Гап очиб боқса бўларди, аммо намозини бузгиси келмади. Балки, бу йигитча воситасида

Чўлпонми, Ғози Юнуслар билан хабарлашармиди... Намозини ўқиб бўлгач Абдулла овқатдан татиб боқди. Бижи-ган карамнинг тахир таъми оғзини қамаштирди. «Есам кейинроқ ерман», — деб нонини кавшай бошлади у. Кечга келиб суяклари яна оғрий бошлаганини сизди. Ҳар бир чайнашдан жағларининг оғриғи чаноғига, чаноғидан икки курагига, куракларидан қовурғаларига, қовурғаларидан белию оёқларига тарқарди. Бир бурда нон оғриқ билан ейилди. Рост, оғизда ширин бир таъм қолди. Уни анови бижиқ карам талхи билан бузгиси келмади Абдулла ва яна ўйга толди.

Эслаганларининг барини ёзиб улгурганмиди? Ёзиб улгурганларини эсладими, холос? Ё бари тўзиб, ақлига келгани пойинтар-сойинтар бўлдимиди? Чунки ёзса буларнинг барини: Умархоннинг Хўқанд саройию Насруллоҳхоннинг Бухоро Аркини қориштирмасди. Чунончи, орада бир эмас, ўн йил фарқ бор. Амир Умархонга муқобил қиладиган бўлса, Амир Ҳайдарни кўпроқ ёзарди. Лекин нега бирданига Насруллоҳхонга ўтиб кетди? Хаёллари, ҳаёти тўзиб кетганиданми? Сизганлари анча тиниқроқ эди-ку... Моҳларойимнинг ҳам феъли-атвори бошқачароқ эди эмасми? Нима бўляпти Абдулланинг миясига ўзи? Жин босқини шуурига ҳам етиб бўлдимиди?

Абдулла зўр бериб буларнинг барини унутишга ҳаракат қилди. Чўлпон айтмиш:

Тун ёмон, тун қоронғу,
тун қўрқинч, тун азоб,
тунда эски ва янги
ҳар нарса хаёл, сароб...

Буларнинг барини ўзининг сўнгги пайт севиб-севиб ўқиган «Зарбулмасали»га алмаштирмоқчи бўлди. Шу нарсанинг ҳалига қадар поёнига етгани йўқ эди. Қай йўсинда қиссасига киритишини ўйлаб-ўйлаб, ўйларининг кетига етмаган эди.

«Аммо ровийлар андоғ ривоят қилурларким, илгарига айёми нафаржомда Фарғона иқлимида Кайкубод отлиғ

подшодин қолган бир эски шаҳристон бор эди. Аммо ани ҳавоси хуш ва боди дилкаш. Сабза, раёҳин, анвои гуллар, чечаклар касратидин кўрган баҳор чоғда товуснинг парларидек турланиб, мунаққаш кўринур эди. Ва анинг ёнида бир ёғочлик ерда Япалоққуш маскани, ота-бобосидан қолган жойи бор эрди. Аммо Бойўғлининг бир қизи бор эрдик, меҳри ховарий юзига банда эди.

Оразидин шамсу қамардур хижил,
Сўзларидин шаҳду шакар мунфаил,
Ҳосили умри эди ул бойни,
Оти Гунашбону ўшал ойни...»

Ахир бу Амир Умархоннинг Сайид Ғози хожа қизи Ойхон пошшага уйланиши тарихи-ку! Наҳотки, ҳозирга қадар Абдулла буни сезмаган бўлса?! Қойил-э!

Лаззатидан ўзича ёдга тушиб қолган сўзларни бирма-бир қайтарар экан, Абдулла ички севинч билан ўз инкишофини ўзи тасдиқлаётгандек эди. Япалоқ Кўрқушни совчиликка юборганини эслаб Ҳаким тўранинг «Мунтахаб ут-таворих»ига қиёслади:

«Бойўғлининг бир чиройлик қизи бор эмиш. Бизни тарафдин совчи бўлиб боринг. Ҳар қанча қалин бўлса топилур.

Анда Кўрқуш айди: «Бор мақтанса топилур, йўқ мақтанса чочилур» деган яхшиларнинг масалидур. Бойўғлининг оғзининг бурчидан чиқар: «Минг чордевор қизимнинг қалини», — деб. Ҳоло подшоҳимиз Ҳазрат Сайид Умархон амиралмуслимийн аҳд ва замонларида одам маъмур ва раоё масрур. Ҳар нечук аёлмандлар тасбиҳи маржондан уйрулур — бир бўш чордевор топилмас, уялурмиз. Нечук-ким айтмишлар: «Ёлғон масал турмас», «Уят — ўлумдин қаттиғ». Яна айтмишлар: «Эрман ёғочини эгилгани — сингани, эр йигитнинг уялгани — ўлгани...»

Ахир Гулханийнинг ҳам Тожикистон тарафларда туғилганини билмасмиди Абдулла? Аттанг, текшириб боқмаган экан, Нола тахаллусли шоир Сайид Ғози хожага агарчи қариндош чиқмаса, онҳазрат қўлларида таҳсил

олган бўлмасин... Сайид Амир Умархон ҳақидаги заҳар-ханда бундан далолат эмасми?...

Ундан кейин Фазлийдан маълумки, Гулханий Умаршоҳга навкар бўлган. Ким билсин, бу дўлвор одамни Амир Умархон Ҳакимхон тўрага қўшиб Сайид Ғози хожаникига важоҳат учун юборган бўлса-чи?! Ҳакимхон тўра қиз билан ота орасида нималар ўтганини ёзмаса-да, Гулханий «Зарбулмасал»да бу саҳнани тоза ўхшатган-ку!

«Анда Бойўғли айди: «Ори, боланинг бўйи етибдур. Ўзидан сўраб жавоб берсам керак», – деб туруб, қизининг олдига кирди: «Эй болам, Япалоқ бибининг боласи Қулон-кирсултон ҳавохоҳ бўлуб совчи юбормиш, на жавоб берурсан?»

Анда Гунашбону ойим, нечукким рўзғор қизларининг аълоларидур, «Сукут – аломати ризо» дегандек, бошини қуйи солиб ўлтурди. Бойўғли қизнинг майлини билиб айдик: «Бу болиғанинг кўнгли эр тилар ўхшар», – дегач, қиз тилга келиб айди: «Эй бемаъни чол, соқолингдин уёл. Хомуш турмоқлик жавоби бўйла бўлурми?! Хайр ишига мутакаллим бўлғоннинг хитоби бўйла бўлурми?!»

Шу пайт калитлар ғичири билан эшик шарақлаб очилди-да, йўғон ва малла навкар Гулханий ўрнида девсимон Винокуров қамоқхонага кириб келиб: «Ну что, с Новым годом что ли, буржуазно-националистическая крыса, думал зарылся в нору здесь? А я тебя тут же за хвост!» – деб «Карнайчидан нима кетди, пуф», – дея Гулханий билан хайрлашишга улгурмаган Абдулланинг оғзи-бурнини бир қилиб уриб-тепиб кетди...

* * *

Ҳуши чип-чип қону оғир оғриқ билан ўзига қайтгач, бу сафар ёмон афсусланди Абдулла. Нега хомхаёлларга берилиб, бунга тайёр бўлмади?! Винокуровнинг бўғзига қўлининг кучи етмаса, тиши билан ёпишса бўларди-ку, отиб ташласин эди шу ернинг ўзидаёқ, лекин мановинга ўхшаб хор бўлиб ётганидан минг карра афзалроқ эмасмиди?! Энди қайтишга йўл йўқ. Сал кучини йиғиб олсин, кў-

риши билан тишлаб, ғажиб, бўғиб ўлдиради у махлуқни. Абдулланинг тишлари ғижирлади. Ўлдиради! Ўлдиради! Ўлдиради!

Туни бўйи биронта пуч хаёлга берилмай, фақат аблаҳ Винокуровнинг интиқомини ўйлаб чиқди Абдулла. На оғриқни сизди, на қотган қонни, фақат ёниб-куйиб ўртанган қасоскор юрагини. Хуфтон намози эсидан чиқиб кетди, буни тун ярмида элас эслагандек бўлди, лекин намоз сўзи миясининг бир бурчагида учқунлагач кимни эслади – Намоз ўғрини. Аср бошида ўрислар қамоғидан чиқиб, Самарқанд вилоятида бой-бадавлатни қийратиб, улар томонидан сотилгану ўрис қамоғига тушган Намоз ботирни. Уни урмоқчи бўлган аскарларнинг тўртта-бештасини гумдон қилган экан у. Шунинг учун ҳам Намозни ташлашган қоронғироқ хонага ҳеч ким ёлғиз йўламас, кирганда ҳам 10 – 12 киши милтиқларини шайлаб киришар экан.

Намоз йигитлари уддабурон эмасми, булардан бир-иккитаси майда ўғрилиқ қилиб, атайин шу қамоққа тушишади-да, Намознинг қайси катакда ўтирганини билиб, у билан ўзлари билган сирли алоқага чиқишади. Ким тош билан тўсин тақиллатишни айтса, ким ашула айтиб, ашулага керакли сўз қўшишни сўзлайди. Неки бўлмасин, буларнинг баъзилари ўзларига тегишли 50 дарра еб, қамоқдан чиққач ташқаридан ер кавлашга тушишади ва келишилган пайт бу қазима Намоз ўғри ўтирган катакнинг бурчагидан чиқиб келади. Лекин осонгина қочса Намоз Намоз бўлмас эди. Ўрани яхшилаб яшириб, у саҳарда ўз эшигини бир неча бор тақиллатади. Бир-бирини уйғотиб, ҳайбаракалаб ўн-ўн беш аскар милтиқлари билан кириб келишади-да, ғира-шира қоронғуликда Намоз ўғрини тополмай, ҳавога ўқ отганча кими ташқарига, кими бошқа катакларни очишга тушади, кими эса жойида қотиб қолади. Ҳаммаёқ ола-гастон. Шу пайт шифт остидан болорларга тирсагию тиззасини тираб ёпишган Намоз ботир анави карахт бўлиб қолганларнинг устига сакраб, ер билан яксон қиладию милтиқларини қўлтиқлаб ўзини ўрага уради.

Ўшанда унинг кетидан ўн-ўн бешта қамалган ҳам олатасирдан фойдаланиб қочиб қутулган экан.

Буни ҳам ёзмоқчи бўлган эди Абдулла. Лекин нимага бу саҳнани ҳозир эслади у? Бошқа қиссада, бошқа замон содир бўлган ҳодиса эмасми бу? Агар Намоз қилганини қайтараман деса, на ўзининг одамлари бор Абдулланинг, на бу бетон узра ўра ковлаш мумкин, на шифтга ёпишай деса, тўсину болорлар бор. Шифтдаги чироқни ўраган темир катак, холос, лекин унга ҳам осилмаслик учун камару белбоғларни ечиб олишган...

Барибир ёпишади маймунпешона Винокуровнинг бўғзига! Барибир...

Шу иштиёқда Абдулла ўрага қулагандек қоп-қоронғу тушсиз уйқуга қулади...

* * *

Эрталаб эшик гичирлашидан сесканиб уйғонган Абдулла зеҳни билан эмас, кечаги аламининг кучи билан кириб келганга ҳамла қилмоқчи эканлигини уйғониши биланоқ туйиб, қўллари муштга тугилган эдики, қараса, эшикдан анави бесўнақайроқ ўзбек аскарчаси кириб келяпти. «Худо бир асради-я!» — деб ўзиними ё йигитними ўйлади Абдулла ва мусулмон бу йигитга юзини ювмасдан салом беришга бетламай, апил-тапил қонлари қотган пешонасию кўзларини, шишган икки яноғу оғриган жағини бурчакда ювиб олди.

Йигитнинг ўзи шивирлаброқ салом бергандек бўлди. Саломи ҳам Тошкентчасига: «Соламан, ака!» — қабилида бўлиб, Абдулла юзини чопонининг этагига артиб, алигини олди.

— Ока, сизга нон-чой опкелудув...

Абдулла кечагидақа бўтқа билан кружкадаги чойни таъзим билан қабул қилиб, пастроқ овозда:

— Тошкентликмисиз? Қайси маҳалладансиз? — деб сўради.

Аскарча идиш-товоқни тақиллатиброқ топширар экан, бу шовқинга овозини ўраб:

— Қумлоқливуза, Калҳовуз бўйидан. Бизайа хизмат бўса, этувринг! — деб пичирлади.

Абдулла ҳам кружка билан товоқни бир-бирига шақирлатиброқ:

– Майли, ўйлаб боқай-чи, – деди-да, қайрилиб, «уху-уху» билан чиқишга юзланган аскарчага: – Чўлпон билан Ғози Юнус дегани қайси хонадайкин? – деб қолди.

Эшитдими унинг саволини қумлоқлик аскарча, ким билсин, эшик шарақлаб ёпилдию Абдулла анави бўтқа устида ўз хаёллари билан яккама-якка қолди.

Нимани сўраса экан бу йигитчадан? Нима келар экан унинг қўлидан? Пичоқ обкелиб бер десамикан? Эплотармикин? Ё осонроғи – бир парча қоғоз билан қалам топ деб уйдагиларига хат ёзиб юборсамикан? Нима деб ҳам ёзарди? Эсон-омонман деса – ёлғон, эрта-индин чиқиб қоларман деса – пуч хаёл, уриб-тепкилашяпти деб ёзмайди-ку! Ё Виноградов деган ярамасни ўлдирмоқчиман, кечиринглар, алвидо дейиши ҳам қип-қизил аҳмоқлик. Лекин барибир негадир аввалига бир парча қоғоз билан қалам сўрашни ният қилиб қўйди, жилла қурса, Раҳбарга: «Канизак қиссасининг қўлёзмаларини шийпондаги ёқилмайдиган чўян печканинг ичига беркитган эдим, уни қариндош-уруғларникида асраб қўй!» – дермиди! Қўлёзманинг тўлароқ қисмини авваламбор болалардан, қолаверса, Раҳбарнинг ўзидан яшириб, чўян печкада сақлаши қўл келдимикан, терговчилар майда-майда қоғозларгача барини тинтиб-тортиб-тергаб олишди, бироқ шийпондаги печканинг ичига қарашга биронтасининг ақли етмади...

Абдулла мазасиз сўк бўтқани еркан, яна терговчилару домкомни эслади. Тергови қачон бошланаркин? Бир-икки кун Янги йил қилиб, дам олишса керак, демакки, бу кунлар Винокуровнинг маҳрига ёзилиб, Винокуровнинг хасмига айланган экан-да!

Пичоқ сўраши керак қумлоқлик йигитчадан.

Ойхон пошша гўшангада янчилган талқондек ётар экан, на дод дейишга кучи, на юм-юм йиғлашга ёши, на ўзини бўғиб ўлдиришга мажоли бор эди. Зўрланган қизнинг адоқсиз кечаси... Зўрлаган махлуқ эса гусл олгани чимилдиқ ортидан ташқарига чиқиб кетган, унга эргашгану қулаган нафрат қиз кўкрагини тегирмон тошидек босган. Тепинди қиз, тимдалади, тишлади, дарранда-чи, бундан қайтага жўшиб, пишқириб, кўпикларини нозик

гулбаданга сочди. Чип-чип қону оғир оғриққа буланиб ётган қиз: «Энди келса, бўғзига тишим билан ёпишаман!» — деб маржондек тишларини ғижирлатиб ётибди.

Ойхон пошша уловга солинганида навкарлар орасида баланд бўйли қизғишроқ одамни кўрган эди. Кўзига иссиқ кўринган бу навкар ваҳший ҳайвонни ҳам гўшангагача қўриб келган эди. Ўратепада отасининг қўлида ўқиган кўҳлик Муҳаммад Шариф бўлмасин тагин! Ўзини «Нола» атаган отаси уни эркалаб «Гулханий» деб атарди... Агарда ўша бўлса, ялиниб, эркаланиб, ханжар сўрасамикан?..

* * *

Новча бўйли Моҳларойимнинг ўзининг пича пастак султони Амир Умархоннинг салтанат ишларигаю илҳом ғилмонлари, ҳатто бир вақт «анор» сўзи кетидан Жаҳонотинга қизганиши ўйинчоқ бўлиб чиқди. Моҳларойим иккита бола кўриб, ўзи билан ўзи овора бўлиб қолгач, Амир Умархон сиёсат юзасидан дея япалоқроқ қипчоқ қизни Моҳларойим устига қўшхотин қилганида ҳам куюккани ҳолва бўлиб чиқди. Рашкнинг бузурги, ихтимомнинг кабири, қизғанчнинг улуғи ҳали олдинда экан.

Ким йўлдан оздирди олампаноҳни ўзи, лекин бир ёз Шаҳрихондаги синглидан хабар оламан деб бориб келдию бом-бошқа бўлиб қайтди. Моҳларойимнинг шоирона юрагини алдаб бўлармиди?

Гулу лола мавсумидир, қани ёри дилнавозим?

Назаримдин ўлди ғойиб санами суҳан тирозим.

Ҳама сайди орзудур бу жаҳон шикаргоҳи,

Нетайин, қўлимдин учди бу маҳалда шаҳбозим...

Билди ўшанда Моҳларойим селдек офат келишини. Машраб айтмиш:

Минг шўри фиғон бирла, ҳай-ҳай, не бало келди,

Жон қичқирадур қўй деб, ханжарни оло келди...

Бор чорасини ишга солди Моҳларойим, аввалига аниси ғамкашининг жайбидан Хўқанд қоғозига ёзилган ғазални топди:

Висолингга кўнгул муштоқ эди, эй ёр, хуш келдинг,
Кўзим нуруни равшан айладинг бисёр, хуш келдинг.

Хуморим заъфидин бетоб эдим, базм ичра, эй соқий,
Хиромон шишаи соғар тутиб саршор хуш келдинг.

Бу шаклу бу шамойил бирла базми ноз аро кирдинг,
Сиҳи қадларни қилдинг сояи девор, хуш келдинг.

Кеча кулбамга пинҳон келди ул маҳваш, Амир айди:
«Бу лутфу марҳаматни билмасун ағёр, хуш келдинг...»

Унинг пинҳон келган маҳваш ўнгида ағёрга айланиши ҳам бир гап, лекин девордаги сояга эврилиши ажаб қийнади сарой бекасини. Ишончли маккораларни ишга солиб бу фитнанинг бошида Шаҳрихон ҳокимининг хотини турганини билса-да, бало ривож олиб, томир отиб, муолажа палласидан чиқиб бўлган экан. Моҳларойимнинг икки дастурхончиси аллақачон Шаҳрихонга қувилган Сайид Ғози хожа қизига совчи бўлиб тушишган экан.

«Ким экан ул маҳваш?» – дея ўртанди, куйди Моҳларойим, токи Сайид Умаршоҳ жияни ўспирин Ҳакимхон тўрани орачи қилиб, амиралмуслимийннинг шаҳрихонлик сингиллари, тўранинг волидаи муҳтарамаларини кўриш баҳонасида никоҳи ҳуююнга тараб-тайёрланган «сиҳи қадларни сояи девор» қилган товуси хушрафторни парда ортидан кўрмади. Ул душизани кўрдию барча аввалги майда-чуйда рашклари бир тараф ва бул рашкларнинг рашки бир тараф бўлди. Энди билди Моҳларойим рашк дегани нималигини, ҳолонки, унга ўз сўзининг қудрати етишмасдан бемажол лаблари яна оташнафас Машрабнинг байтларини пичирлади:

Минг шўру фиғон бирла, ҳай-ҳай, не бало келди,
Жон қичқирадур қўй деб, ханжарни оло келди.

Қўлида қилич фўлод, бошимга келиб жаллод,
Қилди мани бебунёд, тийғи гузаро келди...

Абдулла бемаза-бематра сўк бўтқасини еб бўлиб, офтоби ўлган тахир чойдан ҳўплади. Чўлпонлару Фитрат домлалар қамоқ кунларига кўникиб кетган бўлсалар керак. Катаклардаги хлорка билан тер ҳидию бу белааззат томоқ, шифтдаги жинчироғу тунги ҳамлалар – Абдулла ўзининг биринчи қамалишидан билганидек, буларнинг барига бора-бора кўникма ҳосил бўлади. Буларни вақти-бевақт бузиб турадиган сўроқлару юзлаштиришлар эса ташқи дунё билан алоқадек – рост, у ташқи дунёнинг шакли қинғир, шамойили қийшиқ, аслию арази эса ёлғондир.

Бироқ Янги йил байрамлари боисми, ҳануз бирон тергов бўлгани йўқ ё уни аввалига бу ерда янчиб-синдириб, кейин юмалоқ-ёстиқ қилишмоқчими?! Бояги қумлоқлик йигит чалғитди Абдулланинг муқаррар иродасини: умид бор ерда ихтиёр бўшашади, чоғи – балки, анави дарранда Винокуровни ўлдирмас, бироқ энди ғафлатда қолиб унга текинга тан бермаслиги тайин. Оғизда қамаштирувчи тахирлик қолдириб, чой ҳам битди.

Қумлоқлик йигитни ўз томонига оғдирса ажаб бўларди. Китобларини ўқиганмикан у йигитча? Афтидан соддароқ, аммо НКВД аскарларига олишган экан, бир нарсаси бўлса керак бу йигитнинг. Ҳамманиям олишавермайдик. Ана, туновги терговчилару текширувчилар орасида биронта ўзбекка йўлиққани йўқ Абдулла... Раҳбарбонуға хат ёзиб, қўлёзмаларини сақлаб қўйса яхши бўларди, йўқса, қиш чилласи кириб, қаҳратонда уй иситамиз деб чўян печкага ҳам ўт қалаштириб юборишмаса... Бу фикрдан Абдулла анча тоқатсизланди. Ҳозирга қадар ёзилган саҳналари унча-мунча эсида бўлса-да, гап фақат қуруқ саҳналарда эмас-да, топилган талаффузда, терилган сўзларда, вақтида қўйилган нуқтада...

Баъзи асарлар пишиқ ғиштдан теп-текис терилган иморатларга ўхшайди, бармоқ тикадиган кавак тополмайсан унда. Деворлари жаранглайди. Бошқалари эса қинғир-қийшиқ гуваладан апил-тапил ясалган кулба мисол. Ер бир силкинса, жўнгина дўнглик қолади булардан...

Оғдириш керак бу йигитчани ўз тарафига.

«Келинсаломга упаланган-пардозланган Ойхон пошша белидаю оёқларида чидаб бўлмас оғриқ билан чиқиб борди. Юрганида оёқлари бир-бирига чуваланар, ҳарам хотинлари унинг ҳусну малоҳатига «оҳу воҳ» қилишса-да, у ўз-ўзини сувга тушган мушукми ё, аксинча, ярғаш су-варақдек ҳис этарди. Йўқ, ўртага ташланган бежон улоқчадек... Типирчи, давуғеч кампирлар атрофда ивирсир, улардан бири отинча бўлиб:

Сарв бўйлуқ хуш қадам, раъно сифат, хуш келдингиз,
Юришинг товус киби барно сифат, хуш келдингиз.

Ҳа, келинлик даврини сурсанг керак бир неча вақт,
Нури дийдам, тожсар, келинойим, хуш келдингиз.

Умрингиз бўлсун дароз ҳам бахтингиз бўлсун кушод,
Охуни барпо билан қўша қаринг, хуш келдингиз... —

дея бидилларди. Бу чуғурлашга энсаси қотди Ойхон пошшанинг. Ким тўқибди бу қадар бесўнақай, йўсинсиз ғазални? На қофияси бор, на маъноси... Санъати илтифот ўрнида эса тескари жайдари сенсирашга ирғиш... Ҳарир ниқоби остидан Ойхон пошша атрофга зимдан қараб боқди. Ажузалар ўнгини ўраб, улардан кейин рўбинондан сарупо олиш илинжида турган катта-кичикка кўзи тушди.

Отинча шеърдан-шеърга сакраб, келинсаломга киришди. Аввалига хонадон улуғларига эгди у Ойхонни, улардан ҳадя бўлиб тушган лаълу маржонлар қизнинг лойқа ёшга тўла кўзини ёритмади, сўнг кундошлари ўнгида букди Ойхонни отинча, айниқса, саройнинг тўнғич бекаси Моҳларо-йимни онқадар таърифладики, булбули гўё бўлди:

Ул куни туриб бериб сарупо,
То қилди улуғлиғки бар аъло,
Сер айлади ҳар ғарибу ғурабо...

Тўр остидан ул таърифи беназиру нодир аёлга кўз югуртирган Ойхон икки кўз эмас, икки ханжар қадалганини сездию юраги шиг этди. Ахир баёзлардан унинг

Нодира тахаллуси ила ёзилган ғазалларини Ойхон ёд биларди-ку:

Шому фурқат ёрсиз мен ютмаган қон қолмади,
Раҳм қилким, энди қон ютмакка имкон қолмади...

Энди эса кетида икки ўспирин ўғлини еталаб у Ойхонга туҳфа ўрнида алвон-алвон шойи-ипакларни тортиқлар экан, оғриқдан эгилган белини тўғрилолмай, дол сифат қотган пошша қиз бошқа матлани ич-ичидан ваҳму даҳшатга тўлиб хаёлидан кечирди:

Қон тўкар майдон аро ул қилса жавлон ҳар тараф,
Мавж урар дарё каби майдон аро қон ҳар тараф.

Ошиқ

Январнинг тўртинчи кечаси, қорасини ортиқ кўрсатмаган қинғирпешона Винокуровдан мерос — кўкарган бету кўзларини унча-мунча упалаб Абдуллани тагхонанинг оғзига бошлашди-да, камару белбоғларини ечиб олишган хонада унинг уйидан топилган милтиқни кўрсатиб, бу милтиқ унга тааллуқли эканини ёзиб олишди. Абдулла бир қоғозга қўл қўйиб, агарда бу ерда ҳам тепкилашадиган бўлишса, ўқсиз бу милтиққа ёпишиб, қўндоғи билан буларнинг бошини ёришини мўлжаллаб қўйди. Йўқ, уришгани йўқ, имзо чекиши биланоқ қўлига уйдан милтиқни ўраб келган кўрпачасини тутқазишди-да, ўзининг эски қамоқхонасига эмас, тескари тарафга бошлаб, бошқа хонага етаклашди.

Тун яримлаб қолган, бояги упа-пардоздан, ҳойнаҳой, катталарданми, терговчилардан уни кимдир кўрганими келибди деб ўйлаган Абдулла адашганини эшик очилиб, уни ичкари итаришганида англади. Димоғига қўланса ҳид урди. Ўнлаб ўз терию пешобига ботган ювуқсиз эркакнинг ҳиди. Бир эмас, тўртта-бешта қафасланган жинчи-роқдан бу катакнинг аввалгисидан уч-тўрт баравар катталигини чамалади Абдулла. Бу ердаги қуюқ қоронғуликка ҳали кўникмаган кўзи остонадан бошлабоқ ерда қатор-қатор нарса ётганини сезгандек бўлди. Анови сассиқ ҳиддан ўқчиб-ўқчиб энгашиб боқса — буларнинг бари бир ёнда ётган одам...

Кираверишдаги чап бурчакда бири уйғониб, гавдасини кўтарди-да, Абдуллага узоқ тикилиб қаради. Кейин ишонч ҳосил қилдими, ёнидаги яна бирини уйғотди:

— Муборай, Муборай, тур, яна биттасини опкелишди!

Муборак дегани ғудраниб уйғонди-да:

— Оқсоқолга айт, жой топеб бераде! — деди.

Лекин биринчиси қўл силтади.

— Келувринг бу ёққа, яхши одамга ўхшийсиз.

Кейин яна Муборагини туртиб:

— Муборай, сурил, орамиздан жой беровуза! — деди.

Қўшнисининг хархашасидан энди росмана уйғонган Муборак Абдуллага қарадию кутилмаганда:

– Домла, Абдулла Қодериймасмесиз? – деб кўзини ишқай бошлади.

Димоғи бу ҳиддан бўкиб-бўғилиб, ўқчиғи қайтган Абдулла бош ирғади.

– Сиз нема қилеб юребсиз бу ерда? – деб хитоб этди Муборак, бироқ ўз саволига шу заҳотиёқ ўзи жавоб топгандек: – Ҳа, немалар деяпман ўзе, кела қоленг бу ёққа, – деб қўшниси билан оралиқда Абдулла қўлидаги кўрпачага жой очди.

– Содеқ, танемаденгме, бу одаме ўзбекнинг энг катта ёзувчисе бўладе-я! – деб бухоройи талаффузда шивирлади Муборак.

Буни элас эшитган Абдулла кўрпачасини орага тўшар экан, Содиқ:

– Қизил пахта чопонларидан билувдим-а! – деб ўзини оқлагандек бўлди. – Ётинг, домла! Дам оловуза! Эртага отамлашармиз, – деб қўшиб қўйди у.

– Фақат ҳаммамез ярем тун бир ёнда, ярим тун бошқа ёнда ётаме, – деб Муборак чап ёнига ағдарилди.

Абдулла ҳам оралиққа кириб чап ёнига ётди.

Бу ҳидданми, сўнгги саҳнаданми, атрофдаги хурракларданми, Абдулланинг уйқуси келмас, лекин, нафсиламри, тўрт кунлик совуқ ёлғизликдан сўнг у яна ўзига ўхшаш одамлар орасида эди...

Кундошлар орасида тўнғич хотин бўлиш яхшими ё кенжа хотинми? Буни ўз бошидан ўтқазганлар айтсин. Ингичка Моҳларойим ўз хонасида серҳаракат Жаҳонотин билан мутолаа қилиб ўлтирар, лекин хаёли айрича жойларда эди.

Ҳукмкор Жаҳонотин аллақерлардандир топиб юрган баёзларидан масал ўқир, ул масал жиҳатлари эса Моҳларойимга қасдданми ё тасодифан ўз турмушини эслатарди.

«Илгари айёмда икки кабутар бор эрди, бирини Базанда, бирини Навозонда дер эрдилар. Кеча-кундуз бир ашъёнда дамсоз ва бир кошонада ҳамроз эрдилар. Бир куни Навозонда Базанданинг юзига боқди: осари малоҳат – андуҳ пешонасидан мутолаа қилди. Айди: «Эй кўзумнинг нури ва ой маҳзун кўнглумнинг сурури, замиринг кўзгуси

хир, юзинг шиои тийра, айёми нафаржомдин нелар кўр-
динг ва нелар тегди?»

Анда Базанда айди: «Қадимғилар сўзидурки: «Арзон
кира шаҳардин овора қилур». Ҳеч зод ва роҳила менда
йўқ. Сафар қилмоқ дағдағаси бошимга тушубдур. Жон тў-
тиси тан қафасидин парвоз қилур»...

Абжир Жаҳонотин ўқишини давом этар, йиғлансин-
ган Моҳларойим эса сўнгги сўзларни ўзига ўлчар, чиндан
ҳам унинг топталган руҳи, жон тўтиси гўё тан қафасидан
парвоз этгусидек эди... Икки мунгли кабутар орасида На-
возанда бўлиб Жаҳонотин гоҳ насрдан, гоҳ назмдан ўқир,
Моҳларойимнинг чалғиган хаёли эса сўз уқмас, тилида
эса икки мисра айланаверади:

Шум рақибки адоват қилур,
Кофир эрур, ёди худо айламас.

Сезгир Жаҳонотин ҳам Моҳларойимнинг пароканда
ҳолатини пайқади, чамаси, овозини баландроқ кўтариб
дона-дона қилиб ўқиди: «Анда Навозанда айдики: «Са-
фарга кўп ҳарис бўлмаки, анда бир нуқта зиёда бўлса,
сақар бўлур. Сафарда рафиқ керак... Яхши рафиқ бирла
сафар қилсанг саодат топарсан ва ёмон рафиқ билан ша-
коват. Далилдур, нечукким сангпўшт билан чаён ҳамроҳ
бўлгондек».

Анда Базанда айди: «Қандоғ эрди? Сўзлағил!»

Навозанда айди: «Андоғ эшитганим борки, сангпўшт
Ироқдин Ҳижоз сари борур эрди. Йўл узасида ночор бир
чаёнга йўлдош бўлди. Иккиси заруратдин ҳамроҳ бўлди-
лар. Аммо сангпўшт бағоят фаросатлик эрди. То баҳодде-
ки кўп сафарларда юруб, кўп тажрибалар ҳосил қилган
эрди. Аммо чаёнга инон-ихтиёрин бериб, бодиялар қатъ
этув, манозил ва мароҳил тай қилиб юрур эрди. Ўшал
аснода ногоҳ бир наҳри азимга дучор бўлдилар. Андин
ўтар иложини топмадилар... Охируламр, сангпўшт мурод
ҳадафиға мақрун бўлуб, шиноварлик бирла муддао исти-
досининг соҳилиға ўзини олди. Ғоз ва ўрдакдек силкунуб
турди. Ногаҳ орқасига боқти, кўрдик, йўлдоши йўлда
ҳорғон... найзасини кифтига тик ушлаб, юқори-қуйи юруб-

дур. Сангпушт айтдики: «Эй биродар, сабаб надурки, буён ўтмайсиз».

Чаён айди: «Кўз ёшича, сув бўлса, бизга маъзур тутунг». Сангпушт кўнглида айтдики: «Йўлдош бўлмоқ шарти бу эмаски, оз ҳодиса бирла ҳамроҳлик расмини бартараф қилсам, унча ҳўб эмас. Авло улдурки, ўтқариб қўйсам. Қадимий яхшилар масалидурким: «Яхшилиқ қил, сувга сол, сув билмаса, балиқ билур, балиқ билмаса, холиқ билур».

Алқисса, сангпушт чўлғочини қўлига олиб, оз ҳаракат бирла ўзини нажот соҳилига олди. Айди: «Эй биродар, сени дарёдин ўтқарғали ўградим. Менинг устимга мин. Бежо ҳаракат қилмаки, ўз жонингга жабр қилурсан».

Анда чаён айтди: «Ҳар ким ўз маслаҳатини ўзи билур», – деб сангпуштнинг орқасига минди. Дарёга тушуб оқдилар. Замондин сўнг чаён тебранаберди. Сангпуштга айди: «Букун майдонингни васиъ топдим. Бурунги яхшилар: «Эшак ўюни қирқ йилда», – дебдурлар. Букун пўлод найзамни якжурма қалқонингга озмойиш қилай дерман».

Сангпушт айтди:

«Сенинг бу хор сифат найзайи бемажолнинг менинг бу якжурма қалқонимга нима кор қилсин?!»

Анда чаён айди: «Билганинг йўқмуким, ақрабнинг муддаоси ниш урмоқдур, хоҳ дўст кўксинадур, хоҳ душман орқасина».

Ҳар кими одати нечук бўлғай,
Беиродат зуҳур этар андин.
Тошдин ниш аёри йўқ ақраб,
Гарчи мундоқ демак ажаб сендин.

Сангпушт айди: «Яхшилардин бир масал қолибдурким: «Ишонмағил дўстингга, сомон тиқар пўстингга», «Ошнангдин топ» дегандек, дўстум, сув узра хасдек юрмоқ тоқай. Бу баҳри амиқ жавоҳирларин тамоша қилмоқ керак», – деб ғаввослардек бир ғўта урдиким, ул жавоҳир термоқда ва чаён жон бермоқда қолди, бу масални анинг учун келтурубдурларким, «Асилни хатоси бўлмас, ножинсни ошноси бўлмас», «Бўйнида иллати борни оёғи қалтирайдур». Бу сўзни ниҳояти узоқдур, лекин мақсад қўлдин кетар». Сўз мақсудига келдию»...

Жаҳонотин қўлидаги китобни шаъм ёниб турган токчага қўяр экан, Моҳларойим ўзича ўйларди: «Қай мақсадда ўқиди ул масални Навозанда? Сен мўлжаллаган сафарда икки кабутар киби бирга бўлолу деями ва ё «ўзингга эҳтиёт бўл, кундошингни рақиб тутма» қабилидами? Ким ёзган экан ул матални, Жаҳонотиннинг ўзи бўлмасин, йўқ, тили соддароқ, жайдарироқ, кўча тилига ўхшаркан...

Хаёллари айланиб-айланиб яна ўз байтига қайтди. Одатдан жичча йўғонроқ, бундан йиғлоқироқ оҳангга йўғрилган овозини чиқариб, Моҳларойим пирпираган шамдек қироат этди:

Бўлса гар мақсад кўнгуллар қушларни сайд айламак,
Дона қил ҳолингни, зулфинг ҳалқасидин дом тут...

* * *

Сўлғин юзли амиралмуслимийн Сайид Умархон аҳён-аҳён эғнига жулдур кийим кийиб, дарвешсимон кўча-куй сандирақлашни хуш кўрарди. Белбоғига эҳтиёт шарт хирпи ошиқу беш-олти олтин танга солинган хилондонини боғлаб, ёнига ишончли навкарлардан кўҳистонлик қизғиш полвон Гулханий лақабли Муҳаммад Шарифни беанжом таврда оларди-да, бозорми, чойхона, карвонсаройми, қиморхонага йўл оларди. Халқнинг салтанат ҳақидаги олди-қочди гапларини ўрганиш баҳона, амиралмуслимийнга номашруъ бўлмиш ҳирсу завқларга ҳам шу асно берилишни хушларди у.

Чилимми ёки кўкнорни саройда ҳам тотса бўлур, кўпроқ қиморхона ошиқ ўйинига ошиқарди ўзига. Холбоқи мисгар лақабини олган Умаршоҳ. Ёнида Журъат лақабли паҳлавон навкари билан у ҳеч нарсадан тап тортмас, керак бўлса ўйинга, керак бўлса қиморхона чапанилари билан олишувга киришиб кетаверади.

Лекин ўша куни, аксига олиб, кийим алмаштираман деганда девонга шайхулисом кириб келса бўладими. Нима эмиш, Хўқанд фуқароси бозор-ўчарига берилиб масжидларга қатнамай қўйибди. Айниқса, аср билан шом намозида масжид имоми ёнида масжид сўфисию мутаваллисидан ортиқ ҳеч ким йўқмиш. Тоқатсизланган амирал-

муслимийн сармуншийга фармон буюрди: «Кимда-ким буйнидаги қарз бўлмиш фарз намозларини Пайғамбаримиз Расулulloҳ алайҳиссаломимиздан суннат бўлган намозларни, айниқса, аср ва шомни тарк этса, 50 дарра урилсин». Сармунший буларни оқизмай-томизмай ёзиб олди. Шайхулисломнинг шахсий муддаоси ҳам бор экан. Унисини ҳам ҳал этиб Умаршоҳ кийим-бошини алмаштирдию ёнига Журъат лақабли Гулханийни олиб тўғри қиморхонага йўл олди.

Бу кун ҳам у қиморхонада ошиқ отишга отланган. Хирпаланган ошиғини: «Таваккал», — деб отади, бироқ ошиғи ҳеч олчи турмайди, яхши тушса товвасига тушади, тушмаса бужулига. Қўли келмай ҳамёнидаги бир танга истисно бор пулини ютқазиб бўлди. Охирги тангасини тергаган бармоқлари билан пайпаслар экан, тўсатдан барчага: «Энди бошқа ўйин ўйнаймиз!» — дея хитоб қилди. Кимдир унга тиртайиб боқди, кимдир хомтамалик билан: «Ўйнайверсак бўларди, ўйин роса қизиятувди», — деди, бироқ Холбоқи мисгар ёнида қўлини кўксида чирмаштирган Журъат полвоннинг кўзлари тарозунинг палласига тушган икки оғир тошдек барининг майлини бир тараф оғдирди.

— Қанақа ўйин, ошиқми ахир? — деб чуғурлаша бошлашди қиморбозлар.

— Мен манови атлас белбоғимни ўртага ёзаман-да, баримиз устига қатор қилиб иккитадан ошиқ терамиз. Кейин беш қадам ташлаб, бирин-кетин хирпаларимизни отамиз. Ким ошиқни чорсидан уриб чиқарса, ошиқам, қўл ҳам уники. Хирпасини уриб белбоғ устидан чиқарган одам хирпасиниям, ошиғиниям олади.

Қиморбозлар бош қашишди, буниси болаларнинг ўйинию деб ижирғанишгандек бўлишди, бир-икки савол сўрашди ва ўйин бошланди. Ёдгор булотқи дегани: «Таваккал!» — дея хирпасини отди. Майдагина хирпаси ошиқлар қаторидан бир қаричча бериоқда бир сакраб, чиқ этиб ошиқлардан бирига тегдию шашти ўчиб қаторга кўмилди. Ёдгор булотқи кир тирноғини тишлаганча чеккага турди.

Сафар боғчи дегани: «Ё пирим, мадад!» — дея хирпасини ирғитди. Хирпаси бориб Ёдгор булотқининг хирпасини чўқиди-да, ўзи думалаб қийиғ арзидан чиқиб кетди.

– Етим қизга елпиғич чикора! – деб кулиб қўйди Журъат полвон.

Сафар боғчи танқа бурнини пишиллатганча Ёдгор бўлотқининг рўпарасига ўтди.

Гал Отабой бўзчига келди. Бутра соқол бу одам хирпасини отишдан аввал тисарилиб, Журъат полвонга маслаҳат солди:

– Тавваси билан отайми ё бужулими?

Унга Журъат дўққи овозда:

– Сен қассобдан: «Бу кафш хотинимга тўғри келурми?» – деб сўраган одамдайсан, – деган эди, қиморхона шифти қаҳқаҳадан бир силкинди.

Ўсал Отабой бўзчи хирпасини улоқтирган эди, хирпа бечора опшиқлар тугул, уларнинг остидаги чорсига ҳам теккани йўқ.

– Бўзчи белбоққа ёлчимас дегани шу-та! – деб шарҳлади Журъат полвон ва яна қиморбозлар бир ботқоқ қурбақа янглиғ қур-қур кулдилар. Ниёзча оғалиқ отди, Бобожон отди, сўнггиси пихини ёрганлардан эмасми, иккита опшиқни уриб чиқарди, бироқ хирпаси ҳам зарба кучидан узоқроқ сапчиб кетган экан, иккинчи қўлда яна иккита опшиққа урилди-да, ўзи улар билан бир ҳовуч бўлиб туриб қолди.

Энди навбат Холбоқи мисгаримизга етганда у бошқаларга ўхшаб хирпаланган қўй ошиғи эмас, муштумдек мол хирпасини хилондонидан чиқарди. «Фирром!» – деди кимдир, «Нотанти!» – деб ғижинди иккинчиси, лекин Холбоқи мисгар: «Оғиз ошга етганда бурни қонаган мен бўлдимми?!» – деб юзини бужурлади-да, Журъат полвонига қараганди, Журъат полвон ботмондек қўлини кўтардию: «Шунга ҳам ота гўри қозихонами? Биттанг ёнимга кел!» – деб буларнинг орасида муштумзўри Ниёзча оғалиқни ўзига имлади.

– Айт, – деди у Ниёзчага, кавушини кўрсатаркан, – мана бу кавушимни тепага ирғитаман, ерга чаппасига тушадими ё ўнги биланми? Топсанг сен ҳақ, топмасанг Холбоқи!

Қиморбозлар баҳслашиб кетди, бири «ўнг» деди, бири «чаппаси»ни айтди. Ниёзча оғалиқ кавушга синчковлаб

боқди-да: «Кавушнинг товони қалин экан, ўнги билан тушади», — деб хулоса қилди. Журъат тожик кафшини аёғи билан тепага отган эди, кафши икки ярим марта умбалақашиб роппа-роса чаппасига тушди. «От тошингни, Холбоқи!» — деб белгилади Журъат. Холбоқи мисгар: «Таваккал!» — дея гувалачадек хирпасини ёнлаб олди. Ошиқлар учқундек ҳар томон сочилди. Хирпа, оғир бир юмалаб белбоғ устида қолди. Холбоқи аввалига гашғашани бошлаб берган Бобожоннинг хирпасини янчди, охирида эса атлас устида қолган ошиқчаларни жуфтлаб-жуфтлаб сурди. Қийиқ устида ёлғиз ошиқ қолганида шомга азон айтилиб қолди.

Эшитган эшитди уни, эшитмаган хирпасини ошиққа отди. Ошиқ шарақлашига қўшилиб қиморхона эшиклари ҳам шарақлаб очилди-да, ўн қадар навкар шўру шайн билан ичкари бостириб келишди.

Йўқ, ўзи эрталаб буюрган эллик даррани бошқалар еган эса-да, Холбоқи мисгар лақабли Сайид Умархон егани йўқ. Журъат полвон кору ҳол қилиб тўрт-беш жароҳатланган навкар орасидан олиб чиқиб кетди Холбоқини.

Мана энди у ўз кутубхонасида Журъат лақабли Муҳаммад Шариф Гулханий билан жулдур жандаларда ўтирар экан: «Холбоқидан гапир, Холбоқидан!» — деган эди, Журъат дағалроқ тожик талаффузида айди: «Андоғ эшитганим борки, одамзод фарзандидин Холбоқи мисгар деган бир кўкнори бор эрди, намозшом вақтида бировни меҳмонхонасига таом устида ҳозир келибдур. Мардумлар суфрани қуршаб ўлтирурлар эрдилар, шу вақтда азон овози келди. Кишилар айдилар: «Аввал намоз ўқуб, сўнгра таом тановул қилали. Ҳар ким намоз ўқимаса таом емасун», — дедилар. Холбоқи мисгар намоз учун ер ўпкани йўқ эрди. Ўрнидин туруб, таҳорат қилиб, намоз ўқуб, сўнгра нарсани маломат қилиб, даржанг бўлуб айтур эрдиким: «Эй тош кемиргур нафс, мени кўкнори ҳолига боқмай қўлимга совуқ сувни сазовор этиб, рангимни қаҳрабодин ўткариб, ахир намозхон айладинг...» Сиз анга ўхшабсиз. Сазовори нафсингизни битказинг ё султон амрини». «Икки суюқлик бир кўнгулга сиғмас», — дебдур-

лар. Ва яна яхшилар дебдурларким: «Икки кема тутган қолди ғарқоб ичида, чиқмас ул денгиздан бир кема тутмагунча»...

Султон на кулишини, на сўкишини билмай бир лаҳзага ўйга толди...

* * *

Келиннинг чилласи чиқдию у отасини кўргани Шаҳрихонга отланди. Дурустки, қўл келиб, Сайид Умархон Сирдарё шикорига кетиш тараддудида, сингиллари Офтобойим эса тўй меҳмондорчиликларини битириб, Шаҳрихондаги уйига қайтаётган эди. Амир Умархон буларга яна уч-тўрт югурдак кампир баробарида ўз тўнғич ўғли Муҳаммад Алихонни, жияни Ҳакимхон тўрани ҳамда ўз ишончли навкарларидан кўҳлик Муҳаммад Шарифни қўшиб берди.

Кун совиб, ҳавода булдуруғу йўлларга қиров тушган, шундан эркаклар пўстини хотин-халаж эса астарли тўнлару юнг рўмолларга ўралиб олишган. Оғизлардан буг чиқиб, кўҳлик полвон Гулханий истисно, биронтасининг сўз қотишга ҳам майли йўқ. Пишқирган отлар ҳам арава кутмасдан, тезроқ қизиш учун чопишса. Кампирлар билан аёллар аравада танча қургандек, қалин кўрпа остида айланалаб ўтиришган, йигитлар икки ёнда икки от миниб, аравакаш Муҳаммад Шариф навкар юрган тезликка ўз булонларини мослашган.

Кун қаҳратон эса-да, чиммат остидаги икки яноғи қипқизил олмадек Ойхон пошша барибир ўзининг илк баҳор арава сафарини аччиқ-чучук бир туйғу билан эслайди. Худди арава ўриндиғида кўҳистонлик тожик Муҳаммад Шариф эмасу унинг суюкли Сайид Қосим тўраси, ёш иссиқ баданига биқинишган кампирлар эмасу меҳрибон укалари. Арава ғилдираклари ғичирлайди, худди икки оғир тегирмон тошидек унинг ширин хаёлларини ун қилиб янчади...

Кечаю кундуз кетимда шарпа ё жосусназар,
Яккалиғ ҳолимни пойлаб кеча-кундуздек юрур.

Ваҳму қўрқунчим нафасдек чун саёз ўлса, бироқ
Ман қадам босган йўлимнинг кети чексиз лаҳм эрур...

Ойхон пошша ғазал битса-да, уни қоғозга кўчирмай-
ди, ўз исёнкор хаёлларидан ҳадиксирайди. Ипга терил-
ган маржондек бу байту мисраларни эл кўзидан йироқ,
қўйнида, иссиқ юраги ёнида сақлайди. Хаёллар, хаёллар,
хаёллар... кошки, сизларга чек бўлса, кошки, сизлардан
наф тегса. Илк баҳордан кеч кузга тушиб қолган йўлдек-
сизлар гўё. Лолазор ўрнида анғиз, гуллаб-яшнаган ўрик-
зорлар бағрини хазон тўлдирган, кўм-кўк кети кўринмас
осмон, пасайиб, қош-қовоғини уйдирган кампир янглиғ
оғир булутлари билан хўмрайди. Арава ғилдираги эса ти-
нимсиз ғичир-ғичир, ғичир-ғичир.

Бешанинг бошоқ ўқидек, тоғу тошнинг нешидек
Санчилур икки куракка бўшлиқ ичра ваҳми нур...

Аравакаш Муҳаммад Шариф Сайид Қосимдек ашула
айтмайди, у хотин-халажни зериктирмаслик учун йўғон,
дағал овозида матал айтади. Маталлари ҳам кун атвори-
дек ҳазин:

Бор эди Фарғонада бир сарбон,
Теваси бор эрди, туғди ногаҳон.

Аҳлу аёли анинг бас эрди чўқ,
Озуқадин кулбасида нарса йўқ.

Султоннинг ул тевадин ва ул теванинг бўтасидан бош-
қа бисоти йўқ экан. Бир кун ул тевани қўмлаб, устига оғир
юкларни юклаб сарбон йўлга чиқибди. Уйда қолган бўта
онасидин ажраб ёнибди, ўртанибди. Ёз фасли экан, қум-
лар ёнар, бироқ онаси кетидан югурган бўтанинг юраги
ундан бадтар ўртанар экан. Саҳрода ёлғиз дарахт соясида
сарбон тевасини чўктирибди.

Бўтаси бориб эди орқасидин,
Ёнди ҳароратлар яғмасидин.

Юзланиб айди: «Ҳоло бераҳм онам,
Куйдию ёндию туташти танам.

Аста-аста юрсанг бўлғай на ғам,
Сийна сутингдан эмайин дам-бадам».

Айди онаси боласига боқиб,
Кўзларининг ёшлари сувдек оқиб:

«Кўрки, бурундуқ кишининг қўлида,
Бу кишининг кўзлари ўз йўлида.

Менда агар зарра каби ихтиёр
Бўлса эди, бўлмас эдим зери бор...»

Бу сўзларни эшитган Ойхон пошшанинг бирам хўрлиги келиб кетдики, совуқдан ёшлари кўзида қотмаса, чиммат оралаб тўкилармиди.

Гулханийнинг маталлари билан пешинларга Марғилонга кириб боришди. Бу атрофда Муҳаммад Шарифни танимаган одам йўқ экан, чамаси, бари: «Бир пиёла чой қилайлик, кириб ўтмайсизми?» – деб ўзлариникига қисташди. Булардан тузукроғини танлаб, унинг қўшига тушдилар, пешинни ўқиб, чой-пой қилишди-да, сўнг дамланган ошни кутмай йўлларида давом этишди.

Марғилондан ўн-ўн беш чақирим наридаги Арабмозор деган ерга етиб қолишганида осмоннинг авзои янада бузулиб Мадалихон шаҳзода отидан тушиб, отининг тизгинини аравага боғлади-да, ўзи: «Тўнгдим», – дея хотинларнинг орасига, кўрпа остига кирди.

Ойхон пошша қараса, у нуқул кўрпа остида ўз оёқларини унинг оёқларига текказиб, кўзларини олиб қочгани-қочган. Аввалига ўғай ўғлининг ўғай онасига эркаланишидир деган хаёлга борди у, бироқ оёқларини чирмаштиришида алланечук ҳирсни сезиши биланоқ Ойхон пошша аравакаш Муҳаммад Шарифга хитоб этиб, арава-ни тўхтатди-да, «Энди отга мен минай», – деб Ҳакимхон тўра ёрдамида Мадалихоннинг булонига мингашди. От ҳам арава кетидан судралиб зериккан эканми, шаталоқ

— Отинг нима? — деб дағал эса-да, сал юмшоқроқ сўради Журъат қизилсоқол.

Унинг отига, бўйи-бастига ҳайрон бўлиб ўтирган Абдулла ҳамманинг ўзига боққан нигоҳларидан уялиброқ айтди:

— Абдулла...

— Э, бу Абдулла Қодирий-ку! — деб қолишди икки-уч ёндан.

— Орамизда шоиримиз бор эди, Чўлпон дегани, энди сени ҳам оқартувга жўнатишибди-да, — деб ачиндими ё заҳарханда қилди Журъат полвон. — Майли, чўпчакларингдан ҳали айтарсан, ҳозирча кел, ичингни бўшатвол.

Абдулла ҳамманинг назари остида бурчак томон ўтиб бораркан, ўтган қамоғидан олиб чиққан тўқимаси — Тошпўлат тажангни эслаб қўйди. Бунисидан ҳам зап Намоз ўғри чиқса ажаб эмас... Бадя олдиға етиб ҳам борди, лекин гардани билан анови ниқталган нигоҳлар юкини сезди-да, аввалиға шимининг пешчокидаги тугмаларини ечишға қўли бормади, кетида яна қанча одам заҳартанг бўлганини ўйлагач тугмаларини ечдию пешоби ҳеч келмади. Хаёлларини чалғитишға уринди, шифтға қаради... Кейин ўйлаб боқса, хона оқсоқоли ҳам буни сезган, чамаси, ўша пайт бировнинг кўйлагини сочиқ қилиб юзу қўлини артаётган бир маҳбусни кўриб қолиб, дўна-дўна ўшқириб кетди. Ҳамманинг диққати бошқа бурчакка чалғиб, Абдулла ҳам қовуғини бўшатиб олди. Таҳорат ололмадию юз-қўлини яхшилаб ювиб, ҳўл бармоқлари билан маҳсисига яширинча маҳс тортиб қўйди. «Худонинг ўзи кечирсин!»

Ўрниға қайтиб, Муборак билан салом-алик қилди. Муборакнинг талаффузидан унинг бухорои эканлиги сезилар, бунинг устиға, Абдулла билмаган шеванинг ҳам асорати теккандек эди. Бироқ Абдулла юз хотир қилиб, ҳеч нарса суриштиргани йўқ. Содик ҳам ювиниб, ўрниға қайтди. У билан ҳам салом-алик қилиб Абдулла Чўлпон ҳақида сўради. Буларнинг иккаласи ҳам елка қисиб қўйишди: «Қайдам, биздан аввал ўтирган бўлса керак». Абдулла зимдан атрофдагиларға қараб чиқди, қамоқхонадаги ғира-шираликданми ё боя айтганидек — арининг уяси тинмай ғимирлашиданми, биронта таниш юз топгани йўқ.

Буларнинг орасида боягинда «Абдулла Қодирий» деганлари ким экан? Наҳотки, танишса ё ўқишган бўлишса? Абдулланинг ғужғон хаёллари ҳам арининг уясидек яна тўзиди. Йўқ, бозор ё издиҳомни эмас, Чўлпоннинг номи тилга олинганиданми, бу ғала-ғувурга қараб мушоирани ўйлади Абдулла.

Сайид Умаршоҳ саройида мушоира дабдаба билан ўтарди. Ову шикорни яхши кўрган подшоҳ шоирларнинг йиғинидан ҳам ўлжа олгудек аввалига бошқаларни пойлар, дўнглик ортида писиб ётган овчи янглиғ фақат кўзқулоқ бўлар, кимдир товушқон, кимдир тустовуқ отганидан бир навъ қаноат ҳосил қилар, чунки унинг кутгани йирикроқ дарранда – ё шер, ё сиртлон бўларди. Шеърнинг шери ё сиртлонини пойлар экан, Умархон ёхуд, тўғрироғи, Амирий атрофдаги шуарои фузалони вақти-бевақт гижгижлагандек ҳам бўларди. Охирги сафар у мушоира бошланишидан аввал Зулфиқор, Сайфиддин, Содиқ ва Қулмуҳаммад отли тўрт косагул йигитни бир қаторга тизиб саройнинг малик ул-шуароси Мавлоно Фазлий кириб келганида унга: «Бул гул руҳларга бир муносиб сўз айтинг!» – деган эди, Мавлоно дафъатан:

Тилим гўё бараҳна Зулфиқори наъти Аҳмаддур,
Кесарга рипштам ботилни Сайфиддин мушаддаддур.

Етушса муниси Содиқ ҳама Козиб бўлур барҳам,
Ҳама олам умид эткучи яхши Қулмуҳаммаддур! –

деб айтди. Ул хонга манзур бўлиб, эғнидаги беш юз тиллолик пўстинини дарҳол ечиб, Мавлоно Фазлийнинг елкасига ёпти. Буни кўрган шоирлар бири биридан ўзаман деб хон шаънига қасидалар, рубойлар айтиб кетишди.

Биринчи бўлиб Мавлоно Ҳозиқ ўз рубойисини айтди:

Чун ёфт жаҳон ба асри вай тўйи дигар,
Жамжоҳи жаҳон сурё ба сад зийнату фарр.
Сар кард ба шаҳзода ки шуд базм ҳама,
Жўши тараби жоми майи шоҳ Умар.

Ҳамма Мавлоно Ҳозиқийга тасаннолар айтди. Умархон эса ширинсухан шоирга кумуш жабдуқли отини ҳадя қилди. Бу отни кўрган Бухоро амири Ҳайдарнинг укаси Амир Ҳусайн форсий забонни бир чеккага қўйиб, соф туркийда қасидасини ўқиди.

Гарчи кўп кездук жаҳонда хору зору дарбадар,
Тобтук ахир боргоҳи ҳазрати Султон Умар.
Риштаи ихлос ила хизматга боғлабмиз камар,
Шукрилиллоҳ қилди бизга лутфу шафқатдин назар.
Шоҳ бизнинг шоҳимиз, султон бизи султонимиз,
Давр бизнинг давримиз, даврон бизи давронимиз...

Амир Умархон Амир Ҳусайнни қучоқлаб, девонбеги ўрнига ўтқазди, фахрий инъом либосини тортиқ қилди. Қасидалар шарақлаб ўқилди, туҳфаю армуғонлар ширинқаламлар аро улашилди. Хонсалару дастурхончилар лазиз таомларни тарқатишди, соқию косагуллар жом-жом шаробу май узатишди. Муғаннийлару машшоқлар майин нағма таратишди.

Базм авжига чиққанида малик ул-шуаро Мавлоно Фазлий амиралмўминийн қулоғига алланарсаларни ширинлағач, қаттиқ қарсак чалди-да, бир дамга мажлисга чўккан сукунатда: «Арши мушоира байни Фазлий ва Маҳзуна», — деди-да, қўли билан бурчакдаги ғуломгардишга кўрсатиб ўз бадиҳасини бошлади:

Юз офарин сўзингга лубби лубоб кўрмай,
Арзи жома этарму ойна об кўрмай...

Кимдир қийқирди, кимдир чапак чалди, кимдир қаҳқаҳа отди. Шовқин бироз босилгач, ғуломгардиш кетидан майин тебранган аёл овози янгради:

Кимдан чиқар бу сўзлар баҳри кабоб кўрмай,
Ганж ўлмагай муяссар ҳолин хароб кўрмай.

Энди бояги шовқинларнинг икки ҳиссаси кўтарилди. «Дод!» — деди кимдир, «Дўст!» — дея хитоб қилди бошқаси. Мавлоно Фазлий таъзим бажо келтириб давом этди:

Мастураи суханга пўшидалиғ муносиб,
Маъно арусини, бас, мен бениқоб кўрмай...

Шовқин энди кутарилай деганда ундан бурунроқ жавоб келди:

Йўқ айб, сўзларимни гар бўлмаса муаддаб,
Андоқки, ўт кўкаргай ҳеч офтоб кўрмай...

Қий-чув бошланиб кетди. «Нима деди? Нима деди?» – деб кимдир кимдан сўраган ва кечикиб бўлса-да қаҳқаҳага қўшилган. Бу шовқинда баъзи байтлар ҳеч кимнинг қулоғига кирмас, бироқ айтишув завқи сўзлар маъносини унутиб, ўз-ўзича базмни қизитиб ётарди. Ахир Мавлоно Файзий яна қарсак чалиб диққатни ўзига тортди.

Мундоқки нуқтадонсан, ким эрди устодинг,
Ой каби нур қилмас то офтоб кўрмай...

Сукунатда ғуломгардиш кетидан титраган овоз келди:

Кўп нархлар йиғилса, дарёи нур дур ўлғай,
Илм аҳлидин бу мискин бир шайху шоб кўрмай...

Ана эндиги шўришу суронни кўринг. Маҳзуна тахаллусли бу қиз Мавлоно Фазлийнинг сўнгги ва суюкли шогирди эканлигини билганам биларди, билмаганам. Ойни этак билан ёпиб бўлармиди? Айтишувнинг сўнгги байтлари бу шавқли шовқинда ғойиб бўлди, шунда овчи каби шеру сиртлонини пойлаб ўтирган Сайид Умархон, йўқ, газалгўй Амирий ўз ўрнидан турди-да, барчанинг ҳайрон нигоҳи остида Мавлоно Фазлий ёнига бориб, унга сертош тўқали камарини узатиб, сукунатда ғуломгардишга қарата:

Зери домони ту пинҳон чист, эй гули пираҳон? –
деб сўради. Бурчакдан ўйноқироқ овоз:

Нақши сўмми оҳуйи Чин аст дар барги суман, –
деб жавоб берди. Ҳамма жим. Амирий:

Боз тош беҳи дигар кун, эй бигардам аз сарат, –
деса, қиз парда орқасидан:

Гунчаи серобро монад, ки нашгуфта даҳан... –
деди. Шунди зиёфатда рўзи маҳшар турди. Завқу шавқ денгизига чўмган Амирий: «Шу ерда неки бор бўлса, ба-

рини сенларга бердим!» — деб ёқасини йиртди. Ана талади хосхонани шуарою фузало, аёну умаро. Амир олдида ҳеч нима қолмай, толор шип-шийдон бўлди.

— Таланг! — деди амир. Олинг! — деди...

— Оленг! — Муборак билан Содиқ Абдуллага эрталабки ёрма бўтқа билан тахта чой юқини узатишарди.

— Қизув одамакансиз, — дерди Содиқ. — Худди қаткадир учиб кеткандайсиз. Хаёлийз бўттамас, бошқа жойда...

Абдулла чиндан ҳам шавқ денгизидан чиқиб келган кимсадек атрофига шабкўрона аланглар эди...

Қамоқхонада бир неча кун ёлғиз ётиб хаёл тизгинларини қўйиб юборишга одатланибди ўхшайди Абдулла. Камеранинг бунисида тахайюли давом этадиган бўлса, кулгига қолиши тайин. Ана, айтяпти-ку Содиқ: «Учар экансиз!» — деб. Балки, кўпроқ бугунги ҳолатини ўйлагани маъқулроқдир. Атрофидаги одамларни ўргангани дурустдир... Абдулла ёрма бўтқага нон бостириб еркан, шуларни ўйларди. Атрофига разм ташлаб чиқса — бўтқани барчага тарқатаётган аскар — анави қумлоқлик бола. Э, қойил-е, ўртоқ ёзувчи! Чўлпон айтмиш:

Хаёлим бир учиб кетиб қоладур,
Мен ҳам тизгинини қўйиб бераман.
Зотан, қандай қилиб тутиб тураман?
Энг нозик қилимга тегиб қоладур... —

дея энг керакли нарсаларниям кўрмаса-я? Қумлоқлик бу аскар Абдулланинг боқишини сездими, қувлик қилиб: «Дабавка берайми?» — деб имлади. Бошқа пайт бундай ипирисқи овқатнинг қўшимчаси қурсин, ўзини ҳам емайдиган Абдулла йигитда бир гап борлигини сезиб, гуп-гуп урган юрагини ҳовучлаганча темир товоққа сим билан боғланган темир қошиқни ялади-да, қумлоқлик аскарнинг олдида шошилди.

Атроф шовқин, қошиқлар товоқларга урилган бир пайт биров йигитчанинг шивирлашига аҳамият берармиди.

– Ока, этканийзи опкелдувиза, икки бурда нон беровуз, орасида... – деди-да, шарақлатиб чўмичини бўтқа бидони-га уриб Абдуллага икки кесим нон тутқазди.

Абдулла ҳам эпчиллик қилиб бу тилимларни чопонининг енгига солди-да, ўрнига товоғида ярим чўмич добавкаси билан қайтди. Унинг юраги яктагу қизил пахта чопони тагидан чиқиб кетгудек урар, лекин на Муборак, на Содиқ, на уларнинг икки ёнидаги маҳбуслар бирон нарса-ни пайқаган эди. Абдулла бир амаллаб бўтқани бир бурда нон ҳайдови остида ютиб битқазди-да, товоқларни топи-риш маромида бир парча қоғоз билан чўлтоқ қаламчани шимининг чўнтагига солиб, иккинчи бурда нонни пинҳо-на қумлоқлик йигитчага қайтариб берди.

«Ишлади! Отангга раҳмат, мусулмон боласи! Ишлади!» – деб аллақандай ҳаяжонона ўз жойига қайтди Абдулла. Энди қўлёмалари сақланиб қоладиган бўлди. Худо хоҳ-ласа, бу ердан чиқса, яна бир ёзми, қишми ўтириб бари-ни битказади. Худо кўрсатмасин, узоқроқ қолиб кетсами – яна барибир омонати омон қолади.

Орада кун бошланиб, кимнидур сўроққа етаклаб ке-тишди, кимнидур жой алмаштирганими, Сибир қилиб жўнатгани ашқол-дашқоли билан олиб чиқиб кетишди. Кимдир бекорчиликда валақлашиб ўтирар, кимдир-ким-дандир қай мақсадда гап олар, бир сўз билан айтганда, арининг уяси одатдагидек ғувилларди. Фақат Абдулла Мубораку Содиқларнинг саволларига алланечук пари-шонхотирлик билан бош ирғаб қўяр, унисига эса Содиқ: «Ёзувчимиз яна учиб кетди!» – деб Муборак билан ўзлари билган майда-чуйда гапларни қилишарди.

Абдулла чиндан ҳам хаёлида учиб борарди.

Учадир... учадир... минг қабат кўкни

бир бошдан сийналаб ўта берадир.

Зерикмай, эринмай кета берадир

Баъзан ҳовлиқтириб жинни юракни...

Бугун тунда Раҳбарбонусига ётиғи билан тушунтириб ёзиб юборса, эрта-индин, Худо хоҳласа, қоғоз унинг қўли-га тегиб, қўлёмаларни илдамгина сақлаб қолади. Кимни-

кига элтиб қўяркин? Ўзининг Кўктерадаги қариндоши Иноғомжонникигами? Ё укаси Асомиддинникигами? Раҳбарбону ақлли аёл, ақли барига етади. Абдулла хотинини эсладию кўзи намиқди. Кўп қийналди идборликда шу аёл. Биринчи бор қамалганида ҳам ҳомиладор ҳолатида учта бола билан ёлғиз қолиб кетган эди. Хайриятки, у сафар қамоғи ихтисор бўлиб, узоққа чўзилмаганди. Эндигиси қандоқ бўларкин? Яна бола-чақа билан ёлғиз ўзи қолди. Қўлида оз-моз пули бор эди, лекин фурсат чоғлаб, қора кунга сақлаб қўйган пулининг жойини айтгани йўқ-ку унга! Юраги жиз этиб санчилди! Хаёли қаерларда санғимади бу кунлари, бироқ буни эсига ҳам олмабди-ку! Ўз-ўзидан уялди, утанди Абдулла! Ёзувчи дегани ҳеч одам бўлмас экан деб койиди ўзини.

Ўтган йили ёзда оналари Жосиятбиби оламдан ўтганида уларни ерга қўйишдию дафн маросимининг иккинчи куни Абдулла Ёзувчилар Иттифоқи топшириғи билан Чўлпону Гофур Фуломларга қўшилиб Қозонга, татар ёзувчилари қурултойига кетворди. Қаъдаларга қўшниси Мулла Юсуф домла бош-қош бўлиб қолди. Қозондан қайтиб келган туни болаларини ухлатиб бўлган Раҳбар пиқ-пиқ йиғлаб: «Бир кун, Худо кўрсатмасин, мен ҳам ўлиб қолсам, мурдам ювилмай, сиз ёзувчилигингиз кетидан қувасиз-а?» — деб роса кўнглини бузганди. Энди ўйлаб боқса — ҳақ экан ўшанда бетолеъ хотини. Ахир Қозонга бормаса, осмон узилиб ерга тушармиди?! Борганида ҳам атрофи ўйин-кулгу, ҳазил-мутойиба. Бири Фафур Фуломга: «Фафур, сен ичишингни ташла! Талантингни бошига етасан! Одамга ўхшаб юрсанг ўласанми?!» — деб роса насиҳат қилади. Фафур ҳам бошини қуйи солганча бу сўзларни қулоққа олади. «Бу гаплар билан, кошки, тузалсанг! Ке, қўй, бор, анавидан иккитасини топиб кел!» — деб йўл гаштинию меҳмондорчилик завқини суришлар... Шуларни кўриб юришга борганмиди?

Ундай деса, дарвозасининг ўнгида мотамсаро ўтирсада, ўн-ўн беш дақиқа бекорчиликда кимдир гап бошларди:

— Бу йил деҳқончилик қилдувиза, сартопо дахмаза бўларкан. Ҳали ер чоп, ҳали ариғ торт, бу ёғида хомток, хашак... бош қашлашгаям вақтинг бўмасакан! Кеча, оғайни,

картишка яганаловдим, энди бир суғорсам, чопиғиям кеп-турипти...

– Пирназарвой, ягана деганини сув бергандан кегин қилардию. Ундан кейин картошка яганаланмийдию!

– Э, ҳазилийззи қўйинг, муллака! Ўзи ўлардек чарчап туришман...

– Йўқ, беҳазил, ана, бошқаладан сўранг!

Ҳамма бош ликиллатади.

– Э, хўп, ягана қилинди нимаю, қилинмади нима? Қилинмаса, ҳосил яхши бўлади. Қилинса, эккан уруғийззи оласиз, холос...

– Вой, нима қипқўйипман, деҳқончиликдан ўргилай, – дейиши биланоқ азада ҳам қаҳқаҳ кулгу кутарилди.

Яна ҳазил, яна аския...

Абдулла қулоқ солса, атрофидагилар ҳам кими латифа айтган, кими бошқасини масхара қилган, хуллас, ичакузди кун ўтказиш. Ўзбекчилик...

Амир Насруллоҳ барча иноғаларини гумдон қилиб бўлгач уни ҳокимиятга олиб келган Ҳаким қушбегидан гумонсирай бошлади. Йўқ, унинг лаёқатида бирор дарзми, кавак кўргани йўқ амир, бироқ бир эмас, тўрт амирга вазир бўлган бу қари тулкидан нималарни ҳам кутса бўларди? Кўнглингда ғулув бўлса-да, унинг домига тушдингми, ширин каломлари билан эритади сени, хушомаду зарофати ила гумон тугунларини бирма-бир ечиб ташлайди. Аввалги амирлар хулқи-атворидан гапир деса Амир Насруллоҳ, шу зайлда сўзлайдики, мақтаяптими у ё куляптими уларнинг устидан – англаб етолмайсан.

– Бир куни падари бузрукворингиз Шаҳрисабз амири Муҳаммад Содиқбий ҳақида ушбу латифани айтиб берган эдилар. Шаҳрисабздан Китобга келаётганида мол бозорда ола буқа олиб келаётган бир ўзбекдан туркий сўйлаб: «Сигирингни номи нима?» – деб сўрабди. Ул содда ўзбек нима деб жавоб беришни билмай гаранг бўлибди. Мир эса ҳадеб сўрайверибди. Ўзбек амирнинг муддаосини тушунмай роса боши қотибди. Ахир амир дарғазаб бўлиб, ҳалиги одамни таёғи билан савалай кетибди. Ул бечора: «Ўқизимнинг оти ҳўқиз!» – деб қоча бошлабди. Ниҳоят, амир

еган калтагига пушаймон бўлган экан...

Шу латифани айтиб берсамикан Абдулла мановиларга? Лекин тушунисармикан? Ё Амир Насруллоҳга ўхшаб: «Ҳаким қушбеги яна устимдан кулаётган бўлмасин!» – деб ўзбекона гумонга солиб ўтиришмаса тагин...

Хотинлар ҳақида айтиб бериши керак, ҳа, хотинлар ҳақида. Тўртта эркак бирга йиғилдими, гап бориб-бориб шунга тақалади эмасми? Султон Умархоннинг ҳарами ҳақида.

Моҳларойим Султон Умархоннинг сўнгги мушоирадаги «қилиғи»дан хабар топди-да, яна оромини йўқотди. У қилди, бу қилди, барча жодуларини ишга солиб энди Султон ҳарамида ҳам ўшал каби мушоира ўтказадиган бўлди. Шуаро деган аёлми, отинчами бор экан, бари саройга чақиртирилди. Жаҳонотин ўзининг шогирдаларини йиғди. Уйларининг ичкариларида, дутору танбурларини биров эшитмасин деб тинғир-тинғир қилиб ўтирадиган машшоқалар ҳам таррор, муғомбир кампирлар воситаси ила саройга буюрилдилар.

Моҳларойимнинг кўнглида сирли бир ҳаваси бор эди. Бу ҳавас ҳақида у ҳеч кимга айтмас, бироқ уни зимдан кузатган икки аёл – Жаҳонотин билан Ойпошшахон бу сирдан воқиф эрдилар. Моҳларойим Бобурийлар хонаводасида, Ҳиндистонда туғилмаганидан афсус чекарди. Ёшликда ўқиган китоблариданми Дилдорбегиму, Гулбаданбегим, Аржумандбоную Зебунисо, Нуржаҳонбегиму Жаҳонаро унинг хаёлида ер эмас, жаннатда яшагандек эди, Шоҳжаҳоннинг Мумтоз Маҳалга бағишлаб қурган Тожмаҳалининг довуғи Моҳларойим юрагини эзиб-эзиб қийнард...

Мушоира кечасига ҳам у ағлас е адрас киигани иуқ,
Ҳиндистондан келган парчаю ҳарирларга ўралди. Муат-
тар наххатлар таралди, султоннинг хос икки товуси кенг
тоғларда гуногун думларини ёзиб хиромон айлашди. Дас-
гурхончи хотинлар базмда елиб-югуришар экан, товуслар
чуқиб ўрнига уларни такаббуруна чуқиб-чуқиб, кетидан
ёқимсиз овозларида ғулғуллаб ижирғанишарди. Пурлаз-
зат таомлар ейилди, анор сувию узум суви деб мусаллас-
лар ичилди. Шоираларнинг яноқлари анору чиллаки
узумдек лов-лов лахчаланди. Энди қасидалар бул зиёфат-
нинг мезбони олиялари Моҳларойим шаънига ўқилди.

Анингдек келмагай даҳр ичра ойим,
Анинг кўнгли саховат бирла доим.
Сурубон келтириб аҳли фазойил,
Йиғилди даргоҳида ҳар қабойил.
Бириси шеър ичра эрди моҳир,
Ғазал демоққа барча эрди шоир...

Маддоҳларга Андижон тужжорлари узоқ Ҳиндистон-
дан келтирган саруполар тортилди. Бир бурчакда қаси-
даю ғазаллар қолиб кетиб, чилдирма чалиндию рақс-ла-
пар бошланиб кетди.

Оқ ойдин кечалар,
Оппоқ ойдин кечалар.
Гул билан райҳон бурайди
Ёр юрган кўчалар.

Ёр юрган кўчаларни
Супурай сочим билан.
Чанги чиқса, сув сепай
Кўзимдаги ёшим билан.

Аёллар жўш уриб чегарасидан чиқмасин экан. Чиқиш-
са борми, рўмолларини ечиб, ёйлиқ ўрнида елпишдию ул-

ул-уллашди, қий-чув, кулгию чапак шифтга кўтарилди. Хушбўй аторатлар сўниб, атрофни тер ҳиди босди. Ғулдураган товуслар ҳам хослигини унутиб, бир бурчакда писиб қолишди.

Тўрда ёлғиз ўтирган маҳзун Ойпошшахон ўзича:

Кечди умрим нақди ғафлат бирла нодонлиғда, ҳайф,
Қолгани сарф ўлди андуҳу пушаймонлиғда, ҳайф... —

деб ўйлади, ҳеч кимга билдирмасдан базмдан ётоқхонасига чиқиб кетди. Чиқиб кетди-да, бу базмнинг авжи, атайин мақсадидан бебаҳра қолди. У чиқиб кетишидан бир пас, ярим пас ўтмай бурчак эшигидан Моҳларойим чиқиб келдию хизматкорлар бурчакдаги эшикни шу заҳотиёқ ғуломгардиш билан тўсдилар. Моҳларойим толор марказига яқинлашар экан, базм бекаси Жаҳонотин қаттиқ қарсақ чалдию: «Субҳаноллоҳ!» — дея ҳайқирди. Атрофдаги шовқин-сурон истар-истамас оҳиста сўнди.

— Арши мушоира байни Нодирабегим ва ... — орада бироз сукунат тутиб Жаҳонотин бор овозича: — Амирий! — деб ҳайқирди.

Толор бир овоздан: «Оҳ!» — деди. Чинданама ғуломгардиш кетидан бўйи кўринмаса-да, Амир Умархоннинг шоҳона овози янгради:

Неча арбоби хирад аҳли унундан ори бор?

Унга Нодирабегим толор ўртасида туриб, ўзининг нозу такаллуф тўла йиғлоқироқ овозида:

Ким булар урён аларнинг жуббаи дастори бор, — деб жавоб берди. Хотин-қизлар зор-зор «Оҳу воҳ!» қилишди.

Гул юзунг олида зоҳир қилди шабнамдин ароқ... — деб давом этди яшринган Амирий.

Ғунча хомушу лабингни гавҳари гуфтори бор...

Яна оҳ-воҳ кўтарилди. Кимдир ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошлади.

Соқие, май бирла бир соат мени шодон қил, —

деган эди султон, дастурхончи қизлардан бири чоғир тўла жомни кўтарганча ғуломгардиш ортига ошиқди. Буни кўрган Нодирабегим бошини чайқаб:

Нотавон кўнглимни ҳижрон дардидан озори бор, —

деб қўя қолди. Бирор дақиқага айтишув тўхтаб қолди-да, чоғирдан лабини хонсалар қиз этагига артган Амир бундай деди:

Риштаи зулфини бўйнимда кўруб таън айламанг...

Шу маҳал бурчакдаги товуслар бир нарса сезгандек бирининг кетидан бошқаси қувлай бошлаган эди, орадаги қий-чувда Нодирабегим ўз орзусини яққол кўргандек ўзининг андижонча пича йўғон овозида:

Бир бираҳман бут йўлида, бўйнида зуннори бор, —

деди. Аёллар бир-биридан нима дейилганини англашмоқчи экан, фақат босалобат Жаҳонотин бу сўзларнинг маъносию лафзига етиб мийиғида кулиб қўйди. Бироқ кейинги сўзларнинг сирини, балки, у-да тушунмагандир, чунки орадаги гаплар фақат зукко Султон Умархон билан ўртада йўқ яна бир кимсага ҳавола эди.

Эй пари, бир кун бузуқ кулбам сари қилғил хиром... — чоғирнинг ҳарорати сўзларига урган Амирий жавобига кутгани бул эмасди:

Ҳеч агар йўқтур замони, сояси девори бор...

Амирий бир вақтлар «Хуш келдинг» радифли ғазалида ишлатган мажози — «сояи девор» келиб-келиб унга қайтарилди. «Йўқ, бугун кулбангни обод айлашга мен келмагум, истасанг хуш келдинг деганингга бор, биз сояи девор бўлғон эдик, энди сояи девор бўлиш гали сизларга ҳам тегсун!» — дегандек эди аразу ўч аралаш Нодирабегим бу сўзлари ила. Шундай дедию орадаги учинчи кимса томон боқди-да, тилини тишлаб қолди: Ойпошша мажлисда йўқ эди... Бу пайт охирги ҳайратомуз мисрасини айтиб бўлган султон:

Не сабабдин бўлмасин обод кўнглим кишвари... –
жавобини кутди-кутди-да, жавоб бўлмагач, ўзи ғуломгар-
диш кетидан бўйи кўринмай:

Ишқ шоҳидек Амирий маъдилат осори бор, –
деб ғазални ўз номи билан тугатиб қўя қолди, сўнг хотин-
халаж базмини уларнинг ўзларига қолдириб ётоқхонаси-
га чиқиб кетди... Вайрон бўлди Нодира кўнгли:

Юзунг ўлсун қароким, эй фалак, зулм авлодинг беҳад,
Айирдинг ёрдин бу Нодир мажнуни шайдони.

* * *

Булар ҳақида айтиб берсамикан маҳбусларга Абдулла?
Тушунишармикан? Ё бир бошидан «Минг бир кеча» тар-
зида ҳикоя қилсами? Баҳонада ҳануз ёзилмаган саҳналар
ҳам шаклга тушармиди... Зийрак Муборак Абдулланинг
атрофидаги суҳбатларга қизиқиб қулоқ тутганини пайқа-
ди-да:

– Ако Абдулло, сизне қайсе гуноҳ илан муттаҳам қи-
лишде? – деб гапга тортди.

– Қайдам. Тепадагилар билишса керак. Вақти-соати
келиб айтишар... Сиз-чи? – деб сўради Абдулла.

Лекин бу пайт маҳбуслар билан олди-бердисини бити-
риб бўлган қизғиш соқолли «оқсоқол» Журъат ака буларга
яқинлашди-да:

– Қани, камбағалнинг тўйгани – бой бўлгани деб сиз
билан ҳам бир гаплашайлик-чи, – дея орадаги суҳбатни
бўлди. – Ёзувчиман денг. Ўқимаган эканмиз. «Шум бола»
деган китобни ўқиганман. Зап ёзган ўша одам... Абдулла
бир нарс деганни «Ўғри» китобини ўқиганман... Ҳа, боя-
да отингизни Абдулла дедингиз, шекилли? «Ўғри»ни сиз
ёзмаганмисиз?

– Йўқ, уни Абдулла Қаҳҳор дегани ёзган...

– Билмадим, ёзишларингиз уларга етадимию, бари-
бир, тўнингиз яхши экан...

Охирги гапини Журъат оқсоқол чалғитиш учунми ё Аб-
дулланинг кўнглини кўтариш учунми, борингки, Абдулла
тўнини ечиб, унга топшириши учунми айтди, бироқ Аб-

дулланинг хотирига Насруллоҳхон давридан бир латифа келиб қолдию бехосдан кулиб:

– Бир подшоҳ эски пайтда урилиб-сурилиб тахтидан ажрабди-да, сарсон-саргардон бўлиб бир кун Самарқандга кириб борибди. Қўлида на пули, на моли, бор бисоти – бир эски чопони экан. Ноилож ўша чопонини сотишга бозорга борибди. Ҳеч харидор топилмасмиш. Ниҳоят, деярли текин баҳода, аниқроғи, чорак дирҳамга чопонини сотибди-да, бу пулга амаллаб қорнини тўйғазибди. Эртасига ўша бозор атрофида юрса, кечаги харидор уни ушлаб олибди-да, «Чопонингни айби бор экан, кечаги савдони бекор қиламан, олмайман!» – деб дағдаға қила бошлабди. «Айби нима экан?» – деб сўраса шоҳ, ҳалиги одам: «Бутун дунёнинг бити шу чопон ичига йиғилган экан. Кечаси танимда бир мисқол ҳам соғлом эт қолмади, ямлаб ей дейишди!» – деган экан. Шунга ўхшаб, бизнинг тўнимизнинг ҳам айби ўзи билан... – деб табассум ила битирди ҳикоясини Абдулла.

– Э, қойил-е! Тан бердим! – деди Журъат қизилсоқол. – Сиз бу ерда оёқости бўлиб, ивирсиб ётманг, ёнимга кўчасиз. Биз қимор ўйнаганда чўпчаклардан қўлоғимга қуясиз, – деди оқсоқол ва чўнтагидаги ошиқларни шарақлатганча Абдулланинг тўшагини тўрга, унинг ёнига ёзишни буюрди.

Шу дамда бошқа бурчакда икки маҳбус алланарсани бўлишолмай жиғиллашиб қолишганди, оқсоқол олов олиб кетмаслигидан аввал уларни босгани шошди.

Фурсатдан фойдаланиб Муборак узилган суҳбатни ямагандек:

– Насруллоҳхон давредан гапурдингизме? Биз ҳам ўша даврдан бисёр кўб ўқигон. Айнеқса, англизи кетоб... Ишпиёнларде... – деб қолди.

– Йўғ-е! – деб ҳайрон бўлганиними ё ҳайратда қолганини яширолмади Абдулла. – Мен ўша давр ҳақида китоб ёзаётган эдим...

– Унда сиз ман било гапурушингиз лозем, – деб қўвларча кўзини қисиб қўйди Муборак. – Тўшакни тўрга ёзаверай, дэл ҳаминжо қолса бас... Пурсеш бердингиз бизне муттаҳамлик-чи деб. Биз англиз ишпиёне...

Ажаб, қандай одамлар учрайди-я қамоқда...

Абдулла оқсоқол Журъатнинг жағиллашганлар орасида қозилик қилаётганини кўрди-да, Муборак кетидан тўрга чиқиб боришга ботинмади. Кейинроқ бир гап бўлар деб Содиқ томон қайрилди. Содиқ нариги ёнидаги маҳбус билан гаплашарди. Абдулла қулоқ тутса, нариги томондаги одамнинг шеваси ғалатиноқ, бунақа шевалик одамни Абдулла Ўзбекистон сафарларида учратмаганди.

– Мақсад, мўтарвонни тутиб, шипилла гузориши ҳадди мамолик қилинса...

Қамоқда бировнинг суҳбатига берухсат қулоқ солиш у ёқда турсин, бировга назар ташлаш одобдан эмас. «Бақрайма! Очиб қўйиптими!» – деб урворишлари ҳам ҳеч гап эмас, шунда Абдулла ҳам номига йўталиб қўйди. Содиқ у томон ўтирилди: «Домла, манови қўшнивуза афғанистонлик муллаладан. Термизу Бухорога зиёрат учун келганиканла, қўлга тушиб қоптила», – деб ҳамма қатори бесочу бесоқол муллани таништирди. Э-ҳа, афғонистонлик ўзбеклардан денг...

Абдулланинг ўзи яратган бир ўйини бўлган эди. Трамвайми, автобусда шаҳар марказигами ё шаҳар марказидан Хадра томон уйига кетаётганида йўловчиларнинг юзларига қараб уларни турли даврларга солиб боқарди. Манови бақалоқ хомсемизроқ киши Насруллоҳхон Аркида қозикалон бўлармиди, анови патила сочли жиккаккина аёл Нодирабегим ҳарамида дастурхончилар маъмураси бўлишга ярарди. Трамвайнинг шопмўйлов ҳайдовчиси аравакашликка эмас, қассобликка мосроқ, чипта текшириб юрган бежо кўзли эркак эса Хўқанд бозорида паттачи эмас, ўлпончи эмас, киссавурликка лойиқ эди... Кимдир ўзи билмаган ҳолда шоирлик мартабасига кўтарилар, бошқаси қўлтиғида попкаси билан ўзининг жаллодлигидан беҳабар Бозормачит бекатида тушиб қоларди.

Ана шу ўйинини эслади шу тобда Абдулла. Ўлиб қолсаям бу афғон мулласида афғон мулласини танимасди. Кўп бўлса Бухоро зиндонида оёғига ғул солинган тутқун деб билармиди...

Абдулла мулло билан қўл бериб кўришди.

– Ассалому алайкум, қандоқсиз, жонингиз журми? – деб кўришиб кетди мулла.

– Була бизани улув ёзувчиларимиза-де! – деб қўшиб қўйди ўзидан Содиқ.

– Баҳ-баҳ-баҳ! – деди тиржайганча мулла. – Тасаддуфнинг кетай аҳли ёзгучидин, шоядки, бизнинг воқеатимиздин огоҳ ўлуб тазкираи масоиллардан ёзсалар... Бул сари шўрангезимизга Дўстмуҳаммад подшоҳнинг бошига тушмаган балолар ёғилиптур, ани айтишга тил ожиз ва дил пурхундир...

– Сиз Дўстмуҳаммад подшоҳнинг тарихидан бохабармисиз? – деб сўради ҳайратда Абдулла. – Наинки бохабар, ул зоти забунвашнинг авлодидин эрурмиз...

– Демак, Дўстмуҳаммад подшоҳ тахтидан қулаб, Бухоро амири Насруллоҳхоннинг олдига келганини эшитган бўлсангиз керак?

– Йўқса-чи! Ўзим ҳам ул роҳигузаронлик кетидан бу ҳолати нофаржомга тушубман... Айтиб берайму?

Абдулла «ҳа» дейишга улгурмади, чунки шу топда Муборак унинг енгидан тортиб: «Ахсоқол олдега чағурияпти!» – деб мулло билан келишишга ҳам қўймасдан Абдуллани қамоқхона тўрига бошлади.

* * *

Журъат оқсоқол икки қават ёстиқни қўлтиғига қўйиб, ёнбошлаб майкачан ётарди. Бармоқлари орасида икки хирпаланган кичик ошиқ шақирлаб ўйнар, у Абдуллага ўзининг ўнг ёнидан жой кўрсатди-да, Муборакка буюрди.

– Ёзувчига ҳаммани танитиш керак. Ёзувчи ўз қаҳрамонларини билсин. Битар ишнинг бошига, яхши келур қошига деб қўйибди. Бирма-бир опкел қаҳрамонларингни!

Муборак узоқдагилардан бошлади. Ҳар кимни у битта-ма-битта тўрга бошлар, келган одам отини ва нима учун қамалганини айтар, Журъат оқсоқол эса ҳар бирига икки оғиз шарҳ бериб қўярди.

– Фалончи Пистончиев, Ўзбекистон «Жиноят кодекси»нинг 150-инчи моддаси, порахўрликда воситачилик. – Унга оқсоқол: «Бор мақтанса топилар, йўқ мақтанса чо-

чилар», — деб қўяр, Фалончи ғунда баданини таъзимга эголмай, қорин устидан бош эгиб таъзим қилиб қўярди-да, оқсоқол имоси билан орқасига қайтарди.

— Пистончи Фалончиев, Ўзбекистон «Жиноят кодекси»-нинг 233-инчи моддаси, алдаш ва ишончни суиистеъмол қилиш. «Ёлғон масал турмас!» — деб чўрт кесиб қўярди Журъат. Пистончи Фалончиев мақолнинг маъносига етмасдан, айёр кўзларини табассумга бўяб, юзларини бужмайтиради.

— Фалонбой Фалонбоев, — дерди кўзини ёғ босган маҳбус ўзининг моддасини айтар экан, — 150-инчи, порахўрликка кўндириш, — Журъат ижирганиб: «Харомзоданинг қўйруғи бир тутам!» — деб қўлини силтар, Фалонбоев эса: «Озодликда бўлсак, сени нима қилишимни хўп билардим-а!» — дегандек тилла тишларини ғичирлатар ва салқи юзини буриштирганича ортига қайтарди.

Бироқ таништирувга келганларнинг энг кўпи битта моддани турлаб-турлаб айтар, 1926-нчи йил қабул қилинган Ўзбекистон «Жиноят кодекси»нинг 66-нчи моддасини. Бири 66-нчи модданинг 12-нчи бандини — контрреволюцион ҳаракат жинояти ҳақидаги хабарни тегишли органларга еткизмаслик ҳақида сўзласа, иккинчиси айни шу модданинг 10-нчи бандини эсларди — контрреволюцион ташвиқоту тарғибот. Буларга Журъат оқсоқол аллақандай ўкинч билан: «Ишонмагин дўстингга, сомон тикар пўстингга!» ё «Эсинг борида этагингни ёп!» — деб қўя қоларди.

Бирма-бир эллик-олтмиш одамнинг бари буларнинг кўзи олдидан ўтди. Бирови: «Ким экан бу янги ўнгқўл вазир?» — деб тиржайди, бошқаси қўғирчоқбоз бу одатдан нолиб тумтайгандек бўлди, яна бириси «Бошга тушгани кўз кўрар» дегандек ўз хаёлида келдию ўз хаёлида қайтди. Буларнинг тинимсиз ҳаракатларидан бижиқ ҳаво янада чучмаллашиб, бижғиган олманинг ҳидида қотди. Ахир олиб келадиган инсон қолмасдан Муборакнинг ўзи буларга яқинлашиб:

— Муборак Кўхонуфф, 66-нче модда, 6-нче банд, ишпиёнчилик, — деб қўя қолди.

— Шестёркаларни шестёркаси бўлиб кет-е, ишпион, — деб гап отди Журъат оқсоқол. — 666 дегин-а! Яшавор-е!

Қўй кўрмаган эсак-да, қий кўрган эдук дегин. Айрон тилаб келган бўлсанг челагингни яширма, айт, кимларга ишпиёнчилик қилдинг?..

– Акамулло, сиз беласиз-ку, мен ҳеч қандай ишпиён. Аҳле Мусо қидируб Энглистон тушуб қолдук. Бизнинг бўюнга инаш маломат қўйилибтур.

– Уруғингдан топдингми ахир у ерда?

– Ҳарчандке топдум. Бисёр сарватманду хейли донешманд. Дарбарое Бухоро кетоб-кетоб ёзуптурлар. Ўзум ўқудум...

– Ке, минг қарғага бир кесак, сен биланам бир ошиқ ўйнайлик. Ошиқ ўйнашни биласанми ўзи?

– Қанэ, намоишта бино қилай-че...

Абдулла бу суҳбатга қизиқиш билан қулоқ осса-да, анави бижиғ ҳиднинг бу ердаги чидаб бўлмас қўлансалигиданми ё шунча ночор инсонни юзма-юз кўрганиданми ёинки ўша намоишнинг ясама ва ғайриинсоний табиатидинми, беҳосдан ўқчий бошлади.

– Мен, яхшиси, эшик тагида ётсам, ҳаво етишмаяпти менга... – деб оқсоқолга боққан эди, Журъат қизилқсоқол ҳам ёзувчининг бўзариб кетган юзига назар ташлади-да: «Яхшилиқ қил, сувга сол, сув билмаса, балиқ билур, балиқ билмаса, холиқ билур...» – деди-ю, Муборакка: «Эски жойига еталаб қўй!» – деб буюрди.

Жаҳон ганжига шоҳ эрур аждаҳо

Ки, ўтлар сочар қаҳр ҳангомида.

Анинг коми бирла тирилмоқ эрур

Маош айламак аждаҳо комида... –

деб ўйлади ўзича Абдулла, елвизак исли эски жойига қайтар экан.

* * *

Ана шу ҳангомаларда тушлик овқати ҳам тортилди. Бу сафар овқатни тарқатишда Винокуровнинг ўзи бошқош бўлиб турди. Абдулла уни кўриши билан кўзларига қон урди, кўнглида кўп кунлаб йиғилган интиқом ҳисси

Абдулланинг бақувват муштларида тугилгандек эди. Ҳозир Винокуров у томонга қараса борми, кўз тўқнашадию Абдулла бутун йигитлик шаънини бир ҳамлага йиғиб ярамаснинг бўғзига ёпишади... Бироқ Винокуров бировга қараш тугул, икки бидонни ғалтак аравада олиб келган икки аскар панасида туриб Журъат оқсоқолни ўзига имларди. Журъат оқсоқол ортиқча қисталангисиз Винокуровнинг олдига келдию улар бир нарсаларни ўзаро шивирлашиб, Винокуров бирданига думи тугилган итдек тисарилиб-тисарилиб қамоқхона эшигидан чиқиб кетди. Абдулланинг қасоси ҳам фақат тугилган муштлардаю қисилган нафасда қолди, холос.

Нималарни гаплашишди улар қизилсоқол Журъат билан? Оқсоқолнинг ўзидан сўрасамикан? Ё орада аллақандай фитналар бормикан? Маълумки, икки киши бор жойда учинчиси фитнага аралашади. Бу ерда эса икки эмас, олтмиш икки инсон баҳор чаёнидек бир идишга тиқилган бўлса...

Фитна... фитна... фитна... Амир Умархон етти қават кўрпачада бедана патига тўлдирилган болишларга ёнбошлаб ётар экан, унинг ўнгида қисилиб ўтирган Қурама вилоятининг ҳокими Эрназар вилоятдан йиғилган ўлпонлар ҳақида гапирарди:

— Олампаноҳим, бир қошиқ қонимдан кечсангиз, бироқ бириси кун илпончилар вилоят чеккароғидан қайтиб келишаётса, йўлида икки шубҳали кимса учраб қолибди. «Кимсан, бу ерда нима қилиб юрибсан?» — деб суриштира бошлаган экан, иккаласи қирчанғи отларига қамчи уриб қочишибди. Ўлпончилар ҳам бўш келмай кетидан қувиб, ахир қўлга олишибди. Уларнинг қўйнидан мана бу хат чиқибди. Ҳумоюн отингизни кўрибоқ, хатни ўқимай сизга олиб келдим, олампаноҳим.

Амир Умархон узатилган хатни ишонқирамайроқ қўлига олди, лекин хат узра кўз югуртирар экан, қошлари хуркайиб, кўзлари олайиб, муштлари тугилиб борди.

— Бачағар! — деди у. Кейин хатни икки буклаб жайбига солди-да, Эрназарга бош ирғаб: — Бори шуми? — деб сўради.

– Олампаноҳим, хатда нималар ёзилганини билмадим-у, анавиларни исканжага олишса, хат ёзган одам булардан ташқари яна иккита одамни қирғизларнинг орасига, Норбутабийнинг ўғилларига ҳам юборган экан...

– Туттанларни нима қилдинг? – деб тишини ғичирлатди Умархон.

– Яна бир қошиқ қонимдан кечинг, олампаноҳим. Зиндонга солган эдим, зиндондан қочишмоқчи бўлишганида тунқотарларим иккисини-да чопиб қўйибди...

– Аттанг! – деди Амир Умархон ва муштумини бедана пати тиқилган болишга туширди. Болиш «пўп!» этиб шаклини ўзгартирди.

– Сен энди кетавер. Бу ёғини ўзим ҳал этаман! – деди Умархон. – Аммо зийраклигингни йўқотма. Чегараларингга кўпроқ одам қўй. Кимни тутсанг менга келтир!

Эрназар: «Хўп бўлади!» – дея тисарилиб-тисарилиб, бўйини юқори кўтармаганча хосхонадан ғойиб бўлди.

Қопинган амир бирор лаҳза ўйланди-да, қарсак урди. Қўшни хонадан соқчиларнинг бири югуриб чиқди.

– Мадали билан Ҳаким тўрани чақир! – деб буюрди Умархон.

Соқчи Амирнинг ўғлию жиянини қидиргани чопиб кетди.

Бироздан сўнг йигитларнинг иккаласи амирнинг ҳузури олийларига таъзим ила кириб келишди.

– Мана буни ўқи! – деб амир бир парча қоғозни жияни Ҳакимхон тўрага тутқазди.

Ҳакимхон «Бисмилло» деб ўқишга киришди.

«1232-ҳижрия санаси ражаб ойининг биринчи куни.

Етиб маълум бўлсинким, алҳамдулиллоҳ, биз, дуоғўй дўсти қадрдонимиз, дуои жонингизни ва саломингизни қилиб, сояи тақдиру тадбир остида қарғиз соғ-саломат юрубмиз...»

– Охирини ўқи! – деб тоқатсизланди Умархон.

Ҳакимхон тўра бир узилиб хатнинг пастроқ қисмига боқди ва, ниҳоят, керакли жойини топди, шекилли, қайта бошлади:

«Айшу ишрат ботқоғига ботган, даррандаю парранда қатори хотин-қизни шикори номашруъ қилаётган Умаршоҳнинг тиғи зулми халқимизнинг қаро қонига бела-ниб...»

– Тубан! – деб ҳайқирди подшоҳ. Ҳакимхон тўра ушмундоқ хитобнинг хатгами, хат ёзғучисига тааллуқлигини билмасдан бир дамга сўзсизланди-да, башарти эҳтиёт бир нарсаларни пичирлаб, кўзини яна қуйироққа югуртирди.

«Вақти интиқом пишиб етди. Жирғатол қирғизларини ҳозирлаб, шай бўлиб турунг. Қорачопонликлар қипчоғу қирғизни бирдек қириш тараддудида эканлигини аларга билдиринг. Қоратегин халқини ҳам унданг. Қишқа яна бир ўлпон солинарниш денг. Иншаоллоҳ, ошиқларимиз олчи тушуб, валинеъматингиздан сизларга мерос бўлиб қолгон Хўқанд тахти ул бедаво остида қулаб, қайта Олимхон авлодига насиб айлағай.

Аддои хайрихоҳингиз Ражаб девонбеги...»

– Аблах! – деб юборди шу ерда Мадали.

– Сотқин! – деб қўшиб қўйди хатни Умаршоҳга ихтиёрсиз қайтарар экан, Ҳакимхон тўра.

– Чоғир! – деб бақирди буларга тескари Умаршоҳ.

Соқчилардан бири хумча тўла май олиб чиқиб, уни косага қўйди. Амир бир нафасда уни сипқарди.

– Сен бориб Ражабни топ! – деб буюрди у ўғли Мадалига, ҳўл мўйлабларини енги билан артар экан. Мадали югуриб ташқарига чиқиб кетди.

– Қуй! – деб косасини жияни Ҳакимхон тўрага узатди амиралмуслимийн. Ҳакимхон тўра хумчани косага бўшатар экан, Умархон унга:

– Ит Ражаб келса, мендин бохабар бўлиб тургин! – деб қўшиб қўйди-да, косани қулт-қулт ичига ағдарди.

Ҳадемай Мадали ўнгида ҳаллослаб Ражаб девонбеги кириб келди. Кириб келдию тиз чўкди. Чўккалаб амирга таъзим қилди:

– Буюрган экансиз, олампаноҳим...

Умаршоҳ тунд бир ҳолатда унга бояги хатни узатди-да:

– Ўқи бун! – деб ўшқирди.

Ражаб девонбеги ҳеч нарсадан хабари йўқдек бояги мактубни ўқишга тушди. «Ёвузлик саҳросининг тикани,

залолат вайронасининг бойўғлиси бўлмиш беҳосил Умархон ...» — деган жойига етгач тутилиб:

— Йўқ, бу каби қабиҳ сўзларни мен ўқиёлмайман, олам-паноҳим! — деб туриб олди.

— Муҳрига қара! Муҳри сеникими?! — деб ҳайқирди Умархон. Ражаб девонбеги хатнинг туб қисмига боқди-да, бирданига бўртинган юзларига қон уриб:

— Илло-билло бу туҳмату фитна! — деб хитоб этди. — Худо урсин, агарда! — дея қасам ичишга тушиб кетди у.

— Имзонг сеники-а! — дея енгилмади Умархон.

Бунисига Ражаб девонбеги байт билан жавоб берди:

Машнав суҳани ҳар кас ва бишнав суҳани ман,
Ки арбоби ғараз рост ба ҳар боб суҳанҳо.

Ҳар кимнинг гапига кираверма, мен ҳақимда

мендан эшит,

Ғараз аҳлининг сўзи исталган борада бўлиши мумкин.

Тортишув яна бир қанча вақт давом этди. Умаршоҳ у деса, вазири бу деди, Ражаб девонбеги айбсизман деса, подшоҳи айбсиз Парвардигор деб айтди. Ахир амир вазирига ишонгандек бўлди, эгнидан зарчопонини ечиб, Мадалию Ҳақимхон тўра ўнгида Ражаб қушбегининг гарданига ёпди. Ражаб қушбеги ўзида йўқ хурсанд бўлиб бу инъомнию инъомдан ортиқ афуни қабул этди, сўнг олам-паноҳидан ижозат олиб уйига кетди.

Уни чиқариб юборгач Умархон ўғлинию жиянини карвонсаройга юбориб, Қурама вилоятининг ҳокими Эрназарни зудлик билан топиб келишни буюрдию ўзи оғир бошини бедана патидан ясалган болишга ташлади.

Амир бу қитдай мизғишда қанча вақт ўтказганини билмадик. Йигитлар Эрназар ҳокимни карвонсарой туғул, аллақайси зиёфатдан топиб саройга етаклаб келгач, Амир Умархон ўғлию жиянини чиқариб юбориб, ҳоким Эрназар билан нималарни сирлашганини ҳам билмадик.

Билганимиз — амирнинг фармони олийлари билан Эрназарни Қурама вилояти ҳокимлигидан озод этиб, унга Тўрақўрғон ва Наманган вилояти берилганида Ражаб

қушбеги янги ҳокимни бу икки ҳокимиятига ўтказиб келадиган бўлди.

Йўлда Сайхун дарёсидан кечиб, Ахси мавзеида қўш ташлашган чоғи тун ярмида Эрназарнинг тўрт жаллоди Ражаб қушбегини милтиқ пилтаси билан бўғиб ўлдириб, жасадини қопга солишдию Сайхун дарёсининг лойқа сувларига ташлашди.

Бу саҳналар Абдулланинг миясида ажиб бир тезлик билан кечиб, улардан қолган хазанак — Винокуровнинг Журъат қизилсоқол билан шипшитиши эмас, балки ўзининг уйга, Раҳбарбонуга ёзмоқчи бўлган хати юракда жиз этди, бироқ аллақандай ваҳимага йўғрилган бу хаёл ҳам кечидию ўчди...

Тушлик овқатини кавшаш давом этарди...

* * *

Ёзувчи халқи одам танимайди. Илк қарашда бу фикр зиддиятли туюлса-да, Абдулла умрида неча бор бунга амин бўлган. Ёзувчи халқи одамларни тўқийди, ўз хаёлларидан ясайди. Безайди, ясантиради, тусантиради. Қарабсизки, бир ярамас исқирт ҳам бу бежовда туппа-тузук қаҳрамонга айланади қўяди. Одамларни ким яхши танир экан — хотинлару театр режиссёрлари. Раҳбар билан Маннон Ўйғурни эслади шу топда Абдулла. Аёлларнинг юраги хавф сезади, чамаси: «Дадаси, манови шогирдингиз ортиқча мулозамат қиладими, эҳтиёт бўлинг, кўнгли тоза эмас унинг...» — дегани дуппа-дуруст гап бўлиб чиқади. «Йўғ-е, хотин, бу йигит адабиётимизнинг келажаги, ҳали шундай ярқирайдики!» — деб Раҳбарбонусига бас келиши эса, аксинча, ёппа-ёлғон бўлиб чиқади.

Маннон Ўйғур ҳам одамларни тўқимайди, афтидан, вазият ичига солади. Ана ўшанда аблаҳнинг аблаҳлиги, мунофиқнинг мунофиқлиги, дўстнинг дўстлиги яққол очилади қўяди, шекилли...

Абдулла бу бекорчи фикрларда қамоқдаги яна бир кунни ўтқазарди. Бир тарафдан, қишнинг калта куни йўқолиб боришидан юраги ачишса-да, бошқа ёндан, кеч

тезроқ келишинию чўнтагидаги бир парча қоғозу бир кесим қаламчадан тезроқ фойдаланишни орзиқиб-орзиқиб кутарди.

Маҳмуд Кошғарийда ўқиган эски туркча бир сўз – «им» сўзини ўйларди Абдулла. Бу сўз ўзбекчада «имо» ё «имлаш» сифатида қолган, холос. «Им» сўзи эса икки одам ўртасидаги келишилган очқич сўзни англатар экан. Солдатлар орасидаги пароль сўзини. «Им билган эр ўлмас», – дейди Кошғарий. Қумлоқлик аскар билан бир имга келишиб олишсамикан?

Шу пайт Абдулланинг фикрларини бузиб Муборакнинг жўраси Содиқ Абдулла елкасига қоқди-да, бесўнақай имлаб: «Мана бу одам Чўлпон деганийззи ёнида ётуди», – дея ёнидаги симрайганроқ, тажангроқ маҳбусга имо-ишора қилди.

Абдулла хаёллари тўридан озодланар экан, Чўлпон отини ҳамона туйса-да, бу ерга нима алоқаси бор эканлигини дарров тушунмай, биров гарангсигандек эди. Миядаги тегирмон тошлар айланиб, негадир қайта Маннон Уйғурга йўлиқди. Бир пайтлар Маннон Уйғуру Чўлпону Абдулланинг ўзи ва яна бир қанча ўзбек Москвада яшаган эди. Рост, Абдулла ўшанда ўз муддатининг сўнгигача пойтахтда қололмади, бироқ Москвадан Тошкентга ёлғиз ўзи қайтаркан, бир кун эмас, бир кун Чўлпоннинг Москвада яшаган ҳаёти ҳақида бир нарса ёзишни орзу қилиб келди. Роман бўлмаса, қисса бўлар, қисса бўлмаса, узунроқ ҳикоя... Аммо, афсус, буни ҳам ёзолмади.

У Содиқнинг жўраси билан саломлашди.

– Лазиззода, – деб таништирди ўзини энсаси қотганроқ бу одам. – Чўлпон ҳақида суриштирган экансиз. У мен билан тўшак бўлишиб ётган.

Лазиззода иштиёқсиз бир йўсинда қамоқ ҳаётининг кундалик манзараларини кавшар, Абдулла эса анави ёзилмай қолган асар армонини қайтадан, юрагида аччиқ бир ўкинч билан туярди. Ана шу ўкинч, ана шу юпангсизлик ҳақида бўлиши керак эди бу асар. Дунёнинг марказига айланган Москва, ўқидан чиққан олам, ҳар соҳада инқилоб. Москвага илгарироқ келиб қолишган Ботуми, Фитрат уйларида бир Маяковский, бир Татлин, бир Бахтину

бир Мейерхольдлар билан учрашувлар. Буларнинг ҳар бири ўз соҳасини ағдар-тўнтар қилиб, янгидан тузаётган даҳо. Чўлпоннинг-да ўзбек шеъриятида қилаётганлари, аслида, булардан қолишмасди, бироқ ўзлари билан ўзлари овора бу даҳолар бошқаларни кўришармиди?..

Буларнинг орасида ким билан топишди Абдулла – тагли-тугли, шажараю насабли зодагон Алексей Толстой билан. Иккаласи тарихни севишда бирлашишди. Инқилоблар эса бир шоир сўзига мувофиқ:

Эски ола-гастон
тартибсизликдан
янгисини яшаш
бу, балки, яшаш... –

деган фикрда, иккиси-да айнаи хулосага келишди. Лекин Толстойни эмас, Чўлпонни эслаётган эди Абдулла. Бировнинг юртига тушиб қолган шоирни.

Билмадим, кўнглимни юпатгай кимлар,
Тоғларми, тошларми ё оқар сувлар...

Ёки кун кетишига Абдулланинг кўнгли бўшашиб кетди?

Денгизлар қайнаса, тошса сувлари,
кесилса йўлчининг истак йўллари,
денгизга айланса ўнг ва сўллари,
шунда юпатгайму ҳўлланган кўзлар?..

Лазиззода Чўлпоннинг ғилдирак кўзойнаги ҳақида гапирар, Абдулла эса ўзининг ёзмаган асарини афсус билан эсларди...

Абдулла Москвада ўқиб юрган чоғи кимдир Тошкентдан Чўлпоннинг «Уйғониш» китобини олиб келди-да, бу китоб дарҳол ўзбеклар орасида қўлма-қўл бўлиб кетди. Абдулла Чўлпонни анчадан бери билар, 1919-инчи йили «Ўзбек ёш шоирлари» юғурмаси шов-шув бўлиб кетгач, Чўлпон номини танимаган инсон қолмаган эди. Булар

бир-икки маротаба Фитрат домланинг «Чағатой гурун-ги»да ҳам бир-бирига йўлиқишган, бироқ Чўлпон машҳур шоир, Абдулла эса у вақт атиги бир-икки ҳикоя чоп этган беном ёш ёзғучи – шунинг учун ҳам «сен айри, мен айри» бўлиб юришган.

Бироқ «Уйғониш» Абдулланинг қўлига тегиб, муқовада-ги икки сатр: «Нечун очилди кўзим, қайда қолди уйқуларим? Бу уйғонишда тўлиб-тошди, ошди қайғуларим...»ни ўқидию кўзлари очилди. Бу тилда ҳали ҳеч ким ёзмаган, бурун ёзилган адабиёт эса бу тилнинг ўнгида шалвираган увададек титилиб-тўкилиб, Абдулла Москва осмонига қараганича: «Меним уйимми қора ёки юрт кўкида булут...» – дея, аллақандай сармастликда бу шоирни топишга, унга ўз кўнглидаги бор севгинию эҳтиромни, фахрнию ҳавасни рози изҳор қилишга интиқиб интилди.

Ҳали ҳам эсида Москвадаги ўша учрашув. Зиё Саиду Айн деган икки қизилсўз Москва Ёзувчиларнинг ишчи-пролетар ассоциацияси дачасида ёш ўзбек адибу шоирларини тўплаб, рус пролетар қаламкашлари оталиғида икки кунлик уқув семинари ўтказадиган бўлишди. «Ўрмонда ош дамлаймиз», – деб Чўлпону Боту, Олтою Анқабой, Абдуллаю яна аллакимлар зўр иштиёқ билан дачага тўпланишди. Семинар Чўлпоннинг бир шеърини шарҳ этишдан бошланди:

Кўнгил жимдир. Совуқ кўкда
қараб унга ёниб турган
ҳануз холаю юлдузлар.

Бутун атроф ва ҳар ёқда
«Нон! Олтин!» – деб фиғон қилган
талашчи, ғалвачи эллар.

У жим, лекин фиғонларга
қулоқ берган ва кўз тиккан
узоқларга-йироқларга!..

Аввалига Айн бу шеърнинг ғоявий чуруклигию буржуа индивидуализми ҳақида оғиз кўпиртириб гапирди. Бу

шеърнинг Зиё Саид томонидан тайёрланган рус таржимасини ўқиган Авербух дегани ҳам марксизм гояларидан келиб чиқиб шеърнинг пала-партишлигию мантиқий носозлигини фош қила бошлади. Бир нуқтада у:

– Мен айтаётган хулосаларимни таъкидлаш учун худди шу шеърни бошдан оёғига ўтириб ёзиб чиқдим. Бирон нарсга ўзгаргани йўқ – ўша-ўша мужмаллик! – дея ўқий бошлади:

Узоқларга-йироқларга
қулоқ берган ва кўз тиккан
у жим, лекин фиғонларга

талашчи, ғалвачи эллар
«Нон! Олтин!» – деб фиғон қилган
бутун атроф ва ҳар ёқда.

Ҳануз холаю юлдузлар
қараб унга ёниб турган
кўнгил жимдир совуқ кўкда.

Ундан кейин Зиё Саид урди, яна бир-икки рус пролетар тоифаси девалашди, танаффусда Чўлпон кўздан ғойиб бўлди. Ўқув семинарининг иккинчи қисмида Олтой мақталди, Абдулла рағбатлантирилди... Кейинги танаффусда дили беҳаловат Абдулла Чўлпонни қидиришга тушди. Қараса, у ўз хонасида темир каравотига чалқанча ётганча бошини чангаллаган. Ёлғиз икки кўзойнаги милтирайди.

Абдулла унинг оёқ томонига ўтиб, каравотнинг бир чеккасига ўтирди. Орада сукунат. Кейин Чўлпон ҳазин овозда:

– Буниси менинг шеърим эмас, Блокни таржима қилган эдим, – деб хўрсинди-да, қўшиб қўйди: – Емаган сомсага пул тўладик-ку...

Абдулла ўзини тутолмай кулиб юборди. «Бефаросат!» – деб ўйлади у ўзича баногоҳ, «Шоир андуҳда ётсаю сен кулиб ўтирсанг!» Бироқ Чўлпон ҳам кутилмаганда кулиб юборди.

Роса отамлашишди ўшанда иккиси. Абдулла тўкилиб-сочилиб Чўлпоннинг «Юпанч истаги»ни ўқиди:

Ўйлаган ўйлар-ла кўнгил юпанмас,
Кўнгилнинг истаги ўй билан қонмас,
Айталар бу тунда ёруғ шам ёнмас,
Чақмаса гугуртни асл ўғуллар...

– Жумабозор истансасида чекиш хумори тутиб, гугурт тополмай бу шеърни ёзган эдим, – деб қувлик қилди Чўлпон. Булар яна ичаги узилиб кулишди...

Шу-шу пролетар ёзувчиларининг фитналари орасида буларнинг иккиси қиёмат дўст бўлишган эди...

* * *

Фитналарнинг улуғи Умаршоҳнинг девонида эмас, балки ҳарамида юз берарди. Булардан сўнггиси – Моҳларойим бошига Ойпошша кундош бўлиб тушгач Моҳларойим туйган зорликни Ойпошшанинг ўзига ҳам билдириш воқеаси бўлди. Айтмаганмиди Моҳларойим бир ғазалида:

Урди зулфинг ҳалқаси бўйнимда печ,
То хаёли дами сайёд айладим.

Сайддан сайёдга айланди бу ишда ҳарамнинг тўнғич бекаси. Ойпошша Моҳларойимдек бекнинг қизи эмаса-да, мартабада юқориқ «хўжақизлар»дан – пошшалардан эди. «Оқсуяклик»да ундан ортиқ нима бўлиши мумкин – хўжаларга ўхшаб халифалар авлодидан эмас, Пайғамбаримизнинг уруғларидан бўлган сайид ё тўра қизи. Ҳарам атрофида ким кўп – ғаддор кампирлар. Булардан иккитасини ишга солган эди, қидириб-қидириб уруғига «қорача» зинҳор аралашмаган Эшон Султон Хожайкалоннинг исмат пардаси ортида ўтирган қизини топишди. Ҳам ота, ҳам она томонидан сайидликнинг ипак толасидан яралган бу маъсума ота тарафидан Аҳрорий, она томонидан Маҳдумий Аъзамий шажара самари бўлиб, ҳусни-латофатда ойдан бож олар эди. Ана ўша сайиданинг таърифини амиралмуслимийнинг қулоғига етказиш пайдан бўлди ҳарамнинг тўнғич бекаси.

Шу пайт сайидлардан бири Маҳмудхон тўра Ўратепага ҳоким бўлиш дағдағасида кунора Амир Умархоннинг

ҳузури олийларига қатнардди. Орага отинчаларнинг улуғини солиб Сайид Маҳмуднинг пошшаси орқали унинг Ўратепа ҳокимлигига бўлган иштиёқи Эшон Султон Хожаикалоннинг бокира қизини амиралмуслимийн никоҳига олиб бериш орқали ҳал бўлиши ётиғи билан етказилди.

Хон ҳузурига кейинги ташрифи замонида Сайид Маҳмудхон тўра мўминлар амирининг Пайғамбаримиз хонаводасига уланиши аҳамиятини таъриф у тавсиф этди.

– Бу дунёнгизни Парвардигоримиз бекаму кўст берди, энди нариги дунёни ҳам Тангримизнинг суюкли арзандаларидан бўлмоқчи экансиз, бунинг ҳам тадоригини кўриб қўйган маъқул.

Сайид Маҳмудхон тўра тутаноқу лабирроқ одам бўлиб, тез-тез гапирар, шу билан бирга, ҳамиша суҳбатдоши билан сир бўлишгандек туюларди. «Бошқа одамга айтмас эдим-у, бироқ сизга...» – дегандек. – Бошқа ёндан, амиралмуслимийн рутбангиз ушбу алоқанинг ҳам омили, ҳам мақсади мувофиқидир, – деб сўнгги сўзларни пичирлаш ила ютарди Маҳмудхон тўра. – Боғда ўсган энг чиройлик гулни боғбон чаккасига тақади эмасми, ул гули раънонинг дурри шабнами осмонимизнинг ягона қуёшига тобедир, – деб тобларди у тезоб амирни. – Хулласи, шоир айтмиш:

Агарда бо магар ҳам жуфтсози,

Аз у фарзанд зояд, кошки, ном.

Яъни:

Агар билан магарни жуфт қурсанг,

Ундан, кошки, исмли фарзанд туғилар.

У қилиб, бу қилиб совчи солишга кўндирди Умархонни. Совчилар Эшон Султон Хожаикалоннинг эшик турмини бузишди. Тўзиди ўшанда сайидлар хонадони, уясига паиша кирган арилардек ғувиллади аҳли байт. Улуғ-улуғ сайиду хожалар келишди Амир Умархон қошига: аслзода шайхулислому табаррук қозикалонлар амирни бу кўримсиз, нобакор ишдан қайтармоқсчи бўлишди. «Исён» деб айтди бири, «ғулув» деб айтди иккинчиси, бироқ шу ерда амиралмуслимийннинг ҳам қайсарлиги тутди. Бундан бир кеча аввал ғўшанишинликда ҳарамнинг тўнғич бекаси бетаъма айтган ғазалдан ўқиди ул «оқсуяклар»га:

Берур ғурур ила оройишу фашу дастор
Ки, худнамолиғ эрур зеби корхонаи шайх...

Булар кетидан дарғазаб амирнинг ўнгига кирган Сайид Маҳмудхон тўра эса – ё қудратингдан! – юракка малҳам боскандек Умаршоҳ ҳозиргина шайхулислом қозикалонга қайтарган жавобини улагандек мана бу сўзларни айтса бўладими:

Хомуш этарман ани бир шарори оҳ ила,
Агарчи тез эрур ўт каби забонаи шайх.

Қисқаси, пишди амиралмуслимийн юрагида ихтиёр. Эшон Султон Хожаикалон хонадонига совчи бўлиб Сайид Маҳмудхон тўранинг ўзи борди. Тағин эшонларнинг бузурги билан сирлашгандек нафасини ичига ютиб-ютиб совчилик мақсадини айтди. Эшон Султон Хожаикалон аввалига ўз қулоғига ишонмади, Сайид Маҳмудхон жумла кетларини ютишда мақсадини яхши англаторлмади дея уни узоқ гапга солди. Ул зот қарасалар, Султон Маҳмудхон Ҳазрати Эшон билан тилсимлашгандек ички гапини чиндан ҳам фитнаю исёнларнинг каттасига олиб боряпти. Бир зум эшонимиз ўз уруғини дуои бад қилиб қувиш хаёлига ҳам бордилар-у, шайтонга «ҳай» берай дея ўзларини зўрға тутиб олдилар.

– Амиралмуслимийн – Худонинг ердаги сояси. Сайид Ғози хожа қардошимиз ҳам бул андишаларга борган, ахир тақдиру муваққатга тан бериб, исмат пардаси ортидаги душизасини... – Сайид Маҳмудхон тўра яна сидқидилдан гапирган маҳрамдек жумласи сўнгини пичирлашга ўтди.

– Сайид Ғози хожа нима қилган экан? – деб билмагандек овоз пилигини бу мавҳумиятда юқори кўтарди Эшон Султонхон.

– Амиралмуслимийннинг бошараф минг уруғи билан чатишди, энди ўзлари ҳам файзлик амалига эриш...

– Айтаётганингизни бари эриш... – деб гапни узди Эшон Султонхон Хожаикалон. – Менинг минг бўладими, юз мингми, қорачага берадиган қизим йўқ, тамом, вассалом!

Ўз қардоши Сайид Маҳмудхон тўрага, амиралмуслимийн Умархонга «йўй» дейишга ботинди онҳазрат, бироқ ишга хон саройининг ҳарами бош қўшган экан, бул мардона «йўй»ларнинг чеплари бир кун турар, икки кун. Эшон Султонхон Хожайкалоннинг отин пошшалари бор эмасми. Чеплар ташқи ҳужумдан эмас, ички мулоҳазадан емириллар экан...

Бир ой ўтар-ўтмас муаррихларнинг жимжимадор ёзиши бўйича: «Амир Умархон тўйхонанинг осмонўпар чодирда бахт тахтига ўтирди ва унинг мажлиси, хурсандчилик ўтириши муҳтарам бекларнинг қуёшангиз пешоналари нуридан безак топди. Арғувоний шароб жомлари ялтирашдан ва тароватли майин ичимлик тўла қадаҳлар ёғдуси ўтирганлар юзи саҳифаларини равшан айлаб, кўзларини қамаштирди. Сиймбадан соқийлар юзининг нури офтоби ул базмгоҳ теварагини нурлантириб сафобахш этди. Хушовоз мутрибларнинг дилкушо нағмалари майпарастлар ҳузур-ҳаловати ва қувончини неча чандон зиёда қилди...»

Индаллосини айтганда, Амир Умархоннинг суюкли кенжа бекаси Ойпошша устига ундан-да ёш, ундан-да зодагон келин туширилди...

Недан айни шу саҳнани хаёлидан кечирди Абдулла, қайдам? Беихтирос Лазиззода ҳамон Чўлпонга тааллуқсиз бўлган алланималарни чайнади. Унинг Серго Орджонокидзедек икки қулоқ устидаги икки тук сочи ва ўртада ялтираб турган сийқа боши фирқа раҳбари эканлигидан далолат берар, пастга қараб бурчаклаган юзи эса тажанглигини ҳам ана ўша фирқавий мияю шуурнинг олам машмашалари юзасидан ортиқча уринишларига йўярди.

«Чўлпон, Чўлпон деб ўзим сўрадим-у, гап Чўлпонга келганда бир ҳарам фитнасига, бир Лазиззоданинг икки тук сочига алаҳсишимни қара! – деб ўз-ўзидан ўқинди Абдулла. – Ажаб гаплардан бебаҳра қолган бўлсам-а...»

Лекин буларнинг барини бузиб, орага яна қизилсоқол Журъат кириб қолди-да:

– Шаҳризод акамизнинг навбати энди бизга! – дея бир қўлида шарақлаган ошиқлар, бошқа қўли билан Абдулла-

нинг тирсагидан тутиб яна қамоқнинг биқиқ тўрига бош-
лади...

* * *

– Биз кечки нонуштага қадар Муборак жуҳуд билан
ошиқ ташлайлик, сиз эса бизга Синдбод баҳрий каби бир
ҳикоя сўзлаб беринг, – деди ва одатдагидек мақол қўшиб
қўйди: – Ширин-ширин сўзласанг, илон инидан чиқар, ач-
чиқ-аччиқ сўзласанг, мусулмон динидан чиқар.

Абдулла, ростини айтганда, ўнғайсизланди. Радио-
карнаймиди у икки қиморбоз ошиқ ўйнашганда буларга
чўпчак айтса. Ё фоҳиша хотинмаски, бировнинг чолғусига
йўрғаласа. Лекин Журъат оқсоқолнинг хатти-ҳаракатла-
рида зўрлаш эмас, сиқилган юракнинг ёзилишга эҳтиёжи
кўпроқ туюларди. Ахир Журъат қизилсоқолнинг ўзи айт-
миш: «Карнайчидан нима кетар? Бир пуф!»

– Майлингиз, – деб кўнди Абдулла бироз андишадан
сўнг. – Бироқ, билингиз, «Иссиқ жон иситмасиз бўлмас»,
бизнинг ҳам қизишларимиз бор...

– Сиз «токча» дейсиз, биз «мўри» деймиз. Алқисса, бир-
биримизни меҳримизни йўқотмайлик. «Йўқолган тўппи
бошимга тор эди», – деб суюнмайлик, – деб яна фикрлари-
ни маталларга буркади Журъат қизилсоқол ва ўз хирпа-
сини тепага ташлади. Хирпа айланиб-айланиб ерга урил-
ди-да, аввалига чикага, кейин пукага, кейин товвага ва
яна бир умбалақашиб олчига турди.

– От, Муборак, – деб имлади оқсоқол ва ҳар доимгидек
изоҳлаб қўйди: – Кўришмасанг отангни йиқит.

Абдулла ўз чўпчагини бошлади:

– Эй саодатли авом, ҳикоя қиладирларки, бир замон-
лар Хўқанд хонлигида Амир Умархон деган подшоҳ бў-
либ, унинг уч хотини бор экан. Бирининг оти Моҳларо-
йим, иккинчисининг оти Ойпошшахон, учинчиси эса...

– Э, сиз Нодирабегумдан ҳекая айтган... – деб бесамар
ўйиндан алаҳсиди шу захотиёқ Муборак.

– Сабр, – деб жеркиди оқсоқол. – Сабр қилсанг, хом ғў-
радин ҳалво битур...

Абдулла бир зумга Муборакнинг топағонлигига ҳайратланди-да, бироқ қиморбозлар яна ўйинга киришганини кўргач ўзича давом этди:

— Ул шоҳ умрида хотинларни, хотинлардан-да кўра кўпроқ ошиқ ўйинини, ошиқ ўйинидан-да ортиқроқ ов қилишни яхши кўраркан.

«Ошиқ» сўзида ялт этиб Абдуллага қараган Журъат оқсоқол истеҳзолик табассум аралаш:

— Сизга тараф йўқ, Шаҳризод. Қитиқ ерларимизнинг барида тутдингиз. Майли, тўғри, сўзга тўғаноқ бўлмайлик, давом этаверинг, — деб яна қулоқ осди.

— Бир қиш ўтиб, кўклам келган чоғи хотину ҳарамини лола сайли баҳонасида далага олиб чиқаман деб ўзи қиморбоз дўстлари билан овга отланибди. Ов эса қаерда яхши экан, Сирдарё бўйидаги тўқайларда зўр экан. Хўқанддан чиқиб, Косону Тўрақўрғон томонларга бошлашибди отларинию кўчларини. Кўклам шаббодаси эсан, аёллар араваларда ҳаводан сархуш бўлиб, ашулаю лапар айтган, эркаклар йўл-йўлакай далада бедана тутиб, тузда товушқон отиб кетишди.

Булар тўхтаган қишлоқларда халойиқ Умархон подшоҳ узангиларини ўпар, ҳар ерда зиёфат, ҳар бекатда айшу ишрат, ҳар қадамда кўклам сурури ҳукм суларди. Бир неча кун деганда булар Тўрақўрғонга кириб келишди. Тўрт кун улуғ дабдаба билан у ерда зиёфатлар берилди, подшоҳ ўз фуқаросига ошлар улашди. Ундан чиқиб, Косонга ўтилди, у ерда ҳам улуғлар қабрларини зиёратлар қилиб, яна ажру ниёз тариқасида халойиққа садақалар улашилди, зиёфатлар берилди.

Ана кейин дарё бўйига қайтилиб, қўш қўйилди ва атрофдаги бешаю тўқайларда шикорнинг каттаси бошланди. Ов учун йиғилган фақат лочинларнинг сони бир неча мингга етарди. Подшоҳнинг ўзида уч юздан ортиқ хос лочини, тўққизта шунқор қуши бор эди. Қирқ баҳрин, йирик овловчи шоҳин, қирқта оҳу оловчи чарғшунқор, икки юз този ит, қозоқ хонларидан армуғон бўлиб келган иккита ҳумозот ити ҳам бор эди. Буларнинг бўйинбоғлари олтину кумушдан эди, ёпинчиғлари эса бахмалдан.

Тўқайзорга улуғ дабдаба билан кирилгач Умархон подшоҳ лочин солишга тушди. Бешадаги қушлар ҳайиқиб осмонга учганидан осмон қоп-қора бўлди. Овнинг роса қизиган пайти тўқайзор ичидан овчиларнинг бақир-чақирлари, дод-войлари эшитилиб қолди. Подшоҳ ўғли жияни билан яқинлашиб қарасалар, қамишзор ичида баҳайбат бир шеру унинг бузоқдек икки боласи турибди. Бу шернинг тортган наърасидан эса еру осмон ларзага келмоқда.

— Хап, сеними! — деди шу ерда бўйи пастроқ эса-да, савлатдор подшоҳ! — Шерга ҳеч кимнинг тегмайсан, текканнинг хонумони талон! — деб буюрди у овчиларга. — Бу шерни мен ўзим отаман!

Умаршоҳнинг Рум подшосидан ҳадя бўлиб келган хос тўфанги бор эди, ана ўшани ўқлаб, ўзи пистирмага ётди-да, шер атрофидаги қамишзорга ўт қўйишни буюрди. Қамишзорга ўт кетгач шер шу қадар бўкирдик, осмон қулаб ерга тушгандек бўлди. Ўт орасида ўзини ҳар томонга уриб бир зумда уч кишини гумдон, тўрт кишини ярадор қилиб, олтига отни ер тишлатди. Ахир илож тополмай дашт сари илдамлай бошлаганди, подшоҳ ўз тўфангидан ўт очди. Ўқ келиб ҳайвонлар подшосининг икки кўзи ўртасидан кириб, думи томонидан чиқиб кетган эди. Шер сапчиб шу қадар даҳшатли наъра тортдики, лочинлар тапур-тупур ерга ёғилди. Аммо бу бўкиришда бу улкан шернинг ўзи ҳам ерга гурсиллаб қулади. Зилзила ерни титратгандек бўлди. Ана турди ҳайқир-чақир, ана қалқиди шўру шайн...

Лочину шунқорлар ерга ёғилгандек, подшоҳ устига офарину тасаннолар ёғилди... Подшоҳ эса бу ҳодисадан эсдалик деб шернинг икки қозиқ тишини суғуртириб, тумор ўрнида ўз бўйнига осиб олди.

Қисса шу ерга етганида қамоқхона эшиги шақир-шуқур билан очилди-да, аскарлардан бири жўжахўроз овозда: «Ужин!» — деб қичқирди ва Абдулла ҳикоясини узди.

* * *

— Эй саодатли қиморбозлар, — деб ҳикоясини давом эттирди оқишоқ гуручли бўтқа нонуштадан сўнг Абдулла, қисса нимада тугагини ўзи билмасдан. — Бу овдан кейин

Умаршоҳ подшоҳ бир неча кун хотинлари билан айшу ишратда ўтқазиб, Хуқандга қайтадиган бўлибди.

Маллаликка мойилроқ Журъат қизилсоқолу юмалоққина ва силлиқ Муборак ҳам ошиқ ўйнашга лаёқатсизроқ урнашгандек бўлишса-да, энди Абдуллага қулоқ осиб тугул, икки жуфт кўзини ҳам тикишди.

— Булар бир неча кўч масофа босиб Наманган шаҳрига кириб боришибди.

— Биз Намангон шаҳрига бўлгон... — деб яна ҳикояга аралашган эди Муборак жуҳуд, Журъат оқсоқол бу сафар сўз билан чўрт узиш ўрнига енгидан бир тортиб қўйган эди шеригини, Муборак тилини қисганича миқ этмай қолди.

— Наманганда ҳам зиёфатлар, яна соқийлару муғанийлар, мутриблару нозанинлар, — деб ақлини жамлашга тиришди Абдулла. Кейин бир фикрга келди, чамаси, айшу ишрат саҳифаларини варақлаб ташлагандек янги бир саҳнага киришди. — Умаршоҳнинг турган-битгани овчи эди. У нафақат даррандаю парранда овлар, балки ўзи даррандадек аёл зотининг паррандасига ташланар эди. Уч никоҳли шаръий хотини бир тараф, ўнлаб танноз канизакларию чўрилари бир тараф эди. Ким қўйган бу лақабни, билмадим-у, бироқ ҳарамда Умаршоҳнинг тахаллуси барча билгандек Амирий эмас, балки «дарранда» эди.

Шуни ҳам айтиш керакки, Умаршоҳнинг тўнғич хотини шоира, кенжа хотини зодагон, аммо ўртанча хотини дунёда тенги йўқ гўзал эди. Тирик жоннинг унга кўзи тушар эканки, истар-истамас бу ҳуснга маҳлиё, бу латофатга мафтун бўлиб қолар экан. Айниқса, унинг кўзлари жодуга тўла экан, эркакка қараса хиёнат, аёлга қараса рашик туйғусини туғдирар, буларнинг ўнгини тушга, тушини бадхобга айлантитар экан.

Буларнинг барига даррандаи подшоҳ зўрига, ихтиёрларига қарши уйланган экан. Буларнинг оталари бири ҳоким, бири хўжа, бири сайид, барилари подшоҳ иродасига бўйсуниб ўз қизларини унга қурбон келтирган экан.

Умаршоҳнинг тўнғич хотинидан бўлган узунқўлроқ ўғли Мадалихон, Умархоннинг жияни Ҳакимхон билан ҳарам хотинларига боқиш асносида ўзининг ўша ўғай

онаси Ойпошшага ошиқу беқарор бўлиб қолибди. Бундан воқиф бўлган Ҳакимхон дастлаб насиҳат қилибди, гапи ўтмагач: «Отангга айтаман!» – деб қўрқитибди. Кўзларида чўғ учмас Мадалихон бошида гапга кўнгандек бўлса-да, ичида ўша-ўша ножоиз ишқ ўтида куяверибди.

Майли, буларни бир ёнга қўйиб турайлик-да, Умархон подшоҳнинг ўзидан эшитайлик.

Ул ҳазрат айшу ишратлар орасида қур ташласа, йўл чиқибди, шундан аввалига хотин-халажини араваларга ўзи солиб Намангандан Ахсикентга жўнатибди, улардан кейин қўшини йиғиб, ўзи ҳам беш-олти маҳрамию қирқ одам соқчиси билан йўлга чиқибди. Худонинг қудратини қарангки, худди анавиларнинг кўтарган чангу тўзонидан каби осмон бир зумда қорайиб, шу қадар қаттиқ шамол кўтарилибдики, мисли довул. Оғиз-бурун ғичир-ғичир тупроққа тўлибди, кўзлар чангдан ачишиб, қизил қонга беланибди. Олам зим-зиё, йўл тугул, ўз отингнинг ёлини кўриб бўлмас эмиш. Булар қатор бўлиб, бир-бирининг жабдуқидан тутиб, подшоҳ қаерга юрса, кетидан қолмай кетаверишибди. Очиқ чўлда қуюн айланганидек, булар ҳам юриб-юриб яна эски жойларига қайтиб келишармиш.

Кун ҳам битиб, тун тушгани шамолнинг совуқ нафасидану атрофдаги оч бўриларнинг увиллашидан маълум бўлибди, лекин буларнинг йўли ҳаргиз битмас эмиш. Жин айлантиряпти бизни деган овоза аскардан аскарга ўтиб, барини ваҳимага туширибди. Аввалига соқчиларнинг тўрттаси ўзаро аҳдлашиб, бировнинг қайишидан узилиб, тонгни кутиш учун панароқ жойда қолишибди. Кейинроқ яна учтаси, яна бештаси. Алқисса, тун яримлаб қолганида подшоҳу атрофида бояги бир сиқим маҳрами қолибди, холос. Бироқ на чироқ, на манзил кўринмас эмиш. Бобур подшоҳ бир пайтлар айтмиш:

Ҳижронингда бу тун кўнгулда қайғу эрди,
Васлингга етишмадим, жиҳат бу эрди.
Оҳим тутуни бирла кўзумнинг ёшидин
Йўл балчиқ эди, кеча қоронғу эрди...

Ҳикоя шу ерга етганида қамоқхона аскарларидан бири бояги жўжаҳўроз овозда: «Отбой!» – дея нидо қилди ва

Журъат оқсоқол Абдулладан қулоғию кўзини узиб, қамоқ-хона аҳлига беиштиёқ тарзда: «Отбой! Ўнг ёнга ёт!» – дея буюрди. Абдулла Муборак билан қоронғуда бировларнинг оёқларига қоқилиб-суқилиб ўз жойларига ўтишди-да, на қобиқ бўшатишган, на таҳорат олинган йўсинда тўшакларига ётишди.

Кечаси, тун яримлаб қолганида, бедор Абдулла Раҳбарбонусига пайпаслаб-пайпаслаб бир нарсаларни ёзди-да, алланечук жўшқин бир ҳолатда оқсоқол буйруғи билан барча қатори ўнг ёнига ағдарилди. «Ётдим ёним билан, турғизгил имоним билан...»

Крикет

– Энгилисларнинг кир-кет дегон ўйине бўлор экон. Бизларнинг чиллаке дейдурғон ўйинимизга монанд, – Муборак бухоройининг эрталабдан туриб бошлаган гапи шу бўлди. Бухоройи йўлда унлиларни, айниқса, «и»ни «е»га ўтириб, чўзиб-чўзиб айтар экан, бундан унинг гапларининг бари эътироф эмас, саволдек туюларди.

– Рўёимда кўриб чиққан шаб то саҳар, – деб тушунтирди у. Абдулла туни бўйи қисилган қовуғини эндигина ёзиб, бет-қўлларини ювганидан хурсанд, қумлоқлик сирдош аскарини кутарди. Отини айтганмиди у? Суннат эди, шекилли... Майли-да, узумини е, боғини суриштирма деганларидек. Абдулла мийиғида кулиб қўйди. Юқди ўхшайди Журъат оқсоқолдан. Қозонга яқин юрсанг деганларидек...

– Ана ўша кир-кет дегон ўйинга биз Лондонда борган...

– Э, сиз Лондонга ҳам борганмисиз? – деб ҳайрон бўлди Абдулла.

– Борганда-чи, у ерда миёнаи тумон бир эмас, уч йил яшагон... Туфайли биз бу ерда ишпиён топилгон...

Лекин бу гапларга қайтгиси келмади, чамаси, Муборакнинг, яна ўша кир-кет ўйинидан давом этди. Абдулла миясининг бир чекасида Муборакни Лондон ҳаёти ҳақида тергаш кераклигини тугиб қўйди-да, бошқа чекасида унинг «кир-кет» деган ўйини, ҳойнаҳой, инглизларнинг машҳур «крикет» ўйини эканлигини англади.

– Алафу чим ўртасега сафед либосларга пушида бўлеб, энгилислар яктаёғ ушлаволеб, унга митти кобиток отешгон. Бамисоли биззи чиллаке... Уреб чигардинг – вай чигиб кетода, эвазегга дигаре кирода. Ана шундан «кир-кет» дегон.

Муборак эндигина ўйин қоидаларини тушунтиришга киришмоқчи эди, эшик шақир-шуқур очилиб, икки аскар – бири, яшавор! – қумлоқлик Суннат тарақ-туруқ билан бўтқа тўла бидонини ғалтакда олиб киришди-да, ўриси: «Завтрак!» – деб бақирди...

Нечанчи куни экан бу ерда Абдулланинг, бир ҳафта бўладими-я бутун кечқурун? Бундан бир ҳафта аввалги,

уйдаги тонгни эслади Абдулла. Бошқа ҳаёт, бошқа давр! Бомдоддан кейин ўз хонасида ёзиб ўтирган эди, бир маҳал деразасига қараса, тонг ёриша бошлаган. Ҳаммаёқ – шийпоннинг томи, деворлар, дарахт шохлари оппоқ қор, осмонга эса сарғиш деса, сарғиш эмас, қизғиш деса, қизғиш эмас, Янги йил суратларида атайин учрайдиган арғувонми, қирмизироқ бир ранг югурган. Қишлоқ қизларининг қишдаги яноқлари шундай рангга тўлади. Бирам юраклари эзилди-ей ўшанда Абдулланинг, бехосдан унутилган ёши қайтадан эсига тушди ...

Яна бир ҳафта ўтди-я ўшандан бери, яна бир умр...

Илк бор ёрма бўтқаси учун борганида бўтқани чўмичдан чалолатиб ўрис аскарлари солиб берди, чой қуйган Суннат унга кўз қирини ташлаган эди, Абдулла имлаб қўйди. Суннат тушунгандек бўлди. «Им билан эр ўлмас!» – деб завқланди ўз ерига қайтишда Абдулла. Бошқаларга алаҳсима бемаза бўтқани апил-тапил еди-да, ёлғиз ўзи қўшимча овқат учун бормаи, бироз бошқаларни кутди. «Кому добавки?!» – деб бақирди ўрис. Абдулланинг юраги дупур-дупур чорхез бўлиб чопди. У ўрнидан тураётганида шабгирликда ёзган парча қоғозини товоқ тагига босди-да, тўғри Суннатнинг олдига бориб: «Мана, ушла мановини!» – деб товоқни унга хатчаси билан топширди, ёнидаги ўрисни чалғитиш учун унга ўз кружкасини тутди.

– Ты что?! Чего ты мне кружку протягиваешь? Если хочешь чай, то чай у него, чурка ты, неотесанный!

Бошқа пайт Абдулла бу ёш йигитнинг оғзи-бурнини қон қилиб урарди, бироқ хатини эслаб фақат жилмайиб қўйди-да, Суннатга ўгирилиб:

– Чойдан қуй, бўлмаса, ука! – деб кўзини қисиб қўйди.

Жойига қайтар экан, Абдулланинг юраги ҳали ҳам бе-дов оддек чопар, бир томондан, ортига қайтиб, анави таққир, беномус сўзлар учун мишиқи ўриснинг бошини ёриш жунбиши сапчиб, бошқа томондан: «Хатни бердим, асосийси хат, жанжал кўтарсам, бари куяди», – деган хаёлга қарши курашарди.

Чойини зўрға, ўзининг бўғзида турган ғазабига тикилиб-тиқилиб ичди Абдулла.

Эшикдан чиқиб кетган аскарлар тақир-туқурини эшитгани йўқ у, Муборакнинг инглиз эсдаликларини ҳам — дунё кўзига қоронғу кўринди ўшанда. «Хатимни бервордим-ку! Хатимни бервордим-ку!» — деб ўзини юпатишга ҳаракат қилди, бироқ таркин юраги ановинда Винокуровга қарши қопингандек лов-лов ёнарди.

Бирор соатлардан кейин унинг ёнига тушдор Журъат оқсоқол келди-да:

— Эшитдим барини. Кўп сиқилманг, бош омон бўлса, дўппи топилур, мен бу мишиқини ўзим боплайман! — деди. — Яхшиси, юринг, отамлашайлик. Қўшниларимиздан бирга посилка келган экан, тамаки юборишибди, бир хуморидан чиқайлик, — деб қўшиб Журъат оқсоқол Абдуллани аста тўрга етаклар экан, Муборакка ҳам имлаб: — Майда миллат, сен ҳам ўтгин-а, — деди.

Тамаки чекиб, роса хуморини ёзди Абдулла, бангилар наша чеккандек симириб-симириб, ўпкасини аччиқ тутунга тўлдирди. Тутун ғужган миясини ҳам қоплагандек бўлди. — Ёлғон масал турмас, тўғрисида энди айтинг, — деб зорланди Журъат қизилсоқол.

Абдулла ҳам ичини бўшатмоқчи бўлдим, узоқ қистатмасдан кеча узилган ҳикоясини давом эттирди.

— Эй саодатли дўстлар, — деб бошлади у. — Қоронғу кечада беш-олти маҳрами билан тоза адашибди Умархон подшоҳ. Умидларини йўқотиб, тақдирга тан бериб, жин чалган бўлса — ахир бу жинга ҳам бас келадиган Оллоҳ бор-ку дея «Ла ҳавла»ни жўр бўлиб ўқий бошлашибди. Худонинг қудратини қарангки, шу пайт қашқирларнинг чийиллаши эмас, ит овози келса бўладими. Бирам ширин эшитилибдики буларнинг қулоғига саёқ итнинг вовуллаши. Отларини ит овозлари томон чоптиришибди. Қарашса, аввалига жинчироқ, яқинлашишса Ахсикентнинг ўзимиш. Бомдод чоғи, оқу қорани танимай кентга кириб боришибди. Буларни кўриб «жинга йўлиқдим» дея, ўз навбатида, «Ла ҳавла» ўқиган гадолардан йўл сўраб, ҳарамнинг қўши тушган мавзегга етиб келишибди. Ҳарамнинг печу каж кампирлари буларни таний-танимай йиғи-сиғига тушишибди, ёшроқ канизлар эса маҳрамларнинг аҳволидан пиқ-пиқ кулиб, подшога офтобаларда чойжўш қўйишга

югуришибди. Ёқилган гулхану машъаллар ўтида булар бир-бирларининг юзига қарашса – таниб бўлмас даражада қоп-қора кирмиш. Ҳарамда уч хожасарой ҳабаш бўлмиш эди, уларга назар ташлашса – ўзлари ўша ҳабаш ғуломлардан ҳам қорароқ эмишлар.

Роса кулишибди ўшанда ўз устларидан ўзлари, тирик қолганлигининг ҳиссасини ичакузди кулгидан олишибди. Уларга қўшилиб оқиш хожасаройлару ўйноқи канизақлар қаҳқаҳа отишибди.

Ахир сув қидириб, булар юз-қўлларини ювишибди, одам ҳолига келиб, дам олишибди, ёзилишибди. Кун давомида йўлда қолиб кетгану адашган соқчилар ҳам бирин-кетин йиғилишибди. Улар устидан ҳам тоза кулги бўлибди.

– Йўл йўқотган шер қарғади бизни... – деб хулосалабди ўшанда дарранда-подшоҳ ва тумор ўрнидаги икки қозиқ тишга бир қараб қўйибди.

Яна айшу тараб, сайду шикор, яна олчию товвалар бўлибди, булардан кейин эса қўш қалқиб Хўқанд томон жилябди.

Маълумки, Ахси шаҳри ёнидан Сирдарё ё Сайхун дарёси оқиб ўтади. Ўша баҳор дарё бирам ёйилган эканки, бир қирғоқидан иккинчиси кўринмасмиш. Шукрки, кемалару дарғалар соҳилда омодаю ҳозир бўлиб, буларни кутишар, подшоҳ амри билан аввалига аъёнлару хизматкорлар кема миниб дарёнинг нариги четига кетишибди. Қирғоқда дарғасиз яна бир бўш кема қолган экан. Умархон подшоҳнинг қайсарлиги тутиб, ноҳидоларнинг нариги соҳилдан қайтишини кутмай йигирма чамалик ҳарамини унга чиқазибди, кетидан ўзи, ўғли Мадалихон, жияни Ҳакимхон ҳамда кемаларни уюштирган Мирзо Раҳим парвоначини бошлабди. Парвоначи онқадар ялинибдики, тиз чўкибди:

– Илло-билло, эй шаҳриёр олампаноҳим, бу дарё инсон қонига ташна дарё, умрида кемачилик қилмаган биз асири миҳанларга ишониб дарғасиз бу кемага киришимиз беҳикмат ишдир. Яхшиси, анави кемалар қайтишини кутайлик!

Бироқ кўтоҳу савлатдор подшоҳ «айтганим айтган», ўзим бошқараман керак бўлса қабилида гапидан қайтмаб-

ди ва кемага кириб борибди. Тўрт эркак тўртта отини кемага боғлаб дарёга ташлашибди. Умрида сув кўрмаган отлар жон ҳолатида кемани ҳар томон судрай бошлашибди. Кемада қий-чув, хотинларнинг доду войи бошланибди. Бу боди ажалда Ҳакимхон тутган от тизгини қўлидан чиқиб кетиб, оти ўзини қайта соҳилга урибди, кема эса дарё ичидида гир-гир айлана бошлабди.

Шунда Мирзо Раҳим парвоначи ўрнидан туриб, камарини қаттиқроқ боғлаб, енг шимариб ўртага чиқибди-да, юзига уриб, соқолини юла бошлабди. Ҳамма ҳайрон бўлиб, унга қарабди. У эса буларга: «Кемага тушганнинг жони бир! Энди баринг менга қулоқ сол!» – деб ҳайқарибди. Кема эса мавжлар орасида у ёққа, бу ёққа силкинаётган эмиш. Отини йўқотган Ҳакимхон ўзини дарёга ташламоқчи бўлиб ечинаётган пайтда уни тўхтатиб: «Сиз шаҳриёр билан мана бу отни ўнгга тортинг!» – деб буюрибди. «Сен эса отингни чапга бур!» – деган буйруқни Мадалихону унга ёрдам беришга интилган шаддодроқ хотинлардан бирига берибди. Ўзи эса кордонлик ила ўртадаги отни аёвсиз савалай кетибдики, бирпасда унинг шижоатига бўйсунган отлар бир тараф суза бошлабди.

Кема ҳам баякбора ўнгланиб олибди. Бирор фурсатда буларнинг бари эсон-омон дарёнинг нариги қирғоғига етишибди-да, Умархон подшоҳ Мирзо Раҳим парвоначига ўз эғнидаги мовут сирилган сувсар пўстинини ечиб берибди. Мирзо Раҳим парвоначи эса қуллуқ қилиб, подшоҳ олдида бир халтача тамаки қўйибди. Буниси тахминан юз мисқол экан. Ана чилим чекилибди ўша куни. Бор хуморлари ёзилибди буларнинг барини.

Бундан кейин Хўқандга қайтиб, энди муроди мақсади-га етаман деганида Умархон подшоҳ кутилмаганда касалликка йўлиқиб, ман-ман деган табибларнинг минг уринишига қарамай, оламдан ўтибди. Бу табиблар орасида бухоролик шоир Жунайдулло Ҳозиқ ҳам бор экан. У Умархоннинг сўнгги дақиқалари ҳақида мана бундай дейди. Ўз дардининг оғирлигинию табибларнинг уринишлари зоелигин туйган амир Ҳозиққа:

— Муолажа не ҳожат, мавлоно, вақт битган... — деган экан.

— Сиз тузаласиз, амирим, навмид шайтон, — кўнгил кўтармоқчи бўлиб жавобланибди Ҳозиқ.

Шунда Умархон кулимсираб бош қашибди ва мана бу байтни айтибди:

Саҳар чаманда қулоғимга бонги авд етар,
Башорат карам вожиб ул-вужуд этар...

Шу сўзлар билан у жон берган экан. Ғассолларнинг унинг яланғоч жасаидан топгани тумор эмас, шернинг икки қозиқ тиши бўлибди. Қарашса, бу ўткир тишлар баданнинг икки-уч ерига қадалган.

Кими: «Шер тишидаги заҳардан ўлди Умархон подшоҳ», — деса, бошқалар Пайғамбар хонадонининг аллақайси дуои бадини тилга олишибди.

Бироқ Умархон подшоҳни ерга қўйишган куниёқ унинг узунқўл ўғли Мадалихонни оқ кигизга ўтказиб Хўқанд тахтига кўтарибдилар. У эса отасидан мерос қолган арслон тишини баданига тақмаса-да, докачага тугиб қўйибди.

* * *

Абдулла берилиб, бу ҳикояни омма шуурига мос, эртак-намо қилишга тиришар, шунинг учун қай нуқтада тугатишини билмасдан бир зумга нафасини ростлаб, атрофга қараса, нафақат камеранинг кадхудоси Журъат қизилсоқол билан унинг югурдаги калтабақай Муборак жуҳуд, балки теvarакдаги барча маҳбуслар оғизларини очиб ровийни тинглаб ўтиришарди. Буни кўрган Абдулланинг пешонаси терлаб, енги билан манглайини артди-да:

— Энди бошқанинг гали, — деди.

— Қозон айтур тагим олтин, чўмич айтур ман қайдаман... Унда бундай қилолу: лофни ким бизга билдирмай едирса — улоқ ўшаники. Тушундингми баринг? Ёлғону лофни билдирмай едириш! Буям басма-бас бир ўйин бўлсин-да! Оғилда улоқ туғилса, ариқда ўти унар деганлари-

дек. Ҳамма бунга ўвами? – Журъат кадхудо атрофга қаради.

Қизиқ, давранинг қизиб бўлганиданми, Абдулланинг Журъат полвоннинг бу сўзлари ерда қолмади. Сўзни ким олди ё илди денг, Орджоникидзе бошлигу кампирдаҳан Лазиззода. Фирқаннинг ваъзхонлар гуруҳида ишлаган эканми, ҳикоясини умумлаштирилган нуқтадан бошлади:

– Сиз ҳозиргина айтиб ўтган давр, яъни XVIII аср охири – XIX аср боши ўзбек миллий адабиётида бир-бирига қарама-қарши икки йўналиш – феодал-клерикал адабиёт ва прогрессив-демократик йўналишдаги адабиётлар мавжуд эди. – Биринчи жумласини битириб, у икки қулоғи устидаги икки тук сочини тасдиқ ишорасида иргитиб қўқиб қўйди. – Феодал-клерикал адабиёт ва унинг энг ёрқин намоёндаси – сиз ҳозиргина тилга олган Умархон ё Амирий гарчи ҳукмронлик мавқеига эга бўлса-да, унинг адабиёти ғоявий жиҳатдан реакцион, бадиий жиҳатдан шаклбоз, истиқболсиз адабиёт эди. Ишқий темалардаги сафсатагўйлик, қасидалардаги маддоҳлик, ғоявий қашшоқ ва бадиий саёз бўлиб, тушкунликка юз тутган эди.

Бу ерда Лазиззода яна тепакал боши ёнларидаги икки тукини силкиб қўйди. Лекин маҳбуслар бир нарсага маҳлиё бўлгандек лом-мим демай ўтиришарди.

– Прогрессив-демократ йўналишдаги адабиётнинг ёрқин вакиласи Умаршоҳнинг хотини Нодирабегим бўлган. Бу тараққийпарвар қаламкаш ижодида давр, замон ва шароитга кўра маҳдудликнинг турли қобикларидан қатъи назар, ҳаёт ҳақиқатини тараннум этиш асосий ўринни эгаллаганди. У давр азиятларидан алам чеккан халқнинг нотинчлигидан фиғон қилган, унинг азоб ва кулфатларига шерик бўлган, меҳнат, ижод ва яшаш эркинлиги орзулари билан қалам тебратган ижодкор эди.

Лазиззода қоқилмай-суқилмай, силлиққина гапирар, бу калапатрароқ сўзлар унинг оғзидан жўмракдан сув оққандек тўхтовсиз тўкилар эди.

– Амир Умархоннинг реакцион ҳаётидан иккитагина мисол келтирайлик, зотан, унинг диний-хурофий табиати буларда яққол кўринади. Буржуа тарихчиси Ибратнинг «Тарихи Фарғона» асарида ёзилишича, Амир Умархон

ҳар ишни феодал-клерикал уламо фатвоси билан амалга оширар экан. Бир куни у ҳаммом олдидан ўтиб кетаётса, ҳаммомдан ишлатилган сув оқиб ётганмиш. У уламоларга қараб сўрабди: «Шариат асосида бу сув қандайдир?» Уламолар схоластик равишда жавоб беришибди: «Бу сув ҳалол ва жорий, лекин табиат уни тортмас». Шунда Амир Умархон диний-мистик равишда: «Шариат ҳукмига қарамаган табиатни ташлаш керак!» – деб истифода этилган сувдан бир ҳовуч ичган экан.

Бошқа мисолда эса биз Амир Умархоннинг сарой аристократик табиатини кўрамиз. Халқ учун афюн бўлган дин маскани бўлмиш бир мадрасанинг қурилишидан олдин тамал тоши қўйилиши керак экан. Шунда Амир Умархон тўпланганларга қарата мурожаат қилибди: «Тамал тошни қўйиш шарафига болалигидан шариат қонунларига тўлиқ риоя қилган инсон сазовор бўлиши керак!» – деб диний таълимотни халқ орасида тарғиб қилибди. Ажаб эмаски, риёкор клериклару шайхлар синфи ичидан биронта кўнгиллик топилмабди. Шунда шон-шавкат ва ишратга берилган феодал ҳукмроннинг ўзи: «Фақат мен умримда шариат қоидаларини бузмаганман!» – деб маддоҳлику ғоявий қашшоқлик рамзи бўлган бу реакцион-феодал иншоотга тамал тошини қўйибди...

Абдулла бу ҳодисалардан, табиийки, хабардор эди, рост, бу ҳодисот бошқа тилдаю бошқа услубда рўй берган, айтилган эса-да, Абдуллани иккита нарса ҳайратга солди: биринчиси – фирқа фаолининг ўша давр ҳақидаги билими, иккинчиси – унинг отдан тушса-да, эгардан тушмаслиги. Ахир бу ерда қамалиб ётибсану, фирқанг сенга қиладиган хиёнатини қилиб бўлди, бироқ ҳануз қизилсўзлигингдан қолмайсан. Уни эксплуататору пессимист дейсан, бунисини эса демократу тараққийпарвар деб атайсан... Худди шу пайт Лаиззода серка бошини силкитиб-силкитиб Нодиранинг халқчиллигию инсонпарварлигига ўтган эди.

– Нодиранинг шеърятӣ мафкуравий боқимдан эри Умархоннинг реакцион дунёқараши ва феодал адабий-эстетик принципларига зид келади. Бунинг асосий сабаби, бизнингча, бир шароитда туриб, ҳаёт воқеа-ҳодисалари-

ни турли равишда мушоҳада қилиш, турлича англаш ва уларга турли хил муносабатда бўлишдир. Умархоннинг ҳукмронлиги жабр-зулмга асосланган эди. У минглаб оддий инсонларни қонга беллади, қурбон қилди. Умархон ўз шеърларида буларнинг баридан кўз юмади, булар ҳақида сукут сақлайди.

Нодира эса бундай қилмайди. Хон илвасин овидаю («Қара, қандай сўзларни биларкан партия! Офарин-э!» – деб қўйди ўзича Абдулла) кежим кийган оти устида харбий сафарларда юрганида Нодира кўпинча Қўқонда қолиб, хоннинг фармонлари қандай ижро этилаётганини кузатиб боради, бегуноҳ кишиларни ўлимга судровчи жаллодларнинг ваҳшиёна ҳаракатларига гувоҳ бўлади, дунёга ақл-идрок кўзи билан қарайди, ҳар бир ҳодиса ва воқеанинг моҳиятини тушунишга интилади. Ўйлайди, ҳайрон қолади, ўзига ўзи саволлар беради, жавоб излайди, қийналади ва халқ дардида қалам тебратади.

Гамда ўлдум, ғуссада куйдум, иложим топмадим,
Эмди ҳасратлар била кечсун мени ёзу қишим, –

деб ёзади у. Иложини топмаслиги табиий. Ўктябр инқилобига ҳали салкам юз йил бор эди. Илмий коммунизм асосчиси Карл Маркс эндигина туғилган эди. Феодал-клерикал зулм ва истибдод меҳнаткаш халқ устида ҳали узоқ давом этарди...

Шу ерда Лазиззода ўз вазифасини бажарган деб ҳисоблади, чамаси, Орджоникидзеге тақлидсимон бошини сўнгги маротаба силкитиб қўйдию тинди... Ҳамма нима дейишини билмасдан жим ўтирарди. Фақат қизилсоқол Журъат оқсоқол бир хўрсинди-да:

– Политинформациянг учун раҳмат, ўртоқ гражданин... кечирасан... гражданин ўртоқ... – деди. Кейин қўшиб қўйди: – Журган эдим қишлоғимда қимиз ичиб, бу шаҳарга нега келдим ортим қичиб?..

Орага бироз сукут чўкди, кейин барибир Янги йил байрами кетидаги бекорчилик эмасми, Абдулла таниган анави афғонистонлик мулла гапга аралашди.

— Домла Шибирғоний, — деб таништирди уни Журъат оқсоқол. — Лекин бу ёғига айтиб қўйай, «Тентакка тил бер, икки қўлига бел бер» деганидан бўлмасин. Бошланг, домулло!

— Мақсад, айтмоқчи бўлган қиссаи тарихнавиштами тарихи замонае Амир Насруллоҳхондандур. Вақтики Амир Насруллоҳхон амири Бухоро экан, Афғонистонда тахт устида Амир Дўст Муҳаммад Баракзай ўтирган экан ва лекин неруи инглизий мададкорлигида Шоҳ Шужоь Дурроний тахти кобулий учун кўп оз хайрихоҳ ила жангу жадал қилган экан.

Амир Дўст Муҳаммад ҳузурига жосуси русий ба номи Иброҳимбек омада бўлган эканки, инглизлар башарти чораи эҳтиёт Ҳиндистондан 50 минг қўшун, 30 минг шутур ила бостиришса экан. Амир Дўст Муҳаммад Баракзайнинг жамики чериги иккиюним ҳазор ва 45 дона замбарак бўлса.

Феълан, дар ибтидо Қандаҳор, дар интиҳо Кобул забти неруи инглизий бўлса эса.

Он вақт Амир Дўст Муҳаммад ноилуж оиласи ила Туркистон томон ба тарафи Бухоро равона бўлудур.

Абдулла Мулла Шибирғонийга қулоқ солар экан, унинг ўзбекларга яқинроқ гапириш ҳаракатида тилини бадтарроқ бузишини сезарди. «Гапиравермайдими ўз лаҳжасида! — деб ўйлар эди у. — Қайтанга табиийроқ бўлармиди, ўрис кўрмаган XIX аср тили эмасми буларнинг тили?» Лекин домулло аралаш-қуралаш тилидаги ҳикоясини давом эттирарди:

— Амир Дўст Муҳаммад оилаи муқаррабийн ила сайи амалиёти анжом берибдики, дарёи Вахшу Амудин кечиб, яна қанча йўллар қатъи манозил айлаб, Бухорои шарифга мушкилот ҳам гуногун устига кириб борса. Вақтики, нима бўладики, Амир Насруллоҳхон Амир Дўст Муҳаммад хоннинг келганини эшитгач ул амирлардан чандонини юбо-

риб. Дўст Муҳаммадхонни Аркка амнияти нурулари ила даъват айлади. Лекин Амир Дўст Муҳаммад оройиши дақиқ саройга етуб, Амири Бухорои Насруллоҳхонга таъзим бажо қилдики, ҳарчанд Амири амороти Бухоро ани туруб қаршилаб олса. Мардум ичига, ўтурғон еридан қўл чўзиб кўришибдики, бу хотирдин Амир Дўст Муҳаммаднинг бояд таноқизлиги бўлса. Миллати жамияи устига ул ҳодиса содир бўлибди, эҳтимолликлари борки, икки амирнинг мулоқоти фарҳангии интизом топган эмас бўлса ва нашоёд ояндаларга осойишта ҳал бўлса.

Абдулла теварагига қараб қўйди. Форсийнома силсилаи изофатларнинг оғирлигидан кимдир эснар, кимдир ўзаро суҳбатларга чалғиган, сезгир мулла ҳам Абдулланинг «решаи асосий сурати»га қараб, буни туйди, чамаси, бир сесканиб, тилини соддалаштиришга туркийлаштиришга интилгандек бўлди.

— Дуруст гап, — деди у. — Фотиҳа ўқилдию Амир Насруллоҳхон: «Хуш келибсиз!» — деди. Суҳбатнинг бериға: «Эмди кўшингизга борунг, яна кўрушсак», — деб интиҳои мулоқот айлади. Амир Дўстмуҳаммад тушундики, Амир Насруллоҳхоннинг ваъдаи паёмлари дуруғ бўлса ва бир неча кун сирасида Эрон ба кетиш ижозатини қаттиқ сўзлар ила кўп сўради. Амир Насруллоҳхон ижозат берди ва унга надимларидан энг яхшисини берди. Жайхун дарёсига етишгач ул ердаги қайиқчи тузук қайиқ туруб, бузуқ қайиқни кўрсатди ва амирға: «Бир ўзунгиз чиқинг, бошқалар алоҳида алоҳида ўтиришади», — деди. Ул гапнинг марказ жойики, бузуқ қайиқда Амир Дўстмуҳаммад Баракзайни ғарқ этса бўлса, шипилла ул гапга таважжуҳ айлаган Амир надиами амири Бухорони қўлидан олди ва: «Комилан сиз ила баробар дарё кечайлук», — деди. Бу гап борасига қайиқчи алфози туркийда дедики: «Сиз соҳилга чиқунг, йўқса, ғарқ бўлурсиз!». Туркчадан бохабар Дўст Муҳаммад ҳам ул гапни тушундики, бояд кемадан ерга сакраб тушди ва боз Бухорои шарифга қайтса.

Хизматингизға арз қилайинки, шуни сўзласам: жадий ойи эди, қаҳратон қишу зимистон, туф деган туфук қайси бир нарса эмаски муз бўлуб қотарди. Бу ҳикоя идома

топсаки, Дўст Муҳаммад Бухоро эшигига келибдур, Амир Насруллоҳ буюрубдики, бу гуруҳнинг муқобилига надимини юборса ва ул надим айтибдурким: «Амир Дўстмуҳаммад жамийки чериги бор Бухорога кирмасдан тарқатса ва Бухорога улар билан камроқ иттифоқ қилган таврда ёлғуз кирса. Дўст Муҳаммад минг черикни тарқатибди, ба ихтилофи назари у чериклари йиғлабдур. Аммо тарқабдур... Бу изғиринда Амир Дўст Муҳаммад аввалги жойига қайтибдики, қаерда даставвал бир-бирини ёнбошига зинда қилган бўлса. Ҳаёту умригузаронлиги кўп зиёд мушкул бўлибди, қўли йўқки, муродига етса.

Ёд қиламанки, у шаҳзодалари билан кўп мушкулки, қийинчилиги кўп зиёд эди, фикр қилибдики, биз боз қочсак ва хоҳиш қилибдики, Қарши жойига қочса. Даставвал шу мушкул йўқ эди, етмиш нафар шаҳзодаю аён ила Шаҳрисабз томон юрибди ва лекин пировардига Қарши ҳокими ила Чироқчи ҳокимини уларнинг кетига қуйиб, жангу жадал қилибдики, ҳар бир афғонга ўтгуз ўзбакдан дуруст келса.

Буларнинг қочиши кўп кичик майдароқ нарса эди, аммо саккиз шаҳзодаи афғон жойига ўн олти ўзбек сипоҳи шаҳид ўлса ва Дўст Муҳаммад ўғиллари ила асирга тушса, фарқи назарнинг ўз далили борки, бу ишнинг машмашаси биҳи ортуқ бўлса ҳамда Амир Насруллоҳон қулоғига етса.

Бале, эшитганингиз борки, чиллаи зимистонга очяланғоч шаҳзодаларни даступосидан боғлаб, падари Амир Дўст Муҳаммад Баракзойга йўлиқибдурларки, Дўст Муҳаммад ҳушидан кетибдур. Нечанчи бор кўрамизки, Амир Насруллоҳон ғариб Дўст Муҳаммад Кобулийни оилаи муқараббийни ила хору зор қилса ва бу хору зорликдан хуш бўлса.

Журъат оқсоқол шу ерда кафтини кўтариб домулло Шибирғонийни тўхтатди-да: «Бемор тузалгиси келса, табиб ўз оёғи бирла келур!» – деб хулосалади.

Абдулла бу сўзларни Мулло Шибирғоний ҳикоясига мослаб кўргунича Журъат оқсоқолнинг ўзи ўз сўзларини тушунтирди.

— Соат ўн бирда қамоқ врачн келар экан, боя Винокуров айтган эди, кимнинг бовасилдан бошқа оғриғи бўлса, айтсин, йўқса, ҳамманг жой-жойингни тозала! Бовасили борлар эса, онанг ким-чи, отанг ким-чи, ўтириб кетингни чимчи! — деб буюрди.

* * *

Абдулла бир нарсани кузата бошлади. Озодликдами, қамоқдами тўртта кайвони эркак бирга йиғилса, тўртта ирвайган ўспириннинг тўпидан ҳеч фарқи қолмайди. Ёшлари йигирмада бўладими, ўттиздами, элликдами, бари бир: бутун муносабат мулоқот «Ким бу ерда зўр»у «қиз топсак яхши бўларди»га тақалиб қолади. Хатти-ҳаракатлар бир-бирига кўпинча мавқеини кўрсатишда, кажбаҳс гапларининг бари эса бориб-бориб Маҳмуд Кошғарийнинг луғатидаги биринчи иборалардан бирида тўхтайди.

Ёпиқ давраларда бу ҳодиса қайтага кучлироқ кўринади. Абдулла ўзининг рус-тузем мактабини эслади, Москвага бориб журналистика мактабида ўқиганини ёдга олди, биринчи қамалишини хотирлади, Татаристонга ёзувчилар қурултойига ижодий гуруҳ бўлиб борганини хаёлидан кечирди, буларнинг бари бу қамоқхонада юз бераётган муносабатларга монанд эди, уларни мушоҳада қилиб, бу ердаги муносабатларни яхшироқ англаса бўларди.

Қамоқ дўхтири буларнинг орасига кириб келгач ҳам ана ўша «Ким бу ерда даканг хўроз» фалсафаси дарров кўзга ташланди. Маҳбуслардан биронтаси «мана бу ерим оғрияпти» ё «мана бу ерим майиб бўлди» дейишга ботинолмади. Дўхтир ажаб одам экан, қорачадан келган, сочлари жингалак, қирра бурун: ўзбек десанг, кўпроқ тожикка ўхшайди, тожик десанг, кавказлик аломатларини кўрасан, кавказлик десанг, барчага яҳудийдек кулиб туради, яҳудий десанг, тили қипчоқ шевасида, хулосан, ҳар кимнинг кўнглини оладиган инсон экан.

Абдуллага навбат етганида: «Сизнинг ҳам ҳеч ерингиз оғримаяптими?» — деб кулди-да, ташхисни бошидан бошлади. Ўнг бетидаги чақадек ямоқни кўриб: «Пендинка бўлган экансиз-а?» — деб қўйди, кейин чап қулоғида-

ги зирак учун тешилгандек тешикчани кўриб: «Буниси нимаси?» — деб шивирлаганди, Абдулла ҳам бошқаларга изза бўлмаслик учун пичирлаб: «Онамларнинг болалари турмаган эди, ирим қилиб тешиб қўйганлар», — деди. «Ҳа, отингизни Тўхтавой ё Турсун деб қўя қолмабдилар-да! — ҳазиллашди дўхтир. — Тўхтавой Қодирий бўлиб тинчгина юардингиз!» Абдулла пиқ этиб кулди. Бу гапларда лобар дўхтир пайпаслаб-пайпаслаб Винокуровнинг тепкиларидан қолган жароҳатларни топди. «Буларингиз нимадан бўлди?» — деб коптиков қилиб ўтиргани йўқ, тилидаги карашини кўриб, дори берди, кейин эса санчиб турган қовурғасига мой сурдию тортишган тирсагининг тепасини тасма билан қаттиқ боғлаб: «Бияғига отдай бўлиб юринг, Турсун Қодирий!» — деб елкасига қоқиб қўйди.

Абдулланинг шу пайт бу дўхтирга шу қадар ёрилгиси келдики, ич-ичларини тўккиси, бироқ дўхтир яна ўша ўчмас табассуми ила бошқаларнинг беркитган яраларинию яширган оқмаларини қидириб даволаш билан овора бўлганидан Абдулланинг гаплари кўксовсифат кўкрагида қолиб кетди.

Қамоқ ҳаётидаги бу каби кичкинагина ўзгариш дейсизми, янгиликми, ҳодиса асалари уясини бирон кунларга тўзитиб юбориши тайин. Не хаёлларга бормас экан киши. Инсонийликнинг оддий кўринишидан Абдулла меҳру муҳаббат ҳақидаги ўйларга берилиб кетди. Ўз қиссасида у илк бор ўша муҳаббатнинг йўқлиги, топталиши, ўлими ҳақида ёзишга чоғланган эди. Рост-да, ёшлигида Отабек билан Кумуш муҳаббатини ёзди, Анвар билан Раъно севгисини эъзозлади, бу қиссасида эса, энди тушунса, балки, бошқа турдаги муҳаббат ҳақида ёзиши керакдир. Кўзга ташланмас садоқат муҳаббати ҳақида, сабр севгиси тўғрисида. Ўз хотини Раҳбарбонунинг сўзсиз, бенамойиш вафодорлиги каби меҳрни ифодалаши лозимдир.

Абдулланинг ортидан не кўргуликларга дучор бўлмади бу хотин. Абдулла уйланиб икки бола кўргач уни ҳомиладор ёлғиз ташлаб Москвага ўқишга кетди, илк бор қамалганида ҳам бечора хотини ҳомиладор эди — майда болалари билан ёлғиз ўзи қолди. Абдулла неки қилма-

син, игнага чуваланган ипдек, тугмага очилган измадек кетидан қолмади. Мана эндигина буларнинг қирчин болалари улғая бошлаб, орзу-ҳавасини кўрамиз дейишганида Абдулла бу қамоқхонада ётибди. Раҳбарбону эса бор мушкулликлар билан ёлғиз ўзи юзма-юз... шундай шарафланмаган меҳрни, шундай беписанд муҳаббатни ёзиши керакдир...

Анави серкасоқол Лазиззоданинг гапларида ҳам жон борга ўхшайди, балки, Моҳларойимнинг сўйлаб-сўйлаб сўйланмаган, айтиб-айтиб айтилмаган муҳаббатини ёзиши жоиздир бу қиссасида?

Юзунг ҳажрида тўфондур сиришким тутти дунёни,
Ажаб эрмас анинг бир қатраси ғарқ этса дарёни.

Муҳаббат аҳлига ҳожат эмасдур даҳр ғавғоси,
Кел, эй шўри жунун, дур айла бошимдин бу ғавғони.

Кўролмай ёрни бўлмиш жунуним эл тамошоси,
Агар кўрсам жамолин, анда кўргайсан тамошони.

Етолмай гул узорим васлиға ишқ ичра расвомен,
Мадад қил, бахт куйи сориға бошқар бу расвони.

Юзунг ўлсун қароким, эй фалак, зулм айладинг беҳад,
Айирдинг ёрдин бу Нодира мажнуни шайдони...

Абдулла ўзининг трамваю автобус ўйинини эслади: атрофидаги одамларни бошқа даврга кўчириш ўйинини. Бироқ ҳозир унинг миясида бир нарсa «чиқ» этди-да, ногаҳон у Моҳларойим-Нодиранинг шу соатда Самарқанд дарвозадаги Кўбирариқ кўчаси 121-инчи уйда Раҳбарбону жуссасида ўтириб шу сўзларни ёзаётганини туйди-да, ичидан сесканиб кетди...

* * *

Дўхтир қамоқхонадан чиқиб кетгач тушлик овқати келди. Дўхтирнинг кароматими ё текширув важоҳати

туфайли бу сафар маҳбусларга мошкичири тарқатилди. Қозон, афтидан, бироз қусворган эса-да, барибир, мошкичири тузуккина чиқибди. Бошқа кунлардаги какра-тахир егулик эмас. Уни еб бўлиб, ким кекирди, ким ел чиқазди, овқат мазасини сассиқ ҳаво босди.

— Яна чалғимасак бўлмайди! — деб хитобланди қизилсоқол Журъат ва домла Шибирғоний бурчакда пешинини ўқиётганидан фойдаланиб Муборак Кўхонуфф ўз ҳикоясини айтишга энтикди.

— Ман ўтгузунче йил Инглистонга боргон, уларнинг Лўндун шаҳри азимига тургон. Лўндунга Гўлдурс Гирен дегон гузар бор, у ерга нуқул бизнинг халқ, аҳле Мусо тураде. Ман ҳам у ерга қолгон, Самарқандга қанд зовутлари бўлгон Абрамуф оиласига яшагон. Ба ҳаминжо мане Бухородан келгон деб эшитгон аҳле Бухоро уруқларе кўп келгон. Калон-калон яҳудий муллолар кокул қоқеб-қоқеб, бизга таъзем қилгон. Рузе дигар яке инсон келгону Бухорон эмасдур, фаранг яҳудийларидан, айтганке: «Манинг калон бобожонам Бухороба саёҳати бузургии гузореш қилгон, китобе ҳам бордур. Оте мулло Юсуф Вулф бўлгон», — деб айтгон. Манга ул китобне пешкаш қилгон. Ман у китобни сартопо ўқугон.

Амир Насруллоҳ даврига ўрусларнинг генероле Перовский Хиваю Бухоро бостиради деб ингилизлар ўзининг ишпиёнкасине Эрондан Бухоро юборган. Ул каснинг номе палкўвник Иштоддарт бўлгон. Ингилизларнинг Техронга элчиси Иштоддартга минг дукат пул бериб, Маймана орқале Бухоро жўнатгон. 1838-инче мелодий йил, рамазон ойидан икки кун аввал Иштоддарт Бухоро етгон ва даставвал вазир Махсумберди Раес уйига туширилгон.

Палкўвник Иштоддарт худаш якта нома олиб келгон экан, ба номе Ҳаким қушбегики, у пайтга сазои бўлгон ва ул мактубни ҳологи вазер Махсумберди — раисба топширгон. Раиснинг кўп жаҳле чиққон. «Биласанми ман ким? — дегон. — Ман амирнинг жамъи душманени йўқ қилгон!». Унга палкўвник Иштоддарт истеҳзо қилгон: «Мамнунамки, амирнинг энде душмани йўқтур!»

Рамазон ойининг нахустин куне вазер анга айтгон: «Сане амир кўрмоқче, пиёда Арк ўнгида Регистон ўт». Иш-

тоддарт: «Ман ўз подшоҳим ўнгига пиёда ўтмагон, нечун санинг подшоҳинг ўнгига пиёда ўтай», — дегон ва от устида суворий Регистон ба боргон. Амир масжиддан чиққон ва назар ташласаке, миёни Регистон як суворий фаранги пўрмасида чест береб турибдур.

Амир сўзе демагон ва лекин маҳрам юборгон: «Нечук фаранги ўнгумда от устида қўққайгон?» Иштоддарт: «Инглиз расму русуми», — деб сўйлагон. «Майлаш! — дегон амир. — Они арзхонага чақур!» Иштоддарт арзхонаба келгон. Маҳрам унга айтгон: «Ўзури амирда арзе бандагона қилғил!» Иштоддарт баджаҳл ила: «Арзе бандагон ялғуз Худоба қилинодур!» — деб бош тортгон.

Баъдазон икки надим келуб, Иштоддартне қўлтуғидан ушлагонида палкўвник ул икке надимни силкиб ташлагон. Ани кўргон меҳмонбон Иштоддарт нияти бад хоҳеш қилгон деб ани текшурукдан ўтказгон. Иштоддарт меҳмонбонни зарбае мушт ила ургон ҳамда қузуре амир ялғуз кириб боргон.

Амир эшиги остега яке дарвозабон бор эканке, касе киргон маҳал амир шаънига дуогўй экон. Ул дуосини бақирса, Иштоддарт ҳам дастини дуога ёзуб, ба забоне форсий дуое салом қилибдур. Дуоне битиргоч амир ҳам қўлини фотеҳага тортибдур.

«Менга номанг борму?» — деб сўрабде амир.

Иштоддарт инглиз элчисе номасини берибди.

«Боз айтар сўзунг борми?» — дебде амир.

Иштоддарт қийлу қол қилибдур.

Анда арз битибдур ва Иштоддарт хушҳол раес уйи ба қайтебдур.

Рамазоннинг дигар куне Меҳмондод келуб: «Сани раес чағирадур!» — дебди.

Иштоддарт боз пўрмасини киймоқчи экан, Меҳмондод: «Йўқ, қандоқ эрсанг юр!» — дебди. Раес ҳовлисига киргоч Иштоддарт 12 касне кўрибдурке, кўб гумондор экон. Алар гарданига ёпишуб, заминга уфтод этишибди ва даступосини арқон ила боғлабтур. Анинг балосига раес киреб келибдур ва: «Сен Иштоддарт эмас, исқирт ишпиён! Кобулни фуруш қилдинг!» — деб ханжарини сийнасига қадабдур. Иштоддарт ба забоне форси дуогуйи қилебтур.

«Обчиқ буни!» – деб фармойеш берибди раес. Иштод-дартни кўчаба судрабтурлар. Ёғмур қуюбдур. Иштоддарт: «Ҳоло ўлдум», – деб андеша қилебтур. Аммо уне кўча ба судраб, Аркдаги зиндонга ташлабдурлар...

Бу ерда Муборак дафъатан гапини узди. Маҳбусларнинг: «Оҳ», – дегани эшитилди. Абдулла ўзини йўқотиб қўйган эди. Қайдам, ҳикоянинг янгилигиданми ё содда муғомбир Муборакнинг ҳикоя айтиш қобилиятиданми? Безагани йўқ, тили ҳам чала-чула, бироқ нимадур буларнинг барини – Абдулла дохил – маҳлиё қилиб қўйган эди. Эртас эшитган ёш болалардек бир-икки маҳбус: «Тағин! Тағин!» – деб ялинишгандек бўлди.

Канизак қиссасига тайёргарлик кўрар экан, Абдулла аллақайси рус манбаларида икки инглиз жосуси Амир Насруллоҳхон саройига юборилганини у томонидан қўлга олиниб, калласи олдирилганлиги ҳақида ўқиганди. Бироқ Муборак ўқиган инглиз китобларида уларнинг Бухородаги саргузаштлари бу қадар батафсил ёзилганлигини илк бор эшитиб турибди. Бир навъ гаранг бўлиб қолди Абдулла. «Ўша давр ҳақида неки бор бўлса, ўқиб чиққанман», – деб юрса, бу ёғдан мана бу ҳикоялар потраб турса-я! Айниқса, бу инглизнинг зиндонга ташланганини айтмайсанми...

Абдулла бу ҳикояда бир нарса борлигини илғагандек: «Муборакдан буларнинг барини яхшилаб ижикилашим керак», – деб кўнглига тугиб қўйди.

Шу пайт Журъат оқсоқол ўз одатига биноан даврани хулосалади:

– Куланг қарчиғай ишини қилурман деб балчиққа ботиб ўлган экан-да!

* * *

Муборак бухороидан кейин ҳикоя айтувчи бўлмади. Кўпчиликни тушлик мошкичири эритди, чамаси, маҳбуслар байрам режимидан фойдаланиб «Жиноят кодекси»ни ёд олиш ўрнига кўпи мизғиб олди. Абдулла ҳам ҳеч кимга чалғимасдан ўз хаёлларига чўмди. У яна хотинини, бола-

чақасини ўйлади, бундан унинг хаёллари Моҳларойиму Ойхон пошшаларга кўчди. Улар ҳақида ёзиб битказмаганларини эслади. Ким билсин, балки, Ойхон пошшанинг Сайид Қосим йигитга бўлган муҳаббати кетидан Абдулла Моҳларойимга қаттиқроқ тегиб кетгандир. Ўйлаб боқса, Моҳларойим ҳам бир навъ бахтсиз аёл. Амир Умархоннинг кўз очиб олган хотини. Не қадар бахтли эди буларнинг ҳаёти. Танда бир, жонда бир, руҳда бир. Бир-бирига чамбарчас бўлиб кетган ширу шакар ғазаллардек.

Дилраболар ичра якталиғда машҳур ўлса, лек
Кўйида мен телба янглиғ бениҳоят зори бор...

Пастакроқ Умархон новча Моҳларойимни севарди, хипчабел Моҳларойим ҳам ўзини севарди, аёл кишига бундан ортиқ нима керак? Ким бузди унинг бахтини?

Эй пари, бир кун бузуқ кулбам сари қилғил хиром,
Ҳеч агар йўқтур замони сояи девори бор...

Хаёлга келган нарсани ёзавериш керак эмас экан. Ким билибди «бузуқ кулба» деган истиора эртага кўнгил вайроналарига айланишини, «сояи девор» қиёси эса ёп-ёруқ ҳаёти устига умрбод ташланган кўланка бўлишини?! Ёзганинг бир кунмас, бир кун бошингга тушар экан... кош-ки, билсайди буни аввал...

Абдулла бу фикрларни ўзига ҳам чоғлаб боқди. Қаерда ёзган экан бошига тушган бу қора кунларни? Наҳотки, тўқол Ойхон пошшанинг Амир Умархон ҳарамидаги тутқунлик ҳаёти бутунги қамоқнинг аломати бўлган эса? Шунга энтиккан эдими: «Бир қиш ўтириб, ёзиб олай бу қиссани», – деб? Бу фикрларда ёнбошлаган Абдулла кўзи қандай илинганини ҳам билмай қолди.

Тушида кўрса, Амир Умархоннинг ҳарамида ўз онаси Жосиятбиби амирнинг хотинларига бош-қош бўлиб ўтирганмишлар.

– Қаерларда қолиб кетдинг, ўлгур Қозонингга кетганингдан бери қоранг ҳеч кўринмайди! – деб жаврармишлар.

Абдулла оналарини юпатиб:

– Мана қайтиб келдим, сиз бу ерда нима қилиб юриб-сиз? – деб қизиқармиш.

– Ойхон пошша менга қиз ўрнида бўлиб қолди, шунга қараб ўтирибман, – дермиш онаси. – Анови чилласида чироқ кўрмаган Мадалинг менга ҳеч ёқмаяпти-да, жўжаҳўрознинг эркакман деб чиранишини қара!

– Кўп айтдим унга, – деб оқланармиш Абдулла. – Отанга чақаман дедим. Анча қўрқиб қолгандек эди...

– Балони қўрқибди. Ўлик отасидан қўрқадими энди? Ҳозиргина: «Қўлийздан энди бемалол чой ичадиган бўлдик!» – деб эшигига келиб кетди шилқиминг...

Абдулла тушида кучаниб Амир Умархон чиндан ҳам ўлганини, уламою эшонлар, оқ кигизга ўраб ўн етти яшар Мадалини хонликка кўтариб бўлишганини эслади.

– Майли, менам бора-чи... – деб журъатсизгина, қаерга боришини билмай, бироқ Ойхон пошша эшигидан кетиши шартлигини билиб онасидан юз ўгирди Абдулла.

– Яна Қозон-позонларингга гум бўлиб кетмагин-а, бола! – деб кетидан безиллаб қолди Жосиятбиби...

Қизиқ, саройдан чиқиб, қадам ўлчаганча Абдулла Кўбарик кўчасидаги ўз уйига йўл олармиш. Роща-роса 277 қадам санагач уйига кириб келармиш, қараса, уйда ҳеч ким йўқ. Раҳбарни, болаларини чақирармиш – бирон жавоб келмасмиш. «Тўй-пўйга кетишгандир-да», – деб тинчланармиш Абдулла ва боғига чиқиб, шийпони олдида тўхтармиш. Қош ҳам қорая бошлаган, «Болалар бемаҳал чиқиб кетибди-да!» – деб куюнармиш у. Кейин диққат бериброқ қараса, девор ортида ўйнаб, сипоҳлар гулхан ёқиб унинг уйи ҳовлисини қуршаб ўтиришганмиш. «Ким экан булар?» – деб ваҳимага тушармиш Абдулла. «Яхшиямки, болаларим уйда йўқ экан!» – дея бир зумга суюнармиш у, бироқ ўша лаҳзаёқ: «Булар олиб кетган бўлмасин болаларимни», – деган саросимага тушармиш. «Йўқ, ҳозиргина уйга қайтаётганимда булар йўқ эди-ку!» – деб эслармиш у. «Эндигина келишган бўлса керак...»

«Ҳа, булар Мадалихон моданинг навкарлари. Афтидан, Абдуллани бу тўсқовуллар тутқунликка олган. Хонабанд қилишган. Ойхон пошша ҳақида айтган насиҳатлари Ма-

дали модага ботиб кетган ўхшайди, шунга аччиқ қилган. Энди бу ёғига ўзи худо-пошшо, билганини қилади...»

Абдулла ташқарига қарабди. Посбонлар ўзлари билан овора, аския қилиб, увилдириқ ташлаган бақалардек қаҳ-қаҳа уриб ётишибди. Кўча ўртасида темир ўчоқдаги қозонда эса шўрва биқирлаб қайнаяпти.

Булар Қозонга боришганида татарларнинг азуларидан барисининг роса ичи ўтган эди. Ўшанда Ғафур Ғуломни дорихонага жўнатишган, у эса дорихона қизларига алаҳсибми, мастлигиданми ё шайтон табиатиданми, икки ҳовуч ични сурувчи пурген дорисини кўтариб келганди. Яна нима дейди денг бу қоқвош: «Зидни зид билан, аксни акс билан яксон қиламиз!» Оббо, Букрот-ей! Ана ўша дори бола-чақалик Абдуллага: «Бир кун яраб қолар», – деб текканди. Бирданига Абдулланинг ҳам куфри тошиб кетди, ичида шайтони уйғонди. Ҳалиги икки ҳовуч ич сулар пурген дорисини билдирмасдан қозонга ташладию ҳеч нарса бўлмагандек шийпонига қайтди.

Навкарларнинг қурбақа вақвақлаши ҳали ҳам ерни осмонга кўтарарди. «Сўнгги кулган зап кулар!» – деб ўйлаб қўйди ўзича Абдулла. Ана ичи кетди посбонларнинг, ана югуришди қурсоқларини чангалаганча, ҳаммаёқ сасиб кетди, тариллаган нохуш овозлар янгради...

Булардан Абдулла уйғониб кетса, чиндан ҳам бу қўтон чидаб бўлмас даражада сасиб, ухлаб ётган қўлантаёқ аристонлар бояги байрам мошкичиридан дам бўлиб, ел чиқариб ётишибди...

Ўша-ўша тутқунлик, ўша-ўша қамоқ...

* * *

Абдулла ҳозиргина кўрган тушини ўйлай бошлади, аввалига ҳодисаларни бирма-бир эслаб чиқди: онасини, Ойхон пошша эшигини, Мадалихон модаю қадам санашини, шийпонини, ҳовлисида ҳувиллаган бўшлиқни, уйини қуршаб олган навкарларни, қайнаётган қозону унга шўхлик қилиб ташлаган дорини... Бу саҳналардан юраги бир увишди, бир ёришди. Кейин буларга таъбир излай бошлади. Онаси Жосиятбибини кўргани, балки, уларнинг

руҳлари чирқиллаётганидандир. Шу кунларда на тило-
ватида тузукроқ эсга олди, на ис-пис чиқаришга ёлчиди.
Ўзи онасидан икки дунё қарздор. Ўлимларининг иккинчи
куниёқ ҳали жасадлари қабрда совиб улгурмасидан ду-
мини думалоқ қилиб Қозонга кетворган эди. «Пиширип
қўйиптими ўшатта, ёзувчиликмиш, ёзувчи бўмий ордона
қоғур!» – деб қолгандир руҳлари ўшанда. «Болалигингда
қулоғийни биттасини тешип қўювдим, иккаласини тешип
сирға сопқўйсам бўларкан, ўтирардинг олдимда аммамми
бузоғидай қимилламастан...»

Оналарининг Ширвон бувинамо гапларини эслаб Аб-
дулла маъюсгина кулиб қўйди.

Лекин Ойхон пошша нима қилиб юрибди онасининг
ёнида? Раҳбарбонунинг тимсолимикан у? Ахир сарғиш-
роқдан келган Раҳбарбонусини кўпроқ Моҳларойимга ўх-
шатарди-ку Абдулла. Устига Кумушу Зайнабу Раънолар
кундош бўлиб тушган тўнғич хотинга... Бир куни шийпон-
да пиқ-пиқ йиғлаб ўтирса, ўғли Ҳабибулло Жосиятбиби
билан Раҳбарбонуни еталаб келибди: «Қарайла, адам йиғ-
лаб ўтириптила!» – деб. «Ҳа, бола, тинчлийми, кўзинг ҳўл
жойга тушип қопти?» – деб эҳтиётгина кесатгандек бўлди
Жосиятбиби. «Ўлдирдим! Ҳозиргина ўлдирдим! Шу қўл-
ларим билан Кумушни ўлдирдим...» – деб йиғисидан тўх-
тамаган эди ўшанда Абдулла. «Бу бола жинни бўпқопти!»
– деб «Лоилоҳ»ни ўқиганча келинию набирасини олиб
чиқиб кетган эди онаси. Ўша тун ким йиғлади – Раҳбарбо-
ну йиғлади: «Сиз мени яхши кўрмайсиз, яхши кўрганин-
гиз Кумушу Зайнаб!» – дея. «Ҳей инсон, улар ахир тўқи-
ма-ку!» – деса, қани, тўхтаса! «Тўқимага ҳам эркак киши
йиғларканми?!» – дейди...

Мана энди буларнинг устига Ойхон пошша. Ҳозир қум-
лоқлик Суннат буларнинг уйига бориб, Раҳбарга Абдулла
дилхатини етказгач, Раҳбар қўлёмани топиб, ҳойнаҳой,
ўзи кўз югуртириб чиқса, яна кўнгли вайрон бўлади-ку!
Айниқса, ҳозир бошига шу кулфатлар тушиб турган бир
пайтда-я! «Ҳа, қўювринг, қоқиндиқ, шу болам ўзи бола-
лигидан овсарроқ эди!» – деб келинини тинчитадигану
яримтаки кўнглига тасалли берадиган Жосият онаси ҳам
йўқ бўлса... Бекор қилдимикан Абдулла бир парча қоғозда

шунча хатога йўл қўйиб. «Ўша ерда ётсаям куюккани – қў-
лэзма!» – деб ўйламайдими Раҳбари?

Кўнгли булғанди, қуйқаланди, олудаланди Абдул-
ланнг. Ойхон пошшани ўйлаётган эди. Ўзи Сайид Қосим-
га айланиб, ошиқи мубтало бўлди унга? Ёки тескари-
сими – Сайид Қосимнинг қўлидан нима ҳам келарди деб
ўзини Ойхон пошшага айлантирдими?

Амир Умархон бунинг устига ҳам кундош туширгани
кароматсиз бўлди, ёш хотини билан тузукроқ айшу иш-
рат ҳам қилганича йўқ, бу фоний дунёдан дорулбақога
риҳлат қилди. Ўшанда Ойхон пошша бир зумга: «Қутул-
дим!» – деган хаёлга борди. Эрдан чиққан бўлса-да, шояд,
Сайид Қосим уни кечирса, Ойхон пошша Умархонга туғ-
маган хонзодаларни у учун асраганини тушуниб етса...
Ўйлаб-ўйлаб Хонпошша орага отасининг маҳрами, мар-
хум Умархон соқчисю ўзининг юртдоши Муҳаммад Ша-
рифни солишни чамалади.

Худойилар баҳонасида бу қизилсоқол паҳлавонни ўз
эшигига чақиртирди-да, унга ўз оғасига ёрилгандек ёрил-
ди. Сизгир Муҳаммад Шариф шунда: «Сиз бекам Япалоқ-
қушнинг номуборақ ўгли Кулонқир Султондан ҳайиқинг,
дебтурларким: «Кўр тутганини қўймас, кар эшитгани-
ни...» – деб огоҳ этди-да, Сайид Қосим – йигитчадан ха-
бар топиш аҳдини ўз зиммасига олди. Бир томонда аза-
дорлик, бироқ Ойхон пошша ич-ичидан ёришиб юрди ўша
кунлари. Қора кийган юз оқроқ кўринарканми ё чиндан
ҳам «Хуснида анинг кўнгул уйи топди зиёни» – раҳшон-
раҳшон бўлиб юрди.

Учқур хаёл учун кўп нарса керак эмас экан, токка қў-
йилган нарвон, кўчадан ғичирлаб ўтган арава, илиқ ва
озод шаббода...

Келажак бахтли ҳаётини орзу қиларди Ойхон пошша:
ука-сингилларини кўриш баҳонасида Шаҳрихонга бориб,
у ердан Сайид Қосим йигит билан, у истаса Олойга, қир-
ғизлар орасига, истаса Қоратегинга тожиклар орасига қо-
чиб, у ерда ҳаётини бошқатдан бошлайди...

Кейин яна бирдан маъюсланар: Сайид Қосим йигит
ҳали дунон бўлса, Ойхон эса эрдан тул бўлиб қолган бева,

қисир гул. Қайси юз билан кириб боради энди унинг истиқболига, унинг қўйнига?! Ахир унинг ҳам ота-онаси орзу-ҳавас қилиб, кимнингдир бокира қизини кўзлаб қўйишгандир, уларнинг комини талх қиладими энди?!

Ўйлаб-ўйлаб калава ўйларининг охирига етиб боролмас эди у...

Майли, Сайид Қосимнинг олдига сўзга чечан Муҳаммад Шариф оғаси бориб келсин-чи...

Абдулла бирданига бу ҳислар қаердан келаётганини сезиб қолди: қумлоқлик Суннатни уйига элчи қилиб юбормадими ўзи, ундан хушхабар кутишдек эди бу туйғу. Яна ўз ўйларига толмоқчи эди Абдулла, бироқ шу пайт қизилсоқол Журъатнинг йўғон овози: «Тур ҳамманг! Туққан хотиндек чўзилиб ётаверасанми?!» — деб қамоқхонани ларзага келтирди...

* * *

— Орамизда ўрис профессори бор, ўзи археолог — ковлаштириб юрадиганлардан. Лекин ўзбекчаси бинойидек. Шундан ҳам ул-бул нарсга эшитсак. «Бир кўчган икки таланадимасми?» Хоҳласин Ўрусия тарихидан айтсин, хоҳласин бизникидан... — Журъат оқсоқол жиккаккина бир чолнинг елкасига қоқиб қўйиб навбатни унга берди.

— Русча гапирсам осонроқ бўларди менга, аммо ўзбекча уринай! — деб бошлади профессор чол.

«Бу қамоқда ким топилмас экан?!» — деб ўйлаб олди Абдулла ва туновги таништирувда бу профессорни коптокдек кенг пешонасидан ажратиб олганини эслади.

— Оқсоқол айтгани каби, мен археологман, бу англатгани қадимшуносдир, лекин мен ҳам «Катта ўйин» тарихи унча-бунча биламан. Русия 1828-инчи йили Эрон, 1829-инчи йили Туркия устидан ғалаба қилган. Шунда Британия фикр сурдики, Русиянинг Ҳиндистонга яқинлашуви Ҳиндистонда исён чиқаради ва Русияни тайёр бўлиши керак Афғонистонда бузиш учун.

1829 — 1830-инчи йили инглиз жосус Артур Конолли саёҳат қилди Москвадан Афғонистонга, сўнг Ҳиндистон

чегарасига кўриш учун руслар мумкин йўлини. Бундай йўллар, унингча, Хива ва Балх орқали Кобулга, кейин Ҳайбар орқали Ҳиндистонга. Маълумки, Бобур ҳам шу йўлдан фойда этган. Афғонистон яшарди замонни ўзаро урушларни. Дўст Муҳаммад Кобулда, Комроншоҳ Ҳиротда, хотирламайман ким Қундузда, Балхда, Қандаҳорда. Ва Кашмирга эга эди Ранджит Сингх.

Абдулла мириқиб бу гапга қулоқ соларди. Нафақат профессор гапининг мазмунига, балки ажаб шаклига ҳам. Бу тилда ёмғир юрар, ҳаво сийраклашар эди. Баҳарҳол биринчи қарашда ғализ туюлса-да, бу гапнинг ўлиги ҳам Лазиззоданинг бематра гапидан чандон қадар лаззатлироқ эди. Абдулла яна қулоқ осди ё, профессор тили билан айтганда, «қулоқларини учлади».

– Инглизлар уриндилар биров қўллари билан Афғонистонни забт этмоқ. 1832-нчи йили улар топди Шужоъ ул-Мулкники, яшарди Панжобда. Шужоъ ул-Мулк бўлган дурронийлардан. Шужоъ ул-Мулк қўллаш олди инглизлардан ва синкхлардан, учунки қуршаганини Қандаҳорни. Лекин шоҳ Дўст Муҳаммад келди ёрдамга, унинг укаси Кўхандилхонга ва Шужоъҳайдалди қайта Панжобга.

1836-нчи йили афғонлар кирди тўғри алоқага руслар билан. Иван Виткевич топилганки Бухорода жосуслик мақсадлари билан, учрашди у ерда Дўст Муҳаммад ва тили Ҳусайн Али билан ва уни кузатди Оренбургга қадар.

Абдулла Ян Виткевич тақдирини яхши ўрганган эди. Ҳаттоки қиссасига бир навъ киритган эди. Бироқ профессор айтаётган «катта ўйин» маъносида эмас, балки яна бир бахтсиз ва адашган тақдир сифатида. Профессорнинг сўзлари эса бу тақдирини кенгроқ миқёсда кўрсатарди. Абдулланинг фикрларини англагандек жиккак профессор ҳикоя қисмига ўтди.

– 1837-нчи йили Ҳусайн Али олди хат чор Николай биринчидан Дўст Муҳаммад шоҳ учун ва юрди Иван Виткевич билан Афғонистон томон. Йўлда у касал бўлди ва ўлди ва Виткевич қарор қилди юришга Афғонистонга ўзи. У келди Кобулга милод пайти. Инглиз жосуси Александр

Бернс, кимни ҳамда аташган Искандар, даъват этди уни кечки нонуштага. Икки жосус бир-бирига ёқди. Улар ўйнади ўйин, татиб виски. Сокин суҳбат оқди ораларида. Қўриндики, икки одам эмас, Англия ва Россия тўқнашди Афғонистонда...

Абдулла профессорнинг қолган гапига кўпам қулоқ солгани йўқ, профессор энди Англиянинг Афғонистон билан бўлган уруши, бунинг ортида Русиянинг Туркистонга кириб бориш қарори ҳақида сўзларди. Абдулланинг кўнглини ўша саҳна чулғаб олди: Кобулда милод кечаси икки жосус нонуштаси. Бу саҳнани Абдулла ажабтовур ёза оларди. Айтилган сўзлардан кўра орадаги сукутлару айтилмаган, бироқ англашилган ич сўзлар, инглизнинг афғонларга, руснинг ўзбекларга бўлган сезилар-сезилмас «акахонлиги» ва бу гўёки зеҳний такаббурлигу амалий устомонликда буларнинг икковора бирдамлиги, устига-устак, инглиз Искандарининг бойроқ орабузар тажрибасила Хотамнамо улашгандек бўлганию пировардида бунинг ҳам ким устун келишига, ким даканг хўрозлигига бир ишора эканлиги...

Абдулла бу саҳнани ўзича безай бошлаганида яна эшиклар шақир-шуқур очилиб, қамоқхонанинг мискин нонуштаси кириб келди...

* * *

Абдулла нега нонуштани «мискин» деб атаганини рус ошпаз-аскар: «Хватайте свои миски!» — деганида англаб етди. Ҳа, темир товоқ ё «миски»лардан ейилган нонушта чандон ҳам «мискин» бўлади-да. Ё профессорнинг русона ўзбек тили бу фикрга туртки бўлди, қайдам.

«Ўзбек тили ажиб-да!» — деб ўйлади Абдулла. Аслида, Абдулла: «Ўзбек тили ажиб-да!» — деб ўйлаши керак эди. Ўзингни олмош сифатида кетроққа беркитмоқчи бўласан-у, ўзбек тилида кесим жойлашган кетроқ энг унумли, урғудор жой эмасми, сени ўша жумла кетида қўққайтириб қўяди. Бироқ ундай деса, Навоийу Бобур тилларида ҳам форс тили таъсиридами — олмошни кесим билан ўрин

алмаштириш жойлари учрайди эмасми?! Буниси руслардан аввалроқ юққан нарсa. Абдулланинг фикри яна Засипкин ҳикоясига қайтди ё куфри тутса – аниқроғи, яна Засипкин ҳикоясига қайтди фикри Абдулланинг. У атрофига қаради.

Кечки бу нонушта, албатта, Александр Бернсинг Ян Виткевич билан милод кечаси нонуштасидан фарқ қиларди, бироқ эндигина янграган ҳикоя нашъасиданми, санакки барча маҳбуслар жуфт-жуфтга бўлишиб, ихтиёрсиз равишда шпийеннамо суҳбатларга берилишганди.

Абдулла ҳам бехосдан ёнидаги маҳбусга боқди. Маллароқ йигитча овқатини юмронқозикқа ўхшаб тез-тез ер, оралиғда эса яна худди ўша юмронқозикдек пишиллабми ё ҳуштак чалгандек бўларди. Абдулла унга бош ирғаб: «Ош бўлсин!» – деган қабилда товоғига ҳам имлаб қўйди. Йигитча ҳам чайнаш орасида кулиб қўйгандек:

– Ошийбиз! – деб қўйди.

Абдулла бу йигитчанинг татар эканлигини пайқайди, татарчасига:

– Башқа нишлийбиз, – деб елка қисди.

Татар йигит ўз тилини эшитгач руҳлангандек бир сесканиб олди-да:

– Сиз тотарча сўйлашасизма? – деб қувончини берки-толмай хитоб этди.

– Бик айбат тугул, – деб иқрорланди Абдулла. – Мин Ғабдулла Туқай иля Қажум Носирийни ўқиғонмин...

Бу номлар татарча янграганини демаса, йигитча улардан беҳабарроқ кўринди, бироқ ичлари тўлиб кетган эканки, она тилини эшитиши биланоқ Абдуллага кўнглини ёра бошлади.

Негадир Абдулла бу йигитча ҳам XIX аср билағони бўлиб чиқади деб фаразлаганмиди, йўқ, у на тарихчи, на жосус, на савдогар, на мулла, балки оддий жинойтчи бўлиб чиқди. Самарада қамоқдан чиқса, аниси ўлиб, очатқи атиси қаҳатчиликдан: «Юр, Тошкенткя китябиз!» – деб уни Тошкентга олиб келган экан. Тошкентда атиси бир бева ўзбек хотинга уйланиб, қурилишларда бир бўёқчи, бир қоровул, кези келганда ғишт терувчи бўлиб ишлар экан. Рафаил деган бу ўғлини ҳам яна бузилиб қинғир йўлга ки-

риб кетмасин дея ўз ёнида ёрдамчи сифатида олиб юрар экан. Ўгай онаси Хосият эса уйда нонвойчилик қилмаганида у-бу муассасаларда фаррошлик ила бирини икки қилиб юришар экан.

Нима бўлибди-ю, онаси район НКВДсида хоналарни кечалари тозалаб юрганида қайсидир қоғоз йўқолибдими, терговчи баҳона қилибдими, ишқилиб, ўша терговчи Хосиятга тегажўғлик қилибди. Хосият уйига қайтиб, турган-битганини эрига айтибди. Эри қўлига қурувчи болғасини олганча хотини фаррошлик қилган НКВДсига кириб борибди, лекин адолатни тиклаб келиш ўрнига у бинога кирибдию бошқа чиқмабди.

Рафаил ўша куни «Хива» ёзги киносига кетган экан, қайтиб келса, хўрланган, зўрланган ўгай онаси уйда ёлғиз ўзи кўз ёшига бўкиб ўтирганмиш, НКВДга борай деса, юраги бетламасмиш, бормаи деса, у ерга кетган эри ҳануз қайтмасмиш.

Шунда Рафаил ҳам қўйнига каттароқ буроғичини солибди-да, отасининг кетидан район НКВДсига йўл олибди. Аввалига уни ичкарига қўйишмабди. Бироқ алдаб: «Мин атимнинг кирдикорларини фош этишкя килдим», – деган экан, уни бояги терговчи хонасига бошлашибди. Қараса, отаси қонга буланиб бурчакда чалажон ётган эмиш.

Санчибди бояги буроғичини анави терговчининг бўғзигаю кўкрагига, «Мнау атим ушюн! Мनावи аним ушюн!» – деб илма-тешик қилибди аблаҳни.

– Мна инди шўйитамин... – деб юмронқозикдек мирсайиб қўйди бу ботир жигит...

Абдулла нима дейишини билмай ҳангу манг ўтирарди...

* * *

Кечки нонушта битиб, халойиқ яна «майдонга йиғила бошлади». Абдулла бошлаб берган гурунгами, чўпчакбозлик ҳаммага ёқди, шекилли, кўнгилочар бу маросимни ким қулоқ солиш учун афзалласа, кимдир дилига тугиб қўйганларини ҳамманинг ўнгида ёзиб олиш имкони сифатида хушлармиди? Ҳар ҳолда, оқсоқол ҳам барчанинг

ишига аралашаверишдан озод, қамоқ бошлиқлари ҳам фитна-питна хавфидан холи – атайин ўйлаб тополмайсан бу каби маросимни.

Атайинчилик сўзи Абдулланинг хаёлига чалинганч, у бир навъ истеҳзо аралаш: «Энди гал бир ҳинди, бир эроний ва бир англизга берилса, «катта ўйин»нинг ҳам паймони тўлади» – деб ўйлаган эди, бир бурчакда ростдан ҳам чўзинчоқ эроний талаффуз янгради: «Қошке ман ҳам ба туркий харфзадан метунам, шояд, ман ҳам ғиссаи ҳаёте ман бегўям...»

Бироқ бу сунъийроқ талаффузни оқсоқол Журъатнинг дағал довуши босиб кетди:

– Халойиқ, яна англизлардан эшитайлик! Қаердасан, Муборак, майда миллат?!

Абдулла улоқнинг япасқи Муборакка кетганини, Муборакнинг ошиғи олчи турганини «кир-кет» деган лофмичин ўйинида Муборак кирганинию Абдулла кетганини қизғаниш билан туйса-да, масхарабоз қўғирчоққа ҳам Муборак айланганини пайқади-да, яна тингшанди. Нафсиламрини айтганда, қиссасида ишлатадимийўқми, Абдулланинг ўзи ҳам баҳарҳол полковник Штоддарт саргузаштларини охиригача билмоқчи эди.

Муборак қўлини биқинига бухорои салом учун қўйганча ғужур билан даврага кириб келди.

– Эй саодатли буродонлар, – деб бошлади у ҳам Абдуллага тақлид қилгандек. – Шундай қилеб, палкўвник Иштоддарт Аркга базиндон ташланде. У зендон бизникедан ҳам бадтар экан, зим-зиё. Ҳаминжо Иштоддарт қимерломаи икке соат ётибде, баъдазон дарича очелуб, кандел тутган касе киреб келибдур. Иштоддарт: «Магарке ул амердур?» – деб лутфу карам белан айтебдур: «Худо кечерсун, ман ногуноҳ! Ман элче, холос! Агарчи манем умр гузаронем амер ҳазратларега нохуш экон, фармойиш берсун, ман кетойин!» Касе айтебдурким: «Ман бу сўзларингн амер ҳазратларега еткузай. Билса, ул касе мершаблар сардоре экон...

Абдулла Муборакнинг ҳикоясига қулоқ солар экан, унинг талаффузи бироз ўзгарганини илғади. Муғомбир

Муборак рўл ўйнаётганмикан? Ким ўзи у? Лекин лаҳза ўтар-ўтмас хаёли яна қисса гирдобига тортилди.

– Миршабларде бошу кетгоч, ул зендондан чеғоруб чоҳга ташлабдурлар. Ул чоҳга Иштоддарттан дегар уч кише, икке ўғру ва як қотел бор эрмиш.

Абдулла Рафаил оғайнисига маънодор нигоҳ ташлаб қўйди.

– Булар белан жўралашеб палкўвник бир тамакесини улашибде. Тутундан мўре-малах қочебди, йўғса, қуртлар буларде рўйларега ҳам чеғармеш...

Рўзе дегар жаллод чоҳба тушубдур ва айтебдурким: «Оёсан Исломга кирасанму ё ман сание ўлдурай!» Иштоддарт қўрққанедан шаҳодат келтирубтур ва шул тареқа тирек қолебтур.

Ул чоҳга икке моҳ қолеб, як рўз алҳол ане арғонила чеғарубтурлар ва боз мершаблар сардорега келтурубтурлар. Ул айтебде: «Санинг моленг – мусодара, қуролунг – тарож». Раес амер ҳазратларега айтмушке, санинг келтурдунг мактубот сохтакоре ва қалбакедур ва сан инглес жосусе!

«Ман элче!» – дебтур Иштоддарт.

Мершаблар сардоре ане кўб тергабдур, тафтеш қилебдур. Ул замоне Иштоддарт аненг хонадонедан яхше яшабдур.

Ҳикоя шу ерга етганида, гўёки соқчилар ҳам ундан огоҳ бўлиб туришган эканми, қамоқхона эшиги гичирлаб очилди-да, посбон:

– Маҳбус Маъсумов, терговга! – деб ҳайқирди.

Ҳамма жимиб қолди. Абдуллани биринчи тун кутиб олган йигитча Содиқ елкасига кастимини елвагай ташлади-да, пайпаслана эшик томон юрди.

Кимдир: «Битди байрам!» – деди. Кимдир: «Бошланди!» – деб қўшиб қўйди. Энди ташкил топиб келаётган давра этик ғарчиллаб босган муздек бузилган эди...

* * *

Беш дақиқа ўтар-ўтмас яна кимнидур терговга бошлаб кетишди. Кейин бояда форсча гапираётган Казвиний

исмли кишини чақиришди. Бироз вақт ўтгач оёқ-қўли қалтираган Содиқ қайтиб келди, лекин унга ўринба-ўрин Игнатъев деган бир мўйловдор русни олиб чиқиб кетишди. «Ана бошланди «кир-кет»! — деб ўйлади Абдулла ички хавотирда. — Ҳозир уни ҳам чақириб қолишармикан? Бу чақириш — ўдага Журъат оқсоқолнинг даъватидан эмасу, бунисига дурустроқ шай бўлиш керак. Нималарни бўйинга кўйиб, нималарни сўрашар экан?»

Ўз ватанида бўлган Абдулланинг мусофиру ғариб Штоддартдан нима фарқи бор? Бунинг ҳам айби борми-йўқми, суриштирмай зиндонга ташлашди, энди бу ёғига чоҳ-поҳ қаздириб, қурту қумурсқага ем қилиб ташлашмас бўлгани. Буларнинг ҳам ўра-унгури бормикан ё «маданияту тамаддун»нинг тараққиёти — ўша чоҳдан мана бу сасиб ётган бетон қамоққа кўчиш бўлдими? Инсон табиаати эса ҳали ҳам ўша-ўша...

Бухорода Амир Насруллоҳми, Хивада Мирзо Раҳимхонми, Хўқандда Мадалихонми — барининг қиличи учидан қон томган, паймонасидан эса заҳар...

Мадалихон подшоҳликка кўтарилганида кўп бўлса 15 ёшлар бўлгандир. Фасиҳ Ҳакимхон тўрага ишонадиган бўлсанг, ундан ҳам ёш. Аммо тахтга ўтириши биланоқ бирин-кетин отаси замонида мансаб эгаллаган вазиру бекларни гум қила бошлади. Чорпаҳил Эрназар девонбегию ғулабур Хушвақт қушбегини мишиқи норасидалардек шахидлик даражасига етказди. Чўғол Юсуф парвоначини ушлатиб, уйини талатди, ўзини эса Ўрусияга сургун қилди. Ҳатто Тошканд вилоятида ҳокимиятда ўтирган ўз укаси Абдуллоҳни ўз олдига чақириб, ўз қўли билан бисмил қилди. Булар қатори эса оқ кўшк солиб, каптар учириниш уйинлари билан машғул бўлди.

Ҳар кимнинг кетидан олазарак айғоқчи, айғоқчилар кетидан эса шумоёқ жосусларни қўйди, ҳар нарсадан қўрққанидан ҳеч кимга ишонмади, ишонган ёлғиз маҳрамини онаси Моҳларойим бўлди.

Ўшанда оғаси Муҳаммад Шарифнинг Эски Новқатдан қайтиб келишини кўзи тўрт бўлиб кутиб ўтирган Ойхон пошша анча аввал бошлаб қўйган мана бу ғазалини охирига қадар битди:

Кечау кундуз кетимда шарпа ё жосус назар
Яккалиғ ҳолимни пойлаб кеча кундуздек юрур.

Ваҳму қўрқинчим нафасдек чун саёз эрса бироқ,
Мен қадам босган йўлимнинг кети чексиз лаҳм эрур.

Бешанинг бошоқ ўқидек, тоғу тошнинг нешидек
Санчилур икки куракка бўшлиқ ичра ваҳми нур.

Ҳар чироқ ўлса панамга беркинур ул соя жон,
Сояга ўтгач чироқ, ул жон танамга беркинур.

Орқанга ўгрил сўзининг оғзи бор-у, боши йўқ,
Ўгрулуб боқсам, ўзимдин ўзга сўзлук йўқтурур.

Не ажаб, ваҳмим ила маҳв ўлмишимнинг ўзи ваҳм,
Юз оча бир бурда нон очун эрур, дўзах танур.

Эй оти ўздин ўзувчи, жисми шаффоф, соясиз,
Кўрки, пайкон ўт аро қоним шафақдек ўртанур...

Муҳаммад Шариф эса Эски Новқатдаги ишларини би-
тириб Хўқандга қайтаётса, Қизилқия олдида унинг ўн-
гига Мадалихоннинг икки сипоҳи чиқибди-да: «Сизни то
Қувасойга довр кузатиб қўйиш бизга топширилди», – де-
йишибди. Муҳаммад Шарифнинг кўнгли «шиғ» этсаям, у
кўриниш бермабди ва булар билан биргаликда икки ман-
зил юргач Қувасой тугул, Марғилонга кириб келишибди.
У ерда буларни икки эррайим – Марғилон ҳокими билан
Наманган улусволийси кутиб олишибди. Наманган ҳоки-
ми Эрназар: «Мадалихон ҳазратимиз сенга Янгиқўрғонни
атади!» – деб Муҳаммад Шарифни суюнтирмоқчи бўлиб-
ди. Буларнинг иккиси ўша оқшом Марғилон ҳокими қўр-
ғонида зиёфат беришибди. Ҳокимлар дилкаш ҳикоялару
ичакузди латифалари ила Муҳаммад Шарифнинг кўн-
лини овлашибди. «Биз ҳоким, сен ҳоким, энди орамизда
мавоза сиримиз йўқ!» – деб роса гапга солишибди.

Муҳаммад Шариф ҳам ором учун этигидан оёқ, ёқаси-
дан бош чиқариб ўз латифаларидан сўзлабди.

— Ашир йирик қассоб йўлдан бир ойна топибди. Ўз номборак юзини кўруб, ойнани уруб, анга неча айбларни кўруб дер эрмишки: «Яхши матоҳ бўлса, йўл узасида ётмас эрди!»

Ҳокимлар қаҳқаҳ уриб кулишибди, тиржиқ юзлари бадтар бужмайиб, қизарибди. «Қаерларда бўлдунг, нималар кўрдунг? Шунн ҳам айт», — деб чалпинмоққа ундашибди.

Муҳаммад Шариф сўзини давом этибди:

— Бир тулки йўлда кетуб борур экан. Зимистон эрди. Қор ва ёмғур беҳад ёғиб, кўчалар лой эрди. Анда бир тева лойга йиқилиб, ағнаб, шўнғиб, ҳар мўйида ботқоқлар ёпушуб эрди. Ул тева сарбонга жавоби ҳаргўш бериб, бир шўразор жазирага қочиб борур эрди. Ул тулкига дуч келди. Тулки саломлашиб тевадин ҳол сўраб айди: «Эй бузургвор, хормасинлар, қайдин келурлар?» Тева айди: «Ҳаммомдин келурман», — деди. Тулки айди: «Боракалло, рост айтурсиз, ҳама бошдин оёғингиз тару тоза ва покиза. Бунн оёқларингиздин мулоҳаза қилдимким, гармоба сувини бошинг ва оёғинг билла ишлатибсан, магар ҳаммомчи ўлган эканму ва ҳаммомни холи кўрдингму?»

Шапшак ҳокимлар яна қиқир-қиқир кулишибди, ёндан-ёнга ағнашибди, болишларга шўнғишибди...

Сўнг базм асбоблари тузулиб, созанда жамъ ўлуб, меҳмондорчилик расми барпо бўлуб, бу суҳбатга нағмалар жўр бўлибди. Йўл ҳорғинлигию шароб ширинлиги олмаган Муҳаммад Шарифни мусиқа элтибди-да, у ўтирган еридаёқ донг қотибди.

Икки коски ҳоким зумдаёқ унинг ич чўнтагидан икки мактубни суғуриб олишибди-да, пистирмада шай турган ўнлаб сипоҳлар полвоннинг қўл-оёғини арқон билан боғлаб, жунқопга солишиб ўша туниёқ Қорадарё урқучларию гарқобларига улоқтиришибди...

Шатранж

НКВДнинг тегирмон тошлари гичирлаб ҳаракатга келди. Туни бўйи Абдулла атрофида ерпарчин ётган маҳбуслар бирма-бир сўроққа чақирилди, ким бирор соатлардан кейин ё шалвираган, ё урилган ҳолда қайтди, қай бирлари эрталабгача ҳам қайтгани йўқ. Табиийки, қамоқхонада ҳам уйқу ўчди. Боягинда чўпчак айтишга гал кутгандек, энди маҳбусларнинг бари сўроққа тортилиш учун навбат кутишар ва ваҳимали тун оралаб ўз сўзларию ўз рўллари-ни пинҳонан тайёрлашарди.

Абдулланинг миясида эса зое хаёллар ғужланарди. Нимани ўйларди у – бояги даврани. Агар шу ёшга келиб ўзбекчиликдан бирон-бир нарсани ўрганган бўлса – ўзбеклар учун суҳбат даврасининг, отамлашишнинг, гап-гаштакнинг муҳимлигини биларди у. Ҳозиргина эсига олган «Зарбулмасал»нинг турган-битгани суҳбат. Ўзининг «Ўткан кунлар»и ҳам қатор суҳбатлар йўсинида ёзилган. Ҳаракат эмас, ур-йиқит эмас, чоп-чоп эмас, балки давра кетидан давра, гап ортидан гап.

«Мажолис ун-нафоис» деб энг яхши асарларидан бирини бекорга атамаган Ҳазрат Мир Алишер. «Бобурнома»ни эслади Абдулла: «Бир кун шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатур. Бинойининг кетига тегар. Алишербек мутояба билан дерки: «Ажаб бало-ей дар Ҳири, агар пой дароз мекуни, ба пушти шоир мерасад» («Ажаб бир балодурки, Ҳиротда оёғингни узатсанг шоирнинг кетига тегади»). Биноий дерким: «Агар жамъ мекуни ҳам, ба пушти шоир мерасад!» («Агар йиғсанг ҳам шоир кетига етади»).

Ул икки зот шатранж ўйнаб ўтирганинию ора-чура орадаги тангликни-тарангликни ҳазил-мутуйиба билан бузиб туришларини таваҳҳум қилди Абдулла. Ундан хаёли Самарқанд дарвозадаги чойхонага кўчди. У ерда ҳам узундан-узоқ суҳбатлар ё, Жосиятбибининг таъбирича, «гап сотиш» асносида шатранж ўйнаб ўтирган улфатларини кўрди Абдулла.

Ким яхши ўйнарди шатранжни – шоир Элбек. Табиатининг мумсиклигиданми, ўта эҳтиёткорлигиданми, зиқна хусусиятларнинг шоирлиги билан омихталигиданми,

хулласи, ўзбек шоирию ёзувчиси борки, барининг «бурни-ни ишқаларди», ҳаммасининг «попугини босиб қўярди».

Буларнинг бари Москвада юрган йиллари Марина Рошдадаги бир боққа кириб қолишди. Қарашса, руслар қизишиб шахмат ўйнаб ётишибди. Ўша пайт русларда Алёхину Ботвинниклар урчиб чиққан замон эмасми, бари ўзини ё у, ё бу билиб дона суришган пайти.

Мусофир юртида ҳар бир чақасини тежаб юрган ўзбеклар аввалига жўжаҳўроздек жангга шайланган ёвқур Элбекни: «Қўй, ўзи пулимиз кам, уни ҳам бу Алёхинларга ютқазиб ўтирма», – деб ғишаваланиб, ўйинга қўйишмади. Лекин у ҳамманинг кўзини шамғалат қилиб, юзпанада ўйинга киришиб, ўн икки юришида Ботвинниклардан бирига мот қўйгач, бари жўрга: «Пулга ўйна! Пулга!» – деб ҳайбаракачилик қила бошлашса бўладими. Ўзбекларнинг мусофир кассасини уч ҳисса оширди ўша боғда мумсику оташнафас Элбек. Ғирчча Навоийу Биноий меросхўрлари эканлигини қайдан билишсин соддадилу ғалча ўрислар...

Абдулланинг учқур хаёли бошқа ёқларга қочди.

Хон тўнини кийишдан аввал хон унвонига кириб бўлган узунқўл Мадалихон салобат ила ёнбошлаб, бағдаш ўтирган холаваччаси Ҳакимхон тўра билан шатранж ўйнардди. Ҳакимхон тўранинг доналари анча илгарилаган, руху филлари муҳим йўлларни ўз қарамоғига олган, ўйинни онқадар зимдан кузатиб турган фарзини ҳам салкам қилич яланглаб ишга тушадиган... Мадалихоннинг жизғанақ кўнглига шу тобда ҳеч нарса сиғмас, ора чирсэтса, исириқдек ёниб кетадиган шу пайтда Ҳакимхон тўра янглиш юриб юборди, чамаси, унинг оти беҳудага Мадалихоннинг қисилган филига ем бўлди-да, табассумини беркитолмаган Мадалихон Ҳакимхонга гап отди:

– Сипоҳларим бир фитнани фош этмишлар...

– Не фитна? – деб ўйга толди Ҳакимхон.

– Ойпошшангиз бир қариндош йигитга хат ёзган экан, жавоби билан қўлга тушурибтурлар.

Кўзида шайтоний чўғ ўчмас Мадалихон бадгирроқ оҳангда «онам» дегани йўқ, «ўғай онам» демади, балки «Ойпошшангиз» деб уни Ҳакимхон тўрага ҳавола қилди.

Ҳа, Мадалихон ўз ўгай онасига тегажоқлик қилганида Ҳа-
кимхон тўра бир неча бор: «Отангизга айтаман!» – дея уни
қўрқитган. Мана энди «Ойпошшангиз» дегани ўшаларга
ишора. Аввалги бир юриш аzza-баzza хато кетди-да! Энди
неки қилмагин, барибир, у юришнинг зиёнини қайтариб
бўлмайди. Бир янглиш қадам оқибатида эса бу ёғига чо-
расиз йўл...

– Ўзидан олишибдими? – хавотирланган овозда сўради
бўғриққан Ҳакимхон ва йўл-йўлакай бир фойдасиз пиёда-
сини отга ўтру суриб қўйди.

– Йўқ, орага одам солган экан... У одамни тутиб ... –
Мадалихон илгари сурилган тузаксиз пиёдани фарзини
билан еди-да: – Шодимарг қилиб юборишибди... – деди.

– Ким экан у? – ҳолсизланиб сўради Ҳакимхон тўра.

Рақибининг шалайим қарорсизлигини кўрган узунқўл
Мадалихоннинг кўзлари лов-лов ёнди. «Юрмайсанми тез-
роқ! Барибир, тақдиринг энди қўлимда!» – дегандек оши-
қиб:

– Муҳаммад Шариф, – деди.

– Гулханийми? – аласлаб унга қаради Ҳакимхон.

– Ўттим! – деб минглар лаҳжасида шартаки хулосалади
ўйинни Мадалихон ва қўшиб қўйди: – Боринг хиёнаткор!
Борингни бирма-бир эзаман! Аҳкоми шаръияда зинокор-
ни нима қилади – тошбўрон... – Сўнг ўз ёшига ярашмаган
бир тарзда тегирмон тошлари ғичирлагандек оғир-оғир
қула бошлади...

Тергалиш-ирталиш галини кутавериб саҳарга яқин
Абдулла уйқуга кетди. На туш кўрди, на алаҳсиради. Эр-
талаб Журъат оқсоқол: «Подъём!» – деб уйғотмаганида,
бомдоди тугул, пешининиям қазо қилиб юборармиди...
Бироқ тиниқ бош ила уйғонди. Худди уч-тўрт соат эмас,
туни бўйи ухлаган бир ҳолатда турди. Содиқ Маъсумов
Абдулла ёнида забунликдан туrolмай ётар, бироқ бошқа
ёнида Муборак йўқ эди. Унинг ҳайрон, саволчан нигоҳини
кўриб Рафаил татар: «Мубаракди йиталяп китиштиляр»,
– деди. Абдулла навбатма бурчакка ўтиб, қобиғини бў-

шатди, кейин юзу қўлини ювди, номига таҳорат олгандек бўлди (Худонинг ўзи кечирсин!), сўнг бориб ўз тўшагига ўтирди. «Бугун қумлоқлик йигит Суннат келармикан? Келсаям ҳали уларнинг уйига бориб келишга улгурмаган бўлса керак. Бозор-позор қилиб бормаса, ҳафта ўртасида боришيام тайин эмас... Кейин эҳтиёт бўлармикан? Буларнинг уйига участкавой-пучасткавойни кўз-қулоқ қилиб қўйган бўлишса-чи?! Худо уриб унинг кетиданам тушишса-я! Бугун келса, фурсат топиб: «Бизникига борсанг олди-берингга қараб боргин, яхшиси, маҳалламизда Мулла Юсуф домлаларникига киргин-да, бизникиларни уларникига чақиртир!» – деб айтсамикан. Қани, нонушта-ни олиб келишсин-чи!

Ёзувчининг ҳаётида ҳар бир майда-чуйда ишга ярай-веради эмасми? Кошғарий айтмиш: «Темур арқи-да темур» («Темир қириндиси ҳам темир»). Бошидан кечган, кечаётганларини мулоҳаза қилар экан, миясининг бир чеккаси бу ҳодисаларни бошқа замонгаю бошқа маконга газлар ва бундан нима чиқар экан деб ўсмоқларди.

Муҳаммад Шариф оғасининг кун ўтиб, ҳафта ўтиб келмаганидан Ойхон пошша хавотирлана бошлади. Хавотир ҳам гапми, ваҳимага тушди, саросимага, гулғулага. Юз хаёлларга борди, лекин ичидаги гумонлари, васвасасини кимга айтсин, кошки, биронта маҳрами рози бўлса... Ёш кундоши билан анча яқинлашиб, дўст тутинишган эди, бироқ у ҳам азадорлик кунлари совуққа чалиниб ётиб қолди.

Шайхулислом Маъсумхожа ҳазратларининг завжалари Офтобойим Ойхон пошшага она ўрнида бўлиб қолган эдилар, бироқ Амир Умархоннинг ўлиmidан сўнг Моҳларойимнинг кўнгил торлигиданми ё янги амир – тойчоқ ўғилчаларининг тепкирлигиданми, Маъсум хожаям, Офтобойим ҳам турли важҳларда саройдан четлатирилди, энди, тили узун ҳарам кампирларининг айтишича, ебир-есир бўлишмасдан ҳажга кетишса ажаб эмас.

Уларнинг ўғли Ҳакимхон тўра ҳам вақти-бевақт бу эшикдан хабар олиб турарди, энди унинг ҳам авзои бузуқмиш, қовоқларидан ҳамиша қор ёғармиш.

Яккаланиб қолди бечора Ойхон пошша сарой ҳарамиде. Шаҳрихонга инию эгачиларини қуриб келгани бораи деса – азадор, саройдан жилиб бўлмайди.

Байзо кечасидан бир кеча олдин шу ўйларга қўмилиб ўтирар экан, панжарадан кимнингдур шарпасини сездию чўчиб кетди Ойхон пошша. Жон ҳалпида дарҳол чўриси Гулсумни чақирди:

– Гулсумхон, эшикка қаранг-чи, биров ўтгандек бўлди.

Ўзининг ишлари билан ғимирсилаб юрган Гулсум шошилмай эшикка чиқди-да, у ердан унинг: «Вой ўлай!» – деган овози янгради. Бир зумда қайтиб кириб, бекасига шивирлади:

– Янги хонимиз ўлардек маст...

Бекор чиқарган эканми канизагини Ойхон пошша, унга эргашиб гандираклаган хон йигитча кириб келди.

– Асс ... салому алайкум... ммен... онажон-н...

Қўллари камки тиззасига етган Мадалихоннинг тиллари гапга келишмас. Совуқданми деса, оёғида ҳам зўрға турарди... Маст бўлса-да, афтидан қувлиги тутиб, у Ойхон пошшанинг эшигига онажониникига киргандек эркалалар, ҳатто бошини Ойхон пошша қўйнига тиқиб, худди эрдонча боладек чўлп-чўлп қуришмоқчидек эди.

Ойхон пошша ҳам қўрққаниданми ё ўзини йўқотганидан, икки қўли билан ютоқи кўзли Мадалихоннинг бошини тўсиб, пешонасидан ўпиб қўйди. У эса емсак сўлакларини оқизганча Ойхон пошша ўнгида тиз чўкди.

– Онажонним, ммеҳрибонимм... Соғиндимм сизни...

Мадалихон ўзини мастликка солиб ўз онаси Моҳларойимга қилган эркатоилигини Ойхон пошшага қилар, Ойхон пошша эса бунга қандай жавоб беришни билмасдан талмовсирарди.

– Гулсум, чой дамла, аччиқроқ бўлсин! – деб буюрди у канизагига. Гулсум чойдишни ўтга қўйгани чиқиб кетиши биланоқ Мадалихон қилиқларини бошлади:

– Аччиққ деманг! Шширин қўлингиздан ширрин чой ичгани келдик...

– Гулсум! – деб ҳайқирди жон ҳолатда Ойхон пошша. Гулсум «Лаббай!» – деб кириши биланоқ: – Хонимизга қара, қўлларига сув бер, ёнларидан кетма! – деб буюрди.

Хон ҳам аввалги бутаҷаю маймунча суратига қайтди.
– Оннажонимдан ўргилай, меҳрибонимдан айланай...
Жоним онажонимга тасаддуқ... Сувдай сероб бўл, каниз...
Отинг нимаиди: Гулсумм дедингми... Гул дегин, Гул...

Ғунчау гул тенг эммас лабинг ила оғзингга,
Гулда шшаккар хандонну ғунчада гуффторм йўхх...

Қойилмисанн... оннажоним айтган бунн... Онажоним-
дан ўргилай, ҳар қадамларини ўпай... Кўзимга суртай...
Мадалихон сочиқ билан қўл-юзини артди-да, Гулсумни
пинҳона чимчилаб:

– Бор, Гули, чойингни олиб кел, – деб ўқранди.

Гулсум офтобасини кўтариб ҳовлига чиқиб кетиши би-
ланоқ кўзи чўғ Мадалихон:

Оҳким, ёр менга ёр ўлмас,
Ғамми ўлтирадию ғамхорм ўлмас...

Бунисини онам эммас, отам сизга айтган... Бунниси
мменга кўпроқ ёқади... Сизга-чи, ойим? – деди.

Бу ҳодиса илк бор рўй бераётгани йўқ эди, бироқ илк
бор бу йигитча Ойхон пошша ўнгида бебош шаҳзода сифа-
тида эмас, балки хон мартабасида ўтирарди. Авваллари
Ойхон ўнғайсизланган эса, бу сафар унинг кўнглига ҳая-
жону изтироб тушди. Тоқатсизланиб яна Гулсумни чақир-
ди, аммо чўриси совуқ кунда чой пишитиш билан ҳаяллаб,
мастлигини бир чеккага қўяётган хон йигитча:

Ошиқ ўлдум, нега сендин ёшурай?
Беғуноҳ мўжиби инкор ўлмас... –

деб илдамлашини давом этди. Бу пайт чойини кўтариб
Гулсум кириб келган эди, Мадалихон яна ўзини сархуш-
ликка солди.

– Ббугун ққор ёғади дебми кимдир ёнчиғимга иккита
хат солиб қўйипти... Онажонним, ойижонимми қўли... –
деб у ички чўнтагидан иккита ғижмалоқ хатни чиқарди-
да, тўрт букланган бирини ёза бошлаганди, Ойхон пошша

ўзининг Сайид Қосимга ёзган, лекин бир шарт билан топширилиши керак хатини таниди-да, ҳушидан кетаёзди...

Мадалихон эса унга узатилган чойдан бир ҳўпладию яна яширинча Гулсумни чимчилаб:

Хатидин шиква на ҳожат, эй кўз,
Қайси ойинада зангор ўлмас?... —

деди-да, ўтирган еридан қўлиб, пилдираганича эмас, шахдам қадам ила йўртиб, узун қўлларини силкитиб бу эшикдан чиқиб кетди. Ойхон пошша эса эсхонаси чиқиб, хонада беҳуш қолди...

* * *

Ярим соатлардан кейин руҳан мажақланган Муборак эшикдан кириб келди-да, кетидан икки ўрис посбон ғалтакларида бир бидон бўтқаю бир бочка чой думалатиб келишди. Абдулла буларнинг орқасидан очилган эшик тирқишига боқди, Суннатнинг қораси кўринмади. «Балки, навбати эртага келар!» — деб яхшиликка йўйди буни Абдулла.

Яна бемазаю бематра шўлти-шўрва, яна янги кун. Унинг ёнига қўнган Муборакнинг қўл-оёғи қалтирар, у овқат тўғрисида ўйлашга ҳам бемажолдек, бепарво лабларини пичирлатишда давом этарди. Абдулла қасддан қулоқ солиб боқди.

— ... ўртоқ терговче... 1933-инче йил ёзида мен Лўндунга келгон. Якум нима қилгон — «Пролетару йўқсуллар йиғил!» — дегон Карил Маркис даҳмасига боргон... Ҳайгейт дегон ерга... Баъдазон як қорендошум Пилип Сосоний уйига ўтдум. Кўк Пустир деган жойга боғи бузург бор экан, Тирент парк дегон. Ҳаминжо ким келмабдур: Чарли Чаплиндан тортуб то қеролича қадар. Ана бўлди зиёфат, ўртоқ терговче...

Муборак валжирар, ора-чура ўзининг бухорий тилига ўтиб кетар, ўша боғдаги базмни тасвирлар экан, эшитган-нетган инглизча сўзларниям битиб-чатиб кетарди.

— Пилиппи дадосе Абдуллоҳ Сосоний бўлгон экон. Биздин Ҳиндистонга кетуб, кўп бисёр пул орттергон экан.

Инглизстонба боруб, унвон харед қилебтур – баронет дегон. Отиға яке мавзени Баринет деб қўюбтурлар. Ана энди, саодатли ўртоқ терговче, рўзике ман дар зиёфат будам, қеролича келуб: «Атер гулунг ҳидсиз», – дегон. Пилип Сосоний самалўтини Туркияба жўнатуб, гул келтурдике, ҳиди зиёфатни босде... Ҳаминқадар бизде одамлар анда...

Пилип соқол оларкан, қудуғ обедан истефода қилурке, замина не-не бурчаги бормасун, шеша ба ҳамин обе қудуғ келтирур. Ажаб энсон экан, ўртоқ терговче...

Абдулла сўк бўтқасини еб бўлди-да, идиш-товоғини ошпаз аскарларга топширгани турди. Қайтиб келса, кўзлари ола-кула Муборак энди нонини кавшаётган Содиққа бир нарсаларни сўзлаяпти. Қамоқхонада бировнинг гапига қулоқ солиш айб, лекин қанча чалғитмасин ўзини Абдулла, Муборакнинг сўзлари қулоғига чалинаверди.

– Мане хотерум сураткаш хотеридур: бир кўрган – умрбод ҳаминжо, – Муборак пешонасига қоқиб қўйди. – Пилип Сосон манга ҳужжат кўрсатганке палкўвник Иштоддарт 31-инче декабир чоҳба ташланду... – бу санани эшитиб Абдулла сесканиб кетди-да, очиқчасига Муборак томон ўгирилди. – Ҳерот пошшосе Комерон шоҳде мактубе бор, 1839-инче йил 20-нче овгист ёзилгон. «Эй саодатле дўстем амер, дўстлугумез шаънега санга ёзурманке, Бузург Бритон кўп қавий мамлакатдур ва кўп бисёр мусурмонпеша. Аммо баъд маълум бўлдике, сан ҳеч бир тарехда подишоҳ қилмаган ишше қилибдурсан. Бузург Британ элчиси палкўвник Иштоддартти ҳебсга олубсан. Вовайло санга! Зинҳор қўюб юборке, ман сизга ўртаче бўлой. Аддои дўстунг Комерон, Ҳерот подшосе...» – деб ёзгон.

Пилип жўрам мане Вазорате Хорижият оборде. Палкўвник Иштоддарт мактуботениям кўрсатде. Дастадаста. «Ман, – дейде, – 8-инче июлда зендондан озод бўлдум, – Абдулла бу ерда оғир хўрсиниб қўйди, – Ишон мане жаллодга топшурделар, қўлимга бел тутқазуб ўзунгга гўр қозу деде. Ман айдимки, амер ҳазратлари мане афу этгон. Ончунин, амер оллиға чағуруб: «Санга қўшунлоримони беройин, сан черикка бош бўл!» – деде. Ман алҳол мершаб хонасеге қолурман».

Яна бир мактубега ёзурке: «Амер альён Самарқанд кетгон. Бирон ҳафта қайтмаса, шояд, Қобул ингилеслар қўлига ўтгану инжо шов-шуву ғайбат бўлгон. Эмде мане асер олгане учун Инглизистон Бухоронейм забт этаркон дегон мишмиш. Амер ёлғуздор – ҳеч касба ишонмас, ҳеч маслиҳат ба гўш осмас...

Вазер Нурмуҳаммадбек манга кўп яхшилек қилодур...

Ул беш дона мактубот ёзубдурке, пировардига бундай дебдур: «Мершаб касалдур, ман андин: «Инингникига турай!» – дедим, у: «Хўб!» – деде. Анинг инисининг болохонасеге ойдинга ёзурман, ба суйи ман Муборак ўтирур – вафодор дўстум»...

Сўнгги сўзлардан кейин Абдулла Муборакнинг валжи-роқнамо ҳикоясига ишониш-ишонмаслигини ҳам билмай қолди. Муборак эса лабларини пичирлатганча тўсатдан уйқуга кетди...

* * *

Кундузи ҳам яккам-дуккам одамни терговга чақиришди, бироқ тунги дупур-дупур бошқа экан, кундузи кимнингдур тепага чиқиб кетиши бом-бошқа. Боз Чўлпонни эслади Абдулла:

Қоп-қоронғи кеча... чироқлардан
сўнгги нур кетди, у йироқлардан
ўкириб гувлаган товуш келадир,
кечанинг кенг сукунатини тиладир...

Нима?

Қандоқ товуш бу?

Билмайман.

Қулоғимни сира ололмайман.

Балки, бир тўп ажинанинг қўшиғи
ёки алвасти товушининг чўзиғи,
ёки тоғларда дев ботир ўйнар,
ёки саҳрода бўрилар тўйи бор...

Кечанинг, балки, йиғлаган доди,
балки, куннинг аламли фарёди?!

Ҳеч кимнинг шеърятини Абдулла Чўлпоннинг шеърятичалик севмасди. Агарда ёшлигидан шеърятга берилганида, шоир бўлиб етишса, балки, худди шундай шеърлар ёзарди... Йўқ, Чўлпончалик эплоларди деятгани йўқ, бироқ Чўлпон шеърлари Абдулланинг кўнглидаги ҳисларини энг яқин ва энг аниқ ифодаларди. Худди ўзинг айтмоқчи бўлган сўзларингни Чўлпон топиб, айтиб юборгандек... Нотаниш танишлик деб атарди буни Абдулла. Дарвоқеъ, насрда ёзгани ҳам худди шу нотаниш таниш дунёни тасвирлашдан иборат эди-ку. Таниш, кундалик майда-чуйдани нотаниш нурга чулғаш, нотаниш қўрқинчли ёт борлиқни эса ўзлаштириб, ўзиникига эврилтириш.

Мана бу шеърда ҳам «сўнгги нурнинг кетиши», «кечанинг кенг сукунати», «қулоқни сира оломаслик», «алвасти товушнинг чўзиғи» — буларнинг бари шу сирадан. Ўз замондошлари орасида Абдулла кимдандур бир-икки нарсани ўрганган бўлса, шубҳасиз, Чўлпондандир. «Кеча ва кундуз»даги композицион қофияларнинг ўзи оламшумул инкишоф. Ҳодисалару характерларга қофия топиш — буни Чўлпон ўзбек романчилигига киритди. Мирёқубнинг ўзини тергашию Зебининг руслар томонидан сўроқланиши, Зуннуннинг Ноиб тўра хоними билан дон чўқишишию Хадичахоннинг Ҳакимжон билан ўйинашиши. Акбарали мингбошининг ўлар кунидан Ярим пошшага садоқатини Ярим пошшанинг пошшо тарафидан Туркистонга сургун қилиниши...

Ундан кейин услуб ўлароқ Чўлпоннинг ёзиши анча замонавийроқ. «Приём» деган нарсаларни Чўлпон қўрқмасдан ишлатаверарди, Абдулла ҳам уларни яхши билса-да, «Халқ тушунармикин?» — деган андишага борарди. Бироқ Абдулла ҳам шу услубнинг баъзи жиҳатларини «Обид кетмон»ида қўлладию кўнгли шу асаридан кўпам тўлгани йўқ.

Иншоллоҳ, бу ердан эсон-омон чиқиб олса, шояд, Ой-пошша қиссасини битириб, ўз замонидан бир бемишиқ роман ёзса... Балки, бу ерда кўрган-кечганларини битсамикан?! Журъат оқсоқолнию Муборак жуҳудни, Мулло Шибирғонийнию татар Рафаилни, ўрис Винокуровнию ўзбек Суннатни... Лекин, авваламбор, ўзини, яна ўзини, ўз ўй-

ларию изтироблари, хаёлларию армонлари, тўқималарию борлигини – барини оқизмай-томизмай ёзади. Фақат, нечанчи деди Муборак 31-инчи декабр куни зиндонга ташланган Штоддарт ҳақида – 8-инчи июлмиди, майли-да, 8-инчи июлда, Худо хоҳласа, озодликка чиқиб олсин-чи...

Бу рўшнолик фикрда Абдулла ўрнидан туриб, рўпара бурчакда ёлғиз ўтирган эроний олдига борди-да, саломалик қилгач ёнига ўтириб, китобийроқ форсчасида: «Сиздан бир нарсани сўрасам бўладими?» – деб гапга солди.

– Лутфан би фармойид! – худди кечагидек унли бўғинларни чўзиб-чўзиб розилигини билдирди у киши.

– Ман нависандаям – ёзувчиман, – деб тушунтирди Абдулла.

– Оре, шунидам, – деб тасдиқлади ҳамсуҳбат.

– Мозийдан бир китоб ёзаётувдим, ўтган асрда Бухорога бир эронлик зобит Абдусамад тўпчи келган. Ўша инсон ҳақида эшитганингиз борми? – деб қизиқсинди Абдулла.

– Ҳа, – деб кутилмаганда жонланди эроний. – Кўзим ул-бул нарсага тушган. Ул зот даставвал Фаталихоннинг валиаҳд ўғли Аббос мирзо қўлида Озарбайжонда хизмат кўрсатган. Туркийси ана ўша замондандир. Лекин бир қору ҳол бўлиб, Аббос мирзо хизматидан қочган Абдусамад Ҳиндистонга келиб қолади ва у ерда ингилизлар хизматига кириб, улардан ҳарбий билим олади.

Абдулла эронийнинг лаҳжасини деярли комилан тушунса-да, унинг сўзларини чўзиброқ гапириши биров гашига тегарди. Хотинчалишроқ бу талаффуз одамни, бир ёндан, тунд этса-да, бошқа тарафдан, ўз-ўзинга занжир-занжир изофаларни таржима этишда кўпроқ вақт берарди.

Абдусамад Ҳиндистондан ҳам қочади ва Кобулга Дўст Муҳаммадшоҳ хизматига киради. Дўст Муҳаммад унга муносиб меҳрибонликлар кўрсатиб, сарбозлару тўпчиларни тайёрлашни топширади. Оз фурсатда Абдусамад сарбозлар таълимини йўлга қўйиб, тўпхонани яроқли ҳолатга келтиради. Ахир у Дўст Муҳаммад билан Шоҳ Жаҳонга қарши урушга чиқиб, Дўст Муҳаммадга хоинлик қилади ва яна қочади. Айланиб-айланиб Бухорога келади. Келиб Девонбеги карвонсаройида турганида, ўша пайт Ҳаким қушбеги ишдан олиниб, ўрнига Раҳмонберди махзум

туркман вазирлик лавозимиға чиққан, ана ўша одам Абдусамад-тўпчи ҳолидан хабар олиб, Амир Насруллоҳхонга айтади.

Амир Абдусамадни олдириб, кўп бисёр меҳрибонликлар кўрсатади ва сарбозу тўпчиларга бош қилиб тайинлайди. Абдусамад тўпчи тез орада бу ишларни йўлга қўяди. Бухорода битта қул қолмай, буларнинг барини Абдусамад сарбозликка олади ва шу зайл мингларча сарбозу тўпчи тўплайди...

Ана ўша пайт анави инглиз жосуси Штоддарт Бухорога кириб келади...

Абдулла сўнгги жумлани ўз-ўзига таржима қилди-да, бир зумга ўзини йўқотди. Магарки бу эроний Муборакнинг ҳикояларини бошданоқ тушуниб ўтирган бўлса? Демак, туркчаси бор экан-да...

– Сиз туркча даниширсиниз? – деб сўради Абдулла.

– Оре, кам-кам мифаҳмам, чўҳ аз даниширам... – деб жавоб берди эроний.

– Кечирасиз, афу айларсиниз, адиниз не? – ўнғайсизланиб сўради бу нуқтада Абдулла.

– Али Аббос Казвиний, – деб жавоб берди эроний.

– Мен эса Абдулла, – деб таништирди ўзини Абдулла.

– Ҳейли хушҳолам! – бошини эгиб таъзим аломатини қилди Али Аббос.

– Гаплашиб турсак... донишалиқ... – деб қўшиб қўйди Абдулла.

– Эншааллоҳ, данишариқ... – деб чўзиб-чўзиб, махсимчароқ жавоб берди эроний.

Абдулла ўрнидан қалқди.

Қиссаси учун майда деталларнинг улкан аҳамиятини Абдулла яхши биларди. Ана ўша майда-чуйдалар романни ишончга тўлдиради, ўйнатиб юборади, Абдулланинг ўз таъбирича, «серсув» қилади. Шунинг учун у эринмасдан-ялқамсинмасдан деталлар йиғар, ҳар бир бўлажак қаҳрамонини таг-тубига қадар тушуниб етишга уринарди. Ана ундан кейин қаҳрамонлар ўз ҳаётларини табиий равишда

яшай бошлардилар. Абдусамад тўпчи ҳам шулардан бири эди. Абдулла уни ҳали ёзишга киришмаган, лекин шунча шоҳу ҳукуматларини ўйинчоқ қилиб ўйнатгану безаб-безаб сотган бу жаҳонгаштада ўз қиссасига ярагулик бир нарсa борлигини пайқарди у. Виткевич ҳам ҳали тўлалигича ёзилмаган бир шахс эди. Қани, профессордан гап олай-чи деб ён-атрофидагиларни беминнат оқартиб ўтирган профессор олдига борди-да, русчасига:

– Даврангизга қўшилсам майлими? – деб сўради.

Профессор гапини узар-узмас бошини ликиллашиб қўйди-да, ҳикоясини давом эттирди. Бу сафар у тилини бузмасдан русча сўзлар, шу туфайли унинг ҳикояси равои ва равшан кечарди.

– Биз Далварзинда қазилмалар қилаётган пайт таллон чоллар менга Далварзин сўзини тушунтириб айтишганки, Али Термизни қўлга киритиб, шимол томон юрган экан. Далварзин атрофи чоҳ бўлиб, сувга тўла экан. Сувнинг қаердан келганини билмаган Али қалъани ҳам ололмабди. Али дорбоз бўлган экан, арқон ташлаб чоҳни текшираётган чоғи Далварзин подшоҳининг қизи унга ошиқ бўлиб қолибди. Қиз Алига хат ёзиб севгисини изҳор этибди. Али эса: «Севсанг чоҳга сув қаердан келишини айт», – деб шарт қўйибди. Қиз: «Тўпалангдарёга сомон ташлагин-да, чоҳнинг қаеридан чиқиб келса, ўша ерини тўс», – деб маслаҳат берибди. Али шундай қилибди. Қалъани бостирса, буларнинг бари ҳайвонга айланиб ўлганмиш. Якка бир итча юрганмиш. «Бу менинг отам Дал», – дебди қиз. Али сўрабди: «Отанг сени не билан боққан?» «Илик билан», – деб жавоб берибди қиз. «Илик билан боққан отангни сотган эсанг, сен менга вафодор бўлурмисан?!» – деб Али бу қизни чопиб ташлабди. Далварзин деган от ўшанда қўйилган экан...

Абдулла бу ҳикояни узилмасдан тинглаб ўтирди. Афсуски, қиссасига ярамайди-да, бирмунча алғов-далғов бўлса-да, анча чиройли экан. Профессор ҳикоясининг битирдию Абдуллага: «Хўш, хизмат», – қабилида ўтирилди. Абдулла эроний Али Аббос Казвиний билан кечган хатосини қайтармаслик учун:

– Менинг отим Абдулла, – деб қўл узатди.

– Профессор Засипкин, – деб жавоб берди олим.

– Мен ёзувчиман... Сиз кеча Иван Виткевич ҳақида сўзлаган эдингиз, ўша давр ҳақида китоб ёзишни режаллагандим...

– Молодой человек, где вы так хорошо научились говорить по-русски? – Сиз русчани қаердан бу қадар яхши ўргангансиз, йигит? – деб ҳайратланди профессор ва жавобини кутмай: – Бу ҳолатда узоқни режалаш биров қалтисроқ эмасми? – деб ўзича кулиб қўйди.

Абдулла профессорнинг қай бир саволига жавоб беришни билмасдан, мақсадига ўтиб қўя қолди:

– Виткевич ҳақида биров сўзлашсак...

– Виткевич, нима Виткевич, Виткевич келган Бухорога 1837 – 1836-нчи йили, – деб ўзбекчага кўчди профессор. – Бундан аниқ 100 йилга бурун.

– Русча гапираверинг, мен болалигимдан рус-тузем мактабида ўқиганман. Ажойиб хотираларимни уйғотасиз... – деб зарофат қилди Абдулла, бир йўла профессорнинг бояги саволига жавоб бераркан.

Профессор она тилига кўчди.

– 1835-инчи йилнинг 31-инчи декабрь куни Иван Виткевич (Абдулла яна ўша машъум сана – 31-инчи декабрни эшитиб бехосдан сесканиб олди) Бухорога карвони билан етиб келади. Карвонни божхонада қушбегининг ўзи қаршилаб олади.

У Шопўлат исми остида яширинган Виткевични ўз олдига чақирибди-да:

– Ўрисмисан? – деб сўрабди.

– Ўрисман, – деб айтибди Виткевич.

– Нимага келдинг?

– Шунчаки. Қозоқлардан асирларимизни олгани бориб эдим. Йўлларга қор ёғиб, бекорчиликда Бухорони кўриб кетай дедим.

– Молинг борми?

– Йўқ.

– Пулинг-чи?

– 200 червоним бор. Мана, ўзингиз санаб кўринг! – Виткевич ҳамёнини қушбегига узатибди. Қушбегининг кўзла-

ри ола-кула бўлибди, бироқ очиқдан-очиқ бу пулни тортиб олишга уялибдими, баҳона қидира бошлабди.

– Бухорога ҳар нарсага қонун бор, ана ўша қонун бўйича, сендан бож олишимиз керак.

– Бизда ҳам қонун устувор. Бош устига! – дебди Виткевич.

– Искандарни танийсанми? – деб сўрабди бирдан қушбеги.

– Зулқарнайнними?

– Йўғ-е, Искандар Бёрнсни.

– Ҳа, саёҳатчими, сиз қушбегини менга роса мақтаган... Қушбеги мирс-мирс кулиб қўйибди.

– Ана ўша Искандар менга бир китоб ҳадя қилган...

– Оти нима экан у китобнинг?

– Ҳарфлари зардан...

– Оти қандай?

– Муқовасига гавҳар тошлар қадалган...

Шу пайт Виткевичнинг тўппончаларинию милтиқларини кўтариб келишибди. Қушбеги булардан ҳайиқибди, чоғи, бу ўрусдан қанча бож олиш муҳокамасига тушибди.

– Мусулмонлардан биз чилдан як оламиз. Кофирлар икки ҳисса тўлайди, – дебди қушбеги. – Армани, ҳиндлардан панж фисад олинади. Искандар ҳам шунча тўлаган. Ўрислардан... тўхта-чи... – Қушбеги татар муллани чақириб, номига ундан сўрагандек бўлибди-да: – Як фидах! – деб қўйибди.

Форсчани сувдек билган Виткевич:

– Агар меҳоҳед як аз панж ва ё ҳамеаш бикунед бигиред! – Хоҳласангиз бешдан бирини ё бариниям олишингиз мумкин! – деб жавоб берибди.

Ўсал бўлган қушбеги:

– Сен забони форсийни қайдан ўргандинг? – деб қизиқибди ва охир 200 червондан 20 тасини олибди-да, бир неча бор: – Мен хондан яна сўраб боқаман, агар ҳақингиз олган бўлсак, қайтариб берамиз, – дебди.

Шундай қилиб, Виткевич Бухорога кириб келибди.

Шу пайт қамоқхона ўтоғаси Журъат оқсоқол ҳамманинг диққатини ўзига тортди.

– Бугун хонамизни тозалаш куни, «Тева силкинса, эшакка юк чиқар» деганларидек. Чап томонимдан бошлаб соат айланаси бўйлаб ҳар ким бирма-бир кўрпа тўшагини анави бурчакка олиб бориб, чангини чиқармасдан – эшитдингми, «Қутсиз қудуққа тушса қум ёғар» дегандай эмас, чангини чиқармасдан қоқди. Содиқ билан Рафаил – сен энг ёшсан, булар кетидан супургини ҳўллаб, гард тўзитмасдан – уқдингми, ғубор тўзитмасдан супуриб берасан. Ҳамманг тушундингми?! Мана мен бошладим! – дея ўз тўшакларини бўғчалаб Журъат оқсоқол эшик олдидаги хало бурчакка борди-да, аста буларни бирма-бир қоқиб чиққандек бўлди. Бу пайт Содиқ ва Рафаил супургиларини ҳўллаганча оқсоқол ўрнини супуришга киришишди.

Кимдир бурчакдан тўнғиллаб қўйди:

– Қўш супургида супурмайди, йўқса, уйдан ўлик чиқади дигон ирим бор-а...

Абдулла бу гапни эшитса-да, Журъат оқсоқол ўз иши билан банд, эшитмади, чоғи, иш келишилган йўсинда давом этаверди.

Ҳаммаёқ тозалангач ахлатлар бурчакка тўпланди-да, супургилар ахлатни тўсиб тик қўйилди.

Бояги овоз яна бурчакдан эшитилар-эшитилмас тўнғиллаб қўйди:

– Супургини тик қўйма, ёмон бўлади...

Бироқ бу сафар ҳам ҳеч ким бу овозни эшитгани йўқ.

– Кўнгул озодадур, дунёга эҳтиёжи арз этмас, – деди кўкрагини кериб Журъат оқсоқол.

Абдулла бу мисрани билар, унда «кўнгил озурдадур» дейилган, лекин Журъат оқсоқолнинг аксроқ табиати сатрни ҳам ўзгартириб, ўзига мослагани Абдуллага ёқди.

– Кел, Муборак, англизларингдан сўйла, бу ҳаётдан тўйиб-биқдик-ку... «Оқ олтин карвон-карвон...»

Фунда Муборак пилдираб тўрга ўтди-да, «ҳе» йўқ, «бе» йўқ ҳиқоясини чоптирди.

– Ишпиёнлардан айтдимۇ, ўртоқ терговче... Иштоддартни амер боз қамаган, баъдаз боз қўюб юборган. (Абдулла Муборакнинг ҳали ҳам алаҳсирашини туйса-да, бошқалар унинг «ўртоқ терговче»сига аҳамият беришгани йўқ.) Дубора қамалгач, Иштоддартни амер худаш дастархончесу Абдулхолеқ кўзе остиға бергон. Ҳамонжо Абдулхолиқде хезматкороне Иштоддартти изза қилгон, хўрок бермагон. Ахер у мараз бўлгон. Мавсуме Жухуд дегон табеб келуб, оне боққон.

Баъдазон амер Иштодортте Абдулсамад тўпчининг хонадонегга ўткузгон. (Абдулла Абдусамад тўпчининг номини эшитиб бир сесканиб олди. Ҳа, унинг ноиб бўлганини у ҳам биларди. Қани, қани, мана энди Муборакнинг билимларини текшириб олишга фурсат етди. Чиндан ҳам билармикан ё кетсиз алаҳсирашу лоф кетидан лофми бу? Муборак ҳам Абдулланинг фикрларини ўқигандек Абдусамад ноиб таърифини бера бошлади.) Абдусамад ноеб эса Бухоронинг энг калон каззобларедан. Анча кўп айтишган: «Энсоф бирла ўғурла!» – деб, аммо у энсофсез ўғурлагон. Иштоддартдан ҳам кўп зиёда хатлар ёздуртуруб олгон: «Ул касе манга ёрдам бергон, анча пул берилсун!» – дея.

Гарчанд баҳонага Иштоддарт Кобулу Хивадаги ингилис ишпиёнларегга кўб хатлар ёзгон.

Ман бу хатларне ўқугон.

Бир хатеда ёзубдурким, мани ҳолатем бундан ямон ортук бўлмас, неки бўлса яхшилеккадур. Ингилисларнинг Кобулу Ҳеротни ўз қўлуга киретиши манга умед берде. Ўзбеклар энде мани билан биҳи муаммо қиладур, шояд, ингилислар Бухорониям босса, деб қўрқадулар...

Баъдазон ўруслар ҳам ишга аралашебдурлар. Ишон ҳам Бухоро элче юборубдурлар. Амер айтебдурким: «Сен, Иштоддарт, ўруслар билан кетгул!» Иштоддарт эса анга жавоб берибдурким: «Ман, майли, ўруслар билан кетай. аммо мане ингилис ҳукумате жустужу қилеб келса, анда жавоб не бўлур?» Амер шунда яқосини ушлабдур, бу ингилисни вафодорлигига қойел қолебдур, зарбоф тўнине ешуб анга кийдерибдур ва Бухоро бўйлаб ҳай-ҳай қилеб кўрсатебдур...

Ҳикоя шу ерга келганда эшик одатдагидан-да шиддат-лироқ очилиб, аскар:

– Рафаил Ихсянов, на выход с вещами! Лаш-лўшинг билан чиқ! – деб ҳайқирди. Ҳамма жимиб қолди. Боя бурчакдан тўнғиллаган овоз ғижиниброқ:

– Айтмовмидим, – деб унини чиқариб қўйди.

Татар йигит кўзларини пирпиратганча тўшагини бўғчалай бошлади-да, Абдуллага назар ташлаб:

– Ёзиғиз, борлиғини ёзиғиз... – деганича эшик томон йўл олди. Шу бўйича бу йигит қайтгани йўқ...

* * *

Ким типирчилади тушлик пайти – бечора Содиқ. Бояги қариоқ одамнинг олдига бориб, бир нарсаларни пичирлашди-да, овқатга ўтгандек бурчакка ўтиб, иккита тик турган супургининг бирини ётқизиб келди. Иккинчисига қўл узатган эди, овқат тарқатувчи аскар бақариб берди. Қўллари титраган Содиқ карам шўрвасининг ярмини бировларнинг тўшагига тўкиб, улардан сўкиш эшитиб ўз бурчагига тиқилдию тарашадек қотди.

Абдулла уни чалғитиб боқди. «Майда-чуйда иримларга ишониш бидъат», – дегандек бўлди, бироқ Содиқ на қулоқ осди, на овқат еди. Унинг нимтўла товоғини ҳам Абдулла ўзи ошпаз аскарга элтиб топширди.

– Бекор овқат емадинг, бу сафар карамиям бижиган эмас, қувраккина экан, – деб яна гапга солишга ҳаракат қилди Абдулла.

Содиқ карахтлигича қолаверди. Бу кайфият бора-бора Абдулланинг кўнглигаям кўчди. Озод қилгани олиб кетилмагандур Рафаилни? Нимага ҳам озод қилишсин? Қама-қама бошланганидан бери қамашса қамашди-ю, бирон-бир қамалганнинг чиқиб келганини Абдулла эшитгани йўқ. Оғайниси Ғулом Зафарий дом-дараксиз қамоқда йўқ бўлиб кетди эмасми? Рафаилнинг ҳам ашқол-дашқолини нимага йиғдиришди? Сибир қилишадиган бўлса, суд-пуд бўлиб ўтиши керак эди, ҳозир, айтишларича, суд-пудларам йўқ, «тройка» дегани юмалоқ-ястиқ қилиб юборармиш. Шуларнинг ўнгида ўтирганмикан бечора йигит?

Абдуллани ҳам шу йўсин, тергов-перговсиз чақириб, ҳукмини ўқишса-я? Мана, қарийб ўн кун бўлдики, на терговчи уни чақирган, на ҳакам...

Ўз юртида Штоддартнинг кунни бошига тушди...

Муборак айтган воқеларни профессор Засипкиндан текшириб олиш керак. Айниқса, русларнинг чиндан ҳам Штоддартни олиб чиқиб кетмоқчи бўлганликлари ҳақида. Билармикан у? Бунисиям Виткевичдан кейинроқ бўлган ҳодисалардан эмасми? Буларни қиссага қай тарзда уласа экан, а? Керакмикан улаши? Ўтлаб-тарвақайлаб кетмасмикан қиссаси? Ё ўз юки остида уваланиб кетмайдими?

Ойхон пошшани эсда тутиши керак у. Ахир қиссанинг бош қаҳрамони Ойпошша-да! Абдусамад ноибу Виткевичу Штоддартларга чалғиб Хонпошшани унутмаслиги лозим...

Абдулла у ҳақда ёзиб бўлган саҳналарни бирма-бир эслаб чиқди. Бир нарсани назарида янада қалинроқ ёзиши керак: Моҳларойим билан Ойхон пошша муносабатларини. Амир Умархон хотинлари сифатида буларнинг кундош ҳаётини, балки, етарлича ёзгандир, лекин Амир Умархон ўлиmidан сўнг Ойхон пошша ҳарамдан чиқиб кетиш тараддудида экан, нега 15 – 16 яшар ўспирин шоҳ – Мадалихоннинг онаси фарзона Моҳларойим унга ёндашгани йўқ? Ахир маълум-ку, ҳокимият у қадар Мадалихоннинг қўлида тугул, Моҳларойимнинг қўлида қолган эди. Яккаш онасига гап қайтаришдан қўрққан йигитча Мадалихон ҳали қотмаган мишиғини тортиб, елқанот каптарларини учириб юриш ўрнига нега ўгай оналари Ойхон пошшага ундан кейинги кундоши Зубайда пошшага тегажоқлик қилиб юрган?! Моҳларойим «пишт!» десаёқ бу ўғри мушук ўз ақли-ҳушини йиғиб олмасмиди? Мана шу ери қийнарни Абдуллани бу қиссада. Аёл кўнглини билиш қийин экан. Хотини билан маслаҳатлашай деса, хотини уни буларга қизғаниши тайин... Ё, аксинча, худди мана шу ғайир аёл қизғанчи туфайли сўлаги қуримаган Мадалихон бу икки кундошга Моҳларойим томонидан гижгижланганмика?

Рашкдин юз фитна барпо айлади даври фалак,
Кўзларим ойинасин ёр олдида ҳайрон кўруб...

Балки, юз фитнани даври фалак эмас, рашк туйган кўзу кўнгилнинг ўзи барпо этгандир?!

Бориб-бориб Ойхон пошшанинг қулоғига Муҳаммад Шарифнинг машғум ўлими хабари етишди. Бундан биров вақт аввалроқ отаси Сайид Ғози хожа Умархон тарафидан ўз пайтида ато этилган файзлик лавозимидан четлаштирилганди. Энди тарозию бозорларга бошқалар мутасадди бўлишди. Отаси файзликдан кетгач кутилмаганда ётиб қолди. Лекин булари ҳам холва экан.

Бир куни намози асрдан кейин ҳарамнинг ажузаларидан бири Ойхон эшигига келиб: «Хон ҳазратлари бекамга оталарини кўриб келиш ижозатини бердилар. Шоҳаравага отлар уланган, тезда отланинг!» – деб қолди. Ойхон пошша атир-упа қилмасдан чачвонини қўлга олдию эшик тагидаги мўрдак аравага шошилди. Кажава ичида чачвонини четга ташлади-да, аравакашга: «Отамникига!» – деб буюрди. Отлар пишқириб арава силжиди. Ўрда дарвозасига яқинлашишар экан, ташқаридаги майдондан аллақандай шовқин эшитилди. «Шошилганда йўлни тўсишмаса гўрга эди!» – деб ижирғанди Ойхон. Мана, ўрда дарвозалари очилиб, арава майдонга чиқиб борди. Чиндан ҳам майдонда тумонат одам қий-чув орасида бир нарсага машғул эди. «Хон ош берибдими?» – деб ўйлади Ойхон. «Ё дорбозлар ўйинимикан? Унда карнайлар ғат-ғатия ноғоралар бум-баки қани?» Арава сарой аркидан ғиштин йўл бўйлаб сакраб-сакраб майдон томон пастлар экан, Ойхон пошша аста чап томондаги шоҳи пардани қиялатиб боқди. Кўргани ғазабнок оломону бир уюм тош бўлди. Юраги шиғ этди: «Қимнидир тошбўрон қилишяпти, чамаси... Келиб-келиб унинг саройдан чиқишига тўғри келадими бу ўлгур қазо... Ким экан бу осий?» Қарамай ўтиб кетаверса ҳам бўларди, ўзининг бошига шунча ғам тоши ёғилиб ётганида бировнинг журмию дарди кўнглига сиғармиди? Лекин аёл кўнгли жустикор эмасми, бирпас ўтиб чидолмай ўнг ёнига сурилиб бу тараф пардасини ҳам қиялатиб очди. Майдон ўртасида оқ яктаги қип-қизил қонга бўялиб булган, қўл-оёғи боғлиқ ялангбош йигит тиз чўкиб ўтирарди. Пастқам қуёш ўша томондан кўзга урар, магар анави қон дегани ҳам қуёш аксимикан? Ойхоннинг юраги яна

шиғ этди. Арава қия ғиштин йўлдан майдонга тушиб бўл-
гач тезлигини шиддатлади. «Ким экан узоқдаги бу йигит,
гуноҳи нима экан?» Арава майдон ўртасида ёлғиз тик чўк-
кан бу йигит сари яқинлашар экан, Ойхоннинг юраги гуп-
гуп уриб, оломон жунбишида у яна пардасини қиялатди.
Кўзига ташлангани аравага муштарак сакраб-сакраб ду-
малаётган қип-қизил қуёш бўлди. Қаерда кўрган эди бу
каби қуёшни? Бояги зўрлиқ-зўмбилиққа юз тутган лобар
йигит қаерга йўқолди? Шу маҳал халойиқ айюҳаннос кў-
тариб, тошбўрон бошланди, чамаси, тошлардан бири ке-
либ арава шотисига тақ урди. Аравакаш йигит жон ҳолат-
да отларини қамчилаб чоптирди. Ойхоннинг қўрқувдан
фалажланган қўли пардада қотган эмасми, арава сапчи-
ши билан шоҳи парда кенг очилди-да, майдон ўртасида
қип-қизил қонига беланиб йиқилган йигит Сайид Қосим
эканлигини кўрган Ойхон икки дунёга: «Дод!» – дедию
аравага ўлик ҳолатда йиқилди...

Майитини Шаҳрихондан келган сингиллари икки ой
боқиб тирик мурда ҳолатига келтиришди. Лекин тан қайт-
са-да бу дунёга – жон қайтмади. Жонидан тугул, тирик
мурда танидан ҳам тўйди ўшанда Ойхон пошша. Устига
мой қуйиб ўзини ёқай деди. Жавгазим сайлига чиқаман
деб Қорадарёга ўзини ташламоқчи бўлди. Бироқ инсон
юраги метин эканми ё терсиданми, олти ой деганда ёни-
да шол бўлиб қолган отасини ўйлай бошлади, ҳали майда
иноғаларига куйинди. Филҳол, бу бевафо дунёга, бу даҳ-
ри дунга қарши қилгани нима бўлди – кўзларини оқизиб
йиғлади Ойхон.

* * *

Яна бир ҳодиса рўй бердики, Ойпошшанинг шамчироқ
нуридек беқарорликда тикланган даммини қайта ичига ту-
шуриб юборди.

Ойхон пошша ўзининг кичик кундоши Зубайда пош-
ша билан апоқ-чапоқ эди. Иккаласининг хожалар авло-
дидан бўлишию тўнғич кундош зуғуми остида яшаши
бирлаштирдими буларни, баҳарҳол, икки хўжақиз бир-

бирларининг эшигида соатлаб вақтларини ўтказар, катта кундошларининг дабдабали мушоираларию дағдағи тўла зиёфатларини кесатиқ аралаш мазах қилишар, ўзлари бирлашиб ҳажвиялар тўқишарди. Рост, Ойхон Зубайда пошшага ҳеч қачон Сайид Қосим ҳақида оғиз очмаган, ўз сирини ўз юрагига кўмган эди. Бу роз истисно, Зубайда ҳар бир бошқа нарсада Ойхоннинг маҳрами эди.

Жонидан тўйган кунларидан бири Ойхон пошша кечаси Зубайданинг ясадоқ эшигига кириб боради деса, Мадалихон бу ўғай онасининг уйида ҳам илгари Ойхонга қилган қилиғларини қилипти. Зубайда эса қўрққаниданми ё ўзини йўқотганиданми, бу қилиқларга, бу ваҳший шаҳватга гинг демайди. Бостириб киради деса – юраги бетламади Ойхоннинг, орқага қайтади деса – оёғи фалаж бўлиб қолди унинг. Ўз кундошининг Мадали модазан тарафидан зўрланганига беҳосдан шўҳид бўлди ўшанда Ойхон.

Кейинчалик Зубайданинг кўнглини ёрмоқчи бўлди у. Лекин даҳшатиданми, анча пайтгача Зубайда ёрилмади-ёзғирмади, қарахт бўлиб юрди. Бир куни эса кечаси Ойхон пошша эшигини қоқиб кириб келди-да, хўжақиз кўнглидаги тўпланган зардобларини йиғлаб-йиғлаб кундоши олдида тўкди. Жазавада модазан бу муртадни дуои бадлар билан қарғаб турган бир пайт буларнинг устига маст-аласт Мадали мода кириб келди-да, «Сир очадиган ҳали сенми?» – дея чилвирсоч Зубайдани Ойхон пошша кўзи ўнгида чопиб ташлади...

Яна оғриб қолди Ойхон пошша у машъум ҳодисадан кейин. Яна бир ой қимирламай энди тўнғич кундоши Моҳларойим эшигида ётди. Моҳларойим ўзи боқди уни, ўзи шифосини қилди ва қайта ҳаётга сақлаб қолди. Бир ўлмаган, кошки, ўлсайди бу сафар, маҳри отасию ука-сингилларига қолармиди...

Бу кез ҳам боз тузалиб оёққа тургач ўз эшигига қайтгани йўқ, зукко Моҳларойим заҳил кундошининг қўрқувларини сездими, ўз уйидан хона ажратди. Гулсумнинг ёнига янги чўриларини қўшди. Ойхон пошшанинг эшиги тамбаланди, қамалди. Зубайданинг эшиги ҳам ёпиладими деб туришганида маймунқўл Мадалихон бир шайтоний ишга

қўл урдик, унинг таърифи тоғут ишларидан энг жир-
канчлиси деб халққа таралди.

Амир Умархоннинг Баҳодир хожа деган дастурхончи-
си бор эди, унинг хотини Мадалихонни сут бериб боққан
онаси эди. Мадалихон дастурхончининг болалари билан
кўкалдош бўлиб, дастурхончи Баҳодир хожани ҳам шу са-
баб ота деб атарди. Кўкалдошнинг хотини ҳусну жамолда
тенгсиз аёл эди. Мадалихон диёнат у инсоф деган нарс-
аларни бир тарафга йиғиштириб, эмизган онасига шаҳват
қўлини чўзган ва пинҳонан ўз ниятини анчадан бери ҳо-
сил қилиб юрган экан.

Баҳодир хожа бу сирдан воқиф ўлгач молу мулк ои-
лаю авлодидан воз кечиб, одамлар орасида бош кўтариб
юришдан ор-номус қилиб, этагини қоққанча, Бухоро томон
кешибди. Баҳодир хожа кетиши билан Мадалихон марҳум
Зубайда пошшанинг эшигига ана ўша сутини эмган она-
сини хотин қилиб туширди...

Бу қилиқлари ҳам етмагандек, ҳарамга икки фоҳиша
– Хушҳол додхоҳу Бибинор ошулани ёллаб, булар қўлига
Фарғона мамлакати устидан тўла инон-ихтиёр бериб қўй-
ди. Булар истаган мўминнинг уйига кириб боришар ва
иффат пардаси ортида ўтирган бокира қизларни – агарки
суқатой кўзларига ёққан бўлса – саройга олиб кетар, ёқ-
маса – олиб кетамиз дея дағдаға қилиб, мусулмонлардан
тўлов-гаров ундирар эдилар. Сал вақт ичида бу икки но-
пок таррор шу қадар бойиб кетишдики, улардаги ким-
тутим, ҳашамат-дастгоҳ, обрў-эътибор Қўқон аморотининг
бирор бекида йўқ эди.

Буларнинг барини кўрган Ойхон пошша илон инига
тушиб қолган қуёндек пусганча ўз вақти-соатини беҳол-
бемажол кутиб ўтирарди...

Бир куни Моҳларойим эри Амир Умархонни эслаб,
унинг муборак хотирасига ҳаққат мушоира ўтказадиган
бўлди. Бу мушоирага сарой атрофидаги неки шоир бор
бўлса чақирилди, ҳаттоки Бухородан яширинча йўллар
орқали Амир Умархонга ҳамроз бўлган Мавлоно Жунай-
дулло Ҳозиқ даъват этилди. Кун келгач бутун сарой аҳли
давр малик ул-каломини кўргани Моҳларойим безатган-
тусатган толорга ошиқди. Ойхон пошша ҳам катта кун-

дошининг кўнгли дея одмироқ кийинганча чиқиб борди.
Ана дабдабаю ана шукуҳ!

Моҳларойимнинг киритган янги услуби бироз номаш-
руъ кўринса-да, зиёфатчилар дастархон атрофида тиз
чўкиб ўтириш ўрнига турфа хил емаклар ўртага алоҳи-
да-алоҳида, жимжимадор оёқли мизларга қўйилиб, шои-
ру фузало истаганича миздан мизга ўтиб, хоҳ қовурилган
бедана, хоҳ бир ямсоқли тандир сомса, хоҳ митти мантича-
лару бир тишламли каватоклардан олишарди. Орада эса
соқию дастурхончи қизлар юриб, шаръий мусалласу май-
лардан Эрондан келтирилган биллур финжонларга қуяр,
ўтирган аҳл фақат муғаннийлару машшоқлар бўлиб, бу-
ларнинг нағмалари кўнгилнинг энг нозик пардаларини
қитиқларди. Кейин Мавлоно Ҳозик ул зиёфатни улуғлаб
мушоира даврасини очиб берди:

Даме сад хон ба чандин ранг чиданд,
Зи ақсоми таоми алвон кашиданд.
Зиёд, аз ончи меояд ба хотир
Зи анвои такаллуф буд ҳозир.
Чу сери жўш зад аз сеги рағбат
Нахўрдан гашт марғуби табиат.
Чу пур бар чарбу ширин нил афтод,
Табиатро ба турши майл афтод.

(Ёйишди юз хил рангли дастурхон,
Алвон таомлар тортилди шу он.
Тахайюлдин зиёдроқ тўлди хотир,
Анвои такаллуфлар бўлди ҳозир.
Рағбат қозонидан тўқлик жўш урди.
Табиат гаштини хоҳламай турди.
Ёғлигу ширинлик бўлди истеъмол,
Табиат билдирди туршироққа майл...)

Ойхон пошша чиндан ҳам туршироқ ё аччиқроқ бир
нарсага майл туйдими, бу кўнгил оздирувчи ясамаликдан
қочиб ўз хонасига қайтди. Базм жўшиб, мутрибларнинг
нағмаю хиргойилари бу ерга ҳам эшитилар, Ойхон қиди-
риб-қидириб бир коса қатиқ топди-да, уни мириқиб-мири-
қиб ичиб олди.

Барча канизлар толорда хизматда, Моҳларойим эшигида ёлғиз қолган Ойхон ўйларига толиб ўтирар экан, қўқисдан панжарага шарпа тушди, Ойхон пошшанинг жонсарақ юраги шиф этди.

– Гулсум, – деб чақирди у қўрқинчини овозига буркаб.

Эшик ғийқиллаб очилди-да, шарпа ўрнига таниш ва мудҳиш овоз:

Панжара ичига кирган хон нигорим ўзлари,

Кечаси майлар ичиб, кундуз хуморим тўғруси... –

деб маст Мадалихон кириб келди.

– Бу байтни сизга тўқидим, жоним. Яхши чиқибдими? – деб Мадали ўз ўғай онасига яқинлаша бошлади. Ойхон бақирмоқчи бўлди, қаршилиқ кўрсатмоқчи бўлди, бироқ модазаннинг отаси Умархонни дарранда, йиртқич деб билган эса, ялғарс Мадали разил кафтордек унга ташланди-да, уриб, янчиб, депсаб, топтаб, емириб, кемириб хорлади, зўрлади...

Ойхоннинг доди ҳалқумига тикилиб, ўлимтик ҳолда ётар экан, бу лаин махлуқ:

Отангни оти Ғози, сан ғозийи иймонсен, –

деганича қайта мушоирага чиқиб кетди.

* * *

Абдулла ич-ичидан келган титроқни енгил учун Рафаил тўғрисида ўйларини узди-да, профессор Засипкин ёнига ўтди. Профессор ўз хаёлларига чўмган, Абулланинг яқинлашишини кўриб: «Бир дақиқа», – дегандек ишора қилди. Бир зум ўтар-ўтмас у Абдуллага боқди-да: «Миямни банд тутиш учун ўзим билан ўзим шахмат ўйнаётган эдим», – деди. «Бунақасиям бор эканми?» – деб ўзича ҳайрон бўлган эди Абдулла, юзида бу савол акс эттими, профессор гўё жавоб бергандек: «Сизга ҳам тавсия этаман, мияга машғ», – деди.

– Мен сиздан сўрамоқчи бўлганим, руслар чиндан ҳам полковник Штоддартни қутқаришга ҳаракат қилишганими? – деб мақсадга кўчди Абдулла.

– Менинг билганларим бу хусусда узۇқ-юлуқ, – деб бошлади ўз ўзбекчасида профессор Засипкин.

Абдулла яна унга русча мурожат этиб:

– Нима билсангиз, бари мен учун муҳим, – деди.

– Билишимча, – русчага ўтди профессор, – 1840-инчи йили Бухородан Санкт-Петербургда Муқимбек деган элчи юборилади. Санкт-Петербургда учор Александр иккинчи томонидан қабул қилинади ва унинг қўлига чорнинг Бухоро амирига ёзган ёрлиғи топширилади. У ёрлиқда Русия билан Бухоро амирлиги орасидаги муносабатлар олқишланиб, Русия подшоси Бухорога ўзининг элчиси подполковник Бутеновни юборишни маълум қилади. Бутеновга қўшиб эса, амир илтимосига биноан, маъдан ишлари бўйича бир мутахассисни ҳам жўнатишади.

Бу ёрлиққа қўшимча тарзда Русия вице-канцлери ҳам Бухоро амирлиги вазирига кенгроқ мактуб ёзиб, унда чор Александр иккинчининг ёрлиғидаги бандларни такрорлагач қайта Бутеновга меҳрибонлик кўрсатишни ҳамда истаган пайтида ўз юртига, Муқимбек қайтганидек, қайтиш имконини яратиб беришни сўрайди.

Худди шу хатда полковник Штоддарт ҳам «Стадерт» шаклида тилга олинган. Вице-канцлер бундай деб ёзади:

«Маълум бўлишича, амир ҳазратлари бу ерга келган элчи билан биргаликда қўлингизда бўлган инглиз Стадертни ҳам юбормоқчи бўлган, бироқ хиваликлар ҳужумидан ҳайиқиб бу ниятдан тийилган. Русия билан Британия орасидаги умумий келишувга биноан англашилган ният биз учун жуда қимматлидур.

Аввалги хавотир энди ўртадан кўтарилгани туфайли амир ҳазратларининг ул ниятлари амалга ошади деган умиддамиз. Мазкур инглизни бу ерга етказиш учун энг ўнғай йўл уни карвон билан Оренбургга жўнатишдир. У ерда мардонавор харбий ҳоким керакли чоралар кўра биларди».

Мен бу сўзларни ёддан билмасам-да, маъноси шундай бўлган.

Абдулла Муборақнинг гаплари рост эканлигига иқрор бўларкан, профессор Засипкин лекциянамо ҳикоясини шу ерда узиб Абдулланинг қўлоғига энгашди-да, тирсагига нуқиб, яна ўзининг ажиб китобий ўзбекчасида:

— Нега сиз сўрамайсиз қизиқтирган сизни саволларни Косоний домладан? У ажойиб-ажойиб тарихчи! — дея боя қўш супургида супиришу уларни тик қўйиш устидан ижирғанган кишига ишора этди.

— Албатта, албатта, — деб ўз сулукатида уни ишонтиргандек бўлди Абдулла, кейин тутинди, — мен уларни танитайман-да...

— Юринг, мен сизни тавсия этаман унга.

Профессор чуст дўппи кийган бароқ қошли, семиз бурун, хўмрайганроқ отахон олдига ўтиб борди-да:

— Домла Косоний, ижозат беринг, тавсия этай сизга ёзувчи ўртоқ Қодирийни, — деди.

Ўз ўйлари билан банд пажмурда юз домла қалин қошлари остидан Абдуллага бир назар ташлади-да, қулоғи оғирроқ одамдек Абдулланинг ўзидан:

— Отингиз нийма? — деб сўради.

— Қодирий... Абдулла Қодирий, — қисиниброқ ўзини таништирди Абдулла.

— Ёзувчи Қодириймисиз? Эшитғондим, — деб қўя қолди беҳаяжон овозда Косоний домла. — Мен янгиларни ўқитайман-та, ўқиганим эскича, — деб тушунтирди у.

Гапга яна профессор Засипкин аралашди:

— Ўртоқ Қодирий ёзаяпти китоб воқеалар ҳақида XIX асрнинг Муҳаммад Алихон, Насруллоҳхонлар тўғрисида. Мен ўйладимки, сиз бўласиз яхши ҳамсуҳбат... Сиз гаплашинг, мен шахматимни битирай, — дея ўрнига қайтди.

— Хўқанд хонлиғи Бухоро амирлиги денг. Абдуллоҳ Амирий лашкарнинг «Тарихи Сиғорий»и бор, «Баёни таворихи хавоқини шаҳри Хўқанд» деган китоб бор, бияғда «Девони Ғозий», Ҳакимхон тўранинг «Мунтахаб ат-таворих» — ажойиб манбалар, Ниёз Муҳаммад Хўқанди «Тарихи Шоҳрухия»ни ёзғон, бу китобнинг тошбосмаси Қозонда чиққон, Тожирнинг «Ғаройиби сипоҳ» дейдигон асари, Абдулкарим Намангонийнинг «Умарнома»си, Абу Убайдулла Муҳаммаднинг «Хулосат ул-аҳвол» тазкираси, Имомали Қундузийнинг «Тарихи манзума», Исҳоқхон Ибротнинг «Тарихи Фарғона».

Домла Косоний сидирғасига китоб кетидан китоб, манба кетидан манба келтирардики, Абдулланинг боши бе-

хосдан айланиб кетди. Домла буни сизди, чамаси, бир зумга тиниб, Абдуллага ўткир кўзларини қадади-да:

– Хулласи калом, китоб кўп, умр оз, – деб хулосалади.

– Муборак айтган ҳикояларни эшитган бўлсангиз керак? – ўсмоқлади Абдулла.

– Қаттиграқ гапиринг, қўлағим оғир, – деди домла ва Абдулла томон бошини эгди.

– Муборак айтган ҳикояларни эшитдингизми? – бир поғона кўтарди овозини Абдулла.

– Йўқ, нима экан? – деб қизиқсинди домла.

– Йўқ, шунчаки, – деб қўя қолди Абдулла ва савол тарзида: – Амир Насруллоҳ саройига инглизлар келишган экан, – деб бошлаганди, домла Косоний дарров:

– Зағчақўз инглизларингиз нафақат Амир Насруллоҳ баҳодурхон, балки Хўқандга Мадалихон мода олдиға ҳам, Хивага Муҳаммад Раҳимхон ҳузурига ҳам келишғон. Нафақат инглизлар, яламсиқ русларингиз ҳам ўша замон серкатнов бўлиб қолишғон, – деди.

– Руслар инглиз элчиси Штоддартни Бухородан қутқармоқчи бўлишган эканми? – деб савол доирасини торайтирди Абдулла.

– Элчи дейилса-да, аслида, у жўнакай жосус бўлган. Насруллоҳхон унинг суханчинлигини тез англаб олғон. Бир-икки ров чоғга ташлағон, зиндонбанд қилғон. Руслар Бутенев деган элчиларини юбориб бу нораво полковнигингизни қутқариб олмоқчи бўлишғон. Ўша ҳолатда амир инглизингизга кўп меҳрибонликлар кўрсатиб, ундан торож этилган мол-бисотини қайтариб берғон. У пайт Амир Насруллоҳ Хўқандга юриш аздада бўлғон, бунинг ўзи башқа ҳикоя. Ўша вақт полковнигингиз Ўрусия элчихонасида яшағон. Дуруст, амирнинг вазири уни ўз қарамоғига олмоқчи бўлғон, бироқ Штоддартингиз: «Илло-билло, мени вазир қўлига топширмангиз, у мени ўлдиради», – деб русларга ялинғон. Шунда бир субҳи содиқ руслар инглизингизни ўз таржимонлари билан вазир саройига юборишқон. Ўрислар таржимонингизга «инглиз-сиз қайтмайсан» деган шарт қўйишғон. Вазир инглизингизни олиб қолай деса, чақчайган таржимонингиз ўзини инглиз қўлига боғлаб: «Йўқ, усиз кетмайман!» – деб ту-

риб олғон. Хоҳ-нохоҳ вазир маташмасдан буларингизни қўйиб юборғон...

Домла Косоний эса-да, негадир лаҳжаси кўпроқ Андижонийга тортар, Абдулла: «Кўпрак Анжанда таҳсил олғондур-та», – деб ўзича ўйлаб қўйди. Домла-чи, мухтасар ҳикоясини битириб Абдуллага: «Саволларингиз борми?» – дегандек зингил солди-да, кейин:

– Чоғимда, аср пайти тушиб қолди. Асримни ўқиб олай, – дедию Абдулладан сўради: – Тақводан бормисиз ё янги-ларданмисиз?

– Алҳамдулиллоҳ! – деган эди Абдулла, домла бир кўзини муғомбирона қисиб қўйди-да: – Жамоада ўқисоқ бўлмас-у, жамоада ўқиғондек ёндама ўқиб олайлик, Худо ўзи кечиргувчи, – деди ва ёнига имлади. Абдулла домланинг берисига тиз чўкди.

* * *

Ўзбекчиликда шундай нарса борки, ўзбекнинг олд ёзувчиси бўлсанг-да, сени танимаган ё таниса-да, хемирига илмаган одам албатта топилади. Топилганда ҳам, майли, сен ўзинг унга топина бошлайсан. Абдулла ҳам худди шундай аҳволда эди. Ўзи қирқдан ошиб қуюлиб қолган эса-да, домла Косоний олдида ўзини ёш бола, шогирд, талаба, бир сўз билан айтганда, ғураша ҳис этарди. Бу ҳиснинг кучидан эса намоз битгач ҳам нима сўрашини билмасдан, талмовсираброқ ўтирарди.

Домла Косоний намоздан кейинги қисқа зикрини ҳам тугатди-да, Абдуллага қараб:

– Тақаббул Оллоҳ! – деб қўйди.

– Қабул бўлсин! – деб тилакдошлик қилди Абдулла.

– Тақсир, бу ерда қайси гуноҳлари учун? – деб қизиқсинди домла.

– Қайдам. Ҳануз айтишгани йўқ. Ёзувчилигим учун бўлса керак-да, – деб елкасини қисиб қўйди у. – Ўзларичи? – деб жавобан сўради Абдулла.

– Болаларга ҳужра очиб, эскичадан дарс берардим, – деди домла. – Мактабларда эскичани ўқитишмаса... Тилу тарихимиз зойил бўладию...

– Тилу маданият хўб-хўб-а, бироқ тарихимизнинг баъзи бир қисмларини пича унутганимиз ҳам тузукроқ бўлармиди, – деб истар-истамас баҳсга чўмаётганини тушунди Абдулла.

– Сизам янгилардан, жадидлардан ўхшайсиз. Бу ерда Питрат дегани сиздан олдинрағ ўтирғонди, у билан ҳам шу хусусда баҳслашавериб овоз пардаларимизни йўқотдик. Нуқул «Фаранги билан бухоролик мунозараси» дигон китобини пеш қиловлади. Шоён, олим одам экан-у, сал те-зоброқ, чакказарб экан. Келинг, қўйинг, тузук мусулмон одам кўринасиз, сиз билан ҳам ёқа узишмайлик.

– Майлингиз, – деб уф тортгандек бўлди Абдулла. Чиндан ҳам, «Баҳсда ҳақиқат туғилади» деган ақидага тескари, тортишувлардан фақат бош оғриғию пинҳоний хусматдан бошқа нарсa туғилмаслигини Абдулла Ёзувчилар Иттифоқида яхшилаб ўрганиб олган эди.

– Яхшиси, анаши тарихдан сўзлашайлиқ, – деб таклиф этди домла Косоний.

– Профессор Засипкинга қараб мени шатранж ўйини тарихи қизиқтириб қолди, – деб гапини осонроқ мавзуга буришга шошилди Абдулла. – Шатранж ўйини ҳақида бояги қўлёмаларда қизиқроқ ҳикоя учратган жойингиз борми?

Домла Косоний бир лаҳза ўйга чўмди-да:

– Ажойиб бир қисса бор. «Минг бир кеча»боп, – деди ва кўзларини чатиқ қошлари остига беркитиб, ўша қиссасини ҳикоя қила бошлади: – «Мунтахаб ат-таворих» муаллифи Сайид Муҳаммад Ҳакимхон Хўқандий сиз айтғон йиллари Хўқанд пошшоси Муҳаммад Алихон томонидан қувилади ва аввалига Ўрусияга, ундан кейин эса ҳажга сафар қилади. Унинг сафарномаси Синдбод баҳрий ҳикояларидан ўн чандон ортиқ қизиқроқ бўлса борки, лекин қолишмаслиғи аниқ. Қишда тунлар узоқ, истасангиз эслашармиз, аммо мақсудга қайтайлиқ.

Ул зоти покнинг ҳажлари қабул бўлиб, ҳожи мартаба-сида Мисрга қайтғач Қоҳирада «Паризодхона» деб аталмиш Қасри айнда сулс хатини ўргониб яшаб турғон эканлар. Бир кун Мовароуннаҳр каби муборақ жойдан келғон ул зотдан хабар топиб Миср подшоси Муҳаммадали ўз ҳу-

зурига чақиртирибди ва тўрт соат давомида азиз меҳмони билан чортанг суҳбат қурибди.

Миср саройида Ҳақимхон тўранинг Моҳир афанди дигон дўсти бор экан. Кунларнинг бирида ўша Моҳир афанди Ҳақимхон тўра олдиға хомушу паришон ҳолда келиб: «Бир бедаво дардға чалиндим, ноилож сизнинг ўнгингизға маслаҳат сўраб келдим», — дебди.

— Айт муродингни, санинг муродинг не эрса, манинг муродим ҳам шудир! — деб жавоб берибди Ҳақимхон.

— Муҳаммадали пошшонинг Ҳурлиқо дигон қадди мавзун қизи бор. Гузаллигини сўйлай десам — тил ожиз, латофатини айтай десам — сўз беҳуда, ақлини таърифлай десам — уринишим зое... Ана ўша Ҳурлиқони бадбашара, хунук бир дев суратидағи Дафтардор афанди дигон рўдапои махлуққа унаштириб қўйишгон. Подшоҳимиз Нил ёқасида бу қизига ер юзида тенги йўқ бир сарой қуриб бергон. Анаши саройда маликамиз тўрт юз ой юзли, анбар сочли канизлари билан яшамоқда. Бир кун мен ҳам у ердан подшоҳ ишлари билан ўтиб кетаётгон эдим, малика мени кўриб қолибди-да, ғайбдан ошиқ бўлибди. У хизматкорлари орқали менга хат ёзиб кўришмоқчи эканлигини билдиргон экан. Мен эса бу қалтис аҳволда нима қилишимни билмай қолдим, — дебди занғигон Моҳир афанди.

Ҳақимхон тўра ўйлаб-ўйлаб:

— Тузини егач унинг тузлиғига тупуриб бўлмайди. Жўясиз хомфикрларингдан қайт, жўра, — деб янибди, насихат қилибди.

Моҳир афанди «хўп» дигондек бўлибдию ўз уйига қайтибди. Бир неча кундан кейин Моҳир афандининг йўртоқи хизматкори Ҳақимхон тўранинг олдиға келиб:

— Хўжам сизни чақиртиряптилар, зудлик билан отланинг, — дебди.

Ҳақимхон тўра Моҳир афандининг саройиға кириб борса, у зил-замбил ўйға чўмиб ўтиргонмиш.

— Мен сизнинг маслаҳатингизга кўнувдим. Бироқ саркаш малика кўнмай, сўнғги кунларда еттита одамни олдимға жўнатибди, — деётғонида буларнинг устиға бир маккора кампир кириб келибди.

– Мени маликамиз олдингга юборди. Бу ким? – деб сўрабди у Моҳир афандидан Ҳакимхон тўрага кўрсатиб.

– Менинг азиз дўстим, биродарим. Ундан беркитадиғон сирым йўқ, – деб жавоб берибди Моҳир афанди.

Ул жавдирағон ялмоғиз айтибдики:

– Диғон сўзларингни маликамизга етқаздим. Лекин маликамиз: «Инсон ишқи ҳар қандай тузоққа илинаверадиғон қуш эмас, кўнгил эса тўғон билан тўсилаверадиғон тошқин суви эмас. Отам уни ўлдиради деб қўрқаётқон бўлса, билсинки, бутун олдимга келмаса, мен уни ўзим ўлдиришқа буюраман!» – деди. Бу оқшом маликамиз олдиға бормасанг, ҳолингга маймунлар йиғлайди, – деб бу жингак юзли жодугар шўриш кўтарибди.

Буларнинг иккиси ҳам шамгин ўйға толишибди. Ҳакимхон тўра шунда:

– Эрсирағон малика билан мурасаға бориш керак, – деб маслаҳат берибди. Буни эшитқон таррор ажуза чапак чалиб юборибди.

– Унда бир шарт билан бораман, менга қўшилиб сиз ҳам борасиз, – дебди Моҳир афанди Ҳакимхон тўрага, у қанча бош тортмасин, Моҳир афанди ўз шартидан қайтмабди.

Шомдан уч соат ўтғонда маккор кампир буларни малика саройи олдидаги ўз уйига олиб борибди-да, «Ҳозир посбону дарвозабонлар уйғоқ, базмга кириб қўшилишингни ҳеч имкони йўқ», – дебдию бир сандиқни очиб, Моҳир афандиға: «Сандиққа кир!» – деб буюрибди. Моҳир афанди титраб-қалтираб сандиқ ичига кирғоч, ул ажузаи айёр сандиқни қулфлабди-да, саройдан тўрт хизматкорни чақиртириб:

– Маликаға Фарангистондан янги газлама келғон, шуни ҳозир кўрмоқчи, – деб сандиқни уларға кўтартириб, – мана буниси эса тужжори, – дея Ҳакимхон тўрани ҳам бошлағонича бари ёппасига саройға кириб кетишибди.

Сарой ростдан ҳам дунёда тенги йўқ экан: мармар шерлару тимсоҳларнинг оғизларидан отилғон фавворалар, кўм-кўк ҳовузлар, хоро деворлару зинапоялар... Малика ўтирғон хона кўшкнинг тожидек сўзу таъбирдан ортиқ, ташбеҳу муболағалардан зиёд экан. Бу хонани ой чеҳра-

си билан ёлқинлагон фараҳбахш малика ёнида эса порлоқ юлдузлардек қирқ ниҳоятта гўзал канизаклар тураётирмиш.

Малика олдида сандиқ очилибдию унинг орзиқиб кутгон йигити сандиқ ичидан сакраб чиқибди. Малика уни қучибди, сўнг шоҳона тахтининг ўнгига, заррин курсига ўтқазибди. Ҳақимхон тўрага эса уч газ пастроқда ер кўрса-тибди. Малика Моҳир афандини гапга солибди.

Лекин кўп ўтмай Ҳақимхон тўра сезибдики, малика ул йигит билан бўлгон суҳбатдан қониқмаётир, йигитнинг сувратини ёқтирса ҳам, сийрати унга мос келмаётир. Шунда малика созандаю хонандаю раққосаларни ўртага чиқориб, базмга йўл очибди. Ана базммисан-базм барпо этилибди, бундай базмларнию зиёфатни Ҳақимхон тўра Ҳўқанд саройида ҳам кўрмагон экан. Мусиқалар тугаб, анвои таомлар ейилгоч малика Ҳақимхон тўрага қараб ўйноқи овозда:

– Энди тужжордан эштайлик. Қайси ошёндан парвоз қилиб келибди? – деб сўрабди.

Мавриди келгоч Ҳақимхон тўра ўзининг келиб чиқ-шинию Синдбод баҳрий саргузаштларидан ҳам қизиқроқ саргузаштларини эринмай, гапларини шокилалаб-шоки-лалаб сўзлаб берибди.

Бу ҳикояларга лаззатланиб қулоқ солгон малика сўн-гида:

– Шаҳризод самарқандлик бўлгон, сен ҳам ўша юрт-нинг булбули гўёси экансан, – деб Ҳақимхон тўрани хиёл мақтабди.

Бундан сўнг малика:

– Сен шатранжу нард ўйинларини биласанми? – деб сўраб қолибди.

Ҳақимхон тўра:

– Ҳа, биламан, бу ўйинларда анча шудлиман, – дебди. У чиндан ҳам «Нафоис ал-фунун» китобидан шатранж ўйинининг бир қанча тур ва усулларини ўрганиб олгон экан. Филҳол маликанинг энг суюкли канизи бўлиб, бу каниз шатранжда ҳеч қачон ҳеч кимга ютқазмагон экан. «Аввалан мана шу канизагим билан ўйнайсан!» – деб бую-рибди малика.

Икки қўл ўйнашибди, иккала гал ҳам Ҳакимхон тўра канизакни мот қилибди. Учинчи ўйинда канизак уч дафъа эгри юрибди, бироқ барибир мот қолибди. Ўшанда Ҳакимхон тўра мана бу байтни айтган экан:

Фарзин зи кажрави шуда ба шоҳ ҳамнишин,
Бечора руҳ зи рости андар канора ҳаст.

Фарзин эгрилигидан шоҳга бўлди ҳамнишин,
Бечора рух тўғрилигидан канорда қолди...

– Охири нима бўлган экан бу қиссанинг? – деб орзиқди Абдулла.

Домла Косоний биров жимиб турди-да:

– Тўқиманинг охири нима бўларди – чодирхаёл... Гуёки буларнинг сири подшоҳқа очилиб қолиб, Моҳир афанди чоповулдан Судонга, Ҳакимхон тўра эса Туркистонга қочишгониш...

– Бу ҳикояга ишонмадингизми? – деб тўқимага оғринсингандек сўради Абдулла.

– Бу китобнинг башқа жойида шунга ўхшаган ҳодиса Ҳакимхон тўраю рус губернаторининг хотини орасида ҳам юз беради. Ўзбекларингиз ўзи лопчироқ халқ, – деб қўл силтади домла (Абдулланинг хаёли «лоп» этди буни-си нима сўз экан деб, кейин билса, чол «лофчироқ» деган экан). – Чоғимда, намозгар Ҳакимхоннинг ўлда-жўлда ўтруклари билан ўтиб бўлди. Келинг, яхшиси, шомни ҳам ўқиб олайлиқ. Қишда кун калтаи кўтоҳ бўлади, қуёш ҳам ботиб бўлгандир.

Улар боягидек биргалашиб яширинча шомни ўқиб олишди-да, Абдулла ношод ўзбекларни бир чекага қўйиб, сиғинди инглизлардан суриштириб боқди.

– Боя: «Инглизлар нафақат Бухорога жосус юборган», – деб айтдингиз. Хиваю Хўқандга кимлар келишган?

– Хивага капитон Аббот ё ўзини мусулмончасига Обид деб атаган бир найнов жосус юборилган. Огаҳию Мунислар бу ҳақда ёзишқон. Обид милодий ҳисобингиз бўйича 1840-инчи йили Муҳаммад Раҳимхон ҳузурига элчисифат

кириб боради. У, айниқса, вазир билан учрашувлар чоғида, мунофиқ Русиядан фарқли ўлароқ, якрўя Британия мусулмонларга хайрихоҳ эканлигини кўрсатишга ҳаракат қилади. «Қаранг, Русия Туркияю Эронлар билан урушди, энди чор сизларга зуғум қилиши мумкин», — деб Хива хонини қўрқитади.

Муҳаммад Раҳимхон бу рўйи натаннинг гапиға қулоқ солиб, Амир Насруллоҳхонға: «Полковник Штоддартни озод қилинг», — деб мактуб ёзади. Бироқ Муҳаммад Раҳимхон капитан Абботнинг: «Агарда Штоддартни озод этишмаса, биз ўрдумизни Афғонистондан Бухороға юборишқа кучимиз етади», — дигон тутал дағдағаларидан эмас, руслардан кўпроқ хавотирда бўлиб: «Агарда Штоддартга мадад берсам, руслар билан алоқаларимни тузатиб оламан», — деб ўйлагон. У Бухороға элчи юборади. Бироқ Амир Насруллоҳдан: «Хиванинг Штоддартга кўрсатадигон мулозамату мурувватларини ортиғи билан биз ҳам кўрсатаётирмиз. Ул бизнинг муҳтарам меҳмонимиздур», — дигон маънода жавоб келади.

Капитан Абботдан кейин Хиваға лейтенонт Шекспир дигони ҳам келади. Бунинг ҳам лақаби, ҳойнаҳой, Шайх Сафир ё Шайх Пир бўлгондир, — деб мийиғида кулиб, фирмайлади домла Косоний.

— Ундан ҳам из қолганми? — деб мароқланди Абдулла.

— Йўқса-чи. Одам яшайдики, асорат қолдирмасдан иложи йўқтур, — деди домла тантанаворми, кесатиқроқ оҳангда ва давом этди: — У ҳам хивалиқларни аврайди. Бухороға Ғози Мулла Муҳаммад Ҳусайн дигон одамни обормоқчи бўлади. Лекин буларнинг бари ҳаён бермайди. Шунда инглизлар ўзларининг Хонали ё, аслида, Конолли дигон жосусини Хўқанд орқали Бухороға юборишмоққа қарор қилишди...

Ҳикоянинг энг қизиқ жойида эшиклар яна шарақшуруқ очилдию кечки овқат жарланди.

Кечки овқат битиши биланоқ яна терговга чақиришлар бошланди. Тағин Абдулла ўз оти янграшини кутди, бироқ профессор Засипкин чақирилди, домла Косоний ча-

қирилди, Абдулла танимаган бошқалар чақирилди, унинг отини ҳеч ким атагани йўқ. Абдулла узۇқ-ютуқ бир нарсаларни ўйлаб ўтирди. Бир қумлоқлик Суннатни эслади, «Эртага келиб қолармикан?» — деган умидга борди, кейин пайдар-пай бу ерда бўлиб ўтган суҳбатларни хотирасида янгилаб олди. Ниҳоят, қиссаси ҳақида хаёл сура бошлади. «Катта ўйин»у шпионларнинг саргузаштларини романига қай тарзда ва қанчалик киритишини чамалаб боқди. «Керамикан ўзи?» — деган ўйга ҳам борди. Сўнг: «Майли, кейинчалик бир тўхтамга келарман», — дея яна Ойхон пошшасига қайтди.

Ойхон пошша бир зўрланди, икки пайҳонланди. Орада ишсиз қолгану чиндан ҳам турган-битгани Нолага айланиб бўлган отасидан Эски Новқатда шаҳид Сайид Қосимнинг йил оши бўлганини эшитди. Кейин иликузди баҳорга чиқар экан, ҳомиладорлигини англади. Йиғлай деса — кўзида ёши қолмаган, ўзини ўлдирай деса — аллақачон тирик мурдага айланган, қочай деса — оғир оёғи кишанланган, ичкиликка ружу қўйди ўшанда Ойхон пошша. «Бошим қоронғи» — деб бўза ичди, «Ғазал ичидаман», — деб чоғир сипқорди, қолган пайт эса миясини бемаъни бир нарсага чалғитиш учун Гулсум канизағи билан соатлаб шатранжда доналар суриб ўтирди.

Моҳларойим ўз кундошининг жангу жадалсиз тан берганини кўриб ҳайрон қолди. Хонпошшани тўлақон ҳаётга қайтаришга чўх уринди, тамтароқ зиёфатлар уюштирди, шукуҳли мушоиралар тузди, бодабдаба базмлар барпо қилди — ҳеч ёрдам бергани йўқ.

Муҳаммадалихон Ойхон пошшанинг ҳомиладорлигидан хабар топгачоқ уни ўз никоҳига олишга шошилди. У ўзига содиқ уламони чақириб, никоҳ фатвоси ҳақидаги гапни ўртага ташлади. Лекин ҳатто бу миждову мертик муллалар орасида журъатлироғи топилиб:

— Ҳазратим, шариятда бу иш аниқ кўрсатилган. Агарда ўғай онангизни ўз никоҳингизга оладиган бўлсангиз, тўртала мазҳаб наздида ҳам сиз кофир бўласиз. Яхшиси, сиз илгариги одатингиз бўйича бу аёл билан яширинча зино қилиб юраверганингиз маъқул. Ҳаттоки сир очилиб,

сизни зинода айблашса, бу кофирлик айбидан дурустроқдир, — дебди.

Бироқ унга бошқа мулла зид келибди:

— Кўпгина уламолар зинони ҳам кофирликка тенг қўришган. Бошқа тарафдан, хоҳ кичик, хоҳ катта гуноҳ аниқ далил билан исбот этилган экан, уни ҳалол санаш куфрдир!

Мадалихон қараса, уламою ислом йўли билан ўз ниятига эришиш амри маҳол. Шунда у:

— Мен сенларни ишимга чора топиш учун чақирдим. Менга муллачилик қилиб бошимни қотириш учун эмас! Каллами бу ё қуруқ салла! — деб муллаларни олдига солиб, қувибди.

Ўша куни ўз отасидек аччиғида қиморхонага борган экан, у ерда Қора маҳрам исмли қиморбозу банги улфати амирни танг аҳволда кўриб:

— Тақсир, тинчликми ўзи, қовоғингиздан қор тугул, дўл ёғяпти, — деб сўраган экан, Мадалихон ўз сирини ул тоғут-сифатга очибди.

— Ҳа, шунга ҳам ота гўри — қозихонами, — дебди ул шайтон. — Бу моча уламоингиздан ўргилдим. Ахир она бачадонида ётганимизда жинсиз эмасдик-ку. Туғилганда закаримиз албатта онамизнинг фаржига тегади. Хўш, нега у пайт тегиш жоиз-у, кейин ножоиз бўлиб қоларкан? Фарқи фақат у пайт сабий бўлганмизу энди балоғатга етканимизми?!

Бу бединнинг имонсиз гаплари Мадалихоннинг қулоғига мойдек ёқибди.

— Балли! Зўр сўзларни айтдинг, ҳалигача таъбимга бу қадар ёқадиган сўзни ҳеч ким айтмаган эди, — деб унга шу ернинг ўзидаёқ эғнидаги зарбоф тўнни ечиб берибди.

Бирор кундан кейин Мадалихон ўз ҳузурига янгидан тайинланган шайхулислому қозикалону муфтий-аъламларни чақириб, уларга никоҳ хусусида маслаҳат солибди. Оғизлари энди ошга етган янги уламолар ўз валинеъматлари бўлган Мадалихонга содиқ бўлиб, «Ба назди мужтоҳидини киром асли эътибор ақди шаръийдир»дан бошлаган янги фатво чиқариб, «бинни муфтийи аълам марҳум», «бинни Хўқандий марҳум», «бинни мударрис

марҳум» деган муҳри баҳайбатлари билан қалаштириб беришибди.

Рост, мардумнинг айтишича, ўшанда Ҳазрати Калон Соҳибзода деган шайх бир куни дарғазаб ҳолатда хон саройига от устида кириб келибди-да, от устидан тушмасдан тахт ўнгига бориб, Мадалихонга:

– Ту сак шуди, модарзан! – Сен ит бўлдинг, модарзан! – дебди.

Шунда сарой аъёнлари Мадалихон: «Жаллод!» – деб ҳайқиради дейишса, писмиқ Мадали мулойимгина:

– Тақсирим, бул итнинг тупроғидан чиқиб кетсинлар! – дебди.

Шундай қилиб, Мадалихон муродига етиши қаторида эл орасида Мадали мода ё Мадали модазан – ўз онасига ўйланган Мадали лақабини олибди...

Каптарбози

Мадалихон мода каптар учирини ўйинини ўзига касб қилиб олди. Маълум бўлишича, бу ўйин эскидан Фарғона хоқонлари орасида тарқалган эди. Бобуршоҳ «Бобурнома»да ўз падари бузруквори Умаршайх мирзонинг ўлими ҳақида ёзarkan, бундай дейди: «Бу аснода ғарийб воқиъа даст берди, мазкур бўлуб эрдиким, Аҳси қўргони баланд жар устида воқиъ бўлибдур, иморатлар жар ёқасида эди. Ушбу тарихда душанба куни, рамазон ойининг тўртида Умаршайх мирзо жардин кабутар ва кабутархона била учуб шунқор бўлди. Ўттуз тўққуз ёшар эди».

Рўдапоқул Мадалихон мода ҳам қай бир вилоятда – Қашғарми, Бухорою Шаҳрисабзда яхши каптар бўлса, йиғдириб, уларни учирини билан овора бўлди. Бу ўйинга шу қадар берилган эдики, давлат ишларини Ҳаққули девонбегига топшириб қўйиб, назар ногиронликда каптархонасини чиннидан ясатиб, михларини кумушдану ҳар бир уясини кошиндан қилдириш ила машғул бўлди.

У, айниқса, бири оқ, иккинчиси қора путипат икки ўйноқи каптарини севарди. Бошқа каптарларига кунига қирқ ман вазнда дон берилса, буларини у ўзи кунора чақилган писта, кунора янчилган бодому сўк бериб боқарди. Бундан уларнинг патлари ялтирар, ҳавода умбалақашиб ўйнашлари эса жозибага тўларди.

Қора каптарни у ўзи деб билса, оқини Ойхон деб чақирар, булар бир-бирларига гулгуллаб бағирлашганида ичидан қувониб, хизматкорларига тўққизта доирасидан бирини келтиришни буюрар ва териси балиқдан, ҳалқалари тиллодан, гардиши узум зангию фил суягидан ясалган чилдирмани қўлига олиб, каптарларнинг нашидасига мосланган тан-тан-на-нан усуллардан чаларди.

Озмунча ўргатдими бу икки каптарни хон. Оёқларига ипак тасма боғлаб, аввалига атиги том тепасига қадар учирди. Ҳуштак билан тасмадан тортиши билан булар қўндоққа қайтиб келишадиган бўлгач ипак тасмани узайтирди – уч-тўрт том нари шох-бутоққа дон боғлаб қараёт томон учирди. Яна ҳуштак ила ипидан тортиши биланоқ булар биллур каптархонасига қайтишни ўрганишди. Ке-

йин варраксимон учирди буларни. Ғалтагини каптарлар истаганича айлантирди. Лекин сўнгида бир ҳуштак чалиб қўярдию ғалтакка бир ўрам ип қайтарарди. Кифоя! Каптарлар писта уруғию бодом данагининг талқонига учиб қайтишадиган бўлишди.

Каптарлар бир-биригаю ўз эгаларига меҳр қўйишган, буларни Шаҳрихонданми, Косонми, Ахсидан учирса, барибир, Хўқандга, хон саройига қайтиб келишар, фақат хон саройидан ҳеч қаерга силжимаган Ойхон пошшанинг меҳрини бўлак қозониш имконсиздек эди. Мадалихондан бир эмас, икки ўғил туғибдиямки, улар ҳам унинг оналик бўлса-да меҳрини уйғотгани йўқ. Бўзами, шароб ичиб олиб, Мадалихоннинг онаси Моҳларойимга: «Қара бу мақтолларингга!» – деб жеркиганида Мадалихон бир-икки бор аямай урди, сочидан судради уни. Моҳларойимнинг ўзи зўрға ажратиб олди.

Шундан бўлса керак, фақат каптарлар овутади кўзида шайтоний чўғ ўчмас Мадали мода кўнглини, фақат уларни очиқ осмонга учуриб, у ўз кўнглини ҳам улар кетидан пича озодликка қўйиб юборгандек бўлади, ўзи севгану уни севмаган аёлни бир учурга бўлса-да унутади.

Аямажиз битиб, март ойининг бошлари эди. Абдулла қамоқда ўтказган кунларининг ҳисобини йўқота бошлаган, лекин март ойи келганини бошқалардан эшитгач биларди. Шу кунгача у нималар билан яшаган, кимлар билан ҳамнишину ҳамроз бўлган, кимлар билан нелар ҳақида суҳбат қурган, қандай хаёлу ўйларга берилган – буларнинг барини Худонинг ўзи билади, бироқ ўша куни кечки овқату шомдан кейин бирданига унинг номини жарлаб чақириб қолишди. Икки ой давомида кутавериб ҳеч кимга керакмаслигинга кўникиб қоларкансан пашмалоқ киши, лекин энди кутилмаганда уни чақиришгач пошиб қолди Абдулла. «Нимага чақиришяпти уни?! Вақти-соати етибдими?! Ё «ол, қулим» деб қўйиб юборишармикан?! Абдулланинг юраги ҳаприқди. Оёғини сезмаган ҳолатда йўрғалаб эшикка етди.

– Руки за спину! Следуй за мной! – Қўлингни ортингга! Кетимдан қолма! – деб сенсираб буюрди ёшгина аскар.

«Йўқ, буниси қўйиб юборишга ўхшамайди...» — деб ўзича ўйларди Абдулла. Ортида шарақлаб эшик ёпилди. Икки ойда илк бор Абдулла қамоқхонадан ташқарига чиқаётганди. Аскар уни ўз олдига солди. Даҳлиз қамоқхонадан анча ёруғроқ эди. Абдулланинг кўзлари қамашди. Даҳлиз узундан-узоқ, биринчи куни аблаҳ Винокуров томонидан урилгани учунми, яхши англамаган экан. Унинг муштлари беҳол тугилди. Аскар буни сизди, шекилли, милтиги билан қўлига уриб:

— Шаг вправо, шаг влево — буду стрелять! — Ўнг ё чапга оғишсанг, отаман! — деб огоҳлантирди.

Даҳлиз бўйлаб бошқа қуролли зиндонбонлар шай туришарди. Булар орасида ўзбек башараси кўринмасди. Узун даҳлиз бўйлаб Абдулла деярли охирига етганида аскар эпчиллик билан ёндаги бир эшикни итарди-да:

— Кир! — деб буюрди.

Агар бу якка хонада стол билан икки стул бўлмаганида, уни кушхона деб билармиди Абдулла, бироқ анави анжомларни кўриб алоқ-чалоқ кўнгли шиф этдию тинчигандек бўлди.

— Бурчакка тур! — деб буюрди соқчи.

Абдулла бўйсуниб бурчакка ўтди. Бирданига унинг эсига рус-тузем мактабию ўша ерда илк бор эшитган бу ибора — «Бурчакка тур!» ибораси тушиб кетдию ўзини қулиб юборишдан зўрға тийиб қолди.

Вақт бундай дамларда ўз шарпасини кўрсатиб ўтади эмасми, вақтинг печан илондек йўғон ва суйри бадани бетон шипдаги катакка солинган чироқдан pistaқи деворлар бўйлаб цемент полга ва ундан тўлғониб-судралиб Абдулла кетида очиқ қолган эшикка жингиртобон чиқиб кетарди.

«Аждарҳо эканми бу вақт?» — деб ўйларди сукунатда Абдулла, токи у нағал қоқилган этик қадамларини туйди. Бу этиклар цемент ерни янчиб-пийпалаб келаётгани тобора аниқлашиб, ахир унинг гардани ортидан таниш овоз:

— Абдулла Қодирий? Маҳбус Қодирий, ўтиринг! — дея янгради.

Бу овозга аста ўгрилган Абдулла қуролини шайлаб турган жангдовул ёнида терговчи Тригуловни кўрди.

Эски танишга бош ирғагандек бош ирғаб Абдулла столнинг бу тарафидаги стулга ўтирди. Тригулов столни айланиб ўтиб, турдаги стулга ўзини ташлади, «Уф!» – дея керишиб, ҳомуза тортди-да:

– Ҳуш, иқрор бўламизми? – деб сўради.

– Нимада? – сидқидилдан ҳайрон бўлди Абдулла.

– Ўзингизни гўлликка солманг! – деди терговчи. У ўзи билан кўтариб келган семиз попкага қоқиб: – Қўлимизда далил лиқ! Контрреволюцион антисовет миллатчи саъй-ҳаракатингиз ҳақида гапиринг! – деб овозини кўтара бошлади.

– Қанақа контрреволюцион?! Қанақа антисовет? – тушунмади Абдулла.

– Бу ерда саволни мен бераман! Сен эмас! – деб ўшқирди терговчи. – Сен жавоб берасан, миллатчи аблаҳ!

– Таҳқирламанг! Ҳар нарсага қонун бор... – инсофга чақиргандек бўлди Абдулла.

– Бу ерда мен қонунман! Тушундингми, контра?! Совунимга ҳали кир ювмабсан, исқирт! Сендақаларни эзиб, абжағини чиқараман! Ҳе, узун тилингни кўк томирига!

Абдулла қараса, бу ерда ақл-идрок, инсоф-имон билан иш битмайдиган. Ичлари бу хорликка қанчалик оғримасин, ўрисларнинг ўзи айтмиш «Қамчининг гапи тўқмоққа ўтармиди?». Оғзини юмди Абдулла.

Терговчи яна қизишди, сўқди, ҳақоратлади, Абдулла эса ўзини ўзи ўз ўйларига қамади.

Мадали мода Ойхонни сочидан судраб, икки бетига шапалоқлар тортиб: «Тавба қилдим де! Тавба қилдим де!» – дея онаси Моҳларойим ўнгига тиз чўктирарди. Ойхон эса қарахт ҳолатда: «Мақто... мақто...» – деб шивирларди. Мадали бундан жазавага тушиб яна хотинини тепкилар: «Оғзингни юм! Овозингни ўчир!» – дея ҳайқирар, қоп-қора сочлари патакланган Ойхон эса думалаб, ётган жойидан: «Қофир... Модарзан...» – деб пичирларди...

– Келинг, сиз ақлли одамсиз. Кўзга кўринган ёзувчисиз. Бола-чақангиз, уй-бўлангиз олдида қайтишни истайсиз. Менга қулоқ солсангиз, у ёғини ўзим михдай қилиб

тўғрилайман. Мени жаврақи деманг-у, мана, 1926-нчи йили қамалган экансиз. Эсон-омон қамоқдан чиқибсиз. Бу сафар ҳам шундай қиламиз. Фақат айтганимга қулоқ солсангиз бас. Келинг, ўша 1926-нчи йилдан бошлайлик. Ўшанда нима учун қамалган эдингиз?

Абдулла: «Навмид шайтон», — дея терговчининг савол-ларига қисқа ва лўнда жавоблар бера бошлади.

* * *

Бир неча кунга Абдуллани тинч қўйишди. Унинг терговга чиққанини билиб дўстлашиб қолган ҳамқамоқлари бирма-бир келиб, аҳвол сўрагандек бўлишди. Уларга ҳам Абдулла ёрилгани йўқ. Қайтага улар Абдуллани алаҳситишга уринишди. Бироқ мингаймас Абдулла асабийлашган ҳолда унинг номи яна янграб қолишинию яна анави дажжолларнинг сўроқларига жавоб беришни уйлаб ўтирарди. Тригулов кўрсатган манҳус попкада нималар тўпланган экан? Кимлар ёзган экан юмалоқ хатларни Абдулланинг устидан? Нималарда айблашган экан? Ундай деса, қамалмасидан бурун Чўлпону Фитратлар устидан ёзилган мақолаларни «Қизил Ўзбекистон»у «Правда Востока»ларда ўқиган-ку! «Ўзбек халқининг душманлари!», «Хоинларга ўлим!» деган жиззаки мақолалар...

Ўзи ҳақидаям «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» деб 1936-нчи йилдан бери илгари шогирд тутинган ёш қизилсўзлар ёзиб ётишган. Ундай деса, бу ҳол илгари-роқ бошланган эмасми? Исми жисмига монанд Сотти Хусайн дегани Абдулланинг уйига келиб: «Ўткан кунлар» ҳақида катта мақола ёзаман», — деб юришини эслади у. 30-нчи йиллармиди ўшанда? Кейин ўз-ўзидан эшитган сўзларини олиб, оёғини осмондан қилган эди бу хумпар. Халқни тушунмасликдаю адабиётнинг «сўнгги приёмлари»ни билмасликда, тип бўлмаган одамларни тасвирлашдаю пролетар эмас, балки майда буржуазиялигида ўша пайтнинг ўзида айблаган эмасмиди ўшал Соттивой? Булар ҳам майли-я, нима эмиш, Абдулла ўз романини араб ёзувчиси Жўржи Зайдоннинг «Армануса» ва «Ўн еттинчи рамазон» деган китобларидан кўчирганмиш... Сотиш ҳам

эми билан-да, қоракўз ўзбек ўғлони Соттивой! Ким кўп экан, афтидан, атрофида, мана шундай бозори чаққон Соттилар!

Шу ўйларда Абдулланинг боши қотиб ўтирар экан, касал бўлиб қамоқ шифохонасида ётиб чиққан домла Косоний инқиллаб-синқиллаб унинг олдига келди-да:

– Тақсир, шаштингиз паст кўринади... – деб қолди.

Абдулла бирдан уялиб кетди. Ахир кепата бўлиб ўтирмай, ўзи ўтиши керак эди чолнинг олдига, ўзи хабар олиши керак эди ундан. Бир ярамас терговчини деб одамгарчиликданам чиқиб кетаёзбди-ку... У домладан астойдил узр сўради.

– Кечдик бир қошиқ зардобга тўлғон қонингиздан, – деб ҳазиллашди чол. – Келинг, бир отамлашайлиқ, йўқса, сиз шўппайиб, биз юракзада бўлиб кетдик... Ўтқон сафар инглиз ишпиёнлари ҳақида қизиққан эдингиз. Хонали ё Конолли дигони тўғрисида айтиб беришни кўзамал қилгандим. Хоразм тарихнавислари ўткир бўлишгон, биронта ҳодисани ушоқ-урвоқиғача унутмай ёзишгон.

Штоддартингиз Бухорода бир озод бўлиб, бир қамалиб қолаверғач, инглизлар Ҳиндистондан ўзларининг энг зуккою моҳир жосусларидан бири – капитан Артур Конолли ё Хоналини Бухорога жўнатишқа қарор қилишади. Лекин бу сафар улар, бир тарафдан, Хоналига Шужоъ шохнинг ҳам элчисини қўшишади, бошқа тарафдан, булар Ўсмон сулоласи султонию Россия чорию Хиваю Хўқанд хонлари тарафидан ҳам босим ўтқазилгани режалашади.

Удли-шудли Хонали Кобулдан Ҳирот, Ҳиротдан Майманаю Шибиргон қилиб Марвғача, ундан биёбон ўтиб, дарё кечиб, қорувли Муҳаммад Раҳимхон Оллоҳқули шох ҳузурига кириб боради.

Хон уни Меҳтар оға билан бирга кутиб олади-да, суҳбат ўрнида бир навъ сўроққа тутади. Аввалига хон узоқлаб кетқон Аббот ва Шекспир, яъни Обид ва Шайх Пир ҳақида сўрайди.

– Бири Ингилизстонда, бири Россияда, – деб жавоб беради Хонали.

Шунда Оллоҳқулихон кутилмағонда қутқулағандек:

– Айт-чи, инглизлар кучлими ё руслар? – деб қолади.

– Иккала миллат ҳам юқори даражадаги миллат. Ингилизстон қадимроқ ва бойроқ, бироқ Русия ҳам буюк давлат, тобора улғайиб бораётур.

– Буларнинг бир-бирига муносабати қандай?

– Анча дўстона, савдо-сотиғимиз бор. Дўстона муносабат иккала мамлакат манфаатидадир.

– Айт-чи, Россия бизга нисбатан қандай муносабатда? – сўрабди қамти ўтиргон хон.

– Сўнгги хабарим шуки, сизлар русларни асирга олгон экансиз. Русия бундан даргазаб. Бу йил туялари етмасдан ҳужум қилишқони йўқ, лекин, фурсат қўл келса, бу ишдан тойишмайди.

– Эронда нима гап?

– Қажар саройига биз элчи юборғонмиз.

– Шайх Пиринг баҳорга қолиб кетмасам 40 кунда қайтиб келаман дигон эди. Ҳануз қайтмади. Қачон келаркин?

– У ўз сўзида турадигон инсон. Лекин Рус императори уни сизнинг элчингиз сифатида қабул қилмаслиғи мумкин. Унда у тўғри Ингилизстонга қайтиб кетса ажаб эмас.

– Ахир уни Дашти қалада, Оренбургда бизнинг элчимиз сифатида қабул қилишди-ку. Нега Петербургда қабул қилишмасин? – ҳайрон бўлибди Оллоҳқулихон.

– Оренбургга у бир қанча асирни қайтариб оборғон. Сўнг у ерда сизнинг элчингиз ҳам бўлгон. Петербургда чор олдиға кириш қийин...

– Биз асирларнинг деярли барини қайтариб бергон бўлсак, руслар бизга барибир таркана қилишармикан?

– Асирлар, билишимча, уларнинг кўпдан биргина талаби бўлгон. Бошқа талаблар нимадан иборат эди? – деб ўзи савол бериш ила гапни кавшар этибди Хонали.

– Худо билади уларнинг талабларини... – деб елкасини қисибди хон.

– Филжумла, Худо билади уларнинг талабларини... – деб қайтарди ўйчану истехзоли тарзда домла Косоний ва Абдуллага қараб: – Энди сиздан эшитайлик, тақсир, – деди.

Абдулла домланинг гапини қайтаролмади. У бир лаҳзага ўйга чўмиб, мана бу ҳикоясини бошлади:

— Бир қанча китобда ўқиган бир воқеани айтай. Наманганда Духоба тўра деган ҳазратдан эшитган эдим. Буниси ҳам Мадалихон даврида юз берган ҳодиса. Ўша пайт, билсангиз керак, Қашқар шаҳрининг улуғлари Хитой ҳукуматининг зулмидан нолиб Қашғарга Офоқ хўжа авлодларидан биронтасини юборишню чинларга қарши мусулмонларнинг бошини бирлаштиришни сўраб Хўқанд хонига хат ёзишган. Мадалихон машварат йиғиб, Хўқанд билан Хитой орасида сулҳ келишуви бор, биз чинликлар билан элакишганмиз дея бу шикоятни жавобсиз қолдирган экан. Ўшанда Қашғарнинг улуғлари махфий равишда Офоқ хўжа авлодидан бўлмиш Жаҳонгир хўжага мурожаат қилиб, уни ўз олдиларига чақирибдилар. Жаҳонгир хўжа Офоқий бир қанча мухлису муридлари билан Хўқанддан яширинча йўлга чиқиб, Тошқўрғон деган жойга бориб тўхтади ва атроф мусулмонларига кофирларга қарши газавот даъватини қилади.

Тез вақтда унинг байроғи остига бир неча минг мусулмон йиғилади ва Жаҳонгир хўжа буларни тўфангу жазойиллари ила Қашғар томон бошлайди. Улар кўп машаққатлар билан Султон Сотуқ Буғрохон деган авлиёнинг мазорига етиб келадилар. Хитой ҳукумати бундан хабар топиб буларга қарши ўз қўшинини чиқаради. Ўша сархок атрофида жанг рўй бериб, Жаҳонгир хўжа аскарлари шикаст топади. Кўплар шаҳид бўлиб, қолганлари тум-тарақай қочади. Жаҳонгир хўжанинг ўзи қирқ надими билан ўша қабристондаги гўрларда беркинишади. Ана ўша ерда ўз пайти шоҳ Бобурга пирлари Хўжа Аҳрор Валий кўринганларидек, Жаҳонгир хўжага Шайх Офоқ хўжа кўринадилар ва тинчлантирадилар.

Гап шундаки, жангдан аввал Жаҳонгир хўжа ўз надими Ҳасан хўжани жумбағиш элатига даъват билан юборган экан, ана ўшалар даъватга: «Лаббайка!» — деб жанг юз берган мавзегга, кеч бўлса-да, етиб келишган экан. Улар эндигина Жаҳонгир хўжа аскарлари билан жангдан чиққан Хитой лашкарини янчиб, Жаҳонгир хўжанинг йўқлигидан қайғуриб ҳар томонга жарчиларни солишибди.

Шундай жарчилардан бири гўристон олдидан бақириб ўтиб қолибди. Бироқ Жаҳонгир хўжа қирқ надими билан:

«Бу ҳам ғайридинларнинг ҳийласи бўлмасин!» – дея чилтан каби гўрлардан кеч кирмагунча чиқмай, сабр қилиб турибдилар.

Тун зулматида бир хизматкорни гадо қиёфасида ташқари чиқариб: «Қани, вазиятни билиб кел-чи», – дейишибди. Хизматкор кўрса, ростдан ҳам аҳли мусулмон фароғатли галаба сурурини чекмоқда. Шодлигидан у беихтиёр ҳўнг-ҳўнг йиғлашга тушибди. Уни кўрган одамлар: «Нимага йиғлаяпсан, шод бўлмайсанми, эй мусулмон!» – дейишса, ўзини ҳеч тўхтата олмасмиш. Ахир ўзига келиб борини буларга айтиб берибди. Ўшанда Жаҳонгир хўжани гўрдан олиб чиқишиб, тахтга кўтаришибди. Шу йўсин Қашғарда чинларнинг нофаржом ҳукумати битиб, фохира мусулмон ҳокимияти зафар топган экан...

Бироз сукутдан кейин домла Косоний пичинглироқ овозда:

– Чилтанлар мажлиси экан-да... Ҳозирда ким ғазавот эълон қилса-я... Журъатлиги йўқ... Лекин «Ғозий» лақабини ким ўзига олган? Мадалихон олган. Буни ҳам ўқигандирсиз-а? – деб учирик қилди.

* * *

Эртасига 1938-инчи йилнинг 10-инчи март куни Абдуллани яна терговчи олдига чақиришди. Бу сафар қамоқхонанинг ўзида эмас, зиналардан юриб, тепага НКВД биносининг хоналаридан бирига олиб киришди. Ойнага пардалар осилган бўлса-да, ташқарида ёруғ дунё борлиги аён эди. НКВД ҳовлисида каптарларнинг «ғул-ғули», кимларнингдир ҳайқириғи, машиналар ғузури, қисқаси, ҳаёт шовқинлари эшитиларди.

Баҳор келган. Ёшлигида Абдулла, айниқса, шу палла ёзувга бериларди. Қизий бошлаган кунлар, юмшоқ эрдан униб чиқа бошлаган майса, бодроққа ўхшаб гуллаган ўриклар, бўртган куртаклар – буларнинг бари илҳомлантиради. Кейин бора-бора ёзув-чизувни у қишнинг узун тунларига кўчирди. Баҳорда эса боғбончилик, миришкорлик билан шуғулланарди, асалари боқа бошлади. Эҳ-а, токлари ҳозир бўртайган, ҳаёт сувига тўлган. Навқирон Ҳабибулло ўғли оғриқдан турганмикан, токларни

боғлаганмикан? Бир зумга Абдулланинг кўзига ишкому нарвон, кўм-кўк осмону яна юракни чимчиган бир нарса кўриндию сесканиб, эндигина кириб келган хонасига қаради.

Хонада терговчи Тригулов ва у билан бирга Абдулланинг уйини тинтув қилган яна бир ходим ўтиришарди. Тригулов бошини қоғозлардан кўтармасдан стулга ишора қилди. Абдулла ўша стулга бориб ўтирди. «Сен озодсан!» – деб буюрди етаклаб келган аскарга Тригулов ва аскар «честь» бериб чиқиб кетди. Орага сукунат чўмди. Абдулла бу хонанинг анжомларига қараб ундан эгасининг феъли-хўйини англамоқлик билан банд эди. Бирпас-яримпасдан кейин эшик тақиллади-да, хонага бошқа бир аскар Марказқўмнинг Ташвиқот ва тарғибот бўлими мудири Мўмин Усмоновни олиб кирди. Аввали паст бўйлик, танбалроқ ва синчсизроқ бу киши энди янада чўкиб ва озиб, кўзлари симобдек югурдак бўлиб қолибди. Астарини олиб авраси қолган ёстиққа ўхшайди бечора...

Тригулов рўппарадаги стулга имо қилиб уни ҳам ўтказди-да, аскарга:

– Сен эшик ортида кутиб тур, – деб маҳбусларнинг иккисига мурожат қилди: – Бир-бирингни танийсанми?

Маҳбуслар жуфай бош ирғаб танишчилигини тасдиқлашди.

– Ким бу? – деб Абдуллага кўрсаткич бармоғини ниқтади Тригулов.

– Ёзувчи Абдулла Қодиро... кечирасиз, Қодирий... – деб ошиқди Усмонов.

«Синдириб бўлишибди бу боёқишни», – деб бехосдан ўйлади Абдулла.

– Бу ким? – деб Абдуллани сўроққа тутди Тригулов.

– Ўртоқ Мўмин Усмонов, Марказқўмнинг Тарғибот ва ташвиқот бўлими мудири...

– Собиқ мудири! – деб кесди сўлжайган Тригулов. – Энди эса троцкист-оппортунист! Шундай эмасми, фуқаро Усмонов?!

– Худди шундай, ўртоқ терговчи, – кутдирмасдан жавоб берди мўлтайган Усмонов. – Хўш, фуқаро Усмонов, Абдулла Қодиров... Қодирийни яхши танийсизми?

– Мен, ўртоқ терговчи, Абдулла Қодирийни контрреволюцион кайфиятдаги ашаддий миллатчи сифатида билман. У ўзининг буржуа-миллатчилигини хаспўшлаб, иккиюзламачилик қилиб Совет ҳукуматини алдаб келди...

Усмонов бу гапларни бир нафасда, Абдулла томон қарамасдан, Тригуловга ҳисобот берган кашшофдек шариллатди. Тригулов бошини ёзаётган қоғозидан кўтармай Абдуллага мурожаат этди:

– Айтинг-чи, Қодирий, фуқаро Усмонов рост гапиряптими?

– Унинг гапи қисман тўғри, холос, – деди Абдулла. – Мен, балки, бир пайтлар миллатчи бўлгандирман, лекин ҳеч қачон иккиюзламачилик қилмаганман ва Совет ҳокимиятини ҳеч қачон алдамаганман...

– Усмонов, Қодирийнинг бу гаплари сизни қониқтирадими?

– Йўқ, мутлақо, мутлақо қониқтирмади. Қодирий ёлғон гапиряпти...

– Хўш, Қодирий, айбингизга иқрормисиз?!

Шу пайт Усмонов кўкрагини ҳовучлаганча ҳиқиллаб қолди. Бир зумда юз-қўлини шилта тер босди. Тригулов эшик ортида турган аскарга ҳайқирди-да, Усмоновга ҳозиргина ёзиб ўтирган қоғозини узатиб, тезда қўл куйдириб олдию:

– Обор бунингни, йўлда ўлиб қолмасин тагин бу шўртумшук! – деб аскарни пилдираган Усмонов билан бирга чиқариб юборди.

Кейин юзлаштирув қоғозини Абдуллага кўрсатди-да:

– Мана бу ерига: «Тўғри ёзилган, ўқидик!» – дея имзо қўй, – деб буюрди.

– Бунинг нимасига имзо қўяман, бу лўттибозлигу! – деган эди Абдулла, Тригулов яна ўшқирди:

– Сен, бола, ёмон ҳаддингдан ошяпсан. Айтдингми бу гапларни? Айтдинг! Қўй энди қўлингни! Мен билан, яхшиси, ўйнашмагин, жаҳлим чиқса, хотинингни олиб келиб, олдингда иштонини ечдираман.

Абдулла лабини қон сиздириб тишлаганча қоғозга имзо чекди.

– Бу ҳали боши, – деди дажжол.

Абдулла унинг бесоқол учбурчак юзига боқди. Ярамас ахлоқ ва атворлиги, бахил ва фитнангез эканлиги унинг совуқ ва заҳил юзида мужассам эди. У радиога ўхшаган бир тутмани босди-да:

– Кейингиси! – деб буйруқ берди.

Бироздан сўнг яна эшик таққиллаб, хонага Қурбон Берегин кириб келди. Бу одам сўнгги пайт Марказқўмда ишлаган эса-да, аввалроқ Абдулланинг барча китобларини чоп этган ношир эди. Шундан ҳам Абдулланинг Бобур таъбирида бу улуг кўзлик, қўба юзлик, туркманчеҳра малоҳатли кишига ҳурмати зиёда эди.

– Бир-бирингизни танийсизми? – деб юзлаштиришни бошлади Тригулов.

Ҳали ўтириб улгурмаган Берегину уни қаршилаб истиқболига салом билан турган Абдулла танишлигини бир оғиздан тасдиқлашди.

– Бу ким? – деб сўради Абдулладан терговчи. – Қурбон Берегин, Марказқўмнинг Маданий-оқартув бўлими собиқ мудири.

– Тўғри, айбланувчи Қодир... Бу ким? – деб ўзини тийиб қолгандек тутди Тригулов.

– Менинг рўпарамда ёзувчи Қодирий ўтирибди. Унинг адабий таҳаллуси «Жулқунбой».

Берегин бир зумга тинди. Абдулла унинг хиралашган кўзларига зимдан боқар экан, «Ҳойнаҳой, Қурбон сотмаса керак. Матонатли йигит эди-ю!» – деб ўйлаб қўйди. Лекин Қурбон Абдулла тарафига боқмасдан, беоҳанг гапида давом этди:

– Мен уни ўзбек адабиётидаги буржуа-националистик оғамнинг кўзга кўринган намояндаси сифатида биламан. У антисовет, националистик руҳда йирик романлар ёзган ва шу тахлит ташкилотимизга националистик кадрлар тайёрлашда ёрдам берган. Ўзи эса миллатчиликдан ҳеч қачон воз кечмаган...

Абдулла бу сўзларни эшитаркан, чўккан одамнинг ҳар сомонга ёпишишини кўз олдига келтирдию негадир Чўлпоннинг «Узалгон қўл» деган шеърини лоп этиб эслади.

Қўлимдан тортмоқчи бўлдимиз?

Шу кетсиз гирдобдан қутқариб,

Қирғоққа отмоқчи бўлдим?
Ким ўзи мен каби йўл озиб,
Адашган йўлчига қўл берган
Ва юргун кўзларга термулган?

Лекин Тригулов унинг хаёлини чўрт кесиб:

– Айбланувчи Қодирий, сиз Берекин кўрсатмасининг шу қисмини тасдиқлайсизми? – деб ручкасини Абдулла томон ниқтади.

Абдулла бирданига бу шеър учун, бу тил учун, бу бечора халқ учун, ўзининг тўғри ҳаёти учун фахр туйиб, бошини тик кўтарди-да:

– Ҳа, тасдиқлайман! – деди.

Мен унга кечмишдан – аламли
Афсона варақлаб берайин.
Асабий, шиквали ва ғамли
Достончи руҳига кирайин.

Бу жавобнинг равшанлиги ва қатъийлигидан терговчи, айниқса, Қурбон Берекин сесканиб кетди. Берекиннинг хира босган кўзларида адашган учқун ялт этгандек бўлди.

Тригулов шошилишча равишда бу жавобни қоғозга туширди-да, ўз мақсади кетидан шаталоқ отиб қувди:

– Ўртоқ Берекин, айтиш-чи, айбланувчи Қодирий сизларнинг антисовет, националистик ташкилотингизга аъзо бўлганми?

Берекин терговчининг йўриқловчи овозидан яна қум босган ҳолатга келди-да, нурсиз овозда:

– Ҳа, Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаев бошлиқ бизнинг антисовет буржуа-националистик ташкилотга у аъзо эди...

Узоқ йили шоир Элбекнинг Дўрмондаги боғида кимнингдир Москвадан жияни келиши муносабати билан Чўлпон, Фулом Зафарий, Усмон Носирлар билан ош ейишган эди. Қурбон Берекин ҳам ўша зиёфатга йўғирилган эди. Чўлпон Усмон Носирни чўлпиллатиб ўпиб: «Фахримсан, жигаримсан!» – дегани Абдулланинг эсида. Эл-

бек аския қилиб: «Абдулла, айтганча, Ҳасан билан Қорабой дўстларинг омонми?» – деб сўрагани ҳам эсида. Ҳасан девона билан Қорабой жинни Эски шаҳар кўчаларининг антиқа одамлари эди. Ҳасан ўрис китобларини тескари ушлаганча Яссавию Машрабдан ўқиб: «Ҳеч тушунмадим!» – деб қўярди. Қорабой эса дам-бадам битта сўз айтар, кетидан «Шунақа дивотти-ку!» – деб қўярди. Одамлар эса буни кароматга йўйиб, ўзича фол очиб юришарди. «Ҳа, эсон-омон, сенга ҳам салом айтиб юборишди», – деган эди ўшанда Абдулла. Мана шуни антисовет, буржуа-националистик ташкилот дейдиган бўлишса, яна қайдам..

Абдулла бу хаёлларни бошдан кечирдию:

– Берегин кўрсатмасининг бу қисмини мен инкор қиламан. Мен ҳеч қандай ташкилотга умрим бино бўлиб аъзо бўлмаганман... – деб иддаоларни четга қоқди у.

– Берегин, Қодирий буни инкор этяпти-ку! Унинг антисовет, буржуа-националистик ташкилотга аъзо бўлганлигининг далиллари борми? Балки, ёзма тарзда ё... Сиз буларни келтиришингиз мумкинми? – ижикилагандек бўлди Тригулов.

– 1932-нчи йили Файзулла Хўжаев менга Абдулла Қодирийнинг антисовет, буржуа-националистик руҳдаги асарларини қайта нашр этиш масаласини топширди. Хусусан, у «Ўткан кунлар» ҳақида гапирди. У Абдулла Қодирий билан шартнома тузиш ва асарларини чет элга жўнатишни зиммамга юклади. Ташкилотимизга аъзо бўлмаган бегона кишига Файзулла Хўжаев бундай муносабатда бўлмас эди. Менда бу хусусда ёзма далил сақлашиб қолган.

– Хўш, бунга нима дейсиз, айбланувчи Қодирий?

– Мен ҳеч қачон ҳеч қандай ташкилотга, шу қатори антисовету буржуа-националистик ташкилотларга аъзо бўлмаганман. Мен яккахон, фард ёзувчиман...

– Шунақа дивотти! – деб эскишаҳарча ўзбекчасида калака қилгандек бошини қоғозлардан кўтарди дажжол Тригулов ва яна ўрисчасига кўчиб, бурчакда қисиниб турган аскарга: – Забирай своего! Ўзингникини опкет! – дея яна ғубор босган Берегинга қўл қўйдирди-да, уни чиқариб юборди.

Бошладим шиквали чўпчакни
Қирғоқдан чўзилган қўлларга
Ва, балки, кирмаган йўлларга
Кирарман ахтариб истакни...

* * *

Абдулла қамоқхонага қайтганида ҳамма ётиб бўлган, «Наҳотки, бу қисқа-қисқа икки юзлаштирув шу қадар узоқ вақт давом этган бўлса?» – деб ажабланди Абдулла. Қайта-қайта бўлиб ўтган гапларни миясида такрорлар экан, бир ўйда таққа тўхтаб қолди у. Буларни синдириб, талқондек янчиб бўлишган. Лекин анави оғзи шалоқ: «Хотининг олиб келаман!» – дегани нимадан далолат экан ё нимага ишора? Ойига бир хат ташувчи қумлоқлик Суннатнинг пойидан тушишганмикан? Хотинига: «Ўктеракками, қишлоқ-пишлоққа кўчиб кет!» – деб ёзсам? Худо кўрсатмасин, буларнинг қўлидан ҳар бало келади. Маҳбуслар машъум 42-нчи хона ҳақида қўрқиб-писиб гапиришади, бу ўша биринчи куни Абдуллани Винокуров моматалоқ қилган хонамикан?!

Хотинини олиб келиб, шаънига тегишса, чидай оладими Абдулла? Чаппасига нима қилиши мумкин?! Ҳа, биттасига ёпишар, буларнинг сони минг-ку! Ундай деса, ана, Винокуровни ҳам ўлдираман деб юрди, униси тутқич бергани йўқ, бунисининг кўнглидаги интиқом туйғуси қиш қоридек эриб битди.

– Худо кўрсатмасин! Худо кўрсатмасин! – деб дуо қилиб ётди Абдулла. Қишлоққа кўчириш керак Раҳбарни, йўқса, Абдуллани ҳам ҳовончага солиб янчишади... Лекин буларга қарши якка ўзи қолса-да, чидаб беролармикан? Ким келди Абдулланинг кўз олдига шу он – ғайридий полковник Штоддарт.

Уни нима билан қўрқитишган – «Сен билан келган хизматкорларинг – Ражаббек, Муҳаммад Техронийларнинг калласини кўз олдингда оламиз!» – деб. Кейин: «Муsulмон бўласан!» – деб шаҳодатни ўқиттиришган. У шаҳодат келтиргач, буниси ҳам етмагандек, қозикалоннинг

ўиғида суннати ҳама келтиришган. Элликларга борган бу бечора миршаблар сардорининг уиғида «чил-чил ҳасса» бўлиб, кўрпага ўралиб, бир ойча нозик ерига қов босиб, яраси биттунча ётган. Кейин уни қушбеги Нурмуҳаммад бек қарамоғига топширишган. У эса Штоддартни Аркдаги кўркем меҳмонхонасига қўйган.

Қушбеги Штоддартни биринчи кунданоқ хуш кўрмасдан, амирга: «У ҳеч қанақа мусулмон эмас! Тик туриб ҳожатини чиқаряпти!» — деб бу сафар «Обхона»га қаматган. Обхона Чоҳи сиёҳда ётган маҳбусларга сув етказиб турадиган нам ва дим бир хона экан.

Штоддартнинг бахтига, қамоқчилардан бири — Фатҳуллабек анча дилкаш одам чиқиб, Штоддартнинг ёзган хатларини полковникнинг хизматкори Ражаббекка элтади. Ражаббек эса карвон каваларининг бирига беркиниб Бухородан ўша хатлар билан бирга Афғонистонга қочишга муваффақ бўлади...

«Худди менинг куним», — деб ўйлади эмранган Абдулла. Рост, Штоддартнинг ортида унинг ишонган давлати турган бўлса, менинг ортимда ҳеч кимим йўқ...

Унинг фикри яна забун Берегинга қайтди. Усмоновни Абдулла унчалик яхши билмасди, шунинг учун унинг жиззакни сўзларига кўпам куюккани йўқ, бироқ Берегин ўз пайти унинг барча китобларини чоп этгани учун Абдулла уни эъозлаб юрарди. Шу туфайли бўлса керак, Берегиннинг совуққон, ноинсоний муносабати Абдуллага оғир ботди. Рост, Файзулла Хўжаев Абдулланию Чўлпонни ҳаммадан ортиқ яхши кўрар, «Иккинги адабиётимизнинг, тилимизнинг кўрки», — деб ҳар кўрганида пул бериб юрарди. 1932-нчи йил у чиндан ҳам: «Ўткан кунлар»ни Қашғарда араб имлосида боссак яхши бўларди!» — деган эди. Лекин қанақанги ташкилотни айтишяпти булар? Ё энди ўзбек бўлиш, ўзбекликка мансуб бўлиш ташкилотга аъзо бўлиш билан тенг келиб қолдими?!

Абдулланинг алағда-палағда фикрлари яна бошқа ёққа кўчди.

Ойхон пошша ичавериб Моҳларойим кўнглини безиллатавергач у жонидан тўйиб, ўғлига: «Хабисингни бир

нарса қил, йўқса, мен бошимни олиб чиқиб кетаман!» – дея хонишу хархаша қилган экан.

Каптар учирibu ора-чура қимор ўйнаб юрган Мадали модага бу сўзлар ортиқча ботибди, чунки каптар ўйинларидан тўйган вазирлариям энди кунора машварат йиғиб: «Биз Ўратепага қўшин юбормасак бўлмайди! Мамлакат фитнаю фасодга ботяпти!» – деган фикрда унинг бошини оғритишмоқда эди. Шунда Мадалихон ҳам чопонини тескари кийди. Ўратепага нохоҳ черик солар экан, кетиши олдидан Ойхон пошшани бир хонага қамади-да, рўза йўқ, рамазон йўқ: «Бунга ҳеч нарса бермайсан! Ушоқ берганингни калласини оламан!» – деб буюриб, хона калитини кассасига солганча Ўратепа устига кетди. Урушни юмалоқ-ёстиқ қилиб қайтиб келса, анави икки путипат оқу қаро каптари ўлган, Ойхон пошша эса тирик. Чиройига чирой қўшилган, яшарган юзидан нур таралади, қуралай кўзлари яна икки ханжардек ўткир, фақат дуо пичирлаган оғзидан бирон-бир сўз чиқмайди...

* * *

«Қурбонни қурбон бердик! – деб оғир ўйда ўтирарди Абдулла кейинги куни. – Энди яна кимлар билан юзлаштиришар экан? Айби аниқ – антисовет, буржуа-националистик ташкилотга аъзолик. Қайси ташкилот экан бу ўзи? Ё Абдулланинг ўзи билмасдан уни унга уйлантириб қўйишибдими? Ёзувчилар – девона халқ, улар билан, ҳойнаҳой, юзлаштирмас, юзлаштирса ҳозиргига қадардек арбоблар билан юзлаштирса керак. Кимларни танирди булардан Абдулла? Лекин Суннат орқали хотини Раҳбарни қишлоққа чиқариб юборгани тузук...

Абдулла бу ғужғон ўйлар орасида ўтирар экан, эшиклар очилиб, яна унинг отини жарлашди. Эси-ҳушини йиғиб, қўлини орқага чўзиб, эшикка чиқиб борса – тергов ё юзлаштириш эмас, соч-соқол қиртишлагани экан.

Энди таниш қатори бўлиб қолган жуҳуд сартарош билан дўстона кўришиб Абдулла табуреткага ўтирди-да: «Нега юзлаштирувлар ўртасида унинг соч-соқолини ола

бошлашди?» – деган фикрга борди. «Бунда нима гап бўлса экан? Иши ҳал бўлдики? Отишга тайёрлашяптими? Отишса – ясатиб-тусатиб утирмас? Ё буларнинг каттароғи у билан гаплашмоқчимикан? Ким бўлса керак у?»

Қамоқда ҳар бир майда-чуйда чексиз аҳамиятларга тўлиб кетар экан: нимага, ким, қачон, қаерда, нечун? Савол кетидан савол, миянг қуртлоқилаб сўкчакка айланиб қоларкан. Тут баргини илма-тешиқ қилгандек хаёллар ҳам мияга жуволдиздек қадаларкан. Тешиляптими у, тикиляптими – не фарқ? Жуҳуд сартарош қоровул аскар олдида гапиришга ботинмас, бироқ айтилмай қолган сўзларини тинимсиз пишиллашида, хўрсинишида, лабларини чўпиллатишида ифодаларди. «Унинг ҳам ичлари тўлиб кетган бўлса керагўв!» – деб ўйлади Абдулла.

Қамоқда соч-соқолни қиртишлатиш, балки-да, бировнинг қўлидан кўрган ягона меҳрибонликдир. Сартарошнинг илиқ ва дўмбоқ қўли Абдулланинг бурни ё қулоғига тегар экан, болаликда бошини ювган онаси Жосиятбибининг юмшоқ қўлларини эслади Абдулла ва кўзларидан беҳол ёш сизиб чиқди. Сартарош ҳам буни сизди, чамаси, оппоқ рўмолчаси билан Абдулла юзини упалагандек бу намни артиб қўя қолди.

– Раҳмат, – деб турди Абдулла табуреткадан.

– Арзе.. – деб эндигина бошлаган эди сартарош, аскар дарҳол буларни узди:

– Не болтатъ! – Сафсатани йиғиштир! – ва Абдуллани хонаси томон бошлаш ўрнига тескари томон етаклади. «Қаерга олиб кетяпти бу қоровул?» – дами ичларига тушиб кетди Абдулланинг. Вақти-соати келдимикан? Бунчалик аҳамиятсиз тарздами?

Аскар чап ёндаги эшикни итарди-да:

– Товарищ капитан, привёл! – деб честь берди.

Хонага кирган Абдулла кимни кўрди – махлуқ Винокуровни. Унинг муштлари тугилди. Юраги дук-дук урди. Юзи аввалига бўзариб, кейин тошиб қон югурди. «Уради! Уради!» – деб жангга шайларди юрак.

– Садись! – деб столининг бу тарафидаги стулга дағдаға аралаш кўрсатди Винокуров, аскарга эса: – Пока свободен! – Ҳозирча озодсан! – деди.

Аскар эшикни ортидан ёпиб даҳлизга чиқиб кетди. Абдулланинг ташқи дунё билан охирги алоқаси узилди.

«Бўғзига ёпишаман! Ҳалқумига! – деб кўзларига қон қуйилиб ўтирди Абдулла. Винокуров бирданига у томон оқиқ ғудраша кафтини чўзиб:

– Прости меня, Абдулла! – деб қолди.

Эловсираб ўзини йўқотиб қўйди Абдулла. Тушими бу ё ўнгими? Ё қайси шайтоний ҳийлага боряпти бу лаин...

– Кечир мени Абдулла, – деб қайтарди синиқ, палағда бир овозда бу айиқ. – Мен сени ёмон ургандим... Тушунман, сен мени кечирмайсан, – овозини пасайтириб давом этди Винокуров. – Лекин биз ҳам одаммиз. Ўша кунни ёмон ичиб олган эдим. Мана бу еримга етган эди, – деб Абдулла тишлари билан ёпишмоқчи бўлган ҳалқумини кўрсатди Винокуров. – На Янги йил бор, на отдых кунни. Қама-қама, ур-депсадан бошқаси йўқ. – Кутилмаганда бу ажабтовур махлуқнинг кўзларида ёш йилтирагандек бўлди. – Ўтган якшанба кунни тоқларимни боғлаб бўлиб, яширинча черковга борган эдим. 6-нчи март кунни кечирим якшанбаси эди. Ўша ерда бир танишимни учратиб қолдим. Ёзувчи. Сени таниркан. Сен билан Москвада ўқиган экан. Жуда зўр ёзувчи деб сени роса мақтади! Ўрис мактабини битирган экансан... Қандай қилиб булар сени миллатчи деб бу ерга тиқишди?

Абдулла бу ўрис қамоқчининг монологига бўшашиб қулоқ солар экан, ҳалигача: «Бунинг макри нимада экан?» – деган ғулудан озод бўлмаган, бироқ Винокуров саволига жавобни ҳам кутмасдан гапидан тинмас эди:

– Сен бизларни ёз, Абдулла, мана бу кўкракдаги қўрқувимизни, бугун сени бу ерга қамашди, эртага мени тиқишади... – Винокуров гимнастёркасининг кўкрак чўнтақларига ура бошлади. «Мастмикан?» – деб ўйлади Абдулла, лекин махорканинг ҳидидан бошқа ҳид туйгани йўқ. – Сен барибир менга ишонмайсан, Абдулла, кўзингдан кўриб турибман, – деди у. – Майли, ишонма. Лекин мен айбим эвазига сенга қўлимдан келган ёрдамимни бермоқчиман. Рост, тўғри тушун, бу ердан сени озод қилолмайман. Мен майда пиёдаман, холос. Лекин танишларингга айтадиган гапинг бўлса, айтайин.

Бояги қуртлардан вужудга келган капалаклар, йўқ, нақд каптарлар тўзиб учди Абдулланинг миясида. Ростми, ёлғонми бу дунё, довдираб, тушунмай қолди у.

– Майли, – деди Абдулла соф рус тилида. – Рус эртакларида бир эмас, учта тилак сўралади. Мен ҳам учта кичик тилак айтай. Биринчиси Қурбон Берегинга – ундан ҳали ҳам кўнглим қолмаганини айтсанг. Иккинчиси – Ғози Олим Юнусовга унинг тилла соати менда эканлигини етказсанг. Учинчиси – энг муҳими – Чўлпонга: унинг хотини Екатерина мендан бошлиқларга хат ёзишни сўраб келганини, лекин ёзадиган бошлиқларнинг ўзи қолмаганлигини айтсанг. Алексей Толстойга ёзган эдим, ундан на «ҳа», на «йўқ» деган жавоб келди...

– Шунда мени кечирасанми? – деб сўради Винокуров ва ҳануз стол устида узатилган ғудраша қўлини аста ўзи томон тортди...

* * *

Ўша тун анчагача ухлолмай Абдулла воқеъ бўлган ҳодисани ҳижжалаб ётди. Бу ўрис ўзини дўсараликка соялпими? Ўйин бўлса – нима ҳақда бўлиши мумкин бу ўйин? Штоддартдақаларга ёрдам берган зиндонбон Фатҳуллабекнинг тамаси бор бўлган, бу дўққи Винокуровнинг тамаси нимада бўлиши мумкин? Абдулланинг кўмиб қўйган тиллоси бўлмаса. Ё ортида турган қироличаси йўқ эса... Ундан кейин тамагир бўлса, бирон-бир нарсага ишора қилгани йўқ. Кечирим сўради, холос.

Кечиримини қабул қилиши керакмиди? Танадаги жароҳатни вақт даволаган эса-да, кўнгилдаги туғённи бу кечирим билан босиб бўлармиди?! Ё босиш керакми? Ё Абдулла ҳам дўппи қайтақи бўлиб, Винокуровдан истифода қилиши керакмикан? Қани, балки, Берегин билан ё Ғози Юнус, ё Чўлпон билан юзлаштира, унинг нақадар ишончли эканлигиги бир амаллаб чиқариб олар...

«Черковда бир ёзувчини кўрдим, – деди. – Сени роса мақтади!» – деди. – Ким бўлса экан у ўрис ёзувчи? Бородинмикан? Йўқ, у татар, ҳойнаҳой, черковга бормаса керак. Никитинмикан? Йўқ, буниси ўлардек коммунист,

бўйнига арқон ташлаб ҳам черковга тортолмайсан. Шевердинмикан? Ҳа, бўлиши мумкин... Бу йигит ўзи самарқандлик бўлиб, Москвада ўқиб келган. Абдулла уни Москвада шоирларникида бир-икки кўрган эди. У 1921-инчи йили «Ўткан кунлар»га анча дурустгина тақриз ёзган. «Обид кетмон»нинг рус таржимасига эса сўзбоши муаллифи бўлган. Таржимон Лидия Соцердотова билан бир Абдулланинг уйига ҳам келишувди... Уям анча фирқапараст йигит эди, черковга борганмикан?.. Ким билсин, Винокуровдек бединлар Кечирим Якшанбаси ҳақида гапиргандан кейин бир ёзувчи ҳам юкуниб чўқинса чўқингандир-да. Яна қайдам, бошқа кимдир бўлиб чиқиши ҳам мумкин...»

Шу пайт қамоқ оқсоқолининг гумаштаридин бири: «Чап ёнга ағдарил!» – деб буйруқ берди ва ҳамма инқиллаб-синқиллаб бошқа ёнига ўгирилди. Бундан ярим ой аввалроқ терговга чақирилиб дом-дараксиз йўқолган қизилсоқол Журъатни ўйлади Абдулла. Кошки, Винокуровдан сўраб олсайди-я унга нима бўлди деб. Унинг ўрнига ўғриларнинг каттаси Гена Ташкентскийни бу хонага киритишгач, беш-олтита пайтавақулоқ ўғри ўнлаб «сиёсийлар» устидан бош бўлиб қолди. «Энди сенларга зона ҳаётини ўргатамиз!» – деб булар ўзларининг ярамас қонун-қоидаларини кирита бошлашди. Битди «Чиғатой гурунги». «Лайлак юриш қилай деб чумчуқ чатаноғи йирилди», – дермиди бу ҳолатда эссиз Журъат оқсоқол? Кимгадир тамаки-памаки келиб қолса, булар тортиб олган. Овқатнинг жирлиги буларга. Тарқатилган шакаргача солиғу бож солишган. «Сиёсийлар»нинг кўпи қариб-қартайган зиёлилар эмасми, «Хих!» – десанг, орқасини тутишади. Абдуллани терговга чақира бошлашган чоғи профессор Засипкиннинг зарҳал кўзойнагини тортиб олишаётган эди. «Нима билан битди экан бу иш?» – деб ўйлади Абдулла. Кимдир, Содикми, Муборакми: «Нон бурдаларидан карталар ясашди, кўзойнак шохчалари билан нақшини чизишди», – дегандек эди. Тергову юзлаштиришлар билан бўлиб бунини ҳам сўрамабди.

Ўзи ишга аралашсамикан? Бу эвос ўғриларга бас келиб бўлармиди? Винокуровни орага солсамикан? «Гулсан, Абдулла! Юнги силанган мушукдек лаққа тушиб қола-

сан-а! Винокуровнинг ўзи буларни «сиёсийлар»га «раҳбар» қилиб қўйган бўлса-чи?!

Яна фароғатсиз хотини эсига тушди. Балки, Винокуровдан у билан учрашувни сўраганида булармиди? Эп-лармидийкан? Ўзи айтдию: «Мен бу ерда майда пиёдаман», — деб. Ундан кейин хотинини бу ерга йўлатмагани маъқул. Қайтага эловсизроқ қишлоққа чиқариб юбориш керак. Албатта, қишлоққа...

* * *

13-инчи март куни Абдуллани яна Тригуловнинг хонасига олиб боришди. Парда тирқишидан пастқам қуёш бу махфий хонага бошини суқар, икки ярим ойдан бери қуёш нурини илк бор кўрган Абдулланинг кўзлари жимирлашди, этлари увушди. Кўнглида эса тушуниб бўлмас қувонч ҳисси кўтарилди.

Бу сафар Тригулову яна бир сержант ўнгида Абдуллани сўпоқбошроқ аллаким кутиб ўтирарди. «Энди мени кундош қилиб туширишди!» — деб ўйноқи кўнгил билан хонага кириб келди Абдулла. Ўтирган одам юзини у томон ўтирди. «Мафтунбек» деб негадир унга лақаб тақди Абдулла. Бу кишини элас-элас эслар, унинг силлиқ, юма-лоқ юзи, кенг ва ялтироқ пешонаси билан бирлашиб булдирадиган кўзлари одамга қадалиб қарар, лабларида эса сезилар-сезилмас табассум ҳамиша тайёрдек эди. Қаерда кўрган экан уни Абдулла?

Тригулов ишора қилган стулга ўтиргач Абдулла бу кишини қаерда учратганлигини эслади. Педагогика институтининг домласи. Адабиёт ўқитарди. 1935-инчи йили Миробод мавзесидаги бу институт қурилиб топширилганида бир гуруҳ ёзувчилар бориб, учрашув ўтказиб келишган эди. Тадбирни шу домла уюштирган эди... оти Насрулло ё Назрилломиди...

— Сиз бу кишини танийсизми? — деб сўради Тригулов Абдулла томон бош ирғаб.

— Ҳа, бу машҳур ёзувчи Абдулла Қодирий.

Абдулла бироз ўнғайсизланди. Ҳозир ундан ҳам сўрашса, отини нима дейди...

– Сиз Назрулла Иноятонинг танийсизми? – деб худди Абдулланинг фикрларини ўқигандек сўради Тригулов.

– Ҳа, – деб шошилди Абдулла ва ўнғайсизлигини енггандек, ортиқроқ такаллуф ила: – Педагогика институтининг адабиёт бўйича домлалари, – деди.

Иноятонинг силлиқ юзидан енгил табассум изи аримас, парда орасидан хонага тушиб турган қуёш нури билан биргаликда бу Абдуллани беихтиёр қувонтирарди.

– Иноятон, – деди терговчи, – халқ душманлари Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаев раҳбарлигидаги антисовет буржуа-националистик ташкилотга аъзолигингиз ҳақидаги аввалги иқдорингизни тасдиқлайсизми?

Назрулло силлиқ юзини бузмасдан:

– Ҳа, бус-бутун ва тўла-тўкис тасдиқлайман! – деди. Юзида ҳануз табассум изи қалқарди.

– Сиз айбланувчи Абдулла Қодирий ҳақида нима дея оласиз?

– Мен Абдулла Қодирийни ашаддий миллатчи сифатида биламан. Бизнинг ташкилот уни ўзбек буржуа-националистик оқимининг энг йирик намоёндаларидан деб юксак қадрларди. Чунки унинг асарлари ташкилотимиз мақсадларига содиқ эди... Аминманки, ҳозир ҳам Абдулла Қодирий бу мақомда муқимдир...

«Оббо, Мафтунбек-ей! – деб ўйларди Абдулла. – Сени ҳам пишитиб қўйишибди-ку!» «Гўшти гов дам карда, пухта шуда», – деб Тожикистонда чиқариладиган тушонканинг банкаларини эслади Абдулла. Кейин бу тушонкадан бирданига зардоби қайнади: «Ҳей, бача, сендақалар ўзинг тўрт қатор жумлани ариқ тортгандек ёхуд ток тарагандек тўғри-тиз тузолмайсан-у, биров ёзган асарни: «Анунақаси бунақа, бунақаси шунақа», – деб турлайсан-а!» Лекин яна шайтонга ҳай бер дея ўзини босди.

– Айбланувчи Қодирий, сиз буни тан оласизми?

– Миллий қисмини тан оламан. 1932-нчи йилгача ёзган асарларим чиндан ҳам миллий. Советларга зидлигини ҳам инкор этмайман. Бироқ 1932-нчи йили ёзган романимда мен Советлар тарафига ўтдим...

– Иноятон, сиз «Миллий истиқлол» миллатчи контрреволюцион ташкилотининг аъзоси эдингизми?

Иноятлов юзини бир лаҳзага ҳам буруштирмай, майин овозда:

– Ҳа, аъзо эдим, – деди.

– Абдулла Қодирий ҳам «Миллий истиқлол» ташкилотининг аъзоси эдими?

– Ташкилот раҳбарларидан бўлган шоир Ботунинг сўзларидан менга маълумки, Абдулла Қодирий «Миллий истиқлол» контрреволюцион ташкилотига аъзо бўлган.

– Ҳуш, Қодирий, контрреволюцион бу ташкилотга аъзо эканлигингизни тан оласизми?

– Йўқ, тан олмайман. Мен ҳеч қандай ташкилотга аъзо бўлмаганман, рост, Боту билан таниш бўлганман, бироқ ҳеч қандай «Миллий истиқлол» деган ташкилотни билмайман ва аъзо бўлмаганман, иш бўйича алоқа қурмаганман.

«Бор ташкилотга аъзо бўлиш мумкин, йўқ ташкилотга ҳам аъзо бўлиш мумкин эканми? Боту эса 30-инчи йилда қамалиб кетган бўлса», – деб ўйларди ўзича Абдулла. Аммо унинг моту мулзам бўлмаганини терговчиям, Иноятлов ҳам худди вақтинча ўжарлик деб билишгандек, қамални енгил табассум аломати ила давом этишаётгандек эди.

– Кўряпсизми, Иноятлов, Қодирий сиз берган кўргазма-кўрсатмани инкор этяпти-ку. Буни сиз қандай изоҳлайсиз?

– Абдулла Қодирий ёлғон гапиряпти. Боту унинг аъзолиги ҳақида очиқ-ойдин гапириб берган. Абдулла Қодирий Боту билан иш юзасидан алоқа қурмаганман деяпти. Бу ҳам ёлғон. Шахсан менга маълумки, Боту Абдулла Қодирий билан яқин муносабатда бўлган ва у ҳақда доим ўзининг қадрдон дўстидек ижобий гапирган.

Иноятлов юзидан табассум ҳалигача аримаган, бироқ Абдулланинг юзи безрайган, кўнглидан эса бояги ўйноқи кўклам туйғуси изсиз йўқолиб бўлган эди. Абдулла миллатчиликда, аксилшўравийликда, яна минг сиёсий балода айбни қабул қила оларди, лекин уни чичанглаётган Мафтунбек муттаҳам қилган айб – ёлғон гапириш айбини зинҳор-базинҳор қабул қила олмасди.

Абдулла биринчи бор қамалганида суддаги сўнгги нутқини мана бу сўзлар билан тугатган эди: «Сўзим охирида одил судлардан сўрайман: гарчи мен турлик бўхтон, шахсият ва сохталар билан англашилмовчиликлар орқасида иккинчи оқланмайдургон бўлиб қораландим. Лоақал, уларнинг қораловчи қора кўзларининг кўнгли учун бўлса ҳам, менга энг олий бўлгон жазони бера кўрингиз. Кўнглида шамси ғубори бўлмоғон содда, гўл, виждонли йигитга бу қадар хўрликдан ўлим тансиқроқдир. Бир неча шахсларнинг орзусига маънавий ўлим билан ўлдирилдим. Энди жисмоний ўлим менга қўрқинч эмасдир. Одил судлардан мен шуни кутаман ва шуни сўрайман».

Ҳозир ҳам ганг бўлиб шу сўзларини хаёлидан кечириб ўтирарди у. Бу хаёлларда Мафтунбек Иноятовни олиб чиқиб кетишганини унинг ерига домла Ғози Олим Юнусовни олиб келишганиниям сезмай қолибди Абдулла. Қараса, қўба юзли Тригулов Абдуллага домла Ғози Олимни кўрсатиб:

– Қодирий! Бу кишини танийсизми?! Бу киши ким?! – деб икки-уч марта такрорлаяпти. Сесканиб кетди Абдулла. Ўрнидан туриб қўл бериб кўришмоқчи бўлди. Чўчиб кетган Тригулов: – Назад! Орқага! – деб чийиллаш аралаш овозда бақирди. Сапчиб турган Абдулла яна жойига ўтирди. – Қайтараман, Қодирий! Бу кишини танийсизми? Ким бу киши? – деб овозини ўнглаб олди терговчи.

– Ҳа, танийман. Ассалому алайкум, домла! Бу киши домла Ғози Олим Юнусов бўладилар.

– Сиз-чи, Юнусов, бу одамни танийсизми?

– Ҳа, танийман. Бу киши ёзувчи Абдулла Қодирийдир, – саломига алик бермасдан жавобланди домла.

Домланинг юзи сўлиққан, рангсизланган. У ҳаммадан олдин қамалганлардан эди. «Бир йилча бўлиб қолдийў», – деб ўйлади Абдулла. – Нималар қилишмабди бу баттоллар, токи атрофида энг хушчақчақ бўлган одамни бу қиёфаю сажияга келтириб туришса-я! 30-инчи йиллармиди, булар биргаликда Самарқанду Бухоро сафар қилишганди, Абдулла ўзининг канизак қиссасига материал излаб,

Ғози Юнус домла эса Афанди латифаларини тергани Элбеку Чўлпон билан шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ қаҳқаҳадан аримай юришганини эслади у. Бир куни Йўқсил деган шоирнинг уйига кириб боришгани-чи! Домла: «Йўқсилни бир боплаймиз!» – деб буларни извошчида олиб борган. Йўқсил буларнинг ҳай-ҳай суронига уйдан чиқиб кела булар билан кўришиб кетганида Ғози Юнус шоирнинг узатилган қўлини олмай: «Ҳей, уйда асал-пасалинг борми?! Йўқсилларни кўрсам совуғим ошиб кетадиган бўлибди-я!» – деб буларнинг барини тоза кулдирган. Кейин эса: «Майли, извошчини пулини кўтарсанг бир қошиқ асалсиз қонингдан кечаман!» – деб извошчи пулини ҳам ҳаваскор шоирга тўлатган. Тун давоми Йўқсилнинг боғчасида асал ўрнига ток пуштасида қатор тизилган шишалардан: «Манови жониворларни қара, Йўқсилдан безиб, бизга интизор бўлиб туришган экан!» – дея мусалласу мавиз ичиб, давранинг ичакларини уздирган одам мана шу қовоқлари ари чаққандек шишиб кетган Ғози Юнус домла бўладилар... Чалғиди, афтидан, Абдулла...

– Юнусов, сиз халқ душманлари Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаев бошчилигидаги...

«Ана бошланди эски пластинкаю эски граммофон, неча юз маротаба қайтарди экан бу саволни бу дажжол? Шунча қайтаргандан кейин ўзинг ҳам бунга ишона бошлашинг аниқ. Ҳалво дегани билан оғиз чучимас, лекин юз маротаба ҳалво дегин-чи – тишинг тишингга қапишиб қолади.

– Қодирий! Қодирий! Сиз Юнусовнинг сўзларини тасдиқлайсизми?

– Ҳа, тасдиқлайман. Қайси сўз?... Ҳа, мен миллий йўлда ёзганман, лекин ҳеч ташкилотга аъзо бўлмаганман, 1932-нчи йили ёза бошлаган «Обид кетмон» қиссам Советларга яқинлашиш...

– Сиз ёлғон гапиряпсиз! «Обид кетмон»ни сиз 1935-инчи йили ёзиб тугатдингиз, нашр этдингиз. Лекин унда ҳам сиз миллатчилик ғоясини илгари сургансиз. Айтинг-чи, сиз бунга бўйнингизга оласизми?!

– Мен 1935-инчи йилда тугатилган «Обид кетмон» романимни, афсус, на миллатчи, на антисовет деб ҳисоблайман.

— Юнусов, айтинг-чи, Қодирий миллатчиларнинг қайси антисовет ташкилотига аъзо эди?

— Абдулла Қодирий мен билан биргаликда 1919-инчи йили «Турон» жамиятига аъзо эди. У ўша ташкилот йиғилишларида иштирок этган...

— Қодирий, сиз бундан тан оласизми?

— Йўқ, тан олмайман...

Абдулла домла Ғози Олимнинг ҳорғин ва ҳиссиз юзига тикилар экан: «Йўқ, Винокуров айтган сўзимни етказмабди, етказса-да, домла бу дунёдан этагини қоқиб бўлибди», — деган хаёлга борди. Кейин бирданига: «Домла Ғози Олим кимга ўхшар экан — домла Косонийга!» — деб ўйлаб терговчи узатган қоғозга қарамай қўл қўйди.

Юзлаштирувларда ё сўроқда бўлиб, тушки ё кечки ёвғон-шулон овқатдан бебаҳра қолсанг, ҳеч ким сенга: «Мана бунинг устига бир бурда нон ёпиб қўювдим, илиқ турган бўлса керак», — деб томоқ олиб қўймайди. Тишга босишга бирон нарса бормикан деб кейинги нонуштагача рўза тутиб ўтирасан, киши. Абдулла ҳам юзлаштирувлардан қайтиб, тишининг кирини сўриб ўтирар экан, бояги фикри эсига тушдию бориб домла Косонийни гапга солди.

— Домла, сал қўполроқ кўринса, айбга буюрмайсиз, сиз ҳам умрингизда ҳеч кимни сотганмисиз? — деб сўради.

Домла аввалига эсанкирагандек гувраниб қолди, кейин ўзини тутиб олиб:

— Қайси маънода? Қулдорчилик маъносидами? — деб дучма-дуч саволига савол билан жавоб қайтарди.

— Йўғ-е! Бўхтон маъносида...

— Унда, бўтам, арқонни сал кенграқ ташлашингиз зарур, — деб бошлади домла. — Муҳаммад ал-Ғаззолий ўзларининг «Иҳёи улум ад-дин» китобларининг учинчи жилди «Рубъ ул-мухлиқот»ида «Офат ул-лисан» бўлимида тилдан келгон офатларни йигирма қисмга бўладилар. Булар орасида пуч сўз гапириш, хусумат, фаҳш, шеър айтмоқ, сўкишмоқ, қарғамоқ, ёлгон гапирмоқ, ғийбат, бўхтон ва шунга ўхшагон балолар бор. Шулардан фақат сизни

қизиқтирғон бир-икки офатдан гапирсак. Сотиш диғонда сиз, биринчи галда, хусуматни кўзда тутсангиз керак. Хусумат, Ал-Ғаззолийнинг фикрича, сўзга эътирозу баҳс-кашликдан келиб чиқади. Расулulloҳ саллоллоҳи алайҳи васаллам ҳадисларида айтғонларким: «Хусуматларда жоҳилга мужодала этғон кимса бу мужодаласидан воз кечмагунча ё ўлмагунча Оллоҳнинг ғазабидадир».

Яна бир сизга тааллуқли офат сир сақламаслиқдир. Пайғамбаримиз ҳадисларида айтибдурларким: «Бир одам бир мажлисда бир сўзни сўзларкан, атрофиға боққан замон бу сўз тинглағонларга омонатдир».

Ривоятда келурким, Муовия Утбонинг ўғли Валидга бир нарсa дебди. Валид ўз отаси олдиға бориб: «Амирумунинийн менга сирли бир гап айтди, шуни сенға очай», — деса, отаси: «Зинҳор-базинҳор менға айтма! Сир сирлиғича сақланиши керак. Сен эса хато асоратиға тушмағин!» — диғон экан.

Сухбатимизға тааллуқли яна бир офат — бу ёлғон гапирмак офатидир. «Ёлғондан сақланинг, у фужур билан тенгдир ва ҳар иккаласи жаҳаннамдир!» — дейди Расули акрамимиз ўз ҳадисларида. Яна: «Ёлғон нифоқ эшикларидан биридир», — дейдилар.

Луқмон пайғамбар ўз ўғиллариға айтғон эканлар: «Ўғлим, ёлғондан сақлан, зеро, у серча этидан ҳам тотлидур. Ундан оз кимсалар қутула билар».

Лекин шариатда ёлғонға рухсат берилғон ерлар ҳам бор. Расули акрамимиз буюрмишларки: «Икки кимсанинг орасини тузатғон ё хайри сўзлаб хайрни юксалтғон кимса ёлғончи эмасдир».

Ато бин Ясар деюрки: «Бир киши Расули акрамга: «Эй Оллоҳнинг расули, оиламға ёлғон сўйлайми?» — деб сўраса, Расули акрам: «Ёлғонда хайр йўқ», — деб буюрибди. У киши: «Хотинимға ундай-бундай баъзи нарсаларни ваъда этсам бўладими?» — деса, Расули акрам: «Бунда зиён йўқ», — деб буюрди».

Мурсаи мадора диғони ана шулардан чиқиб келғон, бутам. Лекин буниси ҳали охири эмас. Гийбат диғон офат ҳам борки, сиз сўрағон масалаға бунини ҳам қўшишимиз лозим. Қуръони каримнинг «Хужурот» сурасида Аллоҳ таоло

буюрибдиким: бир-бирингизга ғийбат қилманглар. Қай бирингиз ўлик қардошингизнинг гўштини емоқдан хушланарсиз?»

Расули акрамимиз айтмишларким: «Мерожга чиққон кечам тирноқлари билан юзларини тимдалагон бир гуруҳ инсонларни кўрдим. Жаброилдан: «Булар кимлар?» – деб сўрадим. Жаброил: «Булар инсонларни ғийбат қилиб сирларини очгонлар», – деди».

Ал-Ғаззолий ғийбатнинг саккиз сабабини келтирадилар. Булар орасида кинини енгмоқ, бировга ёқмоқ, бир ишдан наф топмоқ, ўзига иснод этилгон нарсани бошқа кишига юкламоқ, ўзини устун кўрсатмоқ, ҳасад қилмоқ, ҳазиллашмоқ ё масхара қилмоқ, камситмоқ...

Шу ерда мен ҳам муросаи мадорага бориб, сизнинг кўнглингизни бузмаслик учун Муҳаммад ал-Ғаззолийнинг бошқа тил офатлари, жумладан, тўқима, адабиёт, шеъриятларини ҳам офат сифатида келтиргонини айтмасам-да, яхшиси, Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Ахлоқи муҳсинийн» китобидан бир ривоят келтирсам.

Айтибдурларким, Ҳажжожии золим ҳаммага сиёсат қиларкан. Навбат бир эшонга келгонда эшон бундай дебди: «Эй амир, мени ўлдирма, чунки сен ҳақингда собит бўлгонман!» Ҳажжож айтибдур: «Мен ҳақимга нима қилдинг?» Айтибди: «Фалон душманинг сени ғийбат қилиб, сен ҳақингда фаҳш ишларни айтди. Мен уни манъ қилдим ва сенга бўлажак дашномни қайтардим». Ҳажжож айтибди: «Бу маънода гувоҳинг борми?» Дебдики: «Бор» ва ўша мажмаъада бўлган бошқа кишига ишора қилибди. У киши дебди: «Ҳа, рост гапиряпти, у бояғи кишини сени ғийбат қилиш гуноҳидан тийиб қолди!» Ҳажжож дебдики: «Сен нега унда душманга қаршилиқ кўрсатишда унга шерик бўлмадинг?» Айтибдики: «Чунки мен сенга душманман! Сенинг тарафингни олиш мен учун ҳеч лозим бўлмагон!» Шунда Ҳажжож иккаласини озод қилишни буюрибди. Бирини садоқати учун, бошқасини ростгўйлиги туфайли. Ана ўшанда мана бу мақол одамлар орасида пайдо бўлгон экан: «Агар ёлгон одамни қутқарса, рост қутқарувчанроқдир».

Кечаси оч ёнбошини остига олиб, қулдураган ошқозонини босиб чўзилар экан, Абдулла кун ҳодисаларини пайдар-пай эслаб: «Домла Косоний сўралган саволига жавоб бердимми ўзи?» – деган фикрни узоқ ўйлаб ётди. Кейин хаёллари домла Косонийдан домла Ғози Олимга ирғиди. Ўз она тилида ёзган ёзувчи табиатдан миллатчи бўлади. Ўз халқини севмаса, ўз тилини эъзозламаса – ёзувчиликда нима қилади одам? Лекин бу дегани дунёда фақат менинг халқим, ёлғиз менинг тилим бор экан дегани эмас-ку! Бозорга ҳар ёймачи ўз молини мақтаб чиқади. Бунинг нимаси айб, нимаси гуноҳ? Фақат ташкилот деганлари нимаси экан? Рост, ҳув анави йилларда Фитрат домла «Чигатой гурунги» деган давра тузган эди, унда гапирилгани фақат адабиёт бўлган. Агар валакисаланг гапу гаштакларни ҳам «ташкилот» деб атаса, унда Ўзбекистоннинг бошдан-оёғи бу ташкилотларга тўлиб кетадию. Унда ҳар дали-ғули чойхона – штаб, ҳар дўппиқайтоқи маҳалла – ҳарбий қисм...

Қамоқларда дом-дараксиз йўқолиб кетган дўстию маҳалладоши Фулом Зафарийнинг ҳовлисидаги зиёфатларни эслади Абдулла. Кўчада Абдулланинг тўнғич ўғли Ҳабибуллони ушлаб олиб, унга: «Бор, дадангга айт: Гижбадабанг-гижбадабўнг, пули борнинг иши ўнг, пўли йўқнинг гапи тўнг! Ўзи тушуниб олади!» – дерди у. Ҳабибулло бу сўзларни отасига етказиши билан Абдулла ишларини ташлаб Эшонгузар маҳалласининг нариги чекасига шошарди. Чунки биларди-да, бу сўзлар айтилдими, Фулом ўзи ишлайдиган театридан Чўлпон билан биргаликда ё Шожалил ҳофиз, ё Шораҳим, ё Соат дуторчи, ё Карим қизиқни бошлаб келган. Бир сафар эса анчайин қариб қолган Мулла Тўйчини ҳам элчитиб келибди. Абдулла хаёлан эшикдан кириб борар экан, кўзига ҳовли ўртасидаги ҳовузу ҳовуз бўйидаги мажнунтол, мажнунтол тагида эса хитойгуллар орасида турган шоҳсупа кўринди. Мулла Тўйчи эндигина қўлига танбурини олган, Абдулла йиғилганларнинг бари билан бирма-бир кўришиб чиққач, ҳофиз белидаги қийиғини таранг боғлади-да, худди ҳавога эмас, овозини ич-ичига йўллатгандек:

Арзимни айтай боди сабога...
Арзимни айтай боди сабога.
Кўзлари Чўлпон, зулфи паришон,
Сарви хиромон, дод-ей, қоши қарога, —

деб юракларни вайрон этиб кетдилар... Ўзбекдан бошқа кимам тушунарди бунини?! Абдулланинг кўзларига бехосдан ёш қалқди. Дарвоқе, яна қаерда эшитган эди бу ашулани Абдулла? Ҳа, ўзининг қиссасида, Сайид Қосимдан...

Ажаб, қиссаям бу чакана-чукана юзлаштиришу гапларнинг кетидан хаёлидан кўтарилибдими? Қаерини уйлаб, қаерини пиштаётувди Абдулла?

Моҳларойимнинг азоб-уқубатларини чамалай бошловди тунови куни. Саройга тўнғич келин бўлиб тушган куниданоқ унга ҳамма бозор кўрган эчкига бўлган муносабатда бўлди. Эри Амир Умархон сурункасига уч бола туғдириб, кейинига унинг устига уч кундош туширди. Майли, орзу-ҳавас қилиб яшаса экан, ўттиздан ўтибоқ уни бева қолдирди. Эри билан кўргани ўнта тўю ўн бешта зиёфат бўлди. Жарангдор дилини синган косадек яримлаб кетди. Ё-да эридан кўрмаганини бола-чақасидан кўрсайди, кошки. Буларнинг ҳам бирини бири кўришга кўзи, отишга ўқи бўлмади. Бирини у ёққа, бирини бу ёққа юбориб, паҳпаҳлаб келди фарзандларини у.

Тўнғичи Муҳаммад Алиниям кўзларини ёғ босиб, атрофидан яқинларини қувди, яхшиларни бездирди. «Ара-лашманг! Ўзим биламан!» — деб фитнакашу фоҳишаларни ишга ёллади. Илм ўлди, шеърият сўлди. Булар ҳам майли-я, ҳар кўзнинг эгаси бордур-а, лекин ўзининг ичида нафс илони кўлворлар эканми, берилмаган бадхўрлиги қолмади: чоғир ичди, наша чекди, қимор отди, каптар боқди, зино қилди — келиб-келиб бири сут эмизган, бири отасининг хотини бўлган аёлларга уйланди.

Ич-ичлари емирилиб-кемирилиб кетди онасининг... Кимга айтиб, кимга дод солсин?! Уни эштадиган кимса борми ўзи бу дунёда?! Жаҳонотинга ичини бўшатай деса, унинг ўзи Қашқарга сургун қилинган ўғли Муҳаммад-

нинг ва эндигина бола кўраётганда ўлган Офтобхон қизининг дардида қоврилиб юрган бўлса. Фақат Қўқон қоғози-га ишонар эди ичига кўмган аламларинию ҳасратларини Моҳларойим.

Манга, эй фалак, қасди жон айладинг,
Фироқ илгида нотагон айладинг.

Сурайёдур оҳим ўқиға нишон,
Қадимни ўқиға камон айладинг.

Вафо кўрмадинг чархдин, эй кўнгул,
Фалакни баса имтиҳон айладинг.

Ёшурдинг лабинг донаи холини,
Юзимни бу ғамдин сомон айладинг.

Висолини ҳижрон этиб, эй фироқ,
Латофат баҳорин хазон айладинг.

Юрак доғин, эй Нодира, ғайрдин
Баса хўб қилдинг, ниҳон айладинг...

* * *

Эртасига яна юзлаштирувми ё терговни кутиб ўтирган Абдулла Нодира ғазалининг мақтасини чақаркан, бир фикрга бордию ич-ичидан зил кетди. Бу ердаги икки ярим ойлик бекорчиликда шунча нарсаларни ўйлабди, шунча нарсалар ҳақида гаплашибди, тергалибди, юзлаштирилибди, лекин бир нарсани тилга тугул, хаёлига ҳам йўлатмабди. Ўзбекларда бир одат бор: чаённи ҳеч ким чаён демайди, оти йўқ дейди. Шунданми, Амир Насруллоҳхону Амир Умархон, Амир Мадалихону Шоҳ Дўст Муҳаммад, ҳатто қиролича Виктория ҳақида шунча гап ўтибди-ю, бироқ У ҳақда лом-мим дейилмабди. «Обид кетмон»нинг мусаваддасида ҳам *Унинг* номини истар-истамас икки-уч ҳамиятсиз ерда тилга олган эди. Терговчилар ҳам осонлик билан Акмал Икрому Файзулла Хўжаевларнинг от-

ларини ҳар йўсинга турлашади, бироқ **Унинг** исмини бир маротаба оғизга олишгани йўқ. Ҳолбуки, **У** – атрофдаги ишларнинг уши, ўзаги, ибтидосию интиҳоси. **Унинг** кетидан Абдулла бу ерда, **У** боис терговчилар Қодирйни сўроқлаб, **У** туфайли дўстни душманга айлантириб, юзлаштирув фитналарини уюштирмоқда. Нечук экан **Унинг** сиру синоати? Абдулла Насруллоҳхон тарихини текшириб юрганида домла Айний бир ҳодисани омонат қилиб Абдуллага айтиб берган эди.

Москвада бир йиғилишдан кейин Кремлда зиёфат берилиб, **У** ўрнидан туриб:

– Буюк тожик халқи, унинг ажойиб санъати ва адабиёти – Хайёму Рудакий, Фирдавсию... – деб қадаҳ кўтарган экан, Айний домла завқланиб, чала ўрисчада: – Бираф! Старий адабиётшуноси капут! – деб бақириб юборибди.

Ҳамма қотиб қолибди. **У** эса ҳеч нарса бўлмагандек қадаҳини кўтариб, боз:

– Хайёму Рудакий, Фирдавсию Жомий адабиёти учун... – деса, завқу шавққа тўлган Айний ҳам боз: – Бираф! Старий адабиётшуноси капут! – деб ҳайқирибди. Ҳамма тарашадек қотибди. Домла Айний шахдам **У** томон юрибди. **У** гангирбош эсанкираб, тисарила бошлабди, кейин эса қошиғини миз тагига тушуриб юборгандек миз тагига яширинибди.

Шу заҳотиёқ икки навқирон посбон домла Айнийни қўлини бураб тўхтатишибди. **У** ҳам қошиғини миз тагидан топгандек ўз ўрнига ўтирибди. Кейин ёнида ўтирган Тожикистон фирқа котибидан: «Ким ўзи бу чол? Нима деб бақиряпти?» – деб сўрабди.

Котиб: «Бу оқсоқол – Домла Айний бўладилар. Ҳозирги қадар эски шоирлар феодал-реакцион деб келинарни. Сизнинг сўзларингизга завқу шавқи келиб браво деб олқишлагани», – дея тушунтирибди. Шунда **У** ўрнидан туриб, икки посбон қўлини қайирган чол олдига келибди-да, анавиларга: «Қўйиб юбор!» – деган ишорасини қилибди. **У** домла Айнийга яқинлашиб: «Сиз кимсиз?» – деб сўрабди. Домла Айний таъзим бажо келтириб: «Фақир Садриддин Айнийман», – дебди. «Айний – бу тахаллусингиз бўлса керак. Ҳақиқий исмингиз қандай?» «Садриддин Сайид

Муродзода», — деб жавоб берибди домла. Шунда У қўлини домлага узатиб: «Танишайлик. Жугашвили» — деган экан...

* * *

— Тарсончак, буздил экан *Унингиз*. Дили пўк, бети чўтир... — деган эди ўшанда домла Айний бир нарсани кашф этгандек. Кейин ўзбекчада ҳам бемалоллигини кўрсатгандек: — «Қўрққан олдин мушт кўтарар», — дейди бизни халқ. Домла Айний бошқа ёзар-чизарга беписанд қарасада, Абдуллани ардоқларди: ўзгаларга чой бермаган жойда Абдулла Бухородаги уйига келганида қуюқ-қуюқ зиёфатлар барпо этарди. Абдуллани бир нав ўзининг устози ўрнида кўрарди. Чинданам Абдулла «Дохунда»ю «Эски мактаб»ларнинг устидан кўриб, ўзбекчасини қиёмига етказиб берган эди-да... Бу истеҳзога қаранг, яхшиямки, шу одам тоғу тош орасидаги Сталинободга кўчиб кетган экан. Бу ерда қолганларида ҳозир бақамти юзлаштирилиб, улар ҳам: «Нечук гапсотарлик қилган эдинг?» — деб жавоб бериб ўтирармидилар!

Абдулла домла Айнийнинг бухороча шевасини қўмсаб ўтирган чоғи, ё қудратингдан, анчадан бери гаплашмаган (анави гавир ўғрилар ҳокимиятни қўлга олгач, Муборак уларнинг каттаси Гена Ташкентскийга шахсий эртакчи бўлиб олган эди) Муборак ўзининг адаштириб бўлмас Бухорои лаҳжасида:

— Акомулло, гапурмайсезам, — деб устида турибди. — Ман сезга Амер Насруллоҳ бораседа як ҳекоя ҳозер қилдум. Бизненг бер одам ёзадур. «Амер миёнқад, хейле тануманду фарбеҳ, сиёҳчашму пас бўлгон экан. Яноғе дам-бадам учор экан. Овозе паст, табассуме зўраке. Лебос-пўше ҳар кас қаторе. Муллалардан куч-қувватти тортеб олибдур, ўз дастега йиғебдур. Тахтга чиққач бор буродарине ўлдурубдур. Яке қочебдур.

Фатво чиғоребдур: «Амер чўпондур, авом — қўй. Чўпон гўсфанд ила хоҳлаганине қелар: хотунне эрдан ола белар, модомике, чўпон урғоче қўйга ҳам чўпондер». Амернинг чаҳор хотуни, аммо чаҳор сад ўйнаше бордур.

Айтурларким, амернинг ўзу падари Амер Ҳайдарненг порс ўйнашедан бўлгон эмуш. Туркманлар айтебдурларким: «От белан эшак хачер берар, ўзбек белан порс амер берубтур».

Амер ҳар халқдин ўйнаш қилебтур, локен аҳле Мусо хотунларега тегмабдур. Белъакс, тез-тез Рабби Семҳо уюга бореб, Масеҳо бораседа кўб қизеқмуш...

Амер ҳокемияти беҳаддур. Аморотга келгон ва аморотдан кетгон ҳар бер мактуб — эр хотунга, хотун эрга ёзгане доҳел-текшурилар экон. Боз бачалар ёллануб, гузару бозорда ким нима деса — ҳамеша амерга етказелур эмуш. Хотун эрга, эр хотунга айтгане, хўжайен хизматкореге фармойеш эткане — баре ареза бўлуб амер қўлуга тушармуш...

Ҳар кас ҳар кас устега жосус...

Аммо амер устига ҳам жосус бор...

Шу пайт Гена Ташкентскийнинг гаразон «шестерка»ларидан бири:

— Эй Мубарак, вали сюда! — Эй, Мубарак, бу ёққа дума-ла! — деб қолди ва гап ярмида узилди.

Абдулла бу ҳикояни эшитаётган чоғи баданлари жи-мирлашгандек бўлди. Бу ҳолатни у ўзига таниш бўлган воқеликми, хотину эр, хатларнинг текширилиши деган сўзларга йўйгандек бўлувди, бироқ Мубарак пилдир-ганча Гена Ташкентскийга Шаҳризодлик қилгани ке-тибдиямки, этининг жимирлаши қолмасди. Кечқурун-та бориб бутун бадани чилп-чилп бўлиб, қўлларига хубобча-лар тошиб кетгач, Абдулла гап нимадалигини тушунди. Унинг эскидан, ари боққан пайтидан қолган касали бор эди. Эти қичишиб, аввалига қизарар, кейин эса мошдек тошмалар чиқиб, булар бора-бора қавариқ пуфакчадек сувга тўлиб борарди. «Асални кўп еганингиздан!» — деган эди ўшанда муолажа қилган табиб. «Қайси асалдан қанч-ебман?» — деб ҳайрон ўтирарди, иситмаси чиқа бошлаган талҳи ком Абдулла...

Кечасига бориб ўтдек ёнди, тунн бўйи алаҳсираб, на оқ-соқол буйруқларини, на Содиқу Муборак меҳрибончилигини сизди у. Кимдир эшикни тақиллатиб дўхтир чақиртирибди. Бомдодга яқин икки-уч эмлаш ортидан ҳушига қайтди Абдулла. Қўзини очса — қамоқ дўхтири томирини ушлаб ўтирибди.

— Ёзувчи халқни мўртроқ бўлар экан, — деди у. — Бирингиз қанд касалисиз, бирингиз силтабиат, қўлингизни ушлаб сиз бақувватроқми десам, Тўхтавой Қодирий ... — деб ўқиниб қўйди дўхтир. Кейин яна икки дафъа эмлаб: — Бу ёғига тузук бўлиб кетасиз, мана сизга зелёнка, яраларингизга суркайсиз. Фақат сув теккизманг! — деди-да, Содиққа бир нарсаларни пичирлаб чиқиб кетди.

Абдулла дўхтир тилга олган Чўлпонни эслади. Қанд касали бор эди, у нима қилаётган экан-а? Уйқудан турган одам эс-ҳушини йиққанида: «Ётаётганимда нималарни ўйловдим?» — деганидек, Абдулла ҳам кеча узилган фикрларига қайтмоқчи бўлди. Лекин фикрлари чуваланди. Ўзбек адабиётида шеърнинг ўрнини ўйлаб ётганмиди? Ўзбек адабиёти шеърга асосланган экан, янги қиссасини шеърларга қўмишини режалаётганмиди? Кейин бирдан нига бошқа хаёлга кўчиб: «Ким қотирган *анавиларни* — Чўлпон қотирган!» — деб ўйлади. *Буларнинг* шиору мадҳиялари тилини қўллаб, мисини чиқариб берган. Абдулла эслай бошлади:

Миллионлар тилмочи — янги синф шоири

Бу кунга бағишлаб

Ҳар йил бир янги куй тўқуркан,

У куйни ҳар жойда, ҳар колхоз аъзоси,

Ҳар совхоз ишчиси ўқуркан.

Ҳар ишчи дастгоҳи бошида ўзича

У куйни оҳиста куйларкан,

Шоирнинг ўзини кўрмаган пионер

Шеърини мақтовин сўзларкан...

Яна бирида «Кавказ хотираси» деб кавказлик **анавин-га** ишора қилиб нима дейди:

Бу ўлканинг эгаси – бутунлай янги одам.
Қўядими ғурури тиласин кўкдан ёрдам?
У сенинг кўкларингни ўз амрига олажак,
Аччиғинг келган бўлса, оловингни баланд ёқ!
У сенинг оловингдан мўл-кўл ҳосил олажак,
Сени ҳам бора-бора ўз йўлига солажак!

Ана, буларнинг бари мўл-кўл ҳосил бўлиб мамлакат-нинг ҳисобсиз қамоқларида ётишибди. Эҳ, Чўлпонбой, очиқчасига охирги сатрингизни:

Сени ҳам бора-бора зиндонига солажак, –
деб қўя қолмайсанми-я!

Яна Чўлпон ҳақида қисса ёзмоқчи бўлганини ўкинч билан эслади Абдулла. Масковдан Ўзбекистонга қайтиб келгач ҳам тинч қўйишмади уни фаол қизилсўзлар. Абдулла ўтган йили баҳор пайти бўлиб ўтган ёзувчилар мажлиси-ни эслади. Кўз олдида ит талашга қолган бечора шоир турар эди.

«Ўртоқлар, мени кечирасизлар, мен ўзимда бўлмаган сабаб билан доимо бошим оғриқ ҳолатда чиқишга мажбурман. Шунинг учун, балки, истаган фикримни гапира олмасман. Мен шу ердаги ўртоқ Берегиннинг айтилган сўзларидаги 3 нарсани ўзимнинг жавобимни бериб кетишим керак. Кейин ўзимнинг айтатурғон сўзларимни айтарман. Ўртоқ Берегин, хатоларимни кўрсатиб бериб яхши иш қилди, мен шу хатоларни шу мажлисда ўз устимга оламан.

...Ғулом Зафарий хусусида айтиб ўтишим керак. Бу одам мени Союз боғига борган вақтда излаб келган. У кишини меникига нима учун келганликлари сабабини тушунтириб бераман. Менда қанд касали бор. Мен ўзимнинг касалимни тузатиш устида Москвада ва бошқа жойларда тиббий масалаларда бўлдим, шу касалимга ҳеч қайда яхши даво топа олмаганимдан кейин табиблар шотут ейишни тавсия қилдилар. Мен ўзимни зиёли деб

ҳисоблашимга қарамай, шу маслаҳатга ишониб Зафарийдан шу тутни олиб келишни сўраганман. У мен ухлаб қолганимдан кейин кеч келиб, менга кирмай, Сўфизоданинг олдида кирган...

Эртаси куни мени Сўфизоданикига айтиб чиқишди, биз бу ерда суҳбатлашиб ўтирдик. Шу вақт ўртоқ Шамс бу ишнинг ярамаслигини билдирган. Бунинг танбеҳи тўғри эди. Мана шундан кейин улар билан учрашмадим. Бу сўздан кейин ўртоқ Шамс чақириб менга танбеҳ қилган. Мен ўзимдаги камчиликларни тугатиш учун одамларнинг танқидига ва ёрдамига муҳтожман деб ўртоқ Шамсга шу вақтда айтдим. Бу иккинчи мартаба бўлган ўзини тузатиш масаласи.

Агар бизнинг эски хатоларимизни шу икки-уч кундагина тузатиб одам қиламиз десангиз ёлғон бўлади. Бизни сиз чақириб, англашиб, жамият ичига олиб кириб тузатингиз. Биз турмушга йўл солганмиз. Лекин бу йўлда камчилик бўлса, сизлар жавобгар».

Анавилар орасида Абдулла ўшанда Чўлпон уларни мазах қилаётганини кўриб, ич-ичидан кулиб ўтирарди. Бу шоирнинг тоши, аслида, ёзувчилар мажлисида ўтирган барининг биргалашган тошидан оғир эса-да, **булар** Чўлпонга отаю Чўлпон буларга шум бола бўлиб турарди. Абдулла йигирманчи йилларнинг ўртасида ҳазиломуз бир мақоласида Чўлпонга жиннилик тилаган эди, мана энди Чўлпон ўша жинниликка кириб олиб, қолганларни жинни қилмоқда эди.

«Энди мени 21 йилдан бери қандай тарбия қилдиларингиз? Мен ҳозирги кунгача Союзнинг аъзоси эмасман, бунинг сабабини англамайман, ариза берганимга анча вақт бўлди. Бунинг учун менинг асарларимни таҳлил қилиш керак экан, мен келганимдан бир ой кейин «Соз» деган шеърим чиқди. Мен миллатчи бўлсам, қора бўлсам, нима учун шу асарни сўзбошисиз чиқардингиз? Бу ерда сўкиш керак эди, ёшлар Чўлпоннинг асарини бевосита олиб ўқимасдан, восита билан ўқиши керак эди. Мен ўзим бошсўз ёзиб чиқарсам бўлармиди? Бўлмас эди. Нима учун шу миллатчининг асари сўзбошисиз чиқди? Ундан кейин

менинг романим чиқди. Роман сотилиб ҳам бўлди, ҳозир ҳеч қаерда йўқ. Бу ҳам сўзбошисиз чиқди. Мана шунга ярим йил бўлди, ҳеч қаерда бир оғиз бир нарсга йўқ. «Ёш ленинчи»да бир нарсга ўқидим, у ҳам мақтовдан иборат. Мен унга раҳмат айтмайман, чунки менга ҳеч нарсга бергани йўқ. Мен Москвадан келгандан кейин шу асарни Союзда ўқимоқчи бўлдик. Биринчи мажлисда 11 киши, иккинчи маротаба 7 киши, учинчи маротаба 4 киши келди. Шунда ҳам раҳбарликдан ҳеч ким бўлгани йўқ. Фақат ўртоқ Ойдин бўлди. Мана бу ҳам эски миллатчини тарбия қилиш. Мен хато қилмасдан ишлай олмайман. Менинг хатоларимни тузатишларингиз керак».

Анқовлардан баъзилари: «Чўлпон шўро томонига ўтибди!» – деб пеш қилишган «Жўр» китобидаги бир шеърни ўқиб Абдулланинг сочи тик турган эди. Келиб-келиб бу шеърни фирқанинг 16-нчи қурилтойига бағишлов дебди. Ўнта банд фирқавий данғир-дунғирдан кейин:

Ўн олти маротаба тўпланиб бизлар
Қўл солдик ҳаётнинг томирларига!
Ўзимиз ҳаётни тебратувчи куч!

Жонлилар қайрилиб боқмаяжаклар,
Шафақлар қизариб оқмаяжаклар,
Ўлим олқишини юксалтиражак,
Зулмат ғурублардан салом беражак
Ҳаётнинг ёлғончи амирларига! –

дебди. «Қил устида юрибсан, ошна!» – деб асрагиси келди ўшанда уни, бироқ ичида: «Балли сенга, шоир!» – деди Абдулла...

Булари-ку чоп этилгани. Чоп этилмаслариданам бирини ёдида тутган эди Абдулла:

Бу ерда Масков харитахищный талаши
Ҳовуч-ҳовуч, қучоқ-қучоқ берилган.
Лекин Москов қизиман деб керилган
Пойтахтнинг у ясама «чўқлаши»

Сиздан луқма олмагунча ютилмас,
Унинг бутун тушунчаси олмоқдур.
Олиб-олиб чўнтагига солмоқдур,
Берганда ҳам нима берар дер мараз.

Масков сенинг жойинг эмасдир,
Эй «пахтастон» ўлкасининг ташнаси!
Эй Масковнинг 60-йиллик ошнаси,
Москов ўша эски «олиб бермасдир».

Икромовдан Аъламовга келган хат
Автомобил тагларида йўқ бўлди.
Шунинг учун турмушинг ҳам «йўр» бўлди.
Аъламовнинг нақдлигида бор иллат!

Янги чиққан ўзбекларга жой бериш,
Ҳаммасини хурсанд қилган «Ўз чун йўл».
Сенга келгач «отказ» билан «ҳайф» бериш,
Безирайиб тура берди... Ўл-а, ўл!

Ким деб эди сенга ўзбек бўғул дея,
«Бахтсизлик» — ўзбекчиликнинг ҳамдами...

«У яғи уятли тугайди...» — деб анжанча шевасида у яғи-
ни ўқимай қўя қолганди Чўлпон.

* * *

20-нчи март куни чалажон Абдуллани яна Тригулов-
нинг хонасига бошлашди. Бу сафар Саъдулла Турғунхў-
жаев деган Қозоғистонда сув соҳасида ишлаб юрувчи бир
киши билан юзлаштирдилар. Бу одамни инқилобдан ке-
йин бир пайтлар Тошкентда у-бу гап-гаштакларда учра-
тиб турарди, шунинг учун унинг сўзларига Абдулла унча
эътибор ҳам бергани йўқ. Ўша-ўша эски тос, эски ҳаммом:
«Мен Абдулла Қодирийни 1919-инчи йилдан ашаддий
миллатчи сифатида биламан. У мен билан бирга аввалига
«Миллий иттиҳод», кейин «Миллий истиқлол» ташкилоти-
га аъзо бўлган»... «Турон»и қаерда қолиб кетди?» — деб ис-

теҳзо аралаш ўйлаб қўйди Абдулла. «Мен ҳеч қайси ташкилотга аъзо бўлган эмасман! Мен ҳеч қайси ташкилотга аъзо бўлган эмасман!» – деб бир неча бор қайтарганини эслайди Абдулла, кейин боши айланиб ҳолсизланганини кўзини очса, қамоқхонада Содиқ бошига ҳўл сочиқ босаётганини... Алжиради, босинқиради Абдулла. Бир саройда ўтирармиш, бир қамоқхонада. Атрофида танишу нотаниш одамлар, кўпини аллақачон аллақаерда кўргандек. Машшоқларнинг оғир нағмалари, ғала-ғовур. Бир пайт қараса, хона ўртасида Абдулланинг отаси Абдулланинг ёш онаси Жосият билан рақс тушяпти. «Отанг мани ўн олти ёшимда олганида соқоли қурғур киндигига тушарди!» – деб одатдагидек ҳаётидан нолийди онаси. Ич-ичидан қоврилди Абдулла. «Нега булар ҳаммага калака бўлишяпти?» – деб туриб отасию онасига қаттиқ гапирмоқчи ҳам бўлди. Лекин туришга турди-ю, машшоқларнинг машқига маҳлиё бўлиб ўзи рақсга тушиб кетди. Эшилиб-эшилиб тушди. Бир дилрабо қиз билан. Отини айтай деса, отини билмайди. Орқасига қараб бурчақда ўтирган хотини Раҳбардан сўрамоқчи бўлади. Натижада эса хотиниям, бояги нознин қиз ҳам бараварига йўқолади. Лекин Абдулла рақсида давом этаверади. Оёқлари чалишиб-чалишиб, бебилчагига қараса, тўпигидан ипак тасма кетяпти. Кимдир уни тортяпти, тортяпти, ҳуштак чалиб тортяпти...

Қоп-қора терда уйғониб кетди Абдулла. Бош устида Содиқ, оёғида Муборак, сал нарироқда дам солиб, эми-дими қилиб домла Косоний ўтиришарди.

– Безгак тутди сизни... – деди Содиқ.

Лекин ана шу кечадан бошлаб Абдулланинг ўйлари га кескин равшанлик кирди. Эртасига уни яна Тригулов хонасига чорлашганида бадани судралса-да, ақли чопқир отдек жангга шай эди.

– Мен ўзимнинг миллатчилиқ қарашларимни хаспўшлашдан йироқман, – деди Абдулла. – Миллий қарашларим Октябрь инқилобининг биринчи кунларидан ва ҳаптоки ундан аввал шакллана бошлаган. Мени бу руҳда жадидчилик тарбиялаган. Мен Советлар ҳокимияти ғоясини ўзимга сингдиrolмаганман. Мен ўзимни миллий ёзувчи деб билганман. 1919-инчи йили мен «Ўткан кун-

лар» романини ёза бошладим. Уни 1925-инчи йили чиқардим. Роман Советларга қарши миллий роман бўлган. Унда мен Советлардан аввалги тарихимизни ва воқелигимизни ифодалаганман. Рост, бу романда очиқчасига «Йўқолсин Совет ҳокимияти» дейилмаса-да, романнинг ички моҳияти ана шунга чақирган, — Абдулла дамқўта нафасини ростлаб олди-да, қақраган лабларини ялаб олиб, давом этди: — 1926 — 1928-инчи йилларда мен яна бир тарихий роман — «Меҳробдан чаён»ни ёздим. Бунда мен миллий ғоядан биров четландим, шунинг учун бу роман сиёсий нуқтаи назардан пишиқ чиққани йўқ. Рост, унда ҳам сарқит эскилик қатори миллийлик ғоялари мавжуд.

1932 — 1935-инчи йиллари мен ўзимнинг сўнгги асарим — «Обид кетмон» қиссасини ёздим. Унинг мавзуи анчайин шўравий мазмунга яқин эди, яъни қисса колхозчилик ҳаракатига бағишланган эди. Лекин бу асарда мен колхоз қурилишига ишонмаслигимни кўрсатганман. Бу асарда ҳам мен миллийлик ғоясида қолмоқчи бўлганман. Бу айб бўлса, унда мен айбдорман.

Абдулланинг томоғи қақради. У гапини шу ерда узди. Эсига негадир Чўлпоннинг сатри — «Эй «пахтастон» ўлкасининг ташнаси» келди. Бироқ у дармонда қолса-да, терлаб-пишиб унинг кетидан гапларини ёзиб олаётган терговчидан сув сўрагани йўқ.

— Сиз айти қайси антисовет ташкилоти фойдасига ишлагансиз? — деб бошини қоғоздан кўтарди Тригулов.

— Мен миллатчи сифатида Совет ҳокимиятини емирмоқчи бўлган ўзбек миллатим нафига ишлаганман. Менинг адабиёту босмадаги ишим Совет ҳокимиятига қарши бўлган ва бу маънода Акмал Икрому Файзулла Хўжаев томонидан дастакланган. Уларнинг қарорлари бўйича менинг асарларим оммавий тарзда чоп этилган ва тарқатилган.

— Қачон, ким тарафидан ва қайси антисовет, буржуа-националистик ташкилотга ёллангансиз?

— Мен ўзимни миллатчилар орасида энг қадим ва энг фаолларидан деб билсам-да, аммо ҳеч қандай ташкилотга аъзо бўлмаганман.

– Сиз ёлгон гапиряпсиз, Қодирий! – деб ручка ушлашдан бошқасини кўрмаган жажжигина сарғиш муштумчаси билан қоғозларга «тақ» этиб қўйди малла Тригулов. – Тергов сизнинг «Миллий иттиҳод» ва «Миллий истиқлол» ташкилотларига аъзо бўлганлигингиз ҳақида етарли исбот-далилга эга. Қанақасига сиз буни инкор эта оласиз?

– Такрорлаб айтаман. Мен ҳеч қандай ташкилотга аъзо бўлмаганман ва мени ҳеч ким ёлламаган, – Абдулланинг оғзи қақраганидан тили танглайига ёпишар, бундан сўзлари оғир ва оҳиста чиқарди.

– Сиз ёлгон гапиряпсиз! – деб чийиллашга ўтди бу абзи. – Маҳбус Ғанихон Ҳамидхонов сизни ўзи «Миллий Иттиҳод» ташкилотига ёллагани ҳақида кўрсатма берган. Мана, ўқинг! – Тригулов Абдуллага бир парча қоғоз узатди.

– Ким экан бу Ҳамидхонов деганингиз? – ҳайрон бўлди Абдулла қоғозга тикилиб.

– Иноятлов Назруллани биларсиз? У ҳам кўзингиз олдида сизнинг «Миллий истиқлол»га аъзо бўлганингизни айтди-ку! Турсунхўжаев Саъдулла ҳам буни тасдиқлади...

– Мен ҳам уларнинг сизнинг кўзингиз олдида буни инкор этдим-ку! Ҳа, мен миллатчиман ва бу йўлда адабиёту босма соҳасида миллий ғояларни тарғиб этишда фаол қатнашганман. Лекин такрор-такрор айтаман, ҳеч қанақа ташкилот, на «Миллий иттиҳод», на «Миллий истиқлол» ҳақида эшитмаганман, билмайман ва аъзо бўлмаганман.

Рост, 1917-нчи йили мен умримда ягона бор «Турон» деган ташкилотга кирмоқчи бўлганман, лекин унга ҳам мени номаълум сабабларга кўра киритишмаган. Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаев ташкилотларига менинг алоқам йўқ. («Фирқага аъзо бўлмасам, вазоратларда ишламасам», – деб ўйлади Абдулла, бироқ анави дажжолнинг жазавасини қўзитмай, тилини тийди).

– Ёлгон ҳам эви билан-да! – деб жиғибийрони чиққанини ёнидаги сержантга кўрсатмоқчи бўлгандек ручкасини улоқтирди Тригулов. – Ўтган юзлаштирувлар чоғида сиз Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаев бошчилигидаги антисовет, буржуа-националистик ташкилотларга аъзо бўлганингиз тўлиқ-тўкис исботланган. Рост гапирасизми ўзи?

– Юзлаштирувларда мени миллатчи дейишди. Буни тан оламан ва тасдиқлайман. Лекин биронта ташкилот аъзоси бўлмаганман. Буни юзлаштирувларда ҳам айтдим, ҳозир уларнинг бу ҳақдаги кўрсатма-кўргазмаларини менга нисбатан адолатсиз ва асоссиз деб биламан. Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаевга алоқам йўқ.

Абдулланинг кўзлари тиниб, боши лўқи. Ҳай бошлади. «Миям отилиб кетмаса-я!» – деб ўйлади у ва ўзини босишга ҳаракат қилди. Қайси алаҳсирашда кўришги буни? Бундан бошқа дунё борми ўзи?

Шу тоб худди уни эшитгандек жиртаки терговчи улоқтирилган ручкасини сержант кўтаргани борган ойнадан икки каптар ғулғуллаб боқди-да, сержант шарпасини кўргачоқ тумтарақай учиб кетишди.

Сукунатда фақат қанотларнинг тап-тап қоқиши эшитилар, Абдулла ҳам «Ахир булар озод-ку!» деган фикрда тинди.

* * *

Ярим тунда бу сўроқ давом этди.

– Файзулла Хўжаевнинг ўз қўли билан ёзилган хатни сизга кўрсатдик-ку, ундан кўриниб турибдики, ташкилот аъзоси Қурбон Берегинга сиз билан биргаликда сизнинг миллатчи антисовет китобларингизни қайта чоп этиш ва чет элга юбориш топширилган. Сиз буни тан оласизми?

– Ҳа, тан оламан. 1932-нчи йили ёзда Файзулла Хўжаев топшириғи бўйича менинг «Ўткан кунлар» асарим араб имлосида тайёрланиб, Қашғарга жўнатилиши керак эди. Бу иш Қурбон Берегинга топширилган эди. Мен бунга қарши чиққанам йўқ, чунки Қашғарда ҳам «Ўткан кунлар»имни ўқишлари ҳақида аввалдан хабарим бор эди. У ерда бу китобим кенг тарқалган. Бу топшириқ Тошкентга Қашғардан бир йирик савдогарнинг ташриф буюришига тўғри келиб қолди. Бу тужжорнинг сафари Файзулла Хўжаевга ҳам маълум бўлган. У адабиётимизни чет элда тарғиб этишга интилган.

Қашғарлик савдогарни мен «Сариқ хумдон» маҳалласида яшовчи қалпоқдўз Олимжон Фозилжонов орқали

билганман. Олимжоннинг айтишича, қашғарлик меҳмон «Ўткан кунлар» борасида мен билан гаплашиш ниятида экан. Унинг келганини УзГИЗда ишловчи Ғиёс Хўжаевга айтиб қўйишимни илтимос қилган экан. Ўша савдогар билан мен шахсан кўришмаганман, бироқ илтимосини Ғиёс Хўжаевга етказганман. У: «Майли, бу ёғини ўзимиз ҳал қиламиз», — деган. Мен бу масалага ортиқ қайтганим йўқ.

— Сиз чет эл жосуслик хизматлари билан бўлган алоқаларингизни яширяпсиз! («Ол-а! — деб ўйлади Абдулла. — Энди мендан шпион чиқиши кам бўлиб турувди!») Ўша қашғарлик «меҳмонингиз»нинг номини айтинг! Унинг топшириқлари бўйича қандай жосуслик амалиётларига қўл урганингизни ҳам рўйи-рост гапиринг!

Абдулла бир нав гангиб қолди. Болаликда рус-тузем мактабида рус тили ва адабиёти ўқитувчиси Георгий Евстигнеевич болаларнинг сўз бойлигини орттираман деб бир ўйин ўйлаб топган эди. Биринчи бола бир жумла тўқирдида, уни ярмида узиши керак эди. Иккинчи бола бу жумланинг маъносини англаши ва ўша йўналишда давом этиши ҳамда яна тугалламай узиши керак эди. Ҳар кейинги бола жумлани давом эттирар, лекин бора-бора маъно тарвақайлаб, синфнинг охирига етиб борганида биринчи боланинг «алифи»дан бошланган гап сўнгги боланинг «таёғи»га айланарди. Ана шу ўйин миясига келди Абдулланинг. Наҳотки, бу погон кийган расмий одам жиддийчасига ўз сўзларига ишонса?! Ёки бу ҳам Журъат дўкай эълон этган анави ўйиннинг бир туримикан: ким лофни ҳақиқат билан аралаштириб қаерда ҳақиқату қаерда лофлигини чалкаштириб юбора олади деган ўйин...

— Қодирий, сиздан сўраяпман. Сукунат сақлаб вақт ютаман деб ўйламанг!

— Мен ўзимнинг аллақандай жосуслик ҳаракатларига алоқамни мутлақо инкор этаман. Ҳеч қандай жосуслик хизматларига алоқам йўқ, ҳеч кимнинг ҳеч қандай топшириғини бажармаганман. Қашғарлик савдогарнинг на исми, на шарифини биламан. Олимжон унисини менга айтмаган.

— Чет эл жосуслик хизматларининг агентлари билан алоқаларингиз масаласига ҳали қайтамиз. («Шахматда-

гидек бу мавқени ҳам ўзиники қилиб бўлди», – деб тушунди буларнинг йўл-йўриғини Абдулла). Ҳозирча ўзингизнинг Олимжон Фозилжонов билан алоқаларингиз ҳақида гапира туринг.

– Олимжон Фозилжоновни мен 1931-инчи йилдан бери танийман. У қалпоқдўз. Мен у билан йилига беш-олти марта учрашганман. У билан бор алоқам шу.

– Сиз кўзга кўринган диний арбоб Заҳриддин Аълам билан алоқада бўлгансиз. Маълумки, у инглиз жосуслик хизматининг агенти («Ол-а, лофам эви билан-да! – деб хўрсинди Абдулла. – Буларни энди бу чопишда тўхтатиб бўлмайди...»). Айтинг-чи, унда қайси асосда у билан алоқада бўлгансиз?

– Заҳриддин Аълам, билишимча, йирик диний арбоб. У билан алоқада бўлишимга боис мен ҳам художўй одамман. Аммо диний қарашларимиз биров фарқли бўлган. Чунки менинг диний қарашларим ўзига хосроқ. Лекин иш юзасидан у киши билан ҳеч қандай алоқаларимиз бўлмаган. Унинг шпион бўлганиниям мен билмас эканман.

– Ҳўш, диний қарашларингизнинг ўзига хослиги нима-ларда ифодаланган?

– Заҳриддин Аълам каби қадимгилар билан солиштирганда мен жаидчиман. Мусулмончиликда мен эътиқод қўйганим Оллоҳдир, қолган-қутгани диндору диндошлар тарафидан ўйлаб чиқилган тўқималар...

– Сиз яна алдаяпсиз. Бизга маълум бўлишича, сиз баҳойлардансиз. Ким сизни бу фирқага ёллаган?

– Мен кўзга кўринган баҳой Вадуд Маҳмудни танирдим. У билан яқин алоқада бўлганман. У мени шу йўналишда 1936-нчи йили роса авраган. У баҳойликка ўтишимни таклиф этган. Мен буни мутлақ рад этганман. «Буларнинг билмаган нарсаси йўғ-а, – деб бир дақиқага тан берди Абдулла. – Қаерда иккита одам бўлса – булар учинчиси, қаерда уч одам тўпланса – булар тўртинчиси, қаерда тўрт одам йиғилса – булар бешинчиси экан-да...»

Унинг фикрини тасдиқлагандек эснаган Тригулов яна бир саволни, ўзидан ситиб чиқаргандек қоғозига ёзиб ўқиди:

– 1936-нчи йили сиз диндорларнинг мажлисида фаол иштирок этгансиз, у ерда Совет ҳокимиятининг сиёсати контрреволюцион руҳда муҳокама этилган. Сиз буни тасдиқлайсизми?

– Ҳа, тасдиқлайман. 1936-нчи йили ёзда Заҳриддин Аъламнинг дўсти бўлмиш бир диндор уйида солиқ ва займ ҳақида очиқдан-очиқ гаплашганмиз. Мен шахсан гапга қўшилмаган бўлсам-да, Аълам айтган сўзларнинг барига тарафдорман. Буниси ҳам айб бўлса, бунда айбдорман...

Абдулланинг қулоғида яна ўша тугаб-битмас оҳанг зингиллай бошлади. «Ла ҳавла вала қуввата», – деб шивирлади у ичида. Аллақандай машқмиди бу ё ҳали ўтиб битмаган касаллигининг асоратими, ўзини чалғитишга шошди у.

Ўзбекларда қизиқ бир хосият бор. Аёл зоти қўни-қўш-ниданми, қариндош-уруғидан кимгадир меҳр қўйса, туққан боласи ўша дугонами, холага ўхшаб қолади. Абдуллаларнинг Турсун хола деган боғ қўшниси бўларди. Вақтибевақт бу Турсун хола Жосиятбибининг олдида чиқиб:

– Жосият ойи, ўргилий, хўп ўғил туққансиз-те, Абдулайзи ёзганларини ўқип-ўқип тўймиyman! Худди кўйни-дигилани топип ёзгандай-я! Барака топкурийз мунақа сўзлани қаттан ўйлап топади-я? Отаси-ку – ўқимаган! Қарқуноқтан булбул дип шуни этсала керай-те... – деб вайсарди.

Турсун тўмтоқнинг бунақа мақтовлари Жосиятбибининг жиғига ёмон тегарди. Турсуноч чиқиб кетиши билан кампир Ҳабибуллосини чақириб: «Ўғлимми кўзлавоғти-я, кўзинг қурғур!» – деб дарров исириқ ёқтирарди. Нима бўлдию қирқдан ошиб ёши қирқилган бу хотин кутилмаганда олтмиш яшар эридан Олтмишвой деган бола кўрди, боласи Абдулланинг ўзгинаси бўлиб туғилса бўладими... Яна чап қулоғи туғмадан тешик!

Ойхоннинг катта ўғли Музаффарининг бўйи дарозлангани сайин қора сочларию қошлари қизариб, кўзлари кўкимтир тус ола бошлади. Хатти-ҳаракатларининг шиддатлигидан кўрган одам уни чарс-чурс гулхоннинг

ўзгинасига ўхшатарди. Мақто боласига бирданига меҳри уйғонган Ойхон ҳам уни энди: «Гулханим, гулханжоним!» – деб эркалатидиган бўлиб, ўғлидан ажралмай қолди. Мадалихоннинг кенжаси ҳам улғайгани сайин отасига ҳеч ўхшамаслиги аён бўла бошлади.

Ойхоннинг буларга муҳаббати ортиб борар, куни бўйи энди ўғиллари билан бир чистон чақиб, бир ҳуснихат чизиб ё «Минг бир кеча» ўқиб вақт ўтказар экан, Мадалихоннинг кўнглига тушган гумон қурти тобора урчий бошлади. Аввалига зимдан буларга боқиб, кейин хосхонада кўзгуга қарай, ўз бурнию қошларини анавилар билан солиштира бошлади. Кейин қиличбозлик машқлари баҳонасида иккала шаҳзодани каптархонасига чорлади. Болаларнинг бири у ерда эснади, бошқаси бурнини чимдиб: «Уф, сассиқ экан!» – деди. Рўзи дигар қўлларига икки митти доира тутқазди: бири уни ғилдирак қилиб думалатди, бошқаси қизил сочига дўппи қилиб кийди-да, укасини кулдирди.

Тушлари бузилди Мадалихоннинг: тушларида аввалгидан бадтар урди Ойхонни, юзларини хамир қилиб эзди. Бироқ буниси ҳам кўнглини тинчитгани йўқ! Шубҳа қуртлари зулукка, зулукдан илонга, илондан аждарҳога айланди. Бир куни бўза ичиб олиб хон Ойхоннинг эшигига бостириб кирди. Ойхон пошша болаларини ухлатмоқчи бўлиб устиларида алласимон ғазал айтар, маст хонни кўриб жон ҳолатда: «Гулсум!» – деб бақирди. Айвонда ётган Гулсум уйқуга кетиб бўлган эканми, ваҳший хон ёпирилиб Ойхоннинг гул юзига аёвсиз тарсаки урди. Бу хотиннинг додлашини кутди хон, бироқ Ойхон оғзига қўлини ёпганча миқ этгани йўқ. Эндигина ухлаган болаларининг нозик уйқусини аядими ё...

– Айт, мманнжалақи, ккимдан ттуққансан буларингни?! – деб хириллади хон.

Ойхоннинг кўзларида даҳшатми, ҳайрат қотган эди.

– Каллассини оламман ҳароммиларингни! – у қиличини яланглатди.

Ойхон бошини аста ликиллатди ва: «Менинг бошимни ол!» – дегандек оқ бўйнини эгди.

Бундан Мадалихоннинг жазаваси янада қўзиди:

— Кимм билан ўйнашгансан, қаннжжиқ?! — дея кокилларини қўлига ўради хон.

Ойхон сас чиқаргани йўқ.

— Гулханий билан дон чуқишгансан, иффлосс! — деб кўнглини ёрди Мадали.

Ойхон худди бошини қиличга яқинлаштиргандек яна аста бош чайқади...

Мадалихон аёл бошини бор кучича ўз тиззасига урди. Кўрпага чак-чак қон томди. Ойхон лом-мим дегани йўқ.

— Ммана анави итингга хатинг! — деб Мадали мода чўнтакида титкиланиб битган бир парча қоғозни Ойхон бошига ташлади-да, қиличининг сопи билан аёл энсасига урди.

— Иккаласини ўлдирдимм, энди сенларни бўғғизлайманн! — деб вишшиллади хон ичидан чиққан аждарҳо.

Шу пайт дод кўтариб хонага Гулсум отилди, икки бола қулаган онаси тагида чирриллаб уйғонди, қиёмат кўтарилди. Хон эса қиличини ташлаганча гижжа каби пилтанглаб хонадан қочди...

«Ким урди»

«Бухоро, Дастархончи уйи, Арк
1841-инчи йилнинг 26-нчи январи, сешанба.

Азизим Тодд,

Ўз ҳаётим ва бу хатни элтувчи инсоннинг ҳаётини беҳуда қурбон бериш қўрқуви ҳозирга қадар мени сукут сақлашга ундаган эди. Эндиги жасоратим эса амирнинг хайрихоҳ муносабатига асосланган, бироқ бу муносабат ўткинчи бўлиши мумкин.

Шунинг учун ҳам ўтинчим — ҳаётимни хавф остига солмаслик учун менга махфий хатлар юборманг. 25-инчи октябрда амирнинг буйруғига биноан мен ҳукуматимизга Бухоро билан келишув талаби ҳақида ёзган эдим. Аминманки, ушбу битим Британия манфаатларини бу ерда татбиқ этиш йўлида биринчи қадам бўлажак. (...)

Мени 8-инчи октябрь куни озод этишди, бироқ мен миршабнинг уйида айғоқчилар ўртасида қолган эдим. 17-нчи январь куни тураржойим ўзгариб, мен собиқ вазир Нур Муҳаммадбекнинг ажойиб саройига кўчдим. Беш ой давомида унинг уйи истиқомат ерим бўлди. Ҳозирда у Чоржўйга ҳоким этиб тайинланди. Менинг ҳозирги ишим — ўзимдаги китобларни буларнинг тилига таржима қилиш, ундан ташқари, Оврупа қўшинлари ҳақида амир учун ҳисобот тайёрлаш. 15-инчи январь куни амир менга зукко бир одамни ёрдамчи қилиб юборибди. Ҳозирча еганим олдимда, емаганим кетимда. Ишим учун хазинадан истаганча пул олишим мумкин. 4 кун давомида мен бир кўзгу ясаган эдим, уни ўтган якшанба 24-инчи январь куни амир ҳазратларига юбордим, у анча хурсанд бўлибди. Гап шундаки, улар ойнага кумуш ётқишиш услубини ҳалигача билишмас экан, амир эса кўзгуни анчадан бери ҳавас қилиб юрган экан.

Бу ҳодиса биров кулгили кўринса-да, ушбу кўзгу амирнинг энг тансиқ нарсаларидан бирига айланган. Мен бундан беҳад мамнунман. Бу маънода китобларим менга анча хизмат кўрсатишмоқда. Агарда имкон

топилиб, менга имкон қадар кўпроқ китоб ҳамда бироз дорию минералларни аниқлайдиган ашёлардан юборсангиз гоят миннатдор бўлардим. Аслида, икки ўрам нарсa: бирига Риднинг «Кимё», Копланднинг «Тиббиёт лугати», асарлари тутиш, маъданчилик ва шунга ўхшаш китобларни, иккинчисига эса хатлару газеталарни солиб, биринчисини элчи тўғри Шоғовулнинг қўлига амир учун топширсин, иккинчисини эса кейинроқ менга берар.

Албатта, бир қанча қалам, бўёқ, ҳамда бренди (француз коньяги) юборилса, кўнгилдагидек бўларди. Яна бир нарсa ҳақида гап юритсам. Амирнинг кўнглини овлаш учун унга бизнинг фойтун аравалардан бирини юбориш маъқул. Унда тилла ё кумуш бўлмасин, чунки амир ўзини сўфитабиат деб билади. Бироқ аравакашнинг ўтиргичи амир ўтирган курсидан паст бўлиши лозим.

Араванинг шотиси икки ё тўрт отга мўлжалланиб, бўйинчаси ҳинд қайишидан, кажаванинг ичи эса ипақдан тикилиб, ғилдираклари баланд бўлиши керак. Менга ҳам кичикроқ арава юборилса, мақсадга мувофиқ бўларди.

Анча сукутдан кейин бу тарзда ёзишим фаройиб кўринса керак, бироқ мен ҳукуматимизнинг манфаатларидан келиб чиқиб, айниқса, русларни бу ердан четлатиш ниятида қўлимдан келганича бу ерда туриб, амирни ўз тарафимизга оғдиришга азм қилдим. Бу ерда фақат бир кишининг айтгани айтган, дегани деган. Бу инсон амир-дир. Бурбонлардан бири айтмишки: «Мамлакат? Менман ўша мамлакат».

Муҳаммад Ҳусайнхон Коший бу ердан 31-инчи октябрда кетаётиб эллик кунда сизлардан хабар олиб келаман деб ваъда берган эди. Амирнинг биз билан битим тузиш талабига келгунча муҳлат 90 кун қилиб белгиланган эди. Бунинг 85 куни ўтиб бўлди, сизлардан эса бир оғиз жавоб келгани йўқ. Амир эса сабрсизлик билан уни ишонтирувчи далолатларга муҳтож. Бурунги хатларингизда менга тавсия этган одамингиз Абдусамад мени 4-5 маротаба ўлим ёқасига олиб борди. Яхшиямки, амирнинг ўзи менга ишониб озод этди.

Худога шукр, мен озодман, насиб қилса, ҳукумат ва энг яқин дўстларим истаганича мен бу ерда хизмат қилишда давом этаман.

Азизим Тодд, сидқидилдан сенинг дўстинг

Чарлз Штоддарт».

– Манда ҳамин қоғозлар кўб, – деб Абдулла бу тўрт букланган парчани ўқиб бўлгач, шивирлади Муборак. – Сартарош Моше ака безнинг одам-да! Сўрайверинг...

Абдулла ҳайрон ўтирарди. Керакмикан унга бу турдаги қоғозлар? Ҳўб, хонликлар тарихидан у билмаган нарсаларни ўрганарди, лекин «Ҳарам қизи» деб мўлжаллаган қиссасига булар ярармикан? Ойхон пошшага бирон-бир алоқаси бўлмаса! Лекин Абдулланинг хаёлида бошқа бир савқи табиий ҳис лип этди: «Буларнинг бари – Катта ўйин инъикослари, ҳозирга қадар қиссасини кўпроқ ҳарам қизига бағишлаган эса-да, балки, мана шу Катта ўйинни ҳам инобатга олиши керакдир. Ахир у ўзини миллат адиби деб билади эмасми?! Миллат адиби эсанг миллат тарихинг қай тегирмон тошлари оралаб ҳозирги тақдир унини торттирганини билмас экансан – сенга баҳо икки чақа эмасми?!

Майли, ҳозирча Муборак аллақаерлардан топаётган бу ҳужжатлар билан танишаверсин-чи, у ёғига «ё шоҳ, ё эшақ» деганларидек...

Шу ерда бошқа бир хат Абдулланинг эсига тушдию кўзларидан ёш сирқиратай деди. Москвада ўқиб юрган пайти онаси Жосиятбиби невараларидан биттасига хат ёздирган экан: «Абдулла, болам, ўрисси юртида юрмасдан тезроғ қайт! Омонат дунё, маниям бир-икки куним қолдими, йўғми, кўрмий қомагин дийман!» – дегандек. Абдулла онасининг муғомбирона ҳийласини сезиб, жавобига ҳам қувроқ бир мактуб битган эди. «Ойи, хатингизда «ўлиб қоламан, тезроқ кел!» дебсиз. Қўрқманг. Сиз ҳали ўлмайсиз, олдингизда сиздан катта Убайда, Бувма, Рокия холаларим бор. Навбат олдин каттага, кейин кичикка...» Ойимга далда бердим деса, қовун туширган экан ўшанда Абдулла. Кейин онасининг айтиб беришича, бу хат қариндош-уруғ

орасида анчагина гинахонликка сабаб бўлган экан. Хат мазмуни холалар қулоғига ҳам етиб борибди. Бир кун маъракаларнинг бирида Абдулланинг Рокия холаси синглиси Жосият билан кўришиб:

— Жосият, тузувмисан? Ўзийни анча олдирип қўйишсан, — дебди.

— Ҳа, ўлсин, напасим анча қисадигон бўп қолди, опа...

Шунда эгачиларнинг каттаси Убайда хола пичинг қилибди:

— Напаси қиссаям, Жосият ҳалим-вери ўлмийди, Рокия, чунки ўлиш ноубати олдин манга, кегин Бувмага, кегин санга, ана ундан кегин Жосиятка. Ўғли Абдулла ёзворипти...

* * *

Шу он Абдулланинг ширин хаёлларини бўлиб Муборакни Гена Ташкентскийнинг Саларка деган думкашак гумаштаси чақириб қолди.

— Хўбки, сез тере касалсез, сезга тегишмайде. Манга ҳам маразенгиздан юқтуруб қўйсангез... — деган сўзлар билан Муборак ўғрилариинг бошлиғи олдига шошилди. Улар гирдиғум Муборакни ҳар кун калака қилиб, турли ўйинларга солар, бир «юлдуз кўрасан» деб далва-далва фуфайканинг енгини унинг юзига тўғрилаб, тепасидан бир кружка сув қўйиб юборар, бир кўзини боғлаб, ўртага шофер қилиб ўтқазиб қўйишар ва орқада ўтириб уни: «Чапга бур!», «Кўчада кампир!», «Тўхтат!», «Олдиндан мушук ўтди!», «Ана милиса!» — деб дали-жинни қилишарди. Жуда эринишганида кўзини юмдириб, орқасидан «Ким урди?» ўйнашарди. Урганда ҳам бу аблаҳлар аёвсиз уришарди. Бақалоқ Муборак зарбалардан думалар, бироқ у урган ярамасни кўрсатса ҳам, бу муттаҳамлар фирромлик қилиб кулиб турган Муборакни ҳар мақомда қийнашда давом этишарди.

Абдулла аралашай деса, касаллигию тинимсиз сўроқлар уни сулайтириб қўйган, ўртага тушиш у ёқда турсин, керак бўлганида ўзини ҳимоя қилишга ҳам ноқодир эди. «Эҳ, ноқодир Қодирий!» — деб заҳарханда ила ўйлаб қўйди ичида Абдулла.

Ҳайтовур, бу сафар гапчил Муборакни ҳикоя айтишга чақиришган экан, бундан фурсатни чоғлаб домла Косоний беҳол ёнбошлаган Абдулла олдига келиб ўтирди.

– Тақсир, тепада ишларингиз битди, чамаси, бир-эки кундан бери тинчсиз? – деб қизиқди чол.

– Қайдам, кўнгилдаги гапларни айтиб бўлдик, энди ҳазм қилиш вақти бўлса керак, – деб узаласига ётган ерида елкасини қисиб қўйди Абдулла. Кейин эсига бир нарсга тушгандек ўша нарсани тезда текшириб олмоқчи бўлди, чоғи: – Домла, Бухоро амири Насруллоҳхон чинданами Британия қироличаси Викторияга хат ёзганми? – деб сўраб қолди.

– Нафақат у, тақсир, Амир Темур Кўрагон ҳам Британия қиролига мактуб йўллаган. Аммо сизни қизиқтирган Амир Баҳодурхон ана ўша инглиз жосуси Штоддарт Бухородалигида унинг одамлари орқали хотирнишон Наврўздан бир ҳафта аввал (бу дигони ҳижрий 1257-нчи йили муҳаррам ойининг 14-инчи куни бўладими?) қиролича Викторияга битик тузиб йўллаган.

Бир пайтлар мен бу мактубни Ҳазрат Навоийнинг «Муншаоти» ила хат ёзиш йўриқномаси сифатида ёд олган эдим.

«Ангаким мансабда юксагу мартабада аъло, саодат буржининг қуёши, шарофат денгизининг пок дури, олам бўстонида салтанат гулбунини адолат дарёсининг суви билан яшнатган, у гулбунда барқарорлик ва давомийлик гулларини очқон, Жамшид каби улуғу Фаридун мисоли одил, Масиҳо динининг салтанати султони, Исо давлатли саройининг хоқони, Оврўпа Фаранг эли юксак даргоҳининг посбониға маълум бўлғайки, бу вақтда фалакнинг тақозосию Оллоҳ субҳонаҳу ва таоло марҳамати ила ушбу ерда ҳокиму ҳукумат тахтида барқарор турган камина муроду дўстлук шамъи деб аталмиш мақсадимиз ҳидоят нуридан шуълаланади дигон умидда бул мактубға қўл урду». Келинг, тақсир, эснаяпсиз, бошингизни бу услуб ила оғритмай, хатнинг индаллосини сўзлаб қўя қолай...

– Йўғ-е, – деди Абдулла, – эснаганим йўқ. – Бу услубни эшитиб кўзларимдан ёш сирқираганга ўхшайди...

Лекин қулоғи оғирроқ домла эшитмадими ё эшитмаганга солдими...

— Хулласи калом, амир ҳаммаға тенг муносабатда бўлғонини, жумладан, рус ё бошқа элат савдогарлари келишса, магарки улар ўз бошиға бир бало топишмаса, адолату меҳмоннавозлик ила қабул қилинишини ёзади. Филжумла, Штоддарт ҳам дастлаб келиши билан ерлик урф-одатлардан беҳабар бўлғон, ҳозир ушбу урф-одатларни қабул қилғоч, у афу этилиб, ўз мақомида тикланғон дейди.

Хатнинг сўнгида амир қироличаға мурожаат этиб: «Кўнглимизда дўстлук битими фуқаромизнинг Оллоҳ йўлидаги манфаатиғадур дигон ҳис барқарор, — дейди. — Агарда ул юксак салтанат ушмундоқ майлни мутмайин этса, муаммо ўртадан кўтарилиб, хайрихоҳлик нишонлари барқ урар, акс ҳолатда, мазкур паём ҳам намоён этилиши даркор».

Бу хатни ёзишда, бир тазкиранинг айтишича, Абдусамад тўпчи жонбозлиқ кўрсатғон экан. У пайтға келиб Абдусамад тўпчидан ноибға айланғон, шунинг учун ҳам унинг қўли ҳар ерға етар экан. Баъзи манбалар унинг ниҳоятта айёр, қув, муғомбир, доғули киши бўлғонини айтишади. Йўқса, аллақадан келиб, икки-уч йил ичида Бухоро вазирлиғига кўтарилиши осон гапми? Бошқа манбалар унинг инглиз гумаштаси бўлғониға ишора қилишади. Дарҳақиқат, у инглизлар билан салкам йигирма йил давомида — Табризда турғон вақтида ҳам, Ҳиндистонға кўчқон пайти ҳам, Афғонистонда пайдо бўлғонида ҳам қалин алоқада бўлиб юрғон. Бора-бора амир ҳам Штоддартни Абдусамад ноиб уйиға кўчиради. Мавриди келғоч Абдусамад, бир тарафдан, эзгин Штоддартни кўндириб, ундан пул ваъдаларини ёздириб олади, бошқа ёқдан, гўсхўр амирни аврайди. «Британия сизға дўст, — дейди. — Буни мен нафақат сизни ўйлаб, балки сизнинг етти пуштинингиз гамида айтяпман. Британия русларни Туркистондан четлаштирмоқчи, сиз эса ўзбек хонлари ичра энг улуғсиз. Шунинг учун ҳам улар ўзларининг энг юқори мартабали зобитини сизнинг ҳузурингизға юборғон. Руслар Хива хони асирға олғон одамлар важ-корсонида Туркистонға

юриш қилмоқчи. Буни олдини олишнинг ягона йўли Британия билан дўст бўлиш...» Жиш-ақл амир: «Хўш, унда нима қилишимиз керак?» – деб сўрағонида дагир Абдусамад ноиб қўйнидан хат мусаввадасини чиқориб: «Мана буни бир кўринг!» – деб амирға узатибди. Бундан бир кун кейин амир маҳрами Ашурбек Абдусамад ноиб уйиға келиб, зар юғуртирилғон қоғозда тилладан муҳр босилғон пайгирни Штоддартқа топширибдию: «Энг ишончли одамнинг билан буни қироличаға юбор!» – деб буюрибди...

* * *

Кечаси, ҳамма ётиб бўлганида, темир эшик очилиб:

– Кадыри, на выход! – деган буйруқ янгради.

Абдулла елкасига чопонини ташлади-да, чиқиш тараф юрди. Орқасидан уйғонган Содиқнинг: «Худо ўзи асрасин!» – деган дуоси эшитилди. Абдуллага айтдими бу дуони Содиқ ё ўзини асраш ниятида гапирдими, ким билсин, бироқ оддий одамнинг оддий овози Абдуллага далда бергандек бўлди.

Навбатчи дийдабон аскар уни долон бўйлаб зиналар томон эмас, тескари тарафга бошлади. Демак, буниси сўроғу юзлаштириш эмас. Отиш ҳам бўлмаса керак. Отиш учун ташқарига олиб чиқишлари тайин. Ё кушхонаси шу ернинг ўзидамикан? Унда отиш овозлари эшитилар эдику. Ойни этак билан ёпиб бўлармиди, гапи ҳам тарқаларди. Ана 42-нчи хонанинг машъум шуҳрати каби...

Йўқ, аскар уни биринчи сўроқ ўтган хонага бошлади. Хонага кирса, столнинг нариги тарафида дажжол Тригуловнинг ўзи ўтирибди. Стол устида Абдулла ишининг семиз папкаси.

– Ўтир! – деб ўзбекча гапирди Тригулов ва зиндонбонга: «Сен озодсан!» – деган ишорани қилди. Аскар эшик ортига чиқди. Тригулов папирোসини чакиб олди-да, портсигарини Абдулла томон узатди: – Чекасанми? Ол...

Қамоқда онда-сонда бошқалар билан бўлишиб, махорка дудкашлаган Абдулла негадир Тригуловнинг қўлини қайтармади-да, папироснинг биттасини олди. Тригулов тугурт эмас, ўзининг папиросини тутатиб олиш учун узат-

ди. Абдулла папиросини тутатиб, чуқур нафас олди. Юмшоқ ва илиқ тутун ичларини унутилган бир ҳис билан қоплади, тутун кучи «гул» этиб бошига урди.

– Зўр ёзувчи экансан, ўқидим, – иқдорланди Тригулов. – Берди татарри қойиллатибсан-а! Хайрининг овлоқроқда ўптиришию теваракка аланглаб қучоқлатишини... «Танача кўзини сузмаса, буқача ипини узмас», – дедингми! Қойил! Шодмонбой қизини бошқага бериб юборади, а? Бердини 15 йил текинга ишлатади, а? Берди болта билан уни нимталайди, а? Худди Достоевскийдек... – Тригулов «Обид кетмон»ни ўқиганию адабиётдан бохабарлигини кўрсатишга тиришаётгандек эди... – Биласанми, мен ҳам у-бу нарса ёзиб тураман... Рост, ҳозир вақт камроқ, – деб ёрилиб қолди терговчи...

Абдулла ҳузурланиб папирос чекиб ўтираркан, жойида: «Энди бу ёғига қаерга олиб борар экан?» – деб ичдан шайланди.

– Ишинг ёмон! – деб давом этди Тригулов. – Шу кунлари мен бир қанча ҳамкасбингни сўроқ қилувдим, булар айтган гапларини... – шу ерда унинг фикри чалғиди, чамаси, гапини ярмида узиб: – Сен ёзувчисан, қани, одам танирмикансан. Мен ўқийман, сен кимлигини айтасан, келишдикми? – деб ўқишини бошлади... – Абдулла Қодирий чинакам миллатчи ҳисобланади. Илгари у савдоғар, муштумзўр эди, ўз хўжалигида одамларни мажбуран ишлатарди. Бундан ташқари, Заҳриддин Аълам Шохидов каби аксилинқилобий кайфиятдаги мусулмон руҳонийлари билан доим апоқ-чапоқ бўлиб юрарди. Ошна-оғайнилари аксилинқилобий фаолияти учун жиноий жавобгарликка тортилган.

1936-нчи йили бир гуруҳ ўзбек ёзувчилари Қозон шаҳрига сафар қилди. Қозон шаҳридаги «Шўро» меҳмонхонамизда яшаб юрган пайтимизда Қодирий менга бундай деди: «Татаристонда ва олмонларнинг Волгабўйи автономиясида озиқ-овқат атайин тақчил қилинган. Советлар бунини жўрттага қилишяпти. Олмонияда эса Татаристону немис мухторияти учун хайри-эҳсон тўпланяпти. Сўнгра: «Совет Иттифоқи Германиядан заифроқ. Агар уруш бошланиб кетса, Советлар мағлубиятга учрайди...»

– Ғафурми? – деб бўғиқ овозда сўради Абдулла.

Тригулов жавоб бермасдан бошқа бетни варақлади. 30-инчи йиллармиди, бир куни Абдулла ҳовлисида алланимага гишт тераётса, кечга томон никелланган яп-янги велосипедини худди кўз-кўз қилгандек Ғафур кириб келибди. Кўзларида Чўлпон тақадиган юмалоқ кўзойнак. Лекин Чўлпон тик қараган ерда у нуқул кўзини олиб қочади. «Валасапитинг зўру, Ғопир!» – деб ишидан узилмасдан мақтаб қўйди Абдулла. «Поччам Ригадан опкелувдила...» – деб кўзини олиб қочди шоир йигит. «Майтабинг нима бўвотти?» – деб қизиқди Абдулла. «Боллага бир нарса ухтириб бўмийди. Қорри пағаларини тушунтирсам, ҳич тушунишмийди», – койинди у ва яна кўзларини чеккага бурди. «Ёзда қорга бало борми?» – гиштини андавасининг сопи билан уриб қўйди Абдулла. «Сал нарироғ тур, кийимингга лой чачрамасин». «Манам ёрдамлашворий... Қўлим жилла тейсин...» – деб Ғафур бир қўлида анунақа велосипедини ушлаганча, бир қўли билан гишт кўтариб узатмоқчи бўлган эди, кўзини пастқам қуёшданми, Абдулладанми олиб қочди, шекилли, гишт Абдулланинг қўлига етмасдан шалоп этиб лойга тушса бўладими! Шу топ Ғафурнинг фасон кийимию яп-янги велосипеди расво бўлди-қўйди. «Этмовдимми санга...» – деб ўксинган эди ўшанда Абдулла...

Тригулов бошқа бетни ўқий бошлади.

– Адабиётимизга суқулиб кириб олган контрреволюцион миллатчиларнинг жосуслари ўзбек адабиётини ажратиб ... йўқ, майли, буниси эмас, – деб Тригулов яна варақлади. – Ҳа, мана: «Буржуа-националистлар кўкларга кўтариб мақтайдиган ва ўша мақтовлардан фахрланиб юрадиган маддоҳ ёзувчилардан биринчиси Абдулла Қодирийдир. Буржуа-националистлар тор-мор этилган сўнгги кунга қадар Абдулла Қодирий буржуа синфига садоқат билан хизмат қилди...» – Тригулов кўз қирини Абдуллага ташлади. Ундан жавоб олмагач бошқа қоғозга ўтди. – Абдулла Қодирий «Обид кетмон» асарини гўё ўзи ҳам Советлар томонига ўтганини исботлайдиган далил каби тортиқ қилди. Афсуски, ўшбу ҳужжат ёзувчи Советлар томонига ўтганини инкор этиб турибди. У Советларга қарши кура-

шиш учун юзига ниқоб тортиб олган, холос...» — Яна ўйга толган Абдулладан жавоб ололмагач Тригулов кейинги бетга ўтиб, сариқ юзлари ёришган ҳолда овозини созлаб-созлаб ўқиди: — Романнинг услуби эски адабиётимизнинг тамтaroқли, муболағали, тантанали, фақат сунъий, ўлик услубига ўхшайди... Отабек фақат ишқ йўлида жасорат кўрсатади, ўз ижтимоий қиёфасини кўрсатиши лозим бўлган жойларда, эл кулфати ошган кезларда у кўрпага бурканиб олади...

— Ойбек, — деди Абдулла. — Бу мақола узоқ йили чиққан эди-ку... — кейин тутунни ичига тортиб: — Ўзи яхши йигит, Ленинградда ўқиган, САГУни битирган, ўқимишли адабиётшунос, бунинг устига, шоир, ёш бўлишига қарамай, дорилфунунда дарс беради; хотини ҳам олима, — деб буларни Тригуловга мақтагандек бўлди.

— Ҳа, — деди ишонгандек Тригулов ва бир парча газетани олиб пастидан ўқиди: «Ойбек Отажон Ҳошим билан бирга бўлиб адабиёт дарси учун программалар тузди, бу программада нуқул Боту, Чўлпон, Абдулла Қодирий каби аксилинқилобчи миллатчиларнинг ижодларига кўп ўрун берилди, уларнинг адабиётидаги бузғунчиликларини очиб ташламади!»

«Бекор мақтадимми Ойбекни? — деб ўйлади Абдулла. — Энди у ҳам балога қолмаса!»

Тригулов семиз папкани ёпар экан, аллақандай мамнуният билан:

— Буларнинг бари шу ерда! — деб попкага бир-икки қоқиб қўйди. — Қурбонов ҳам, Охундию Қаҳҳор, Назирину Ҳусайнов... — топишмоғининг жавобини ҳам кутмади Тригулов.

Иккаласи папиросларини сўнгги маротаба чуқур тортилар-да, сукутга чўмдилар. Тригулов биринчи бўлиб ҳавога бир-икки ҳалқа тутун чиқардию:

— Энди бу ёғига нима қиламиз? — деб сўради. Абдулла: «Қайси маънода?» — дегандек яна бир лаҳзага тутунни ичида тутиб қош чимирди. — Сен билан чекистлар ҳаётидан зўр бир детектив ёзсак бўларди-да, — деди Тригулов. — Кел, аввалига кеч бўлса-да мана бунга қўл қўйвор! — У Абдуллага 15-инчи март билан белгиланган бир қоғозни

узатди. Бу қоғоз терговнинг тугаганлиги ҳақидаги далолатнома эди. Унда машинкада: «Тергов тамом бўлгани ҳақида менга эълон этилди. Тергов ҳужжатлари билан танишдим. Терговга ҳеч қандай шикоятим йўқ», – деб босилганди. Абдулла ручкани қўлига тутиб: «Мен ҳеч қандай антисовет ташкилотига аъзо бўлмаганман», – деб ёзди-да, тагига қўл қўйди.

* * *

Эрталабки нонуштада Муборак Абдуллага йўлиқиб: «Ака мулло, чакешга янге қоғоз бор», – деб қолди. Нонуштадан кейин пандавоқи, салт-сувой ўғрилар ўзларининг пирраю сека ўйинларига ўтиришди, Муборак фурсатдан фойдаланиб худди тамаки ўрагани тўрт букланган бир парча қоғоз узатди.

«Бухоро,

1841-инчи йил, 29-инчи март.

1. Азизим Конолли, Сенинг Урганчдан Хўқандга бориш ниятингни билиб, қуйида амир тарафидан буюрилган, лекин менинг номимдан ёзилган хатнинг ҳам форсча, ҳам инглизчасини ёнма-ён юборяпман. Албатта, Урганчу Хўқанд Бухоро амирига бўйсунмаслиги мумкин, бироқ ўзбек хонлари бир-бири билан ҳамда қўшни мамлакатлар билан тотувликда яшаши ва Британияга нисбатан умумий дўстлиги – британлар манфаатидадир. Бу хат сенга қаттиқ тегмасин, табиийки, сен Британ ҳукумати буюрган топшириқларни бажаришга мажбурсан, бироқ бундан амирга зиён тегмайди деган умиддаман.

2. Сенинг ўзинг Хўқандга боришинг Урганч хонида қизғанч ҳиссини уйғотиши мумкин, бу билан биргаликда у билан алоқангни ҳам узиб қўйишинг мумкин. Хўқандда ҳам бир ўзинг кўп нарсага қисқа вақтда эришолмаслигинг мумкин.

3. Хўқанд хони ўз қўшинларини Оврўпа йўлида тайёрламоқда. Улар машқларини 10 – 20 кишилаб турли жойларда Кубул зобитлари ҳамда амир қўли остидан қочган

эронийлар бошчилигида ўтказишмоқда. Жумладан, Га-
дои Муҳаммад Бек Ўратепа ҳокимлигига кўтарилибди.

4. Мен сенга амирнинг Британ ҳукуматига ёзган мак-
тубини илова қиляпман. Унинг мазмунидан келиб чиқиб
сен ўзбек хонликларининг бошқа ҳамкорлари ила муно-
сабатларинг ҳақида амирни хабардор тутгайсан, чунки
амир ўзбек хонликларининг улуғидир. Шунинг учун бар-
ча янгиликларингни менга юбориб тур.

5. Хива хон ҳазратларига мени йўқлаб элчи юборганла-
ри учун миннатдорчиликларимни билдиргил!

6. Сенга пул керак бўлса, юборишим мумкин ё-да аф-
зал кўрсанг ҳисобларингни менинг номимга юбор.

Эҳтиром ила, Чарлз Штоддарт».

– Тезроқ тамаки ўранг! – деб шивирлади Муборак. –
Ана, келишяпти.

Абдулла хатнинг пастига боқмай апил-тапил тамакини
қоғоз ичига солди-да, хатни цигаранинг ички тарафига бу-
риб, учини чирмади. Қараса, икки домла – Косоний билан
Шибирғонийлар буларга қўшилгани яқинлашяптилар.
Салом-аликдан сўнг бурқиган тутунни кафтлари билан
пашша ҳайдагандек ҳайдаб домла Шибирғоний гап очди:

– Биз оз-оз мақсад қилдикки, Бедилдан суҳбат қурсак.
Унинг ғазалиёти бошига бир теъдод абёт борки, «Оина»
пайровига мутаважжих бўлган. Икки-уч масалалар бор
бу ерда, мен эшитган эмаски, бедилхонлик бу минтақага
ноқавий бўлса. Билъакс тариқида эшитамиз. Ҳар каски
имкониятини топсаки, кўрсатса бу адабиётдин ва кам-
роқ баҳо бериб туруб, оина пайрови қилсак... – Абдулла ё
Муборакнинг розилигини кутмай у байт айтишга тушди,
бироқ на Абдулла, на Муборак, ўз сирларини беркитиб че-
кишганиданми, бунга қарши чиқишгани йўқ.

Дидан ҳайрат нигоҳонро ба мижгон кор нест,
Хонаи оина дар банд дару девор нест.

(Ҳайрат нигоҳи ила боқувчилар кўзининг киприк ила
иши йўқ,

Оина хонаси ёпиқдур, эшигию девори йўқ.)

Шарҳга таважжух қилсакки, кўз кўнгул оинасидур, вақтиқи ҳайрат кўнгулга тушибди, кўнгул қафаси беҳад очилгай.

Домла Шибирғоний домла Косонийга маънодор боқди. Домла Косоний аввалига шарҳга янги талқин қўшмоқчи бўлди, чамаси, лекин ўйин қоидасини эслаб қўл силтади-да, ўзи Бедилдан байт эслади:

Фусуни айш кудуратзидаи монашавад,
Нафас ба хонаи оинаҳо ҳаво нашавад.

(Айш сеҳри кудуратимизни йўқ қилувчи бўлмас,
Нафас оина хонасида ҳаво бўлмас.)

Бедил айтяптики, кўзгуға нафас урсанг, кўзгунинг юзи хиралашади, айшу ишрат сеҳрию афсуни ҳам ғам-ғуссаю кудуратларимизни фақат хиралаштириши мумкин, лекин ўртадан олиб ташламайди. — Домла Косоний Абдуллага қараб, пардавор оҳангда: — Бу ўйинда Чўлпонингиз яхши эди. Сиз ҳам бордурсиз, тақсир? — деб навбатни унга узатди.

Абдулла атайин мавзудан узоқлашмай тортган тамаки тутунини ёнга пуфлади-да, сигарасини Муборакка тутқазиб:

Жабҳои ҳирс агар чунин гарди раҳи ҳавас кашад,
Оина дар муқобилам гар бикаши, нафас кашад, —

деди. — Янглишмасам, мазмуни:

Ҳирс жабҳаси агар чунин ҳавас йўлининг чангини чекса ё ютса,

Рўпарамдаги кўзгу, гарчи чексанг ё чекинсанг, нафас чекади ё олади.

Тўғрими, домла? — деб иккала домлага боқди. Улар бош иргашди. — Шоир айтмоқчики, ҳирсинг қўзиб, ҳавасларнинг заррачасига ҳам берилсанг, кўзгуға боқ: чеккан ё чекинган заҳотинг нафас ола бошлайди. Буниси нокомил маъно, бу байтдан ўнлаб маъно чиқариш мумкин...

Лекин шу вақт тутунини бурқситиб Муборак ҳам гапга аралашди:

– Биздике осон:

Дил хилвати андешаи ёр аст, бубинед,
Ин оина дар шуғли чи кор аст, бубинед.

Шоер дерке:

Дил ёр ҳақидаги андеша хелватидур, кўрунг,
Бу оина қандай иш олеб бородур, кўрунг...

Оина бунда ёргаму андешагаму хелватгаму шоергаму
– намедонем, номаълумдур...

Бу халққа тан берди Абдулла. Билмаган нарсаси йўғ-а буларнинг. Инглиз жосуси бўладими, дунёнинг бошқа чеккаси, Бухоро тарихими, Бедил шеъриятими. «Қо-йил!» – деб Муборакнинг елкасига қоқди у.

Ўйин анчагача давом этди, билмаган байтларини би-либ олди Абдулла.

Шарми қусурам аз сухан шикваи эътибор бурд,
Оинадории арақ аз нафасам ғубор бурд...

ё

Ранги хино дар кафам баҳор надорад,
Оинаам акси эътибор надорад...

ё

Жунун жавлониям ҳар жо ба ваҳшат раҳнамо гардад,
Ду олам гардбоди оина як нақши по гардад...

Хулласи калом:

Шаб, ки васл оғушпардози дили девона буд,
Аз ҳужуми захми шавқ оинаи мо шона буд...

* * *

«Камбағалнинг тўйгани – дам олгани» деганларидек, ёзувчининг чалғиши – материал тўплаши. «Мана тайёр бир боб бўлди», – деб ўзига режалаб қўйди Абдулла. «Бе-

дилхонликни Моҳларойимга берсаммикан ё Ойхон пошшага? Ё Жаҳонотинни чақириб, барини бир ерга тўпласамми? Аёл ва кўзгу – бундан ҳам табиийроқ мавзу борми?» Ана Увайсийнинг ўзидан бошласа:

Кўнгил ойинасини кўрмадим зангордин ғайри,
Анча сайқал беролмас рашки ул дилдордин ғайри...

Кейин унга Нодира қўшилса:

Ёзайин сафҳаи ҳуснинг хаёлида бу иншони,
Хижолат айлади ойинаи тўти шакархони...

Сўнгида эса Ойхон пошша буларни ҳайратда қолдириб:

Сенсиз ўтмиш ул куни домани заъфим чанг бўлди,
Ойина обида аксим ич-ичидан занг бўлди... –

деб ўқиса...

Ойина баҳонами ё шеърят илҳомими – Абдулланинг ўйноқи фикрлари бирданига ёзилиб: «Кел-чи, мана шу ерда қиссамга инглизларни ҳам қўшворсам нима бўларкин?» – дея фикр тизгинларини озод қўйиб юборди. Мана бундай бошласа: шу учурда у ҳам, профессор Засипкин дилида шахмат ўйнаганидек, қиссасининг давомини берилиб таваҳҳум қила бошлади.

Дарвоқе, ўша пайт Хўқандга Хивадан капитан Артур Конолли ё, ўзининг таърифи бўйича, Дарвеш Хонали келган эмасми, иззатталаб Мадалихон: «Ана, қаранглар, мени кимсан, Инглизстон қироличаси эъзозлаб ўз элчисини юборибди», – дея унинг шарафига зиёфатлар бериб, каптару чилдирмаларини кўрсатиб, ахир ҳиндсевар онасию хотинларига: «Мана бу инглиз дарवेशи Деҳлидан келиб турибди, қаранглар, менга Тож-Маҳалнинг суратинию унга қўшимча қилиб мана бу улкан тошойнани ҳада қилиб олиб келибди!» – дея тақдим этган пайти. Аёлларга, айниқса, бўй-буй тошойна ёқди. Ундан буларнинг «ойина» мушоираси янада авж олди. Хонали дарвеш ҳам форсчани

сувдек, Бедилу Зебуниссони булоқдек билар экан. У ҳам мушоирага қўшилиб Бедилдан:

Сафҳои дил бе хати захми ту фарде ботил аст,
Обрӯ оинаи моро зи жавҳар ҳосил аст, —

деб ўқиб, ажиб усмонли туркчага ўгиришга уринарди.

Гўнулун саҳифаси санин жероҳатинг хатисиз
ялнizu ботилдур,
Бизим кўзгу обрӯи жавҳардин ҳосилдур.

У баъзи туркча сўзларда адашар, шунда негадир «мен-га гал сендан тегди-ку» дегандек Ойхон пошшага боқар, бу улкан кўккўз фаранги билан бир-икки кўз уриштириб олган Ойхон ҳам унга ёрдам бергандек «обрӯ» деганида «юз арақи, юз тери» деб турарди. Ойхон пошшага бу дуркун Хонали биринчи боқишданоқ раҳматли оғаси Муҳаммад Шариф Гулханийни эслатди. Ўша-ўша салобат, ўша-ўша кўрк, ўша-ўша тилга чечанлик. Аввалига Ойхон Муҳаммад Шарифни эслаб куюкди, ичикди, баъд эрининг рашикдан ҳайикди, лекин ўзбеклар фарангиларга номаҳрамдек қарашармиди — фаранги-ку дейишади-қўйишади эмасми, хон унга бепарво эканлигини кўриб, кейинига бу сергапу хушчақчақ ғарибга зимдан боқди-да, яна Гулханийнинг иситувчи ўти билан қайта кўришгандек ҳузурланди, лаззатланди.

Хон-Али Зебунисобегимнинг ҳам ойина ҳақидаги байтини биларкан-у, лекин аслини эмас, англизча таржима-синимиш. У тилини буриб-буриб ўша англизчасини ўқиди-да, усмонличага чевира бошлади.

Сабаҳҳи бан гёз яш ве афган иле кёражам, дилден
ўт уражак,
Аҳ гётарилажакки, беним ихтиярим аинесини
тазе этажак...

У яна билмаган сўзлари учун ёрдам сўрагандек Ойхон пошшага қарар, Ойхон эса худди англизчаю усмонличаю

форсчада бир текисдек «сабах» эмас, «саҳар» бўлса керак деб йўл-йўлакай бу таржимани тўғриларди. Кейин буларнинг бари аввалига хотиридан Зебунисобегимнинг бу байтини топишга тиришарди. Кимдир «мана буниси» деди, кимдир бошқасини айтди, ахир Ойхон пошша Гулсум-канизагини кутубхонага юбориб, у ердан бегимнинг «Девони махфий»ларини келтирди-да, уни варақлаб, севинч билан: «Топдим! Топдим!» – деб мана бу байтни ўқиди:

Нолаҳои дил саҳаргоҳе ки ғайри дуд оҳ,
Нест мумкин сайқали ойинаи мақсуди мо...

Мушоира бунда тутагани йўқ. Хон-Али Дарвеш мажлисдагиларга қўлидаги «Бобурнома» нусхасидан бир қанча суратлар чиқариб: «Мана бу қизил Фўрт»га тахтни ўз акаси Доро Шукуҳни ўлдириб эгаллаган Аврангзеб пошшо ўз отаси Шоҳжаҳонни қамаган, мана бу ерга Аврангзеб Зебунисо қизини хонабанд қилган, мана бу қамоққа эса Доро Шукуҳ ўғли ва ўзининг жияни Сулаймон Шукуҳни ташлаган», – деб бобурийлар тарихининг сўнгги қонли кунларини расмлар иловасида ярим тунгача сўзлаб берди. «Тахту тож учун биродарларини ўлдириб, отасию қизини қамаган Аврангзеб умрининг охирида васиятнома ёзиб, барча амаллари учун тавба-тазарру қилган», – деб у ўша васиятнинг кўчирилган нусхасини Моҳларойимга топширди. Сўнг бошқаларга ҳам Ҳиндистоннинг якандоз расмларидан бериб чиқиб, Ойхон пошшага хоссатан энг сўнгида Инглизстон қироличасининг ўз фойтунига чиқаётган расмини тухфа қилди-да, ҳеч кимга билдирмасдан кўзини енгилгина қисиб қўйди...

* * *

– Конолле дедингизме? У ҳам безга бор, – деди Муборак. – Безга ҳаммааш бор. Без ўземиз Инглеизстондан олеб келгон. Ман, акамулло, сезга айтой, бу тарех бисёр қизеқ. Кам-кам вақт берсангез, Моше акамезга ҳале иш кўб...

Без Лондонга бўлганда, ҳай-ҳай, Бухорои шарифдан келебтур деб безни не-не хонаводаларга олеб бормаде. Як

рузе Юсуф Вуд деган инглес муллосе набираларе безде меҳмон қилде. Ана ўшанисе муллоки Юсуф дедим, бундан сад сол аввал Бухоро келгон Иштоддарт ва айтганингиз Коноллени қидиреб. Аз Бухоро қайтеб, бир кетоб ёзебтур, нақд бир гиштин месол семуз. Ҳаммааш без ўқугон.

Муборак ўқиган китобларидан бирининг баёини эҳтирос билан сўйлар, Абдулла эса «Қиссам қайси томонга йўрғалаб кетяпти?» деган хавотирдами, қизиқишда бу инглизларнинг ҳикоялари қай тарафдан, не маънода қиссага уланиши мумкин деб ўйлар, айти пайт, бир қулоғи питрак Муборакнинг жонбоз ҳикоясидан ўзига ёққан саҳналар ё ҳодисаларни сараларди.

Масалан, Абдусамад тўпчининг Бухорога келиши биланоқ фитналарга киришгани ҳодисаси. Ҳакимбек қушбеги уни Амир Насруллоҳга тақдим этиб, биринчи лавозимига илинтиришга қарамасдан, бу кўрнамакнинг биринчи фитнаси қушбегининг ўзига қарши қаратилган экан. У элан-қалан – ғаданг амирни қушбеги инглизлар билан алоқада деб ишонтиради.

Ўша пайт бир инглиз зобити Хивага йўл олганлиги ҳақидаги узунқулоқ хабар амир гўшига етади. У ўз сарбозларини жўнатиб йўлда бу инглизни қўлга туширади. Бу инглизнинг оти лейтенант Вайберд бўлади. Ушланган бу инглиз жосус деб сиёҳчоҳга ташланади. Кейин эса Абдусамад тўпчи уни ўз қамоғига солиб: «Мен сени бир ёқлик қиламан», – деб қўрқитади.

Бу ҳодиса Иштоддарт келишидан бирор йил аввал бўлган экан. Шунда амир: «Мусулмончиликни қабул қилса, мен унинг ҳурматини жойига қўйиб, хизматимга оламан» – дебди, бироқ Вайберд: «Мен инглизман, шунинг учун на динимни ўзгартираман, на золимнинг хизматига кираман!» – деб жавоб берган экан. Бу сўзлардан кейин Абдусамад тўпчи лейтенантни қўйдек бўғозлаган экан. Амирга эса: «Инглиз менга қушбеги билан алоқа ўрнатмоқчи бўлганини айтди», – деб аллақандай қалбаки хатларни кўрсатиб кўнглига гўлғула солган экан.

Ҳакимбек қушбеги қараса, унинг амир ўнгидаги обрўси тушиб кетяпти. У амир ҳузурига келиб, уч дафъа ерга бош уриб юкинибди. Кейин фотиҳа ўқибди. Амир ундан:

«Арзинг нечук?» – деб сўрабди. У: «Ё ҳазрат, мен ота-буваларингизга хизмат қилиб сочимни оқартирдим, на мол тушладим, на қудрат. Ўйлаганим – сиз ҳазратнинг улуғлигингиз. Амир Темур каби бўлинг дедим, Искандар Зулқарнайн каби... Хўш, гуноҳим не эрурким, энди менинг маслаҳатимга эҳтиёж қолмабди?»

Амир жавоб ўрнига яна сўрабди: «Истагинг нечук, айт!» Қушбеги жавоб берибди: «Нечун онҳазрат ўзлари қурган муҳташам иншоатларни вайронага айлантирди? Ундан сиртқари нечун мусофир англизни тутқунлаб Бухорога олиб келишди? Инглизстон қавий салтанат, Ҳиндистон анинг илкидадур. Афғонистоннинг икки мамолики Шоҳ Шужоълумулк ҳамда Шоҳ Замон англизлар қаноти остида паноҳ топишибдур. Кофур Ранжит Синг Афғонистонга ҳамла қиламан деган дағдағада. Афғонистонга қўли етгач у Бухорога босиб келишдан ҳам тонмайди. Бошқа тарафдан, Русияю Хива бизга кўз олайтиришмоқда. Қизилбошлар ҳам Бухорони янчиш учун бирлашишга тайёр. Оллоҳ буларнинг баридан сақласин! Бу балою офатлардан бизни сақлайдиган йўл англизлар билан иттифоқ қуришдир...»

Амир бош ирғаб: «Маслаҳатинг шуми? Уқдим! Энди озодсан!» – дегандек қўл силтабди. Мункайган оқсоч Ҳакимбек қушбеги амир ҳузуридан чиқиб кетибди.

– Баъдазин ўзени тахтба олеб келгон бу қаремсеқ пирне ҳам амер ўлдерган-та! – деб ҳикоясини якунлади Муборак.

Наврўзлар ҳам ўтиб бўлди. Бу ёғига кунлар қизиб, гуллаган ўриклару олчалар довучча туга бошлаган бўлса керак. Ҳадемай қулупнай чиқиб қолади. Кўкатлар-ку ҳозир Чорсу бозорини тўлдирган. Баъсагу жувсак, кашничу кўк пиёз... Болалар Жарариқ томонга бориб, отқулоғу ялпиз териб келишаётган бўлса керак. Абдулланинг ютоққан оғзи Раҳбарбонусининг шу кунларда ёпган кўк сомсасига тегармикан?..

Кўкламойим йўлга чиққан. Кўкламойим қўзғалган.

Кўк кўйлакнинг битишига унча кўп ҳам қолмаган.

Кўкламойнинг ипак кўйлак этаклари судралиб,
Қора ернинг бошларини силиб-сийпаб келадир.
У силашдан, у сийпашдан қувват олиб, куч олиб
Қора ер ҳам кўксидаги олтинларни берадир.
Кўклам билан юртимга ҳам бир кўкариш келсайди,
Кўнгиллар ҳам ҳаволардек кўклам ҳиди берсайди,
Дилларга ҳам ҳаволардек кўклам руҳи кирсайди!..

Бу ширинми-аччиқ хаёлларда уйқуга кетаётган Абдул-
ланинг номини айтиб эшикка чақиришди. Яна кимсан –
Винокуров олдига олиб боришди.

– Кадыров, – деди у қўриқчи аскарни чиқариб юбориб,
– айтган гапларингни барига етказдим. Ҳози Олим сен би-
лан юзлаштирилиб бўлган экан – у йиғлади. Қурбон Бе-
регин ҳеч нарса дегани йўқ. Чўлпон эса мана бу қоғозни
сенга бериб юборди. Ол, ўқийвер, қўрқма! – деб Винокуров
унга бир парча қоғозни узатди. – Кейин папирос қилиб че-
киб ташларсан, – деб қўшиб қўйди.

Абдулла қоғозни очди. Чўлпоннинг ўша-ўша ҳусниха-
ти:

«Азизим, Абдулла,

На инсон, на тўлқин, на тўфон, на ўт!
Кўзимда оғир бир таслим нури бор.
Эй ўтли кечмишим, юзингни беркит,
Сенда шайтонларнинг ҳақсиз зўри бор...»

Ва арабча жимжимадор имзо: «Чўлпон».

Абдулла Винокуровга юзланиб:

– Мен ҳам унга тўрт қатор ёзсам бўладими? – деб сўра-
ди.

– Фақат антисовет нарса бўлмасин, биродар, – деди сод-
дадил Винокуров.

– Йўқ, бир парча шеър. Унга далда берадиган ўзининг
шеъри...

– Фақат арабча ёзма унда, ўзимам ўқиб топшираман, –
деб буюрди қамоқчи унга.

Абдулла узатилган қоғозга:

Ёлғонлар, алдашлар бошланган дамларда
Уйқимиз очилиб, борлиққа чиқамиз.
Бир замон қиличлар ҳеч турмас қинларда...
Шул замон биз ҳатто кўкларда учамиз, —

деб ёзди-да, қоғозни қайтариб Винокуровга узатди.

— Камерада ҳеч ким сенга ҳамла қилмаяптими? — деб сўради Винокуров.

— Йўқ, — деди Абдулла. — Фақат Муборакни анави Гена Ташкентскийнинг болалари юмшоқ уйинчоқ қилиб ташлашди...

— Мен сени сўраяпман. Бошқаларни қўявер. Тегишса, айтасан! — деди-да, қоғозни ич чўнтагига папирослар орасига солиб, иккита папироснинг ичидан тамакисини Абдуллага бўшатиб берди: — Папирос бермаяпман, камерада кўриб қолишса балого қоласан, — деб тушунтирди у ва Абдулла тамакини киссасига беркитишини кутиб эшик ортидаги аскарни чақирди.

* * *

Индинисига эрталаб Муборак тамаки ўраш учун қоғоз дея Абдуллага ваъда берганини узатди.

«Агарда мен Хивага етсам, менинг таклифим сўнгра Хўқандга ўтишдир. Бизнинг Хива билан муносабатларимиз капитан Аббот ва лейтенант Шекспир ёрдамида анча мустаҳкам ва бу маънода биз бу саҳнада қолишимиз муқаррар. Россиянинг бу мамлакат билан ғалваси битгунга қадар биз Хива хони билан муносабатларни ўзгартирмаймиз ва фақат ўз манфаатларимизни кўзлаймиз.

Бироқ агарда руслар Хивани қуршовга оладиган бўлишса, биз Хўқандга бошқа йўл топишимизга тўғри келади (ё Қундуз, ё Қашғар томондан) ва Фарғона тарафидан Бухоро амирини ҳушига келтириб, мустақил Туркистонда тинч ўзбек хонлари иттифоқи ғоясини сўрашимиз лозим.

Артур Конолли».

Абдулла бу қоғозга Винокуров тунови кун берган тамакини ўради-да, бир чекиб олиб Муборакка узатди. «Нега булар шу қадар осонлик билан истаган қоғозини бу ерга

етказади-ю, Абдулла қумлоқлик Суннат орқали юз хавотир билан уйига учта митти хатча жўнатиб, уйидан бирор ёзма хабар олишдан ҳайиқади? Албатта, биринчи галда, уйдагиларини хавф остига қўйгиси келмади. Лекин Муборакнинг ҳам бу қоғозларни сақлаган оиласи бордир, айтди-ку ўзи: «Буларни уйдагилар кўчириб беришяпти, шунинг учун тап тортмай чекаверинг!» – деб.

Мана, Винокуровга ҳам ҳалигача тўлиқ ишонгани йўқ. Алдамагани аниқ, Чўлпоннинг хатини берди-ку.

Муборак тамакининг бошқачалигини сизди, чамаси:

– Акамулло, тамакени қаердан олденгиз, бисёр нағзу? – деб суриштириб қолди.

– Инглиз хатининг хосияти бўлса керак... – деб ҳазиллашгандек бўлди Абдулла.

Муборак яна бир нарсга деб сўрамоқчи эди, лекин уни анави тайхар Саларка чақириб қолди. Муборак сигарасини Абдуллага топширганча безорилар олдига шошилди. Чекишини давом этиб, инглиз Хонали ҳақида ўйлаб ўтирган Абдулла аввалига уларга эътибор бергани йўқ, аммо камерада аста-секин шовқин кўтарила бошлагач, у тарафга қараса, анави ифлослар қилаётган иш ҳеч ақлга сиғмайдиган чиркинлик эди. Муборакнинг кўзини боғлаб, «беркинмачоғ» ўйнагандек ювиндихўр Саларкаси бошқа гумаштанинг орқасига чиқволиб, иштонининг йирғочидан зебини Муборакнинг юзига тўғриларди. Бошқалари эса қий-чув кулган...

Абдулланинг юзига қон урди. У сапчиб турди-да, шахдам қадамлар билан палидлар даврасига бориб, айлантирганча салмоқ билан Саларканинг башарасига солди. У бошқа ўғрининг гарданидан қулаб тушди. Безориларнинг бошқалари ҳайқириқлар билан Абдуллага ташланишди. Ур-тўполон бошланиб кетди. Пайдор Абдулла касалликдан кейин мадорини бир нав йиғиб олган, шунинг учун бўш келмасди. Доли-гулида у бир-икки тепки еди, лекин иккита ўғрини гурзидек оғир мушти билан сўқди. Атрофда ҳамма писиб қолди. Бирданига Абдулла ёнига Содиқ югуриб келиб: «Ёпиш буларга!» – деб чинқирди. Содиқдан кейин Абдулланинг шанғиллаган қулоғига Муборакнинг хониш овози чалинди. Бирон дақиқадан сўнг «сиёсийлар»-

нинг норғули бор эканки — бари муштлашишга, ожизроқ-лари навҳа солишгаю қоровул чақиритишга қўшилишди.

Аскарлар тапир-тупур кириб келишганида қаланғи-қасанғи безориларни сулайтириб бўлишганди. Ўша куни Гена Ташкентскийни югурдаклари билан бирга бу камерадан олиб чиқиб кетишди, оқсоқол қилиб эса домла Косонийни тайинлашди.

* * *

Димоғдор Мадалихоннинг бузуқ феъли, устига-устак, қиш ҳавосидек ўзгарувчан эди. Ҳозиргина каптарларини учириб, чилдирмасини гиж-бадабанг чалиб юрган подшоҳ бирданига текис ерда тутаяиб, олдида тўғри келган одамни оғзига келган сўз билан сўкар, кейин бўза ичиб олиб, ҳарамиди хотинларию анави икки фоҳиша Хушҳол ва Ошула шаҳару қишлоқлардан териб келган қизларни қийратарди.

Бир куни зудлик билан Фарғонанинг гурас-гурас лашкарини йиғиб: «Жиззахни босамиз!» — дея бир қанча манзилларни қатъ қилиб, аллақерларда қўш ташлади. Кейин кечаси бўза сипқориб, юз минг лашкарни ўша ерда қолдирдию ўзи юз кишиси билан йўлини давом эттирди. Амирлари қарашса, Мадалихон талвасада бояги юз кишиси билан урушга отланган. Лашкар қўшбеги, Баҳодир парвоначи ва бошқалар унга етиб: «Олампаноҳим, сиз бу бир ҳовуч одам билан қаёққа кетяпсиз?» — деб сўрашса, бўзага бўккан амирлари чичанглаб: «Мен ғозиман. Жиззах қўшинлари билан жанги рамақ қиламиз. Ўзим уларни юмма талаб қираман!» — деб отидан тушмайди. Амирлар: «Олампаноҳим, Сиз улкан салтанатнинг подшоҳисиз, Жиззах қалъасида уч минг уқувдан ўтган аскар бор. Келинг, бизга топшириқ беринг, юз минг қўшинимиз билан Жиззахни узук кўзидек қуршовга олайлик, сиз эса чеккада туриб томоша қилинг», — дейишса, у давкашлик ила қўлини силтаб отидан тушибди-да, бир лаҳзадан кейин икки маҳрамани олиб, буларнинг барини ҳам ташлаб, Ўратепа томон кетибди. Ким унинг оррртидан борса, аямай сўкибди. Кетидан бошқа маҳрамлари ҳам эргашибди.

У ердан Хўжандга, Хўжанддан Хўқандга қайтибди. Бутун Фарғона лашкари эса қаровсиз бояги жар-жулға ерларда қолиб кетаверибди.

Ахир бирор ҳафталардан кейин қўшин ҳам ночор, тарқоқу пароканда ҳолатда Хўқандга қайтибди...

Ана шунга ўхшаш гожиликнию феъл айнишларини Хонали дарвеш ўзига ҳам нисбатан сизди. Куни кеча елуchoқ каптарларини кўрсатиб, вада-ванг чилдирмаларини мақтаб юрган Мадалихон бугунга келиб гажирлик ила: «Сен, инглиз, Амир Насруллоҳнинг жосусисан. Сен уларга осон йўлларни кўрсатиш учун келдинг!» – деб уни зиндонга ташлатмоқчи бўлди. Бор ҳийла-найрангини ишга солди ўшанда инглиз. Ўзининг бежирим форсчасида:

– Агарда Туркистонда инглизлар манфаатига қарши бирон-бир куч бор бўлса, бу, шубҳасиз, Амир Насруллоҳдир! У нафақат ўзбек хонликлари иттифоқини бузиб, русларга Туркистонни забт этишда осонлик яратмоқда, бизнинг зобитимиз Штоддартни икки йилдан бери банд этиб, Британиянинг юзига тупурыпти. Хўш, бундан кейин қандай қилиб мен унинг манфаатини кўзлашим мумкин, шоҳим? – деб даъво қилди.

Бунга ичиб олганми ё хуморими тутган Мадалихон:

– Бўлмаса, нега сен бу ердан чиқиб Бухорога бормоқчисан? – деб ғудраниб сўради.

– Чунки Штоддартни нима қилиб бўлса ҳам қутқаришим керак...

– Э, ғалча аҳмоқ, – деди шунда Мадалихон, – у сени choғга ташлайди. Шунинг исботи учуноқ мен сени қаматмайман. Ана унинг choҳида чириётганингда маддаю йирингингни ситиб менинг сўзларимни эсларсан...

– Подшоҳим, агарда менинг қисматимни енгиллаштирмоқчи бўлсангиз, заифаларингизнинг Сайид оталаридан йўлга тавсиянома хату биттадан тумор ёздириб олсам...

– Билганингни қил! – деди энсаси қотган Мадалихон ва яна чинни каптархонасига йўл олди.

Хонали эса шу баҳонада яна бир бор Ойхон пошиша билан кўришадиган бўлди...

Мўрдак шоҳарава Ўрданинг орт дарвозасидан чиқиб, Хўқанд кўчалари бўйлаб Шайхон маҳалласи томон йўл олди. Араванинг ёпиқ кажавасида ўтирган Ойхон пошша кажаванинг шоҳи пардасини пича суриб, аравакаш ёнида ўтирган Хонали дарвешнинг улкан гарданига қараганида юраклари увишиб кетди. Туйқусдан бошқа араваю бошқа сафарни эслади. Ҳавода кўклам бўйлари таралганиданми — шаҳарда ҳозир Хўқанд гули, гултожилар, атиргулнинг эртачисию райҳонлар бўй таратган пайт эмасми — бошлари айланди.

Болаликда Ўратепадаги ариқлар бўйида ялпизу отқулоқ теришини, шарақлаган ариқнинг мусаффо сувларини, уйда раҳматли онаси ёпган кўк сомсаларни эслади у. Кўзини юмса, ҳозиргина узоқдаги тераклару қишдан эндигина чиқиб келган кўм-кўк осмон бу тераклар тепасига ташланган газ матодек хаёлида ҳилпирарди.

Арава намозшом ила салқин тушиб келаётган ҳавони ёриб борарди, бироқ бу намозшомда ваҳима, салқинда эса заҳар йўқ эди. Осуда осойишталик. Аллаҳачонлар ўзи ёзган бир байтни эслади Ойхон пошша:

Менинг ҳам бу жаҳонда гунг боқишдек ишқи зорим бор,
Менинг ҳам осмонда кун ботишдек юз қизорим бор...

Негадир бу хаёллар, гуп-гуп урувчи гумур юрак, саёзлашган нафас бориб-бориб парданинг нариги томонида ўтирган паҳлавон ғариб сиймосида йиғиларди.

«Хўб, — деб ўйларди Ойхон, — у менга Муҳаммад Шариф Гулханий оғамни эслатибди, лекин: «Ҳожагонлардан хату туморча керак», — дейиши биланоқ мен уни отам Сайид Ғози хожа ҳазратлари олдига олиб кетяпман. Ахир отам энг улуғ зодагонлардан эмаслар, на сайидлик паноҳлари, на хожаикалонлар... Ҳатто ўзимни чекада тутиб: «Хон ҳазратлари буюрдилар», — десам, олдиларига солиб иккимизни ҳам: «Ҳе, ҳароми хон ҳазратларинг билан бирга!» — деб эшикларидан қувмасмиканлар?!

«Нега кетяпман ўзи? Нега? — деб ўз-ўзини саволга тутарди Ойхон пошша. — У берган расмни шу тариқа қайта-

ряпманми? Фойтунга чиққан қиролича эвазига уни шоҳаравамда олиб юрибманми?» Ойхон ўз саволларига жўяли жавоб топишга урингандек яна пардани жичча ёнга сурар ва гурдалик Хонали дарвешнинг йўғон бўйни устига гажак-гажак бўлиб тушган қизғиш сочларини кўриб яна бир Гулханийни, бир Сайид Қосимни, бир отасини эсларди.

Ўрдадан бироз узоқлашгач атрофда одам ҳам қолгани йўқ, чамаси, Хонали Дарвеш, Ойхоннинг кескир кўзларини гарданида сездими ё жўн ўнғайсизликданми, оҳиста ашула айта бошлади. Бу ашуланинг тили ноъмалум, биронта сўзини тушуниб бўлмас, лекин оҳанги ажиб, ҳеч бизнинг оғир, чўзиқ нағмаларга ўхшамас, унда ҳазин товушлар ҳам аллақандай ички ўйноқилик билан янграрди.

Хоналининг овози тобора кўтарилиб борар, бу овозда денгиз мавжларию тошқоялар, кенг майсазорлару кўмкўк ўрмонларни, айниқса, соғинчни, юрак ичидан чиқиб келаётган соғинчни туйса бўларди.

Фиғонким, гардиши даврон айирди шаҳсуворимдин,
Фамим кўп, эй кўнгул, сен беҳабарсен ҳоли зоримдин.

Ўз кундошининг сўзларини эшитгандек бўлди Ойхон бу ашулада ва ногаҳон: «Хоналини ўз ватанида кутаётган хотиними, маҳбубасими бормикан? – деган саволга борди. – Бу мусофир зиёфату мушоираларда бўлган чоғи шуни сўрашмаган экан... Нега кундошимнинг сўзларидан бу саволга йўлиқдим? Яна ўзингга кундош қидиряпсанми, қиз? Ўл-а, Ойхон!» – деб у бирданига хохолаб кулиб юборди. Ашула шу заҳотиёқ тинди...

* * *

«Яхши, – деб ўйлади ўзича Абдулла. – Рост, бунга ҳам танқидчи топилиши тайин. «Ўткан кунлар»да: «Қандай қилиб Отабек отасинингу онасининг рухсатисиз Марғилонда уйланиб, тўйлар ўтказиб юрибди?! Ўзбекчиликда бунақа нарса бўлмайди!» – деб қанча таъна тошлари отишган. Бунисига ҳам: «Ўзбекчилик қолипига сиғмай-

ди», – деб маломатлар ёғилиши тайин. Ҳа, майллари-да... Домла Косонийга ҳодисани айтиб берсамикан? Домла Косоний оқсоқол бўлгач биринчи қилган иши – яна гап-гаштакни тиклади. Энди ҳатто Муборак ҳам зўрланиб, сўйил остидан эмас, қўл чўзиб ўз навбатини кутиб «ишпиён» ҳикояларини қияпти.

Кечқурун ётишдан олдин шундай ҳикоя. гардан бирини эшитай деб турса, Абдуллани яна эшикка чақириб қолишди. «Тергов деган майнавозчилик битган бўлса, яна Винокуров чақиряптими?» – деб чиқса, йўқ, терговчи Тригулов чақирган экан.

Қамоқхонадаги тергов хонасида стол устида яна ўша-ўша семиз папка, бироқ бу сафар Тригулов семиз папкани очмасдан Абдуллани кўриши биланоқ унга папирос узатди:

– Ҳа, Қодирий, чекасанми?

Абдулла портсигардан битта папирос олган эди, Тригулов:

– Кўпроқ олавер, фақат тамакисини чўнтагингга бўшатиб оларсан, йўқса, камерада кўришса, балога қоласан... – деди.

«Нима бало? – деб ўйлади ўзича Абдулла. – Буларнинг барини бир жойда бир андозада ўргатишармикан? Винокуров ҳам худди шу жумлани айтган эди-я...»

«Мубораку Содиқ билан бўлишарман», – деб яна икки-та папиросни портсигардан суғуриб, ичидан тамакисини уқалаб олди-да, ўз папиросини тутатиб олиб, Тригуловга: «Хўш, хизмат», – дегандек бош ирғади.

– Мен ўйлаб қўйган роман қамоқда юз беради, – деб бошлади муддаосини Тригулов. – Бош қаҳрамон маҳбус. У фавқулодда бир инсон. Атрофида ҳеч кимни тўғотмайди, чунки у режисёр, драматург. Барча унинг ўйинига ўйнашига кўникиб қолган.

Абдулла тамаки тутунини чуқур тортиб, бир нав: «Уф!» – дегандек бўлди. Хайриятки, тўқима маҳбус ёзувчи эмас экан, бунисига ҳам шукр... Тригулов давом этди:

– Маҳбусга ўлим ҳукми эълон этилган. Рост, маҳкама ҳали ўтмаган эса-да, терговчи маҳбуснинг қулоғига бунини шивирлаган. Шунинг учун маҳбус бу дунёдан қўлини ювиб, этагини қоқиб бўлган. У энди қамоқда ўтмишидан

ўйинлар ясаб, келажакка боқишга журъат этмасдан, бу гунги бемаъни ҳаётини яшаш билан овора. Майда-чуйда, пала-партиш ҳодисалар – қўшимча терговга чақиришми, қоғоз учун юзлаштирувми ё ёнига келиб қўшилган бошқа маҳбус демаса – ҳеч нима юз бермайди. Фавқуллодда одам ўз эътиборига ўзи ҳавола. Озодликда унинг бола-чақаси қолган, эрмак қилиб уларни эслайди, атрофидаги маҳбуслардан ўйинлар тўқийди – қилган иши шу.

«Ҳозирга қадар яхши ўйлабди бу хумпар, – деб тан берди Абдулла. – Бу ёғи қаёққа бурилар экан?»

Бир куни эса маҳбус якка хонада ўтирганида унинг қулоғига аллақандай шовқин чалинади. Худди кимдир метин билан ер қазигандек товушлар. Эртаси тун ҳам бу товушлар қайтарилади. Аввалига узоқда соатнинг тиктиқига ўхшаган товушлар тун сайин яқинлашиб келаверади. «Кимдир лаҳим қазияпти», – деган хаёлга боради маҳбус. Тунларнинг бирида эса фавқуллодда маҳбус каттагининг бурчаги ўпирилиб ўра очилади-да, ундан қамоқхона бошлиғи билан терговчи чиқиб келишади. Маҳбус эсанкираб қолганини кўрган бу икки масхарабоз қаҳқаҳа уриб кулишади, – Тригулов айтган сўзларининг таъсирини кўрмоқчи бўлгандек бир зумга тинди. Абдулла тутунга ўралиб, бу маккор дажжол айтаётган сўзларнинг асл маъносини чақишга ҳаракат қиларди. – Сен ўйлама, Қодирий, бунинг ҳаётга ҳеч алоқаси йўқ. Бу бир тўқима, холос! – деб одатдагидек Абдулланинг миясига мўралагандек давом этди Тригулов.

Бироқ Абдулла «тўқима»ларнинг ҳаётий кучини яхши биларди. Илҳомга берилиб у ёки бу инонилмас нарсани ёзиб юборасану беш йилми, ўн йил ўтиб ўша «тўқима» ўз ҳаётингга айланиб турибди...

– Сенга ҳам бунинг алоқаси йўқ. Айтдим-ку, у фавқуллодда инсон-режиссёр, драматург, шекспирсимон одам. Ишонавер, умуман ҳаётга алоқаси йўқ. Қара, орангларда шоир бор, файласуфу олим, Маннон Уйғур йўқ-ку!

Абдулланинг бу сўзлардан этлари жимирлашиб кетди. Ҳозир бир нарса дегудек бўлса, бечора Халқ Қаҳрамони Маннон Уйғурни ҳам бу одам шу кўйга солгудек... Тригулов давом этди:

— Майли, кўнглинг қолмасин дея анави икки арбоб фавқулодда инсонни ўрага бошлади. Бу чоҳнинг хандақлари ўргимчак тўридек қамоқ остидан ҳар бир камера томон кетган, бир жойда анавилар гап билан овора бўлиб туришганида режисёр лип этиб ён ёрға ўзини уради-да, айланиб-айланиб бир жойда ер юзига чиқиб боради. Қараса, узоқда шаҳар чироқлари милтиллаб кўриняпти. Юраклари хўрлигу ҳурликка тўлиб шаҳар томон интилади. Лекин беш қадам ташлаши биланоқ қоғоз деворга урилиб, уни йиртиб қамоқхона бошлиғининг хонасига чиқиб келади. Табиийки, у ерда уни терговчию қамоқхона бошлиғи кутиб ўтирган бўлишади. Яна қаҳқаҳаю кулги гуриллайди... Мана шундай саҳналардан ташкил топган роман. Яъни фавқулодда режисёримиз: «Ўйинни мен бошқаряпман», — деб ўйласа-да, аслида, унинг ўзи бир қўғирчоқдир деган хулоса...

«Сен, хумпар, мен ўйлагандан ҳам бадтар экансану!» — деб ич-ичидан ижирғаниб ўзига иқрорланди Абдулла.

— Нима дейсан бунга, ёзувчи? — деб сўради Тригулов.

Абдулла сўнгги нафас тутунини қўллари билан ҳайдади-да:

— Ўйлаб кўриш керак, — деди.

* * *

Полковник Штоддарт ўз атрофида ғимирлаб, тимирскиланиб, ивирсиб юрган бу одамларга қарар экан, ўзининг булардан нақадар юқори эканлигини яхши англади, бироқ қандай қилиб буларнинг бехосияту бемаъни юмушларига араллашиб бу ботқоққа ботиб кетди? 1841 йилнинг 22 февралидан бери у амир буйруғи бўйича Абдусамад ноибнинг уйида яшамоқда. 57 яшар лаванду хушбош, шаробхўр ва айёр бу киши ўз умрининг камида қирқ йилини инглизларга ялоқилик қилиб юрган. Бироқ бу ерда Штоддарт нимаики қилмасин, Абдусамад ноиб қозонга қопқоқ каби ҳамиша тепадан келади. Штоддарт амирнинг ўрдусига қараб, мажбурий хизмат ўрнига кўнгиллилардан лашкар тузиш ғоясини берган эди, Абдусамад ноиб амирга бу ғояни ўзиники қилиб

сотди. Балх ҳукуматини исёнга тўла Афғонистондан тинчроқ Шерободга кўчириш лозимлигини кўрсатса, буни ҳам шумғия Абдусамад ноиб ўзлаштириб олди. Самарқанд олдида бир маъдан топилган экан, Штоддарт уни текшириб, қазишни қай йўлда уюштириш лозимлигини чизиб бергач, қоғозларни амирга яна Абдусамад ноиб кўрсатиб, бутун олқишларни зарчопонларни ўз гарданига олди.

Майли, чакки-чукки қувликлар қилиб, бунинг кетидан қониқиб юрса экан, қайда, от минган ўлпончи мисоли Штоддартни қўрқитгани-қўрқитган. «Биласанми, Штоддарт, – дейди у, – сени Чоҳисийёҳдан қутқарган мен бўламан. Фатҳуллаю миршаблар менинг одамларим. Истасам, сени яна қурту қумурсқага ем қилиб ташлайман. Булар содда, булар сен инглизларни билишмайди. Мен сенларни ич-ичингдан биламан. Мени алдаб бўпсан! Қани, бошлиқларингга ёз, сенга берган ёрдамларим учун Ҳиндистонда менга ҳисоб очиб, икки минг фунт пул ўтқазишсин! Бунинг тасдиғи келмагунча бу ердан қутулиб бўпсан!»

Бошқа маҳал эса бу иблис: «Ёз бошлиқларингга: Абдусамад ноиб амирнинг ҳузурига 7 март куни кириб, амир ҳазратларига: «Олампаноҳим, тушунишимча, Сизга Штоддарт ҳеч қачон ҳеч қандай ваколатлари ҳақида Британ ҳукуматидан хат топширмаган, дурустми?» – деб сўрабди. Амир буни тасдиқлабди. Шунда Абдусамад ноиб: «Мен бу мактублардан воқифман!» – дебди. «Нима ҳақида экан улар?» «Уларда Британ ҳукумати Сизга ўз хайрихоҳлигини билдириб, руслар ҳақида ва форсларнинг ўзбек хоқонликларига қарши режалари ҳақида огоҳлантирмоқчи бўлган. Уларнинг маслаҳати – русларга урушга баҳона бермаслик мақсадида тутқунларни қўйиб юбориб, Россияга қайтариш бўлган». Ёздингми? – деб Штоддарт устида турарди ноиб. – Айтганларимни сўзма-сўз ёз, орада қувлик қилмагин. Алдаганингни билсам чиритаман!» – деб Штоддартга баён беришда давом этди.

«Русларни ўзбек хоқонликларидан четлатиш Бухоронинг ҳамда Британиянинг манфаатларидандир. Улар сизга, олампаноҳим, хитоб этишнинг боиси сизни ўзбек хо-

қонларининг улуғи деб билишганидир. Британлар Штод-
дартни бу ерга юборар экан, ўзбек хоқонларининг бирли-
гини таъминлашни унга топширишган». Ёзаяпсанми? –
деб шошилтирарди Штоддартни Абдусамад ноиб. – Энди
ҳукуматинг билан Бухоро билан дўстлик ҳақида битим
тузишимиз керак, буни ҳам Бухоро тарафидан Абдусамад
ноиб кафолатлайди, бунинг учун унга шунча-шунча ши-
ринкомаю маблағ керак бўлади деб ёз...

Штоддарт бу одамнинг қўлида қўғирчоққа айланаётга-
нини тушунса-да, унга қарши бирон нарса қила олмасди.
Абдусамад унинг барча хизматкорларини қамаган, Штод-
дарт устидан эса туну кун айғоқчилик қиладиган дида-
бонлар қўйган, лекин Штоддарт Абдусамаднинг ўйинига
бўйсунгани сайин унинг эркию иродаси ҳам кичрая берар-
ди... Нимадир қилиш керак, нимадир қилиш керак...

Абдулла Тригуловнинг сўзларини қайта-қайта эслаб,
уларнинг мағзини чақмоқчи бўларди. Бир нарсага ишо-
ра қиляптими у? Маҳбусга ўлим ҳукми берилган, буни
унга терговчи шивирлаб айтган экан дегани Абдулланинг
ҳолатига ишорамикан? Тўғридан-тўғри айтиб қўя қолса,
нимаси кетарди? Ё қонундан қўрқади дейсанми? Абдул-
ла ўзига ўзи кулиб қўйди. Булар учун қонун деган нарса
борми ўзи? Унда нима ўйин қиляпти бу маккор ҳаваскор
ёзувчи? Ё чиндан ҳам ичида армонсифат бир ҳаваси бор-
микан? Унда отанг ҳақида ёз, онанг ҳақида, ёйиқ Эдилинг
ҳақида, жилла қурса, сени боқиб олган Тошкент ҳақида...
Ё билгани бу қамоғу бу маҳбуслар бўлганлиги туфайли
шу машъум ҳикояни тўқибдими?

Шу вақт эшик шарақлади ва қамоқхонага бир ўрис
аскар билан қумлоқлик Суннат кириб келди. Унинг кўз-
лари қамоқхонани гир айланиб Абдуллада тўхтади. Кўзи
Суннат кўзига тўқнашган Абдулланинг юраги ҳаяжонга
тўлди: «Бир гап борга ўхшайди! Нима экан? Тинчликми-
кан? Афсус, Суннат анчадан бери кўринмагач, Абдулла
ҳам уни бу сафар кутмаган эди. Билса уйига у-бу хатча
ёзиб қўярмиди».

Абдулла атайин аввалчилар қаторига интилмади, ўп-
касини босиб кутди. Одам сийраклашгач, у ҳам аста овқат

олгани борди-да, ўрис йигит қўлига тутқазган товоғини давангилаб Суннатнинг гулгайига тушириб юборди. Товоқ кутаришга бирваракайига Суннату Абдулла энгашишди.

– Кўйтеракка чиқип кетишипти, – деб гудрангандек сир бўлишди Суннат.

– Кўрдингми? – деб пичирлади шошилишда Абдулла.

– Қўшнийла этишвотти...

Шу билан буларнинг сир алмашиши тугади, иккиси қаддини ростлаб, Суннат Абдулланинг товоғига бидондан бир ёғлоғи бўтқа солди, нарироқдаги рус йигит эса бир кесим ачиганроқ бўлка нон билан бир кружка бўтқасимон чой берди. Абдулла кўнгли чоғ ўз ўрнига қайтди.

* * *

Қамоқнинг ўз иш жадвали бор. Йўқ, нечада туриш, қачон овқат ейишу қай вақт сартарошга ё душга бориш маъносида эмас... Агарда сенинг номингни кундузи-ми ё кечқурун чақириб қолишса, бу дегани ё сўроққа, ё юзлаштирувга, энг ёмон ҳолатда 42-хонага тепкилаш учун олиб кетишади. Ярим тунда олиб чиқиб кетишса ҳам, ёндама ётган қўшниларинг тинч ухлайверишади – чунки эрталабга уйқусиз кўзларингни ишқаб сен ҳам буларнинг орасига қайтасан. Лекин тунда бир соат борки, у бомдоддан сал илгарироқ: қора ипни оқ ипдан ажратиш у ёқда турсин, ҳали ип кўзингга илашмаган соат; ана ўшанда кимнингдир оти янграса борми – уйқудан чўчиб турган бу одам ё типирчилаб қолади, ё кимнингдир биқинига суқулиб – уни зўрлаб судраб кетгунларича яшириниб бўлмайдиган ерда беркинишга уринади ё очиқчасига йиғлайди, илтижо қилади, қўшнилари билан қучоқлаша бошлайди. Фақат энг кучлилар шаҳодат келтириб, атрофдагилар билан хайр-маъзур қилиб, қоронғуда ёришиб турган эшик томон қадам ташлашади. Қолганларнинг бари эса ё дуосини ўқийди, ё пиқ-пиқ йиғлай бошлайди, ё уйқуси қочиб саҳаргача қимирламай ўтириб чиқишади. Чунки бу соатда олиб чиқиб кетилганларнинг тақдири маълум – отилиш...

Март ойининг сунгида икки тун давомида аввалига мулла Шибирғонийни, эртасига субҳимардонда домла Косонийнинг номини аташди. Мулла Шибирғонийнинг айби қолганларга номаълум бўлгани учунми, у билан кўпроқ Абдулла гаплашганлигиданми — бошқаларга зиёд таъсири бўлгани йўқ. Бироқ хона оқсоқоли домла Косонийнинг исмини чақириб айтишганида барча уйғониб кетди. Домла лавозими бўйича тўрга ўтиб кетмаганми, ҳаммани айланиб юрмади-да, нигоҳини барчага бир-бир ташлаб: «Барингизни Худога топширдик!» — деб турдию эшик томон юрди. Абдулла ўрнидан қалқиб, домла томон юришга ҳаракат қилди, бироқ кимнингдир оёғига қоқилиб йиқилиб тушди. Домла эса шахдам қадамларда ёруғ эшикка чиқиб кетдию Абдулланинг юрагида сиёҳ чоҳдек битмас бир армон қолди.

Ўтирган ерида товушсиз йиғлаб юборди Абдулла. Ойлаб, йиллаб юрагига йиғилган хўрликлари тўлиб-тошиб оқиб кетгандек бўлди ичидан. Тўйиб-тўйиб йиғлаб олди ўша қоронғуликда у. Домла Косонийнинг ёшига етмаган онасини эслаб йиғлади, бахтли қилолмаган хотинию бола-чақасига қайғурди, шу қамоқда қўшни хоналарда ётган дўстларига эзилди, шўрлик халқинию унинг адашган тарихини, ўз ёзганларию бечора Ойхонни, яна аллакимую алланарсаларни кўнглидан ўтказиб, кўз ёши билан ювди, поклади. Хайриятки, ҳеч ким кўргани йўқ унинг ёшларини ўшанда.

Кеча базмингдин йироқ ишқ аҳли чандон йиғлади,
Куйди ҳам парвонаю шамъи шабистон йиғлади.

Ҳажр шоми куйганимга куйдию ўртанди барқ
Ҳам менинг дарди дилимга чарҳи гардон йиғлади.

Ҳар тикан ғам тоғида санчиб оёғим қилди қон,
Менга ёр раҳм айламас, хори муғилон йиғлади.

Бўлмасун оғоҳ киши ҳоли дилимдин халқ аро,
Гарчи кулди оғзимиз, аммо дили жон йиғлади.

Журъату Рафаил, мулла Шибирғонийю домла Косонийларни йўқотгач, Абдулла атрофида ўтирганларнинг барини омонат кўриб, буларнинг билимларию суҳбатларига тўйиб-тўйиб олишга интиқди. Хонанинг каттаси этиб тайинланган профессор Засипкину Али Аббос Казвиний, Мубораку ҳатто аввалига энсасини қотирган фирқа ходими валдирвоқи Лазиззодалар билан Абдулла соатлаб суҳбат қуриб ўтирар, гўёки улар омонату улардан қолган ҳикмату ҳадисларни Абдулла абадан сақлаб қолгусидек.

Баҳор ўтиб борар, кўнгил бошқа нарсаларни тусар: боғларда гуллаган дарахтлар остида ғувиллаган ариларнинг тинимсиз меҳнатига гувоҳ бўлишни, очиқ далаларга чиқиб лолаю қизғалдоқларга кўмилишни, кўкрак-кўкрак нафас олишни. Бироқ бу димиққан, сассиқ оғил ҳидлари буруннинг ҳар катагига сингиб кетган говгумликда бекорчи суҳбатларга берилишдан бошқа имкон йўқ эди.

Хонали дарвеш Хўқанддан Бухоро томон кетгач, Ойхон пошшанинг юраги бўм-бўш қолди. Уни на ҳарам хотинларининг қий-чув билан чиққан дала сайллари овутар, на боғларнинг шоҳона гуллаши юпатар, фақат бир инсонга пайванд бўлди ўша палла унинг беюпанч кўнгли – Жаҳонотинга. Авваллари Жаҳонотин бувини Моҳларойимнинг ялоқиси деб ўз олдига йўлатмаган Ойхон пошша разм солиб қарагач қўлидаю кўнглидаги бутун борлиғидан ажралган ўзидан ўзга яна бир инсон мавжуд эса – ана ўша Жаҳонотин буви экан. Эри Умаршоҳнинг бемаъни урушларида нобуд бўлган, ўғли Қашғарга сургун қилинган, қизи Офтобойим эндигина орзу-ҳавасга етдим деганида оламдан ўтган, на уйи, на моли бор бу хотин уч яшар неварасини етаклаганча уйма-уй юриб отинлик қилган, кейин эса бу ҳам етмагандек, бор бу кулфатларни унинг бошига солган саройга келиб, булар билан мурсагаю мулоқотга кириб ўтирса-я... Гўштдан эмас, темирдан экан унинг ҳам юраги...

Ойхон пошша уни ўзига йўлатмаса-да, оқ рўмол ўраган бу кампир ҳар нарсадан хабардор экан.

Рақиблар сари ўқ отиб мени ўлганни ўлдурма,
Улус жонимга ўт ёқиб мени куйганни куйдурма... —

деб булар бир сайлда бир зумга бирга қолганида гўёки ға-
зал ўқигандек бўлди у.

— Қизим ёшидасиз, бекачим, қоврилганингизни кўриб
ўзим қовриламан. Ишқ аҳлига ярашур доимо сўзунгудоз.
Кўнглингизни бировга очмасангиз, кўнгул ўз-ўзини ейди,
— деди.

Шунда Ойхон пошша кутилмаганда Жаҳонотиннинг ўз
сўзлари билан жавоб қайтарди:

Маъшуқ аҳлидин васл рамзин сўрсам ўлдурур,
сўрмасам ўлам,
Дард аҳлига ишқ дўконин қурсам ўлдирур,
қурмасам ўлам.

Рашк жабрини қўйма, эй ажал, бўлса ҳамнишин ёр
ғайр ила,
Даргоҳида менким тинмай ит бўлиб ҳурсам ўлдирур,
ҳурмасам ўлам.

Сабр этмагумдин йўқдур иложим, истасам ани теки
рўзи шаб
Кў-бакў бўлуб мен ҳам дарбадар юрсам ўлдирур,
юрмасам ўлам.

Соғинибдурман бўлубон йироқ, ёр деб эди:
айлагил ҳазар,
Гул юзун букун олдиға бориб кўрсам ўлдурур,
бормасам ўлам...

Шу тоб Ойхон пошша чуқур ўйга толди. Жаҳонотин
буви худди узилган гапини давом этгандек хулосалади:

Мендан ор этар, хору зор этар, фоний дунёдин ушбу
жон кетар,
Вайсийи ғариб, ранги сарғариб турсам ўлдурур,
турмасам ўлам...

Бир-бирини англашди ўшанда Ойхон пошша билан Жаҳонотин буви. Ўша дамдан кейин Ойхон пошша ичини ёриб, кўнглида нимаики йиғилган бўлса, Жаҳонотин бувини барига ҳамроз этди.

* * *

Қамоқда ҳамма бир-биридан шубҳаланади, гидирланади. Кимдир терговчининг айғоқчиси бўлиши мумкин, кимдир ўз жонини сақлаб қолиш учун бошқасини сариқ чақага сотади. Шунинг учун қамоқ ҳаётининг ўзи одамларни оғизга маҳкам қилиб қўяди. «Тилимнинг кетидан дилим куймасин!» – деб маҳбуслар ўзлари ҳақида гапиришни ёқтирмай қолишади. Айни пайтда, қамоқ қамоқ эмасми, одам сиқилиб кетганидан ҳам бу ерда қудуқ тополмасдан «Искандарнинг шохи бор!» қабилидаги сирларини ҳам баралла айтиб юбориши ҳеч гап эмас. Мана, вайсақироқ профессор Засипкин билан сангдил фирқа ходими Лазиззодаю ўртачи эронлик Али Аббос Казвинийлар руслар ўрта Осиёга нималар олиб келганлиги хусусида тортишиб ётишибди.

Профессор Засипкин серка овозида бир ўзбекча, бир русча қилиб, дурагайига:

– Майли, руслар Туркистонга келмади дейлик. Унда ўрта Осиё Афғонистоннинг бир сорти бўлиб ётармиди? Ҳозир эса умумхалқ маърифату соғлиқни сақлаш тизими, заводу фабрикалар, колхозу совхозлар...

Али Аббос Казвиний ўзининг чала-чулпа русчасида:

– Ана, Эронга қаранг ё Туркияга. Улар на руслар, на британлар остида бўлган. Барибир ривожланишяпти-ку! Қайтага инглизлар мустамлакаси бўлган Ҳиндистонга қаранг – қашшоқлигу нодонлик...

– Шуни айтаман-да, – деб эронликнинг фикридан керакли жойини олқишлашга тушди Засипкин. – Инглизлар қолоқлик ва нодонлик олиб келишган эса, руслар маданияту цивилизация бошлаб келишди...

– Лекин руслар олиб келгани рус маданиятию рус тамаддуни бўлиб қолмадими? – деб қутилмаганда гапга аралашди қулоқлари остидаги икки тук сочини силкитиб

Лазиззода. — Айтмоқчи бўлганим, прогрессив тенденциялар билан бирга ерлик ҳаётга негатив феноменлар, жумладан, ароқхўрлик, аёлларнинг суюқлиги, бепардалик каби иллатлар ҳам ерлик халқлар ҳаётидан ўрин олди...

— Адабиётингизни тузукроқ ўқинг! — деб ҳужумга ўтди Засипкин. — Ҳамкасбим профессор Фитратнинг революциядан аввал ёзган тазкираларини ўқинг. «Ҳинд сайёҳи» деган асарини. Ё Садриддин Айнийнинг «Эски мактаб»ини ўқинг. Ана ўшанда руслар келгунча ерли халқларнинг ҳаёти нечоғ кечганини кўриб оласиз.

— Бу русларнинг хизмати эмас, вақтнинг юриши, — деб яна содда русчасида аралашди Али Аббос Казвиний. — Ўрта асрларда Россияю Оврўпа ҳали қоронғуликда яшаганида мусулмон дунёсида дорилфунунлару тиббиёт соҳаларию кашфиёт — бари олға борарди...

— Маркс спираль тарзидаги ривожланиш ҳақида гапирди, — деб бу гапга назарий асос солишга шошилди Лазиззода. — Инкорни инкор этиш қонуни...

Абдулла бу баҳсга четдан қулоқ солиб бир нарса ҳақида ўйларди. Лазиззоданинг фирқаси: «Баҳсда ҳақиқат қўйилади», — дейди. Лекин кўпинча бу талашда ҳақиқат қайтага ўлдирилади. У серқирра, у бир кишининг мана бу китобдану анави газетадан ҳазм қилмай ўзлаштирган сохта билимларидан бойроқ, кўпинча у қармоққа илинмаган балиқдек сўзга ҳам илинмайди. Ҳа, унинг тажаллиси у томоннинг оҳангида ё бу томоннинг битирмаган жумласида ярқ этиб аксланиши мумкин, лекин уни ушладим деганиндаёқ у боз кўзгудан деворга тушган қуёш нуридек «ялт» этиб йўқолади.

Хонали дарвеш ўзининг чайир хизматкори Зул Муҳаммад билан Хўқанддан Бухорога бўлган йўлда Жиззах чўлини отда фарсанг кетидан фарсанг кесиб борар экан, шуларни ўйларди. Хўқандга келишидан мақсад нима эди-ю, энди қўлида қандай натижа билан кетяпти? Юзаки қараганда, ҳаммаси ўз жойида. Амир Муҳаммад Али ё халқ айтмиш Мадали моданинг каптарларию чилдирмаларини мақташ баҳонасида унинг кўнглига инглизларнинг ниятларини яхшилаб сингдирди. Ўзбек

хонларининг русларга қарши бир ёқадан бош чиқаришидаги асосий тўғаноқ Бухоро амири бўлиб қолмоқда деб ётиғи билан уқтирди. «Бухоро амири сизни муртадга чиқариб бўлди! Буни менга Хива хони айтди!» – деб Мадали моданинг бошини Амир Насруллоҳга қарши Оллоҳқулихон билан қовуштиришга уринди. Тutoқиб: «Биз ҳали унга кўрсатиб қўямиз!» – деган Мадали мода ишларнинг зафарлигидан далолат эди. Бироқ бошқа нарсa қитиқларди Хонали дарвешнинг совуққон кўнглини.

Хива хони унга Бухоро амири ўз қозиюқуззоти ёрдамида чиқартирган фатвони кўрсатганида унинг келиб чиқиши ҳодисасини ҳам айтиб берган эди. Эмишки, Мадалихон ўз отаси Умархоннинг хотини бўлган Ойхон пошшани юз ҳийлалар билан ўз никоҳига олибди. Буни эшитган укаси Султон Маҳмудхон элбурундан Фарғона сайидлари билан маслаҳатлашиб Амир Насруллоҳхонга бундай хат ёзибди: «Оғам Муҳаммадалихон отасининг бевасини ҳалол билиб, никоҳлаб олибди. Бухорои шариф уламонинг конидир. Бу масала бўйича қандай ҳукм чиқарган бўлишарди? Сиз Мовароуннаҳрнинг улуғи бўласиз. Шу йиргамчик ишга нима дейсиз?»

Амир Насруллоҳхон бу хатни олгач уламою қуззотни ҳузурига чақириб, бояги фатвони чиқартирган экан. Хива хони фатвони бир раv кўрсатиши биланоқ Хонали уни бошдан-оёқ ёдлаб олди.

«Бир жамоа мўминларга амир бўлган зотнинг вазифаи шаръийси шулдурким, исломда устувор турғай, аҳкоми исломни камокон ижро қилғай. Ҳар бир амирким аркони исломдан заррача юз ўтурса, ул кимарса жамоаи ислом устига амир эмас, шарирдир. Наузанбиллаҳким, Фарғона ва Туркистон мамлакатининг алҳол амири бўлган Муҳаммадалихон волидининг манкуҳоси, яъни волидаи айни ва ризосини ўз ақдига олибдир, наузанбиллаҳи, наузанбиллаҳи. Оят ва аҳодиси шарифа ва ба ҳақори мазҳаб ва ба назди мужтоҳиддини киром ва уламои зул-аҳтиром муттафақун алайҳи кофирдир. Казолика ўшандоғ муртаднинг қатли аввало дигар ислом амирларига ва баъдаз барча мўминларга фарзи айнидир!»

Хива хони ўшанда: «Амир Насруллоҳнинг Хўқандга бостириб бориши тайин», – деб айтган эди. Кейин ҳазиромуз тарзда: «Ул бениёз гўзални эса ўз ҳарамига олса керак!» – деб башорат қилганди. Ўшанда Хўқандга отланаётган Конолли – Хонали: «Ким экан амирликларни бир-бири билан уриштирган бу танноз?» – дея юнонларнинг Еленасини эслаган эди.

Табиийки, Хўқандга келгач у афсонага айланган ўша Ойхон пошшани ўз кўзи билан кўрмоқчи бўлди. Бунда нафақат жосуснинг ё эркакнинг қизиқиши, балки ўзини ёзувчи деб билган Коноллининг сайёҳ қизиқиши ҳам бор эди. Кўришга кўрдию ўзи тузоққа илинди. Конолли умрининг ярмини ўзига ўхшаш аскарлару жаҳонгашталар орасида ўтказган. Тўртта зобит бирга йиғилса, эрмакталаб гап айланиб-айланиб аёлларга тақаларди. Қайси ўлканинг аёллари энг зўр деган баҳслар очилиб кетарди. Кимдир навозишли французларни мақтар, кимдир эҳтиросли итальянларни, кимдир жазирама испан саргузаштларидан гап очса, бошқаси муаттар ҳинд зафарлари билан мақтанарди. Талаш-тортишув бўлиб кетарди ўшанда...

Энди тушунса, Хонали дарвеш Ҳофиз айтмиш:

Якест туркиву този дар ин муомила, Ҳофиз,
Ҳадиси ншқ баён кун, бад-он забон ки ту дони.

Ё Шекспирми:

But love, hate on, for now I know thy mind,
Those that can see thou lov'st and I'm blind...

(Севги, зулмингни ёз, кимлардир ўқир,
Кўзлари очиқни севсанг, мен – сўқир...)

* * *

Биринчи апрель куни эрталабки юқ-юрун нонушта ўрнига нотаниш аскар қамоқхонага кирди-да, еттита одамнинг номини ўқиб: «На выход с вещами! Вы свободны!» – деди. «Ашқол-дашқолинг билан чиқ! Озодсан!» Бояги

одамлар, уларнинг орасида Содиқ ҳам бор, типирчилаб қолишди. Кимдир йипранган жулдур тўшагини қўшнисига қолдирган, кимдир хайр-маъзурсиз қандай уйғонган бўлса ўша ҳолатда эшикка энтикди. Булар бири-биридан қолмай деб апил-тапил эшик тагида йиғилганида яна иккита эломон қамоқхонага кириб: — Первый апрель. Никоому не верь! — Биринчи апрель, ҳеч кимга ишонма! — деб эрмакланса бўладими. Даҳлиздаги аскарлар қарсиллаб кулган, анави бечора еттита маҳбуснинг қўлларида қовунлари тушиб, аскарларга мушт тутиб ташланишнинг, думларини тутиб ортига қайтишни ҳам билмай мулзамликда талмовсираган... Буни кузатган элликка қадар зиндондошларнинг ҳолатини айтмайсизми. Агарда анави «ҳазилкаш» қоровуллар саросимадан фойдаланиб эшикка чиқиб кетмаганида, муштлар тагида дабдаласи чиқармиди. Хулласи, бу «ҳазил»дан кейин дарғазаб маҳбуслар эрталабки нонуштани қамоқхонага қўймадилар. Кутилмаганда бутун камера очарчилик эълон қилгандек бўлди.

Яна асаларининг уясидек ғувиллади қамоқхона. Баъзилар: «Очарчиликни давом этамиз!» — дейишди. Кўпроқ ўтирганлар: «Сабрли бўлинглар, буни ҳазилга йўйганимиз маъқул, йўқса, бадтар қилишади!» — дейишди. Учинчилар: «Бундан ҳам бадтари борми?!» — деб ҳар нарсига тайёрликларини билдиришди, қисқаси, тушликкача бир фикрга келишилмади, тушлик «тақ» этиб бир гуруҳ итдор аскар томонидан маҳбусларнинг ўзларига қолдирилганида оқсоқол профессор Засипкин ўзи бориб, ҳаммага бирма-бир биринчи апрель ошини тарқата бошлади.

Уч ойдан бери оғзи паловга тегмаган Абдулла ҳам, ошнинг ланж бўлишига қарамай, «Ошмисан-ош бўлибди!» — деган фикрда бир эмас, икки товоқ паққосига тушириб олди.

Ўзи ажойиб ошлар дамлаган ҳар бир ошпаздек Абдулла бировларнинг паловларини хушларди, чунки ҳар ҳафта ўзинг дамлаган ош еявериб кўнглинг унга тўйиб қолади, нимадир ўзгароқ тусай бошлайсан. Ланжлитгани демаса, сабзиси ҳам ўлган, гуручи ҳам тирик эмас, тузи ҳам жойида. Соғинибди ошни Абдулла. Ҳозир ўзи роса

сайллару елкага делвагай ташлаб, ошналар билан Эски Жувадаги Пушкин боғидами, Кукжардаги чойхоналардами ош дамлайдиган пайт. Кимлар ошхўрлик қилаётган экан ҳозир, ҳамма, афтидан, бу ерда бўлса? Дилтангликда озодликдагиларнинг юрагига сиғармикан ҳозир сайллару ошхўрлик?!

Абдулла шу маҳзун хаёлларда тишини сўриб ўтирса, дўлта лабларидан ошнинг танқис ёғини артмаган Муборак унинг олдида келиб:

– Акамулло, яхше чакмаймизме? Анавендан бор, – деди-да, Абдуллага одатдагидек аввал қоғоз, кейин бир чимдим тамаки узатди.

Абдулла одатдагидек қоғозга боқди.

«1841-инчи йилнинг апрель ойи, 11-инчи кун Артур Коноллига

Лондон шаҳри.

Азизим Артур,

Мен бу хатни сенга ёзишдан аввал анча иккиландим. Сен муҳим сафардасан. Балки, қийинчиликларга юз тутаетгандирсан. Лекин ўз қароримни сенга билдирмоқчи бўлдим. Ўйлайманки, сен мени тушунасан ва кечирасан. Мен Дарсига турмушга чиқяпман. Бу янгилик сени хафа қилиши мумкин. Бироқ бу вазиятда бизнинг муносабатларимиз ҳеч қандай натижа бермайдиган кўринади. Сен ҳам ўз бахтингни топасан деган умидда,

Сенинг муҳим ишларингда зафарлар тилаб,
Женни».

Абдулла кўзини Муборакка кўтарганди, у:

– Ўранг папиросде. Севге-муҳаббатга ўт кетсен! – деб кўзини қисиб қўйди.

Абдулла папиросни ўраётиб: «Ҳойнаҳой, тушларим-да гапириб чиқсам керак, йўқса, фикрларим пешонамга ёзилмагану! – деб гумонсиради. – Демак, Хонали дарвеш Хўқандда бўлган пайт унга Кобулдан Зул Муҳаммад деган хизматкори бу хатни етказган экан-да. Хоналининг ҳам юраги чалдивор бўлиб турган экан-да. Кошки, буни эртaroқ билсайди Абдулла, ўйлаб юрган саҳналарини бошқача тузармиди. Ундай деса, ҳалиям кечмас, ҳалиям

бирон нарса қоғозга тушгани йўқ-ку, фақат барини қайта ўйлаб чиқиш керак, холос».

Абдулла папиросни тутатиб, биринчи қултум тутунни ўзи тортди-да, профессор Засипкиннинг дилда шахмат ўйнашини эслади. Ўйга чўмган пайтида у ё бу савол билан чалғитсанг, қўлини силтаб: «Чёрт побери! Снова партию переигрывать! — Телов теккур! Яна партияни қайтаришим керак!» — дейишини эслади. Мазах қилиш керак эмас экан, чунки кулган нарсанг келиб-келиб ўз бошингга тушиши тайин... Биринчи апрелмиди бугун?

* * *

Кечқурун Абдуллани яна Тригулов ўз ҳузурига чорлади.

— Биринчи апрель қилиб посбонлар ҳазиллашибди деб эшитдим, — дея кулиб бошлади у. — Сени ҳам озодлар сафига қўшишмадими, ҳар тутул?

Бошқа гапдан бошланганида Абдулла, балки, одатдагидек суҳбатга қўшилмаса-да, акс ҳам бўлмасди, лекин бу гапни эшитиб, бу кулгини кўриб Абдулла суҳбатнинг бошиданоқ чопонини тескари кийди. Унинг чакка томирлари бўртиб, қўрслик билан:

— Мен ҳамиша озодман, — деб суҳбат тарозисини бошиданоқ бузди.

— Ҳа, ички ҳуррият дегин... Мушук илмоғдаги қуйруқни ололмай: «Пуф, сассик!» — дегандай бўлдию... Сен, яхшиси, менга қулоқ сол. Ўтган сафар айтган сўзларимни ўйладингми?

Гарданкаш Абдулла индамади.

— Бекор қилибсан. Мен эса ўйладим. Йўқ, қаҳрамонимни режиссёр қилмайман. Маннон Уйғуринг тинч юраверсин. Мен қаҳрамонимни ёзувчи қиламан. Қамоқда ётиб, қамоқ ҳақида ўйлаб юрган ёзувчи...

Абдулла бир сесканди. Майли, Муборак-ку унинг ёнида ётиб, тушида алжираганларини эшитар, буниси-чи, буниси қаердан огоҳ бўлибди экан?! Тригулов давом этарди:

— Ҳамма унга ўта яхши муносабатда, ҳамма унга мулозаматда. Қамоқбонлару ёнидаги маҳбуслару тер-

говчилар. Маҳбуснинг оддий, текис кундалик ҳаёти. Лекин бунинг кетида аллақандай жараён кетаётганини тушунса-да, унинг тагига етолмайди. Нима бўляпти ўзи?! Нима жараён, нима ўйин? Қамоқ бошлиғи унга маъшуқаси билан учрашув уюштиради... («Винокуровни назарда тутяптими? Буниси ҳам келишилганми-кан?» – деб ўйлади Абдулла). Яна шунга ўхшаш саҳналар... Ёзувчи ташқи дунё билан ёзишиб туради («Буни ҳам Тригулов билармикан ё тўқиб синаяптими?»). Бунга ҳам ҳеч кимнинг иши бўлмагандек. Оддий ҳаёт давом этаверади-ю, лекин бунинг кетидаги жараён ё истасанг катта ҳарфли ЖАРАЁН, буларнинг биронтасининг ақли етмаган ЖАРАЁН – бу кундалик майда-чуйдаларни пўртанадек, гирдобдек, ўпқондек аста-аста ўз ичига тортади...

Тригулов гапиргани сари унинг лаблари қуриб-чатнаб, пешонаси терлай бошлади.

– Қалай, зўр ўйлабманми? – деб у бирданига Абдуллага қаради ва яна жавоб ололмагач: – Сенинг Берди татаринг Шодмонбойни ўлдириб қамоққа ётганида шуларни ўйлагандир... – деди.

– Менинг Берди татарим Берди татар эди-я, сен Олди татар чиқиб қолдинг-ку! – деб Тригуловнинг юзига тик боқди Абдулла.

– Бу нима деганинг? – тушунмадими ё саросимага тушди терговчи.

– Сен ўзингни қўғирчоқбозу бизларни қўғирчоқ деб билдингми? – дея шиддатланди Абдулла. – Чучварангни хом санабсан, ҳаваскор ёзувчи. Сигир сув ичгунча бузоқ муз ялар деб сендақа вайсақи гумашталар ҳақида айтишган. Сенга сут берган молингни кетини яла, яхшиси... – Абдулла тўхтовсиз кўнгилда тўпланган хўрликларни бунинг малла юзига тупурар, шунинг учун Тригуловнинг столга мушт уриб:

– Забрать его! В 42-ую камеру! Чиритаман! – деган чин-қирғини ҳам эшитгани йўқ, орқадан икки аскар ёпишиб, қўлларини қайирган ҳолда уни хонадан судрамагунича у ўз нафратини бу охирзамон дажжолига сочишдан тўхтамади...

Анави икки аскар уни машъум 42-камерага обкириб тепкилашгандек бўлишди, кейин Винокуровнинг ўзи келиб:

– Оставьте его мне, я сам разберусь! – Буни менга қолдиринг, ўзим бир ёқли қиламан! – деб аскарларни чиқариб юборди.

Урилган, лекин ҳали ҳолсизланмаган Абдулла бутун кучини йиғиб: «Мана энди Янги йил кечаси кутган соатим етди!» – деб Винокуровнинг яқинлашиши билан унинг ҳиқилдоғига ёпишмоқчи бўлиб ўзини шайлади. Нимшабда бир-икки дақиқа ўтди. Аскарларнинг қадамлари узоқлашгач, Винокуров нариги бурчакдан:

– Абдулла, это я... Абдулла, бу менман... – деди. Унинг овози дўстона янградию Абдулла бу ўртоқликка ишонмади. Бу иблислар биринчи апрель деб ҳушёрлигинини қўзидек аллалатиб қўяди-да, бўридек сенга ташланади деб ўйладию тугилган муштларини қўйиб юбормади.

– Абдулла, это я, успокойся... Абдулла, бу менман, тинчлан... – деб қайтарди Винокуров.

«Йўқ! – деб ўйлади Абдулла. – Буларнинг бари бир! «Қўйнидан тўкилса қўнжига!» Ишониб бўлмайди».

– Ма, юзингни артовол, – деб Винокуров турган жойидан ўзининг топ-тоза дазмолланган ва саккиз букланган дастрўмолини унга отди. Абдулла бир зум кутди: «Рўмолчани олаётганимда келиб тепади!» – деган ваҳимага тайёр бўлиб, аста қўлини оппоқ матоҳга узатди. Винокуров қимир этгани йўқ. Абдулла рўмолчани ёзмай юзига тортди. Соқол қиртишлаганда ўзи ҳар куни қўллайдиган гул атирнинг ҳиди димоғига гуп этиб урди. Бу ҳид негадир Абдулланинг кўзидан ёш потратиб юборди. «Ана энди... – деб ўйлади у бўшашиб, – тепкилаб ўлдиради...» Бироқ бир лаҳза ўтди, икки... Винокуров жойидан силжимади.

Атирдан чиққан намдидасини бу нимшабда тўхтатгани йўқ Абдулла. Дунёда заррача, йўқча эзгулик қолмабди деган ишончига кўз ёшини оқизди у...

Ё биринчи апрель қилиб тепкилар билан қовурғаларини синдирмадим Винокуров? Буларнинг бари тушига кирди деса, Абдулланинг киссасида саккиз букланган дастурмол қолдию. Атрофидагилар бир-бир ҳавони искаб ҳайрон бўлишади: «Нима ҳид келяпти ўзи?» Бомдодга яқин вақтда эса Али Аббос Казвинийни олиб чиқиб кетишди. Ҳазилсиз, иш маромида. Бечора ипга боғланган кўзойнагини профессор Засипкинга ҳадями, ўзидан қолган хотирот сифатида тутқаздию ўзи пайпаслаганча эшик томон юрди...

Бир неча кун ҳеч нима юз бермай ўтди. Кейин бир куни одатдагидек кечга томон Абдулланинг номини жарлашиб, қамоқхонадан узун даҳлизлар бўйлаб Тригуловнинг эмас, бошқа бир кишининг савлатли хонасига етаклаб боришди. Хонада сумакка ўхшаш трубка тутган Сталиннинг портрети тагида яккақош арманибашара майор ҳамда унинг столининг икки ёнида Тригулов билан иккинчи отсиз терговчи ўтиришарди. Абдулла йиғинчоқ хонага кириши билан майорнинг олдида унинг янада семирган жиноий папкаси ётганини кўрди.

Майор ўриндиққа имо қилди. Абдулла ўтирди.

— Айбланувчи Қодирий, жиноий ишингиз бўйича тергов тугалланди, — деди соф ўзбекчада арманибашара майор.

«Хоразмлик ўзбекларданмикан? — деб ўйлади Абдулла. — Унда Хоразм шевасининг асари бўлиши керак. Жилла курса, «Қодирий»ни «Кодирий» дейиши керак эди. Ундан кейин бундай минқор бурунлар фақат арманиларда бўлади эмасми? Буларнинг бари ўзбекчани ўрганиши шарт экан-да. «Тил билган дил билади» деганларидек.

— Менга қулоқ солмаяпсиз, шекилли, — деб Абдулланинг ўйларини бузди у. — Тергов бўйича шикоятингиз борми деб сўраяпман.

Абдулла бир дамга тутинди. «Шайхнинг ҳунари бўлмаса, хонақоҳ танг» деган мақолни эслади. Ҳийла қиляптиёв бу муғомбир армани. Оламга ўт кетганда иштонбоғини қуритадими киши?

– Сукунат – розилик аломати, – деб русча иборани қуй-
ма ўзбекчага ағдариб қўя қолди армани майор. – Бўлмаса,
мана бу ерга имзо чекинг.

Абдулла аллақандай ўжар лаёқатликда қоғозга қара-
май қўл қўйди. Армани имзоланган қоғозни олди-да, ўр-
нига бошқа бир варақни берди.

– Мана айбномангиз, хоҳланг бу ерда ўқинг, хоҳланг
ўзингиз билан олинг.

Абдулла қоғозга тикилди.

«Ўзбекистон ССР «Жиноят кодекси»нинг 58, 64 «а»,
57-моддалари кўзда тутган жиноятларни содир этганлик-
да айбланувчи Абдулла Қодирий (Жулқунбой) иши юза-
сидан

Айбнома

Ўзбекистонда ўнг-троцкистлар билан келишув асосида
амал қилган буржуа-националистик антисовет ташкилот-
нинг жиноятлари бўйича олиб борилган тергов жараё-
нида маълум бўлишича, айбланувчи Абдулла Қодирий
(Жулқунбой) ушбу ташкилотнинг фаол аъзоси бўлган. Шу
боис Абдулла Қодирий (Жулқунбой) 1938 йилнинг 1 ян-
варь куні ҳибсга олинди ва айбланувчи сифатида жавоб-
гарликка тортилди.

Абдулла нашрланган сўзларни ўқир, лекин буларнинг
маъноси унинг миясига кирмасди. Айтмабмиди анави
малла татар: «Бари одатдагидек, бироқ кетидаги ЖА-
РАЁНнинг моҳияти мавҳум», – деб.

Тўғри, Октябрь революцияси ҳам шу ерда, «Муштум»-
да ишлагани қайд этилган, «Ўткан кунлар» романи ҳам
таъкидланган, «Меҳробдан чаён»у «Обид кетмон»лар ҳам
бу бир варақда жой топган. Бари таниш, лекин буларнинг
барига аллақандай бурама, аллақандай ясоқи тус берил-
ган. Мана «Ўткан кунлар» ҳақидаги банд:

«Антисовет буржуа-националистик ташкилотнинг раҳ-
барлари (ВКПб билан СНКми?) Акмал Икромов билан
Файзулла Хўжаев томонидан маъқулланган бу роман
миллий республикалар аҳолиси ўртасида кенг тарқатил-

ди, айни замонда, Файзулла Хўжаевнинг топшириғи билан қўшни Шарқ давлатларига жўнатилди» (Ахир Қашқарга у киши олибам кетмади, Қашқарда китоб чиққани ҳам йўқ!)

«Обид кетмон»ни ҳам кетмони билан бирга оёғини осмондан қилишибди. Мана бу бандига нима дейсан:

«Қамоққа олингунича ўз атрофига антиреволюцион элементларни уюштирди ва улар орасида контрреволюцион амал олиб борди. Чет эл билан алоқа ўрнатди».

Куласанми, ўласанми бунисига? Ўлсанг керак, куладиган булар: «Жулқунбой ўрнига энди сени Кетмонбой деб атаймиз», – дея. Кимни уюштирибди қамалгунига қадар? Қамалгунига қадар ҳаммани қамаб бўлмабмидинг, эй сариқ иблис?!

Кейин отнинг калласидек қилиб 15 кишининг номини тиркаштириб-йўғириб қўйибди бу дажжол. Бу яхшилари-нинг кўргазмалари асосида ёмон Абдулла Қодирий – тахаллуси Жулқунбой дунё айбларида жиноятчи сифатида фош этилибди.

«Шу туфайли Абдулла Қодирийни айблаш бўйича тузилган ушбу айбнома СССР Олий судининг ҳарбий ҳайъатида кўриб чиқишга тавсия этилади».

Ўзбекистон НКВД III бўлими IV бўлинмаси бошлиғининг ёрдамчиси лейтенант Н.Тригулов

Лейтенант В.Богомолов

«Розиман» IV бўлинма бошлиғи майор Апресян

«Ана, барининг исми маълум бўлди», – деб ўйлади Абдулла ва кўзини зарофатли армани Апресянга кўтарди.

– Озодсиз, – деди у, кейин майингина кулиб: – Йўқ, у маънода эмас, – дедию посбонга: «В камеру рассмотренных – Кўриб бўлинганлар камерасига!» – деб буйруқ берди.

Бу ёғига ўлим кутиш эди.

Scrabble

Абдулла эрталаб уйғонса, хонада унинг ёнида атиги икки маҳбус. Биринчи қарашда ўзбекларга ҳам ўхшамайдди. Кичикроқ ва қотмароқ бири ўрис башара, бироқ соқоли учбурчак қилиб кесилган. Пишиллаб ётган улкани эса қизғишроқ, соқолларини хиналайдиган бадахшонлик тожикларга ўхшаб кетади. «Ким бўлди экан булар?» – деб анчагача ўйлаб ётди Абдулла. «Булар ҳам аламангизликда ўлимларини кутаётганлардандир-да, СССР Олий судидан «открепительный талон» – алвидонома келадиган у ёғига абадий озодлик дегандай.

Бу фикрда у «кўриб бўлинганлар», «назардан чиққанлар» камерасини ўргана бошлади. Сал бошқачароқ. Бетон деворлар ўрнида ертўладек ё ўрадек – деворлари хом палахсадан, ерга эса цемент эмас, хашак тўшалган. «Ўўрга кўниктирма, шекилли?» – деб ўзича изоҳлади анави азозилларнинг қинғир ўйинларини Абдулла. Нафас олиш осонроғу ҳавоси ҳам тозароқ эса-да, намгарчилиғу захнинг ҳиди бу қамоқхонада кучлироқ эди.

Қамоқда оқсоқол бўлмасанг бировнинг ишига аралашмаганинг маъқул. Одат ўзи шунақа. Шунинг учун: «Буларни уйғотай, танишай», – деган хаёлни Абдулла ўзидан қочирди. Шу пайт миттироқ сарғиш маҳбус босириқми, алоқ-чалоқ тушиданми ёнидан ёнига ағдарилди-да, аллақайси нотаниш тилда бир нарсаларни чулдиради. «Латиш-патиш бўлсамикан?» – деб ўйлади Абдулла.

Бирор ярим соатлардан кейин биққиси уйғонди-да, арайиб қамоқхонада янги одамни кўрар экан, кўзини ишқади ва чўзиқ бир оҳангда: «Салом алейкум», – деди. Абдулла алигини олди. Йўғон бу киши қотмасини туртиб уйғотди-да, ўзининг ғалча тилида унга бир нарсалар деди. Наригиси ҳам юз ювмасдан салом берди.

– Мен Абдулламан, – деб ўзини келгинди сифат таништирди Абдулла.

Булар бирма-бир Абдулланинг узатилган қўлини қисиб қўйишди, бироқ исмларини айтишгани йўқ.

– Шумо форси ҳам ҳарф мезанед? – Сиз форсча ҳам гапирасизми? – деб сўради кичиги, лекин қарироғи.

– Кам-кам мизанам, беҳтар мифаҳмам. Озроқ гапираману тушунишда яхшироқман, – деб аёнлаштирди Абдулла.

– Галиба туркче даха конуширсиниз? – деб усмонлича сўради улкани ва Абдулланинг бош ирғаганини кўриб: – Биз инглизлариз, – деди.

«Оббо, Худо урдию! Инглизлар бу ерда нима қилиб юришибди? Саёҳатчи-паёҳатчимикан? Ё Коминтерннинг содда коммунистларими ўйнашга келиб никоҳга илинган?»

– Қачондан бери бу ердасизлар? – деб сўради Абдулла. Улар елка қисиб қўйгач, форсчага кўчди: – Қай вақт инжо ҳастид?

– Инжо? Бу ердами? – деб қамоқхона хашагига ишора қилди кичикроқ чоли. Абдулладан тасдиқ аломатини олиб: – Чаҳор моҳ, тўрт ой, – деди.

Дўлвари туркча қилиб:

– Дўрт ай бурда, – деб қўшиб қўйди. Демак, булар ҳам декабрларда қамалган экан-да.

– Декабрь? – деб соддароқ тилда сўради у.

Уларнинг иккаласи тасдиқона бош ирғашди.

– Бу ерда, Ўзбекистонда, қай вақтдан бери? – деб тилларни омихталади Абдулла.

Гунгурсдайи қотмасига кўрсатиб:

– О уч сане, бан алти ай, – деди.

Уч йилда ўзбекчадан жичча юқтирмабди-да, демакки, Бухоро тарафларда юрганмикан? Ундай деса, анави булбулигўё баттолларни айтмасанг, инқилобдан бери бу ернинг нонини еб, сувини ичиб, барибир, тили биронта ўзбек калимага келмаганлар камми? Форсчаси бинойидек экану, шунисига ҳам шукр.

– Чаро инжо ҳастед? – Нега бу ердасиз? – деб сўради қотмаси.

– Миллатчилик, – деб жавоб берди Абдулла. Инглиз сийрак қошини чимирди. Бу дегани – тушунмади.

– Ман миллатпараст ҳастам, – деб форсчага ўгирди ўзини Абдулла. Қотма инглиз яна қошини чимирди.

– Бан миллатчиим, – деб қизил соқолига ўтирилди Абдулла.

Миқтиси ўзларининг тилида қотма чолга бир нарсаларни тушунтиргандек бўлди, бироқ кичикроғининг сарғиш қошлари чимирилганча қолаверди.

– Сиз-чи? – деб сўради Абдулла тилмочидан.

– Меғўяндки, мо жосус ҳастем, бизи жасус диёрлар, – деб бир форсча, бир туркча жавобланди қизғиш.

«Ана холос!» – деб тўлқинланди Абдулла. Айбномасида «чет эл билан алоқа ўрнатган» деб ёзишган эди, энди «инглиз жосуслари билан ҳамтовоқ бўлган» деб ёзишлари ҳам ҳеч гап эмас. Ё атайин қилдими буни ҳаваскору ҳаводор ёзувчи Тригулов? Бунга унинг қудрати тахайюли етмасди, бир поғона юқорироқ ол, ҳойнаҳой, қўшқош армани Апресяннинг кирдикорлари бу...»

Абдулланинг юзида хавотир уфурини сезган калтаси узунига ўз тилларида яна бир нарсаларни бўлиб-бўлиб айтди. «Ўлдир бунингни дедими, – деб ўйлади Абдулла ва ташвишнамо қизилсоқолга кўз ташлади. – Йўқ, бунисига кучи етмайди, бўғаман деса, Абдуллани бир қўли билан эплайди бу қизғиш дев. Устига, яна жосус бўлса, ҳар бир бармоғи билан ўлдириш услубларини билса керак... Ундай десам, билганида бу ерда нима қилиб ётарди?» – деб ўзини тинчлантирди-да,, гапни палапартишламай дея:

– Терговчингиз ким? – деб сўради.

Сўроқланган инглизлар яна қош чимиришди. Абдулла «терговчи» сўзининг форсчасини эслай бошлади. Навойни эсга олди, Саъдию Бедилни. Улар жустужў ҳақида нима дердилар? Кўп ўйладию тополмасдан:

– Тафтиш ки мекунад? Тафтишкор кист? – Тафтишни ким қилади, сизларнинг тафташкорингиз ким? – деб саволини тушунтиришга уринди.

Сарғиш чол илғагандек бўлди-да:

– Аамер Нусрулла, – деди.

Абдулла ўзича майор Насруллаев дегани бўлса керак деб ўйлади. Демак, буларнинг терговчиси бошқа экан-да. Мусулмон татарлардан бўлса керак. Чунки Тригулов, чоғимда, чўқинтирилганларидан. Ё «три» дегани насронийларнинг саласаси – учлиги эмас-да, Тўрақуловнинг бузилган шаклимикан? Татарлар кўпроқ «и»га тортишади эмасми? Ажаб эмаски, Тўрақул Тригулга эврилган бўлса.

Бу пайт Абдулланинг ўйларию буларнинг бесунақай суҳбатларини бузиб шифтда дарча очилдию қудуққа ташиланган пақирдек арқонча боғланган мис бадяда буларга учта гижда нону бир қумғон чой туширилди. Ҳайрон қолган Абдулла: «Ким экан бу?» — деб қарагунча туйнук шарақ этиб ёпилди-да, қизилсочу қизилсоқол дев ўтирган еридан челака рўдапо қўлини узатди.

* * *

Булар гайридин юзларини ювмай нонуштага киришганларини кўриб Абдулла ўнғайсизланди. Кейин, одатда, сув билан ёнида ахлат учун бўш пақир турадиган бурчакка қараган эди, пақирни кўрди-ю, сувни кўрмади. Демак, анави бандибонлар буларга ювиниш учун ҳам сув беришмас экан-да!

Гумбаздайи Абдуллага унинг нонини ва негадир сопол пиёлада чойини узатди. Нон ҳам ёпилган гижда нон, чой ҳам тахта чой эмас, ростмана кўк чой эди. Сувдан қисишибдию овқатдан қисишмабди деб НКВДнинг ажнабийларга бўлган муносабатидан ҳайрон қолди Абдулла.

Нонуштани суҳбатга узилмай қилиб бўлишгач, булар бурчакка ўтиб, кўк чойнинг юқига юзларинию оғизларини ювиб олишди, кейин Абдуллага ҳам айни ишни ишора қилиб ўз тўшакларига ўтиришди. Абдулла ҳам шама аралаш иссиқ сувга юзини ювиб, қўлини киссасига солган эди, устки қисмига сал қон юққан, лекин бундан гул атири ҳидини йўқотмаган, саккиз буклоқ дастрўмолчага қўли тегди. Рўмолчани юзу қўлини артиш учун оларкан, яна атрофига қараб: «Ё буниси ҳам Винокуровнинг мурувватмикин?» — деб ўйлаб кўрди.

Хонада атир ҳиди яққол таралди. Инглизлар буни сезишди, чамаси, ўз ерига қайтаётган Абдуллага маънодор қараб қўйишди.

Суҳбат бир пайтгача қовушмади. Узуқ-юлуқ «Нима иш қиласан?», «Неча ёшдасан?», «Хотину бола-чақанг борми?»дан нарироққа ўтмади. Инглизлар кўпроқ Абдулладан суриштиришди, бироқ Абдулла ҳам қаририғининг оиласию болалари борлигини, ёшроғи эса ёлғиз эканлигини, бироқ Афғонистонда акаси ишлаётганини ўрганди.

– Зоҳиршоҳ олдидами? Ба наздики Зоҳиршоҳ? – деб Афғонистондан ҳам унча-мунча бохабарлигини кўрсатди Абдулла, бироқ иккала инглиз яна – бири сарғиш, бири қизғиш қошларини чимириб, пешоналарини бужмай-тириб тушунмаганликка олишди. «Қизиқ бўлар экан бу халқ: гапирганингда қошу лабларини ўйнатиб, гўё сен айтаётган сўзларни бўғинма-бўғин қайтаришаётгандек қилиқ қилишаркан-да, кейин эса тушунмаганликка олиб қошини чимирганча:

– Сорри, – деб туришаркан. «Сорри» дегани нима экан? «Сўрай», «яна сўрай», яъни «такрорланг» деганимикан?

Ишқилиб, қоқилиб-суқилиб бирор соат суҳбатга жилов беролмай ўтиришди. Кейин булар иккиси инглизчада анча узун фикр алмашиб олишди, гупчакдайи: «Сизлар гаплашиб туринглар, менинг ишим бор», – дегандек бўлди-да, ёнидаги сидирға халтасидан муқовасида хоч муҳрланган митти, лекин қалин китобни («Тавроту Инжил бўлса керак», – деб илғади Абдулла) олиб узоқ бурчакка ўтиб кетди.

Қотма чол афтидан такаббурроғу заҳартабиат кўринса-да, ўзи Абдуллага юзланди. Бежирим форсчасида:

– Мен бу ерда уч йилдан бериман. Шеригим олти ой аввал, ноябрнинг бошида Хўқанддан келди, – деб ҳикоя бошлагандек бўлди. Унинг форсчаси эроний форсча бўлгани учунми, баъзи сўзларни талаффуз орқали Абдулла тушунмас, лекин умумий маънони яхши англаб борарди. Қаранг бу инглизларни, бизга ўхшаб «Қўқон» эмас, ҳалигача «Хўқанд» дейишар экан-да! Қотма чол китобининг у-бу ерига тинимсиз чизаётган шеригига халақит бермаслик учунми, овозини пасайтириброқ:

– Шеригим мени қутқаргани келдию ўзи тузоққа тушди, – дея Саъдийдан машҳур байтни келтирди: «Мискин харақ орзуи дум кард, Наёфта дум, ду гўш гум кард» («Бе-чора ҳўтик дум орзу қилиб, думини тополмасдан икки қўлогини гум қилди»).

Булар иккиси кулишди. Бурчакдан барзанги инглиз ўз тилида шеригига таъна одими, довлади, шекилли, чол билдирмасдан қўл силтадию ҳикоясида давом этаверди.

– Шеригим келгунча мен бу ерда тўпларни мойлашу маъданларни топиш ишларини йўлга қўйгандим. Қўлим ҳар нарсага етарди. («Эски мутахассислардан эканда чол», – деб қайдлади Абдулла.) Аммо шеригим келиши билан орому саришталик бузилди. Даставвал уни (бу ерда чол «тўпчибоши» дегандек бир сўз ишлатди. Абдулла уни қанча уринмасин тушуна олмади, сўнг, ҳа, тўпчибоши деёврай-чи, охирига аниқланар, форслар тилига анча-мунча туркий сўзлар кириб кетган, шулардан биттаси бўлса керакдур-да дея қолди) тўпчибоши кутиб олди, кейин иккимизни майор олдига чақирди. (Ҳа, чақирмасинчи, табиийки, ажнабий бўлганингдан кейин НКВДнинг узлуксиз назари остида бўлгансизлар!) Майор шеригимни сўроққа тутат бошлади. Аввалига: «Хиваю Хўқандда нима қилдинг?» – деб сўради. Шеригимнинг изоҳлари майорни қониқтирмади. «Сен бу икки ерда фитналар уюштириб юргансан», – деди. «Сизлар, англизлар, фитналарга устаси фарангсизлар», – деди.

«Майор дегани бояги майор Аapresян бўлмасин тагин. Нима девди унинг отини? Нусратулломиди? Ҳа, йўқ, Насруллаев деди, шекилли. Балки, бошқасидир ёхуд Аapresян ўзининг отини бошқача қилиб айтгандир. Қани, қиёфасини сўраб боқай-чи», – деб қарор қилди Абдулла ва:

– Қиёфаи майор чи буд? Майорнинг қиёфаси қандай эди? – деб ҳикояга аралашди.

Қотма чол бир зумга тўхтади-да, саволига савол бериб:

– Феёфаи ки? Аамер? – деб муайянлаштирди. Абдулла бош қоқди. Майор, англизнинг айтишича, юмалоқ юзли, жаҳли чиққанида салқи юзига қон югуриб, кўзи учар бир одаммиш. Баджаҳдроқ, лекин қизиқувчан, савол кетидан савол бераркан. Пул деган нарсага, рушватга таъби йўқ, сўфинамо бир киши.

Абдулла бу таъбирни тинглар экан, биринчидан, мутлақо Аapresян эмаслигини тушунган бўлса, иккинчи томондан, форс тилининг ўзбек онгига таъсири ҳақида ўйлади. Форсчада аблаҳ бир майорнинг қисқача таржимаи ҳолини берсанг ҳам у тазкиралардаги тарихий қаҳрамонга айланади: «рушватга таъби йўқ, сўфинамо...» Навоий ё Бобур таърифлагандек. Абдулла ажнабийнинг форсчаси-

ни тўғри тушунган бўлса, боз унга бир нарса ёқмаганида қарсак уриб: «Ҳукум!» – дермиш. Балки, англизнинг айтмоқчи бўлгани столга мушт уриб: «Сени ҳукм қиламан!» – деганидир. Ё, афтидан, чўл қозоқларидан бўлса: «Ҳукумат! Окюмет!» – деб қўрқитганимикан буниси?! Абдулла синчковлик билан тинглаётганини кўрсатиб тиззасига мушти билан урди-да: «Ҳукум!» – деб бошини саволнамо чайқаган эди, қартайган англиз: «Тўғри», – дегандек тасдиқлади. Демакки, Абдулла тўғри тушунибди.

– Шеригимдан сўрагани нега ҳукуматингдан ваколатларингни билдирувчи хат келмади деган савол бўлди. «Сен, англизлар, фитна қилиб Ўзбек юртида уруш очмоқчисизлар» – деди. «Бу фитналарингни Эронда қил, Афғонистонда қил, бу ерда бунга жой йўр», – деди. Шеригим: «Инглизлар ҳеч қачон пинҳонан уруш очишмайди. Очишса тўғрима-тўғри уруш қилишади», – деб айтди. «Ҳукуматимиз тинчлик истаб, қайтага русларга қарши ёрдам бериш ниятида», – деди...

«Ўлибди-ку бу содда дев, – деб ларзаи варажага келди Абдулла. – НКВДчига антирус, антисовет пропагандасини қилса-я! Гулликданми бу ё майорнинг ўзбеклигини кўриб, унинг миллий туйғуларида ўйнамоқчи бўлибдими бу англиз? Русларга қарши бўлиб келган экан, демак, чиндан ҳам жосус экан-да бу...»

– У эса: «Оғзингдан катта кетма. Қуруқ оғзингни нон йиртмасин!» – деб шеригимнинг гапини шартта узди...

«Бу ерда ҳам икки англиз терговчи майорни тўғри тушунишмаган. «Қуруқ нон оғиз йиртар», – деган бўлиши мумкин у. Ё атайин мақолни ўзгартириб буларни бироз эсанкиратганимикан?

– Катта кетяпсан деб иккимизни ҳам бу ерга 31 декабрда ташлашди, – деди қотма қария.

– Мени ҳам... – деб бошлади-ю Абдулла, анави валломат шериги навҳа бунёд айлаб, буларга яқинлашиши билан суҳбат узилди-қолди.

* * *

Қариянинг дуркун шериги ўрнига қайтиб келгач, буларнинг иккиси Абдулладан узр сўраб, ўзларининг кун-

далик ўйинларига ўтиришди. Ўйин нимадан иборат экан, ердаги похолу хашакни бир чеккага суриб, ер сатҳида шатранж тахтасидек қилиб, катаклар чизиб чиқишди-да, уларни навбатма-навбат сўзлар билан тўлдира бошлашди.

Абдулла улар ёзаётган сўзларни тушунмаса-да, ўйиннинг моҳиятини тез англаб етди. Дейлик, қария «юз» деган сўзни ёзиб икки хол олса, бўйдоғи бу сўзни ишлатиб узунроқ сўз ҳосил қилиши керак эди. Дейлик, беш ҳарфлик, беш холлик «юзлик». Ундан кейин гал яна қарияга қайтарди. У «юзлик» сўзидаги «лик» қисмига «об» қўшиб «ликоб» сўзини чиқарар ва ўзига яна бешта хол қўярди. Сўзларнинг қисмларини энигаю бўйига чўзавериш мумкин эди. Бир соат деганда булар бутун 64 катакни тўлдириб ташлашди ва бўйдоқнинг гулдурос кулишидану қарганнинг танглигидан Абдулла ўзига дов кимга кетганлигинию ким ютиб, ким ютқазганини чиқариб олди.

У хушчақчақланган полвондан: «Бу ўйиннинг оти нима?» – деб сўради. Полвон: «Скрабл», – дея икки-уч қайтарди. Ўрисларнинг «скрябать» – «тирнаш» деган сўзи бор, ерни тирнаш дегани бўлса керак-да...

Ютқазган чол тумтайиб, қўлига бояги қалин Тавроту Инжилни олди. Ютган бўйдоқ эса очилиб кетди. Қариянинг атайин жонига тегмоқчи бўлгандек, овозини ҳеч пайсайтирмай, қария тушунмайдиган усмонлича туркчасида Абдулла ила суҳбат қура бошлади.

– Сан Хўқандда ўлдунгми? – деб сўради у сансираб. Абдулланинг жиғига бу «сансираш» тегса-да, туркларнинг бари бир-бирини сансирашини эслаб димоғ-фироғсиз:

– Ҳа, бўлганман. У ҳақда китоб ҳам ёзганман, – деди.

– Ҳанги? – деб сўради бўйдоқ.

Абдулла тушунмади. Масхара қиялпими бу қизилсоқол дев ўзининг ғолиблик сурурида. Кейин эсига тушди, Онадўли туркларида «ҳанги» деган сўз эшакнинг «ҳанги» ё «ҳанграши» эмас, балки «қайси» дегани. Сал бўлса бу чулчитни деб бировнинг тили учун хафа бўлиб ўтирибди-я.

– Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» – иккаласида ҳам Хўқанд бор. Бориб атайин пиёда айланиб, борини оёғим билан ўлчаб чиққанман.

Инглиз чигатой туркчасини тушундими, тушунмади-ми, бошини ликиллашиб ўтирди-да, кейин сўради:

– Ҳўқандда сан «му биш» дедиги анлатма дуйдунми?

Айтмоқчики, «Ҳўқандда сен «му биш» деган ибора эшитганмисан?»

Абдулла иборани қайта сўраб олди. Дев уни «му биш» деб алоҳида-алоҳида қайтарди.

– Маъноси не? – деб тилини усмонличага буриб сўради Абдулла.

– Маъниси «истедиги шеи япсин», – деб жавобланди қизилбош.

«Демакки, истаганини қилсин», – дегани экан-да. Нима бўлиши мумкин бу «му биш»и? Ўйлаб-ўйлаб Абдулла топди. Қўқондаги раҳматли домла Косонийга ўхшаган яккам-дуккам форсийзабонлар «бубош» – «бўлгани бўлсин» деган-да, инглиз уни «му биш» деб эшитган. Ё «мун бош» – «қолдир, бўлсин» деганимикан?

– Ким айтувди сенга бу сўзни? – Ким сана сўйледди буну? – деб ўзини ўзи таржима қилди Абдулла.

– Бир қадин... – орзуманд тарзда жавоб берди инглиз.

Абдулланинг қулоғига бу сўз аввалига «қадим» деб туюлди, лекин «қадим» сифат бўлганидан ёнига албатта ном талаб этарди. Кейин тушунса – «хотин» дегани экан. Бир нав қизғанди Абдулла. Ўзбек хотини (майли, форсийзабон эса-да) инглизга илашиб, «бўлари бўлсин» деб турса, «шаҳар азза-базза бедарвоза бўлиб кетибди-да» қабилидаги хаёл кечди Абдулланинг рашкдор кўнглидан.

– Баксана! У бана буну-да верди! – кичкина туморчага ўхшаган нарсани очиб, ичидан бир парча эски ҳақиқий Қўқон қоғозини олди-да, Абдуллага мақтангансимон узатди.

Абдулла букланган қоғозни ёйиб эскича ёзувда ҳусниҳат ила ёзилган байтни ўқиди:

Гоҳ ўрус, гоҳи черкас, гоҳи мўмин, гоҳи тарсоман,
Не кавнайн миёни лоу иллаллоҳа сиғмамдур...

– Чўх ўқудум, ама ийи анламадим – Кўп ўқидим-у, яхши анламадим, – деб хўрсиниб қўйди бу навқирон.

Абдулланинг кўнгли чинакамига аллақандай миллий қизганчга тўлди. Эскидан у уйига келиб: «Фалончини қизи ўрисга тегиб кетибди-я!» – деб ўзининг дили хунлигини ифода этса, онаси Жосият биби: «Ўл-а, санга нима, бола? Сан жами ўзбей қизларини эримисан ё отасимисан, куюкасан! Бор, хотинийни бил!» – деб койиб берарди. Буни эслаб Абдулла беихтиёр кулиб қўйди-да, инглизга тушунтира бошлади:

– Бу Бобораҳим Машраб деган улуғ шоиримизнинг ғазалидан бир байт. Тушунасанми, бир шеър. Машраб айтадики: «Мен бугун ўрусман, эртага черкас – бу Кавказда – Кавказни биласанми – Баку, Эльбрус – ана ўша Кавказда турадиган халқ. Индинига... яъни эртани эртасига мусулмонман, ундан кейин кофирман...

– Недан сан бугун ўруссан? – деб тушунмасди тилуқмас инглиз. – Сан бугун ўзбексан дейилми?

– Ҳа, ўзбекман. Машраб шартли равишда гапиряпти. Яъни бўлишим мумкин деяпти. Ўрус бўлишим мумкин, черкас, мусулмон, кофир...

– Ўрус, кофир ўлсанг, сани ўлдурурлар дейилми? – деб мавзуни янада қоронғилаштирди инглиз.

– Қара, – деди Абдулла бошқатдан. – Барини унут. Сен бу ерда мусулмон бўлишинг мумкинми?

Инглиз беҳосдан сесканиб кетди-да, кутилмаганда қари шеригига қараб инглизча гулдурашини бошлаб юборди.

Абдулла: «Нодурустроқ бир нарса девордимми?» – деб ҳайрон ўтирар, булар эса ғужурлашиб бўлиб, йўғон қизилбош Абдуллага қарата ўта жиддий овозда:

– Менинг диним мен ва Худо орасида бўлган ишдир, шунинг учун уни ўзгартиришдан ўлишим афзалроқдир. Шеригим эса шаҳодат келтирган бўлса-да, Қуроннинг ўзи «Ла икраҳа фиддин» – «Динда мажбурлаш йўқдир» дейди. Бу ерга мен таклиф бўйича меҳмон бўлиб келдим, демакки, меҳмонга бўлган озгина эса-да ҳурмату иззатга лойиқман, – деди.

Бу сўзларни у ўзининг усмонлисига форсча сўзларни аралаштириб гапиргани учун Абдулла тўғри тушундими, йўқми, билмади-ю, лекин бўйдоқ инглизнинг ҳаяжонлан-

ганидан гапнинг маъноси шу атрофда эканлигига амин бўлди.

У қўлини Қўқон қоғозига чўзди-да, Абдулла унга тушунтиролмаган шеърни яна туморчага солиб бўйнига осди. Кейин хафанок оҳангда:

— Эгар у бана эвлансайди, о заман бам-башка шей —
Агар у менга уйлансайди («турмушга чиқсайди» демоқчи),
ўшанда бом-бошқа иш бўларди, — деди.

«Тоза юрагидан урган экан-да уни анави қўқонлик навжувон. Уни деб динини алмаштиришга ҳам тайёр бу тарсобачча», — деб ўйлади ўзича Абдулла.

* * *

Буларнинг тушлик овқатиниям шипдан қудуққа туширишгандек бидонда эмас, бадяда етказишди. Айтмабмиди Абдулла буларни ажнабий экан деб, тузукроқ боқишаркан дея. Тушликка ёғлиқ қовурдоқ билан яна учта лорсилдоқ тандир нону яна қумғон тўла кўк чой юборишибди.

Овқатдан гинадор қартангнинг ҳам кўнгли ёришиб кетди. Қошиғининг сопи билан деворга бир чизиқ чизди-да, форсчасида:

— Вақтни йўқотмаслик учун, — деди. Кейин алп шеригига ишора қилиб: — У соатини майорга совға қилиб берди, — деди.

Бу гапда аллақандай истеҳзоми (ана қара бунинг гўллигини, соатини берибди-ю, ўзи бу ерда ўтирибди!) ё армонми (соати қўлида бўлганида бу чизиқларга ҳожат бўлмасди), ё-да ҳазил (майорнинг рушватга таъби йўқ, бироқ соатини олди) изи бордек эди, лекин чол қурмагур буларнинг қай бирини назарда тутди, қайдан биласан? «Қари билганини пари билмас», — деганларидек...

Бу иборани эсладию Абдулла хотирасига кулгили бир ҳодиса келди. Ёзувчилар союзи маданий инқилоб давомида партия чақириғига «лаббай» деб динга қарши кураш эълон қилган пайт. Китоблардан динга алоқадор барча сўзлар таг-томири билан кўчирилмоқда. Абдулланинг бир ҳикоясида шу ибора учраб қолса бўладими. Нашриёт муҳаррири: «Пари» деган сўзни эскилик сарқи-

ти, олиб ташлайсан», — деб туриб олган. «Ҳа, инсон, бу мақол бўлса, мақолни қандай қилиб бузасан?!» — деса, муҳаррир йўқ деб оёғини тираб олган. «Ҳа, майли, парини қайси сўзга алмаштирасан?» — деб сўради энсаси қотган Абдулла. «Масалан, — деди муҳаррир, — «ҳеч ким» деган сўзга алмаштинг, олам гулистон». Журналда ана шундай бўлиб чиққан бу мақол: «Қари билганини ҳеч ким билмайди».

Инглизларга айтиб уларни кулдирсамикан? Тушуншармикан булар? Қовурдоқни бари берилиб, иштаҳа билан ейишди. Сопол товоқларни нонлари билан артиб-артиб, ялаб олишди. Чол ҳикоясини давом этди.

— Майор унинг соатини қабул қилди. Бир куни эса бизга бу ерга бошқа бир бузилган соат юборибди тузатиб бера-сизларми деб. Мен соатдўзман, — деб изоҳлади чол.

«Ҳам маъданчи, ҳам тўпчи, ҳам соатдўз, — эслади Абдулла. — Чинакам кенг соҳали муҳандис — жосус экан-да!»

— Нима бало, ҳар бир қўлида биттадан соат тақарканми у? — деб заҳарсиз кулиб қўйди чол.

— Одамларимиз онда-сонда келиб туришади, — деб форс тилида қўшилди суҳбатга қизилбош. — Балки, уларни та-вирсан? Юсуф узунни танийсанми?

— Ким экан у? — деб қизиқди Абдулла.

— Жуҳуд Юсуф узун.

Абдулла аввалига Моша акани ўйлади-да, бўйи кўпам тўғри келмаса-да:

— Сартарошми? — деб аниқлади.

— Йўқ, хатчи.

— Йўқ, танимайман.

— Абдулҳайни-чи, танийсанми?

— Йўқ.

Чол яна ўз тилида ёшроқ бўйдоқни огоҳлантирдими, қизилсоқол гапни бошқа ёққа бурди:

— Чол айтяптики, кел, сен билан форсча «Скрабл» ўй-найлик.

Абдулла бирпас ўйлаб, рози бўлди. Улар яна похолу сомонни чекага суриб ер тозалашди-да, катак чизишди.

— Лотинчами, эскичами? — деб сўради Абдулла ёзила-жак ҳарфлар ҳақида.

– Лотинча, – деди бўйдоқ инглиз. Ўйинни ҳам ютган одам сифатида у бошлайдиган бўлди. У бироз ўйланиб сатҳнинг марказига «Ойхон» деб ёзди.

– Театрни яхши кўрасанми? – деб сўради Абдулла. – «Майсаранинг иши»ни Қўқон-пўқонда томоша қилдингми?

Инглиз тушунмади, чамаси, елка қисиб қўйди. Абдулла:

«Васиқаси бор энди,
Ойхон менга ёр энди.
Майсарахон ош дамлаб,
Шу кун менга зор энди», –

деб ашуласини ҳам хиргойи қилиб берди. Инглиз жавобан:

– Ёз, – деди.

Абдулла қошиғининг сопи билан «Ойхон»нинг «хон»ига қўшимча қилиб «тахта» сўзини ёзди-да:

– Хонтахта, саккизта ҳарф, – деб ўзига саккиз рақамини хол ёзди.

– Хайр, – деди бўйдоқ инглиз, – бана ширри яз! – Менга шеърни ёз! – деди.

Лекин бу пайт гапга даъвогар чол аралашди-да:

– «Хонтахта» чист? – Хонтахта нима дегани? – деб сўраб қолди. Абдулла имо-ишораю қарамоғидаги сўзлари билан тушунтира бошлаганди, нохушнуд чол:

– «Миз» мегуед? – «Столни айтяпсанми?» – деб тихирлик қила бошлади.

– Йўқ, бизда уни «хонтахта» дейди. Бу сўз ўзи форсча, – деб тушунтирди ўз форсчасида Абдулла.

– Хон тахтини биламан, лекин хонтахтани билмайман, – деди чол, бироқ ахир сўз топдими ё рози бўлдимми, «тахта»га «каш» қўшиб «тахтакаш» деган сўз ясади-да, ўзига «саккиз» белгисини қўйди.

– Мен ўйлагунча сен шеърни ёзиб тур, – деб ўз ишидан қолмади инглизларнинг ёшроғи. – Ўзингнинг шеърингми? – деб сўради у Абдуллага фахр билан қараб.

– Йўқ, Ҳамза деган бир раҳматли ошнамники, – деди Абдулла ва инглиз узатган қалин Тавроту Инжил кито-

бининг энг сўнгги тоза бетига Худо ўзи кечирсин дея бенамоз оғайнисининг хотинбоз шеърини англизнинг учли қалами билан ёзиб қўйди. Ўйин давом этарди.

* * *

Кечки нонушта бу ерга эртaroқ келди. Тушликдаги қовурдоқ ҳали тўлиқ ҳазм бўлмасдан, шипдан тушган бадя ширгуруч олиб келди. Буларнинг бари ўлим ҳукмининг Москвадан келишини биров ширалаш учун қилинганми-кан?

Бир нарсани сезгандек бўлди Абдулла бу икки англиз орасида. Булар бир-бирига мусофирчиликда содиқу вафодор бўлишса-да, англиз табиати эканми, кези келганда истеҳзою тамасхўрда бир-бирини аямас эдилар. Бунини бўйдоғи Инжилда бир нарсаларни ёзаётган чоғи Абдулла чол билан яккама-якка қолганидаям, чол ўйинни ютқазиб, ўз навбатида, қўлига Инжилни олгач ёшроғи билан туркча сирлашганида ҳам сезганди. Қариси биров тангдилроқ, расмийроқ, ёши эса исёнкор, дарвештабиат, шундан ҳам ораларида у-бу ғадир-будурнинг учраши табиий бўлса керак.

Қартайганининг расмиятчилиги унинг бир нав темирўлчиларнинг формасига ўхшаган, чамаси, англиз формасини кийишида акс этса, қизилбош англиз — агар шимини демаса — умуман, маҳаллий жулдурвоқи пўстиндаю остидан кийилган исқирттина яктада эди. Буларнинг ширгуруч ейиши ҳам гарчи зимдан назар солсанг икки айрича одам суратинию сийратини тасдиқларди. Нурсиз чол ширгуручни бир жағидан иккинчи жағига суриб, қамшаб-қамшаб еса, бўйдоқ апил-тапил чалакам-чатти чайнаганича иссиғлигида ямламай ютиб юборарди. Булар сукутда нонуштасини битиришди-да, товоқларини яна пақирга солиб, чой ича бошлашди. Кечгаям кўк чой дамлашгани чакки бўлди-да, энди тунда ухлай олмаса керак Абдулла.

Ҳар ким ўз хаёлларига берилган, ғимир-ғимир билан ўтган кун тугаб, руҳлари бу кундан ҳам ажралиш тараддудида аллақандай маъюсликда тин олиб, кунни хулосалаётгандек эди.

Чой ичилгач инглизлар бетакаллуф ўзларининг тилларига ўтишди-да, анчагача бир-бири билан нималарнидир маслаҳатлашишди. Абдулла ўнғайсизланиб ўз ерида ўтираверди. Турса буларнинг суҳбатини бузади, юзларига гўлайиб ўтурса беадаблик.

Кейин ёшроғи бирданига Абдуллага ўтирилиб усмонли туркчасида:

– Агар биз шаҳар миршаби билан гаплашиб сени бу ердан озод этсак, керакли жойга, дейлик, Юсуф узун деган одамга биздан хат элтиб бероласанми? – деб қолди.

Даставвал Абдулла унинг гапини тўғри тушунмадимми деб чолга қаради. Бироқ чол ҳам форсчада ҳижжа-ҳижжа қилиб айтишди шу гапни такрорлади.

Абдулла ростманасига ўзини йўқотиб қўйди. Ўйлаб боқса, бунга бир неча сабаб бор эди. Биринчидан, Абдулла ҳеч қачон бундай вазиятда бўлмаган эди. Нима эмиш, уни хат ташувчи югурдакка айлантиришармиш. Абдулланинг озми-кўпми, ўзига яраша нафси бор, кейин бу Англия қамоғи бўлса эканки, улар бир келгиндини гумашта қилиб югуртиришса. Бу ер Ўзбекистон, Абдулланинг она юрти. Ўзбекистонда эса Абдулланинг ўзига яраша жойи-мартабаси мавжуд.

Лекин, майли, буларни бефаросату такаббур инглизлар дея қолайлик, бироқ «шаҳар миршаби билан гаплашиб берамиз» дегани нимаси? Шаҳарнинг додрас миршаби буларнинг қўлида эканми? Қўлида бўлса, буларнинг иккиси бу ерда нима қилиб ётибди? Гаплашиб, биттанг бошқангни Юсуф узун ёнига юбор! Кейин аллақайси дарёдил билан «гаплашиб озодликка чиқарсак» дейишдими? Буниси, умуман, биринчи апрель ҳазилларидан бўлдию. Озодликни бу ерда гаплашиб бўларканми? Тригулов айтишди, буларнинг барининг ортида ўзибўларчилик эмас, улкан ЖАРАЁН бор бўлса!

Хуллас, бу ўлда-жўлда таклифларнию буларга жавобларининг барини дафъатан ўйлаб гангиб-жаланглаб қолди Абдулла. Лекин инглизлар аврашини жиддийча давом эттиришаверди.

– Қўрқма, – деди ёши, – хатда ҳеч ортиқча гап йўқ, фақат ўлим олдидан Лондондаги баъзи инсонлар олдида

қарзимиз ё ваъдамизни узиш маъносидаги тилаклар, холос...

Абдулла яна бир андишага борди. Бунинг турган-битгани НКВДнинг ўйини бўлмасин тагин. Театрўси... Майдароқ Тригулов майдароқ ўйин қилган эса, унинг каттаси Апресян ўйиннинг каттасига қўл урганмикан? Майли, Абдулла лаққа тушиб, бу хатни олсин ҳам дейлик, кейин бунинг бўйнига анави жосуслигу анави чет эллар билан алоқа ўрнатишни тўлақонли равишда дайн қилишмайди-ми?

– Мана, хатни кўришинг ҳам мумкин, – деб ёшроғи қариясидан тўрт букланган юпқа қоғозни олди-да, Абдуллага узатди. Абдулла хатга бир юзаки назар ташладию инглизчада ёзилганини кўриб:

– Мен ахир буни тушунмайман-ку, – деб ўзини оқлагандек бўлди.

– Сўзма-сўз ўқиб бераман, – дея ҳамоно итоатланди бўйдоқ дев ва чиндан ҳам мактубини уриниб-суриниб таржима қила бошлади:

– Азизим Джон – бу менинг акам, мана 87 кунки биз кийимимизни алмаштирмасдан, қурту қумурсқага ем бўлиб бу қамоқда ётибмиз. Бу қамоқда мен пул сарфлаганим туфайли барча иқтисод қилган пулларимнию умр суғуртамни ҳисоблаб, амин бўлдимки, бу пул қарзларимнинг барини узишга етади. Эллиот Макнахтенга мен қарз бўлган пулни юбор. Виллиям, Элен ва Франк Макнахтенлар бундан қониқса керак, лекин мен уларга етарлича ташаккур изҳор эта олмадим. Элиза, Матильда ва Эмилига менинг саломларимни етказ. Азизим Джон, сенинг ўзингга севгимни изҳор этмаслигим ҳам мумкин.

Лондонда бир қари киши бор, уни Орр хоним ва менинг Лидонхол кўчасидаги китобфуруш дўстим Ален жаноблари танишади. Мен унга умримнинг охиригача ҳафтасига ярим паунд пул бериш ниятида эдим. Ҳозирча уйга бир йиллик маблағини юборганман. Орр хоним бундан огоҳдир. Агарда мен бу ерда ўлиб кетсам, оиламиз маблағидан ушбу хайрияни давом эттирасизлар деб дуо қилиб қоламан. У бунга лойиқ инсондир. Орр хонимга ҳам саломимни етказ. Кўплаб дўстларимга салом айтишим ҳам қарз,

ҳам фарз, аммо ҳозирда улар хотиримга келмаяпти...

Қизилбош англиз шу ерга етганида ҳалқумига келган йиғисидан бўғила бошлади. Шунда Абдулла хатни унинг қўлидан аста олди-да, қайта тўрт буклаб киссасига солди. Қари англиз ёшроғининг олдига келиб, далда бергандек унинг елкасига қоқиб қўйди. Қизилсоқоли ўрнидан турди-да, пақирдан қолган чой шамаларини яктагининг бир чеккасига намиқтириб, қариянинг формасини ечтирдию унинг баданига тошиб кетган яра-чақалару ҳўппозларни бирма-бир яктагининг этаги билан артиб чиқди. Кейин иккиси – кўзлари намреза ёшга тўла – бурчакда тиз чўкиб, ўзларининг насроний дуоларини овоз чиқариб ўқий бошлашди.

Шунда Абдулла ҳам бошқа бурчакка ўтди-да, устидаги чопонини похолга ёзиб, қазо бўлиб кетган намозларини ўқий бошлади. Қоронғи тушган хонада бир англизча «Our Father, which art in Heaven, hallowed be Thy name, Thy Kingdom come...» – «Арши аълодаги Отамиз, Исмингта тасанно, мулкинг келсин, ихтиёринг ерга ёзилсин мисоли осмондек. Кунимизга нонимизни бер, қарзларимизни кечир, мислики биз қарздорларимизни кечирдик. Васвасага учратма, шайтондан сақла, чунки мулк Сенингдир, ҳукму шараф абадан Сенинг... Омин!», бир мусулмонча «Бисмиллаҳир роҳманир роҳим, алҳамдулиллаҳи... Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан, барча мақтов оламлар Раббисигадир. У раҳмон ва раҳимдир, охират кунининг молики. Сенгагина ибодат қиламиз ва Сендангина ёрдам сўраймиз, бизни тўғри йўлга бошлагин. Ўзинг неъмат берганларнинг йўлига, ғазабга дучор бўлганларнинг эмас, адашганларнинг эмас... Омин!» деган дуолар бу намозшомда бир-бирига аралашди-йўғрилди.

Мунозара

Эртаси Абдулла уйғонса, ёнида аввалгидек Муборак, лекин атроф-теварагида ўзга одамлар ётибди. Бошқа камерага тиқишибди-да яна. Ҳар эрта ҳаётини янгитдан бошлаш учун одам қаерда эканлигини, кеча нималар бўлганини қайта эслаб олади эмасми? Каштачи кечаги қолдирган еридан тикиб кетгани каби. Абдулла ҳам оғир ҳаёл билан ўлим ҳукмини кутаётганини эслади, кейин бир рав кеча бошидан ўтган ҳодисаларни хотирига олди...

Инглизлар қаёққа ғойиб бўлишибди? Ё тушига кирди-ми улар? Ўлибдими, шунча нарса бу қадар равшан тарзда тушига кирса. Абдулла қўлини киссасига чўзди. Ҳа, мана, қизилбош кеча берган хат. Иккинчи киссасини ҳам текшириб боқди у. Саккиз буклангану бармоқларга сезилар-сезилмас гул атир ҳидини берган дастрўмол...

Бомдодга туролмаганидан хижолат чекиб Абдулла аста қалқди-да, сув қидириб атрофига боқди. Ҳа, бурчакда одатдагидек иккита челақ турибди. Деворлар ҳам аввалгидек бетондан. Шипга қаради у. Йўқ, шипда тешик йўқ, темир қафасга солинган хосиятсиз лампочка. Унинг кучсиз нурида бурчакка ўтиб бораётиб у чалқанчасига ётган 10 – 15 чоғ маҳбуснинг юзларига боқди, мана Анқабой, мана Фитрат домла, мана... бунисини Абдулла танигани йўқ. Чўлпон ҳам шу ердамикан – гумурди унинг юраги... Йўқ, кўринмайди. Нариги бурчакда қолган бўлмаса.

Бу камера, эрталабки уйқудан кейинги соатга қарамасдан, аввалги камерадан баҳавороқ ва кенгроқ кўринарди. Йўқ, унинг сатҳию ҳажми аввалгининг ярмича эса-да, одам камлигидан шундай таассурот туғилса керак деб ўйлади у, тезда юз-қўлини ювиб оларкан. Жойига қайтаётиб анави бурчакка ҳам назар солиб келди, йўқ, афсус, буларнинг орасида на Чўлпон, на бошқа таниш киши кўрди. Бомдодни қазо қилиб ўқиб олгач у яна киссасига қўлини узатиб бояги хатни олди-да, ним қоронғида шовқинсиз ёйиб, чинлигига ишонмоқчи бўлгандек нотаниш сўзларга боқди. Майда инглиз ҳарфларда ёзилган мактуб, лекин энг бошига боқса, лотинча эмасми, «Bukhara, Ark, 4 april 1842» деган ёзувни кўрдию юраги «шув» этди. У дар-

ров хатнинг охирига кўз югуртирди. Ҳа, фаразлаганидек: «А. Conolly» деган имзо.

Абдулланинг боши айланди. Дуоларида у ҳар куни Оллоҳдан: «Мажнунлигу мажруҳликдан сақлагин», – деб илтижо қиларди, дуоסי етмаганга ўхшайди. «Шармандалигу расволикдан сақла!» – деб ёлворди у энди. Бу ерда қамоқда ёғийу душманлар ўнгида ақлдан озса-я! Чидаб бўладими бунга?.. Йўқ, эс-ҳушини қайта жиловлаши керак. Кечагининг биронтаси бўлмаган. Хат эса Абдулланинг чўнтагига Муборак томонидан солинган. Солинган бўлмаса ҳам, балки, Абдулла алаҳсиганида: «Акамулло, мана, чекиш олдега ўқерсиз», – деб тутқазгану чалғиган Абдулла бу қоғозни чўнтакка тиққан-қўйган... Майли, Муборак уйғонсин-чи, ундан тергаб олар...

Ё НКВДнинг мушкул ўйиними бу? Ундай деса, бу каттакон ўйинга киришларидан уларга не наф? Абдуллани ўлим қаторига ўтқазай дейишса, усиз ҳам ўтқазиб бўлишди-ку!

Ўйлаб-ўйлаб ўйларининг охирига етмади. Шунда эси-га тўсатдан бир ҳодиса тушди. Абдулла Москвага ўқишга келган биринчи кунлари уни Новолесная кўчасидаги ётоқхоналардан бирига жойлаштиришди. Ётоқхонада уни икки қўшниси қаршилаб олишди: бири украиналик Серхий Бережной, иккинчиси қозоғистонлик Серик Сактаганов. Иккиси ўқишга бирор йил аввал келишган, шу боис Абдуллани оталиққа олишадиган экан. Булар бир хонада туришмайдими – ўқишам бирга, овқат ҳам, дам олиш ҳам – тезда уч оғайни ботирга айланишди-қўйишди. Буларнинг иккиси Москванинг анча ҳавосини олиб бўлган экан, Абдуллани бир Вахтангов деганнинг театрига олиб боришади, бир Политехника институтида Маяковский отли маёқдек гавдадор шоирнинг кечасига еталашади, бир шаҳарга Айседора Дункан деган оламшумул раққоса келган дея яна аллақаерларга бошлашади.

Лекин фақат нозик санъатлар эмас, ёз келгач, кулдан жузу жуздан кул имтиҳону дарслардан қутулиб, бир Сокольники боғига сайру томоша учун, бир «Воробьины горы»да велосипед учгани ё «Беговая» отчопарида пойга

кўргани шошилишади. Серхий Бережной Запорожье қозоқларидек гавдада бошқаларга ду чандон келса-да, беандозароғу соддароқ, рост, тақа мўйлов етишмайди, холос, Серик Сактаганови эса қувроқ, Алдарқўсанамо, чор атрофда неки қиз бўлса қийратади, ҳеч нарсадан тап тортмайди.

Бир куни булар Москванинг узоқ ёбонидаги Серебряный Бор деган қарағайзорига бориб, Москва дарёсида чўмилишадиган бўлишди. Бережной Днепрда ўсмаганми, нақд гаввосларнинг ўзи, бироқ чўлдан келган Серик ҳам сузишда ундан қолишмас экан. «Балхашга қизларни опчиқиб юрардим», – дейди. Орада лойқа Анҳорга бир-икки калла ташлаган Абдулла уқувсизроқ чиқиб қолди.

Анавиларнинг иккиси «Дарёни кесиб ўтамиз!»га тушиб қолишди. Абдулланинг юраги шиф этса-да, йигитлик шаъни эмасми, у ҳам буларга беихтиёр қўшилди. Ёзнинг ўртаси бўлса ҳам, Москва суви совуқ, буни Абдулла ўзанинг чорагига етганда бутун увушган бадани билан сеза бошлади. Юраги дук-дук, бироқ шижоати ҳеч орқага қайтишга қўймайди, чаппиллатиб сув сатҳига уриб ётибди. Ошналар анча илгарилаб кетган, ортга боқишмайди. Нафаслари бўғзига келиб, жон ҳолатда Абдулла дарёни яримлатдию бир сокин хаёл – «Энди қайтсамам ўша ма-софа, илгариласамам ўша...» миясида жиз этди-да, сезгисини йўқотиб бўлган оёқларию қўллари билан яна бу тилсим оқимгаю бу яхна сувга жон-жаҳди ила қаршилигини кўрсата бошлади.

Ютди уни ўшанда бу ҳадсиз оқим: буни Абдулла беҳис қўлу оёғи билан эмас, илиқ жон чиқаётган бўғзи билан туйди. Сомон парчасидек жонзотнинг қаршилиқда ютгани икки ҳўплам сувдан ортармиди, Москва суви Абдулланинг ҳалқумига урдию у ҳушини йўқотди. Наҳотки, ўлим шу қадар сокину беном бўлса...

.....

Қайси бир дунёда ўзига келса – тепасида девсимон Серхий Бережною муғомбир Серик Сактагановлар кулиб ўтиришибди: «Сув тубида гавҳар кўриб қолдингми, гаввос?! Чақирмайсанам!»

Ўша ёз буларнинг иккиси ҳам ўқишини битириб, Серхийи Мурманскка, Серики эса Магаданга йўл олишдию Абдулла ҳаётидан дом-дараксиз йўқ бўлиб кетишди. Улар кетиб бўлишганидан сўнг то Чўлпонларни учратмагунча ёлғизликда қолган Абдулла бир куни ўйлаб кўрса, икки дўстининг ҳам оти бир экан. «Бережной» дегани «сақлаш»-ни англатмайдими? «Сактаганов» ҳам ўзбекчада «Сақлаганов» бўлади. Буларни елкада ўтирган икки фариштадек ким юборди экан ўшанда?

Анави икки инглиз ҳам шулар қаториданмикан? Ўйлаб-ўйлаб ўйларининг охирига етмади.

Маҳбуслар бирма-бир уйғона бошлашди. Биринчи бўлиб Фитрат домла турди. У ҳам атрофига бир қараб Абдуллани кўрдию ўрнидан сапчиб, унинг олдида интилди-да, истиқболига турган Абдуллани қучоқлаб миқ этмай йиғлай бошлади. Тиниқ кўз ёшлари билан ювди юзинию қўлларини ўша тонг бу улуғ инсон.

Кейин Абдуллага бақамти ўтириб, сўз айтмай тикилганча фақат суяклари чиқиб кетган оғир бошини чайқаб кўярди.

Унинг чуқур хўрсинишларидан Муборак уйғонди.

— Э, домла, сиз ҳам бу ердаме? — деб Фитрат домла билан кўришди, кейин Абдуллага қараб: — Худога шугур, бизне боз якдел қўйишибте, — деб қўйди. Содда инсон билмасдики, бу ўлим ҳукмини кутган маҳбусларнинг хонасидир. — Ман Лўндун боргонда як музай кўргон, анда одамларде аренинг мумидан сохта қилишгон. Локен бамисле тирек. Мўйлабдор Исталинам бор, челим тутатгон Черчилам, бизде Юсуф Бўрениям қўйишгон... Безлар ҳам эмди ҳаминжо мумдан ясалгон киби бўлгон...

Маҳмадона Муборак кўзларини ишқалаб бирозга тинди-да, мум босган булар орасида жимжитлик турганидан ҳайрон бўлди, шекилли:

— Немага гапурмаяпсизлар? — деб сўради.

Нима ҳам дейишсин бу иккиси? Бари аён бўлган жойда нималарни ҳам гаплашишсин? Чўлпон айтмиш:

Кўзимда сен каби уйқу йўқ, эй булут!
Истайман ўлимдек умрли бир сукут!

Аста-секин бошқалар уйғониб, Абдуллаю Фитрат домла атрофида йиғила бошлашди. Бу камерада, афтидан, ўлим ҳукмига ҳар ким ўзича тайёрлангани учунми, оқсоқол тайинланмаган, шунинг учун турган турган, ётган ёта-верарди. Йиғилганлар Абдулладан ҳол-аҳвол суриштира бошлашди. «Эндигина қамалибди» деган хаёлда ташқаридаги ҳаёт ҳақида саволлар беришди. Абдулла уч ойдан ортиқ бу ерда ётганини билдириб, ундан аввал Тошкентда бўлган гапу сўзлардан айтди. Суҳбатнинг ўртасида бу ерда ҳам шифтда туйнук эмас, темир эшиклар ғичирлаб очилди-да, эрталабки нонуштага кечаги ёпган нону кўк чой эмас, одатдагидек сули бўтқаю нимтатир тахта чой кириб келди. Ҳар ким овқати билан овора бўлганидан фойдаланиб Абдулла ёнидаги Муборакдан:

– Муборак, сен чўнтагимга чекиш қоғозларингдан битасини солганинг йўқми мабодо? – деб сўради.

– Йўқ, акамулло, бу камирда сиз аристон, биз аристон учрашабиз деб мен ўйламагон-да. Энде ҳаминжо яккам-дуккам амал-тақал қилабиз-да...

– Сен мабодо Юсуф узун деган одамни билмайсанми?

– Нема дедингиз? Юсуф узун? Бизнинг халқданме?

Абдулла бош ирғаб қўйди.

– Юсуф-узунне билмадим-у, Узун Юсуф дегоне палкўвник Иштоддартминан капетан Кўнуллиларга дастёр бўлгон. Ё сез ҳозерге замондан гуфтугу қияпсизме?

– Йўқ, шунчаки сўрадим-да.

– Узун Юсуфде Амер Насруллоҳхон англизларга дастгирлиге учун бошине олгон... Англизлар қамоқлардан унга хат береб юборишгон экан, тутиб олгон.

– Э, шунақами? – оғзига овқати тиқилиб, уни ейишдан тўхтади Абдулла. Кейин гапни бошқа ёққа бурди. – Муборак, мана, ўзбекларнинг улоқ ўйини бор, афғонларда у бўзкаш дейилади, ҳиндлар шатранжни ўйлаб чиқишган. Анавинда ўзинг айтувдинг, англизларнинг крикет деган ўйини бор экан, яҳудийларнинг миллий ўйини қанақа?

– Баҳс қуреш, – ўйламасдан жавоб берди Муборак. – Ўнта яҳудий борке, ўн битта нўқтае назар бўлоде!

«Баҳс қуриш»ни у чиндан ҳам «баҳс кураш»га яқинроқ қилиб айтди ё Абдулланинг қулоғига шундай чалиндими? У майин кулиб қўйди.

— Иштоддарт минан Кўнуллиларде тарихе қизеқ. Кўнулли Қўқондан Бухоро келгоч, амер иккисине ҳам қамайде, сизлар — жосус дейде, Хива минан Қўқонде манга қайрадингез дейде. Баъдаз буларнинг иккисе ўлде деган гап тарқайде, калласи олинде дейдилар. Аммо бу қоронғу, ҳеч кас уларде жасадине кўрмагон. Бир йил дегонда бизнинг халқдан Юсуф Вулф — Юсуф Бўре деган одам Бухоро келаде. Ман он касненг авлодине кўргон. Юсуф Бўре хиристиёнларди муллосе бўлоде. Ана у ҳам бизди меллатдан эмасме, юргон йўлида ҳамма белон баҳслашаде.

— Ошингни ебтур, Муборак, — деб унинг пайдар-пай гапини бўлди Абдулла. Аммо Муборак бир гапга киришди-ми, уни тўхтатиб бўлмасди.

Эмишки, Штоддарт билан Конолли қамалгач ва уларнинг ўлими ҳақидаги хабар тарқалгач инглизлар Бухорога юборган Жозеф Вулф ё Муборак айтмиш Юсуф Бўри Амир Насруллоҳ томонидан қабул қилинади ва шиғовул уни ўз хонасига етаклаб, сўроқ қила бошлаганида биринчи баҳс ўртага чиққан экан.

Аввалига шиғовул Юсуфнинг куловузи бўлмиш марвлик Дил Ассо Хонга мурувват қилиб:

— Сен кимсан ва нимага келдинг? — деб сўрабди.

— Дил Ассо Хонман. Марв ҳокими Ассаф уд-Даула хизматидаги одамман. У амир ҳазратларига Хиваю Хўқандга қарши урушда ёрдам беришга тайёрлар. Шу билан келдим.

Бу пайт гапга Юсуф Бўри аралашибди:

— Сен менинг одамим эдинг-ку, Ассаф уд-Даула сени менга ёрдам бериш учун қўшиб юбормадими?! Кирангни ҳам ахир мен тўладим-ку!

Шунда шиғовул Юсуфга қараб:

— Сенинг ҳазратга арзинг нима? — деб сўрабди.

— Мен Жозеф Вулф — англиялик машҳур муллаю дарвешман, — дебди у бежирим форсчада. — Бундан ўн икки йил муқаддам мен Бухорода бўлганман. Ўшанда менга қачонки истасанг қайтиб келавер деган ҳужжатни Амир

Ҳайдар берганлар. Бу ерда менинг икки дўстим, полковник Штоддарт ва менинг муридим капитан Конолли қамалганлиги ҳақидаги хабар бутун дунёга тарқаб, бутун дунё: «Бухорога қарши уруш!» — деб турган бир пайт мен бу ерга сулҳ излаб келдим...

Шиғовул шу ерда уни узибди:

— Инглизстон Бухородан қанча узоқ?

Дил Ассо Хон маҳмадоналик қилиб:

— Олти ойлик йўл, — дебди.

— Ёлғон, — деб тортишибди Юсуф. — Инглизстон Бухородан атиги уч ойлик йўлда. Лекин бизнинг қўшинларимиз Қандаҳор олдида, Шикопурда бор. У ердан йўл эса узоғи билан ўттиз кун! Мен бу ерга келишимдан олдин бутун дунё менга: «Борма у ерга! Улар сени ҳам ўлдиришадил!» — дейишди. Лекин мен Худога ишониб келавердим. Истанбулда султон менга тавсия мактубини берди. Эрон подшоҳи Муҳаммадшоҳ ҳам тавсиянома ёзиб берди. Асофуд-Даула ҳам ёрдам тариқасида мана бу одамни менга берган эди, бироқ ёрдам ўрнига у чалғитиш билан овора.

Ўсал қолган Дил Ассо Хон:

— Мен ҳеч нарсга деганим йўқ, Инглизстон билан Эрон дўстлар, шуни айтмоқчийдим, холос... — дебди.

— Мен сенинг ёрдамингга муҳтож эмасман! — деб юзини ундан ўгирибди Юсуф. Шиғовул яна савол берибди:

— Инглизстондан ваколатинг борми?

— Ҳа, — деб Юсуф ўрнига жавоб берибди Дил Ассо Хон.

— Йўқ, — деб терс гапирибди Мулло Юсуф. — Менинг ваколатим Усмон султонию Эрон шоҳининг Инглизстон билан дўстлиги рамзидаги хатлардир.

— Агарда улар тирик бўлса, сен уларни қайтариб обектишга бурчлимисан?

— Ҳа, бутун дунё иродасию Британ миллати хоҳиши билан...

— Сен Хоналини яхши кўрармидинг?

— Жуда, — деб жавоб берибди Юсуф Дил Ассо Хондан юзини ўгириб ва бу баҳс шу ерда тўхтабди.

Ушбу мисолни айтиб бергунича овқати совиш у ёқда турсин, маҳбуслардан бири товоқларни йиғиб кетди, бақалоқ Муборак эса чойини ҳўплаганча, ҳўйнаҳўй, чалақурсоқ қолди.

Абдулланинг бир қулоғи гапдон Муборакда, бошқа ёқдан у ўзи билан бўлиб ўтган ҳодисани ҳазм қилишга интиларди. Туши бўлса туши бўлсин, ўнги бўлса ўнги, бор, агар театр эса театр бўла қолсин, лекин қанча нарсаларни сўраб олса бўларди ўша иккита инглиздан. Наҳотки, сарғиши Штоддарту қизғиши Конолли бўлса?! Фафлат босибди-да Абдуллани! Миясида биронта ҳўжайра «жиз» этгани йўғ-а! Ахир қариси «амир» деди, «Нусрулло» деди. Бўйдоғи эса ўйинини «Ойхон» деган сўздан бошламадими?! Шундаям Абдулланинг миясида кичкинагина зангча жиринг этмабди-я! Хотинбоз Ҳамзанию унинг Майсарасини эслабди... Ўл-а ёзувчи бўлмай! Гўл, сўқир, кар, соқов бир овсарсан... ёзардинг-ку «Муштум»да шу тахаллус остида. Билгансан-да ўшанда овсарлигингни. Онанг Жосият биби айтган-да сенга ангрову думбулу сўтаклигингни... Жулқунбой эмас, чиндан ҳам Кетмонбойга айланиб бўлибсан! Абдулла ўзини койир, кейин яна қўлини чўнтагига солиб, бир саккиз букланган рўмолчага, бир тўрт букланган хатга тегиб қўярди.

Ҳа, иккиси ҳам ўз ўрнида мустаҳкам...

Абдулланинг режалаган қиссасида деярли барча тугуну гириҳлар ечилган, атиги бир-икки жузъий ноаниқлик қолаётганди. Ана ўша ноаниқликларни равшанлаштиришда, аттанг, инглизлар қўл келарди-я! Чунки улар қамоқда бўлган пайтида Амир Насруллоҳхон – Баҳодир Хўқанддан ёзилган хатларга қулоқ солгандек Хўқандга қўшин билан юришни бошлайди.

Мадали мода шунча йилдан бери ўгай онасига уйлангану келиб-келиб нима учун Хонали дарвеш ё капитан Конолли Хўқанддан Бухорога боргачгина амир бунга қўл уради? Мана шу чигаллик Абдулланинг онгини ҳам эгаллаб, ҳам эговларди.

Бунга жавобни Абдулланинг чўнтагида хати ётган Артур Конолли ё Хонали дарвешдан ким яхшироқ билсин?! Аттанг-а, аттанг!

Эрталабки нонушта ейилгач ва қоровул аскарлар чиқиб кетгач, анча чўкиб қолган Фитрат домла яна Абдулла олдига келиб ўтирди. Унинг кўзлари мўлтирар, лекин негадир тили гапга бормасди.

– Домла, Чўлпонни кўрмадингизми мабодо? – деб сўраган эди Абдулла, Фитрат бу саволни кутиб тургандек бирданига ҳўнг-ҳўнг йиғлаворди.

– Бизни юзлаштиришди, – деди у. – Бир-биримизни соттиришга уринишди... Қандай замонга қолдик, Абдуллажон? Шунақа инқилоб учун курашган эдикми?! – Фитрат домла оғир-оғир хўрсиниб қўяр, кейин яна хаёли Чўлпонга қайтди чамаси: – Чўлпон касал. Қанди ошиб кетган. Юраги жойидамас. Абгор қилишди уни... – деб яна йиғлай бошлади. – Китобда ёзганларимиз бошимизга тушди, – деди ва бир пайтлар машҳур бўлган шеърни ҳазин бир овозда ўқий бошлади:

Борми сенда бизим каби инсонлар,
Икки юзли ишбузарлар, шайтонлар,
Ўртоқ қонин қонмай ичган зулуклар,
Қардош этин тўймай еган қоплонлар?
Борми сенда бир ўлкани ёндириб,
Ўз қозонин қайнатғучи хоқонлар,
Борми сенда қорин-қурсоқ йўлида
Элин, юртин, борин-йўғин сотқонлар?!

Абдулла золдирдек оғир, алам-ситаму дакки-дашномга тўла сўзларни эшитди-да, бу шеърга Фитрат домланинг бошқа шеъри билан жавоб берди:

Тебралмаскан, нега булар тирилди?
Учолмаскан, нечун қанот берилди?

Булар яна бир неча дақиқага жимиб қолишди. Кейин ўзини ўнглаб олган Фитрат домла:

– Мени инглиз шпиони қилиб белгилашди. Сулаймон афанди билан инглиз жосуслик хизматига ишлаган бўлиб

чиқдик. Сиз умрингизда инглиз зотини кўрганмисиз? – деб истеҳзо аралаш сўради Фитрат домла, лекин Абдулла бу саволга жавоб бермади...

* * *

Амир Насруллоҳхонга Хонали дарвеш ёқди. Амир бунини бировга билдирмаса-да, ўзича: «Хўб одам экан!» – деб қўйди. Ўзининг дарвеш табиатига мойиллик топдими унда ё анави сарғишу зикнанафас чол Штоддарт билан солиштирдими, ҳар қалай, қизилсоқол бу дев ўзимизнинг бадахшонлик тожикларга ўхшарди. Билими ҳам такаббур Штоддартдан қолишмайди кўринади, феъли-атвори эса хода ютган Штоддартга қараганда мусулмонона ҳалиму салим.

Ҳозирга қадар Амир Насруллоҳ Штоддартни қўйиб юбормаганлигида гап бор эди. Бир тарафдан, ундан анча-мунча фойда кўрди, у Бухоро лашкарларию қурол-аслаҳасини созлаб берди. Қўшиннинг адносини авсат даражасига, авсатини аълога кўтарди. Инглизларнинг бўлмаса-да, русларнинг у форсларнинг, афғонларнинг у ҳиндларнинг қитиқ жойларини айтиб аёнлади. Маъданчиликда берган нафи-чи?! Самарқанд олдида у топган ёмби олтин конини айтмаганда ҳам энди зар ювиляпти, хазинага тилла оқиб ётибди.

Бироқ бундан ҳам ортиғи – Амир Насруллоҳхон қоқшол Штоддартни гаровга ушлаб турибди. Руслар қанча ялинишди қўйиб юбор деб, баҳонада ажз руслар билан дўстлашиб олди. Форслару Усмон султони орачи бўлишди, уларга ҳам арзанда бўлди амир.

Энди Штоддарт ёрдамида тиккатомоқ инглизларни ҳам тизгинлаб олишга ҳаракат қиляпти у. «Озод бўламан десанг қироличангдан Бухоро билан битим талаб қил», – деб буюрди. Инглизлар ҳам типирчилабу ғимирлаб қолишди. Хат кетидан хат юборишяпти. Рост, баҳона қилиб: «Қироличангдан мактуб келмагунча қўйиб юбормайман!» – дея уни ушлаб турибди амир.

Бироқ энди Хўқанддан капитан Конолли – Хонали дарвешни алдаб-сулдаб Бухорога чақиртириб олгач Амир

Насруллоҳхоннинг режалари пича ўзгарди. Энди амирнинг қўлида танлов бор. «Хонали хўб одам экан! — деб ўйларди ўзича Амир Насруллоҳ — Баҳодир. — Ҳали кўп керак бўлади экан! Бир йўла малла такаббурнию анави эронлик иблис Абдусамад ноибнинг ҳам ўрнини ўзи босадиган. Лекин ҳозирча буни биров билмагани маъқул».

Амир Насруллоҳхон Хоналининг ўзини ю тунд Штоддарт билан биргаликда ҳам уч-тўрт марта сўроққа тутди. Зимдан унга разм солди, ўрганди, синади. Ўзича ажабтовур бир режа ҳам ёйлаб қўйди.

Хонали дарвеш Хўқанд хонлигининг заиф жойларини астойдил ўрганиб келган экан.

Яна бир нарсани илғаб олди басиру зийрак амир якка-ма-якка суҳбатларда, Мадали моданинг хотинига айланган ўғай онасини — Ойхон пошшани кўп гапирди бикир бу дўнон. Ҳар гапирганида эса қизғиш бароқ қошлари остидаги кўк кўзлари лов-лов ёнди. Юрагидан илинган бу дарвеш. Илинган эканки, энди Амир Насруллоҳхон бу наҳанг балиқни қандай қилиб қармоққа тутишни яхши билади.

Ҳозирча бўнагига инглизларнинг иккаласини тўпчи-бошининг қамоқхонасига ташлайди. Хат ёзишса, ким биландир алоқада бўлса, Хўқандга юриш қилиб бўлгач бир йўла барини Абдусамад ноибга тўнкайдию уни бир ёқлик қилади. Ҳозирча уруш олдидан бу бепосангига тегмай тургани маъқул. Бебошвоқ макрларини қила турсин. Олтамиш минг тилло йиғибди, барини вақти келиб замламаю айбонаси билан хазинага мусодара қилади амир. «Бузоқнинг югургани сомонхонагача», — дейди ўзбеклар. Барининг арқонини кенгроқ ташлаб қўяверсин-чи ҳозирча Баҳодирхон. Қиморбозу хотинбоз Мадали моданинг попугини босиб келсин, кейин у ёғини ўзи билади. Шу фикрда Амир Насруллоҳхон ёнидаги шамъини пуфлаб қўйди-да, дуосини ўқиб уйқуга кетди...

* * *

Бухоро амирлари тарихини ким яхши билади — ўзи бухоролик бўлган Фитрат домла... Бухоро хонлари тарихидан «Абулфайзхон» деган фожиа ҳам ёзган. Абдулла амир саройи, боргоҳдаги муносабатларни мана шу фожиани

ўқиб ҳам анча ўзлаштиришган. Тахт учун олишишда фитна устига фитна, қон устига қон бўлишини шу фожиадан ҳам чиқарган. Муллаю эшонларнинг замонасоз ҳайбаракаллагчилигини ҳам шундан ўрганган. Шекспирларни ўқиган домла: «Мана сизларга шарқона эҳтирослару, шарқона фожиа» – деб залворли бир нарса ёзмоқчи бўлганлар-у, бир нарсадан камсиганлар бу асарда. Унинг чинакамига ягона қаҳрамони йўқ. Абулфайзхон десанг, бутун бир парда Ҳакимбий оталиққа кўчиб кетади. Ҳакимбий қаҳрамон десанг, яна бир парда унинг ўғли Раҳимбийга айланасига бағишланган, орада бўштоброқ ёш шаҳзода Абдумўмин ҳикояси... Лекин буни демаса, тилию саҳналарини залворли... Унда ҳам тахт ўйинию Чил дўхтар зиндони бор...

Фитрат домла Абдулланинг фикрларини сезгандек:

– Абдуллажон, менга Музайяна Алавия сиз Бухоро тарихидан бир қисса ёзмоқчи эканлигингиз ҳақида айтиб эди, охири нима бўлди?

Фитрат домла ўзбек тилининг сарфию наҳвини ёзмаганими, шунинг учун у қурган иборалар бежирим, аммо у-бу талаффузда бухороилиги билиниб турарди...

– Ҳа, ёза бошлаган эдим. Рост, кўпроқ Хўқанд хонлиги ҳақида. Умархону Мадалихон даврларидан. Лекин Амир Насруллоҳхонга тааллуқли қисмлари ҳам бор... Бошлаган эдим, бироқ ишнинг ўртасида белига тепишди... – Абдулла сўлғин табассум ила атрофдаги заранг деворларга ишора қилди.

– Қўлёзмани олишмадими? Ишончли жойдами? – деб безовталанди домла.

– Бир-икки сўнгги бобча демаса, ёзганларимни сақлаб қўйган эдим.

– Тўғри қиласиз. Бундай нотинч пайтда ҳар нарсанинг эҳтиётини кўрган маъқул.

– Домла, бир нарсани сўрамоқчи бўлиб юардим. «Абулфайзхон»ингизда Ҳакимбий билан Дониёл оталиқларни кўрсатгансиз. Булар Амир Ҳайдар билан Насруллоҳхон даврида яшашмаганими?

Фитрат домла: «Тан бердим!» – дегандек икки қўлини юқори кўтарди:

– Яхши ўрганибсиз тарихни, Абдуллажон! Қойил! Ёзувчилик ишини ўзингиз биласиз-ку, у еридан чатиб, бу ерига қуроқ битилади. «Абулфайзхон»ни эсладингиз. Аслида, мен «Буюк ўйин» даври ҳақида ёзмоқчи бўлганман, нафақат Эрон подшоҳи, балки руслару инглизларнинг Туркистонга кўз олайтиришлари ҳақида. Афсуски, вақт кўтармади. Бироз чала-чулпа қолди бу фожиа...

Абдулла ўзининг бояги фикрларидан уялди. Гап бу ёқда экан-да, у эса «ягона қаҳрамони йўр», «пала-партиш» деган фикрларга борган эди...

– Уни-бунни қўйинг, қиссангиздан гапиринг, қиссангиз нима ҳақида? – деб сўради Фитрат домла. – Музайянанинг айтишича, «Бу китобни ёзсам, «Ўткан кунлар»у «Меҳробдан чаён»ни ҳеч ким ўқимай қўяди!» – деган экансиз. Шу гап ростми?

– Қайдам? – деб елка қисиб қўйди Абдулла. – Ниятлар катта эди. «Худо хоҳласа», – демаган эканмизми... Қисса нима ҳақда дейсизми? Учта подшоҳнинг хотини бўлган бир бахти қаро аёл ҳақида...

– Хонпошшами? – деб сесканди Фитрат домла.

Абдулла бош ирғади.

– Демак, ўзингизни ёзипсиз-да, – хулосалади домла.

Бехосдан Абдулла ичида айқин туғён кўтарилди.

– Недан? – деб адабийроқ сўради у.

– Топибман, – кулимсираб қўйди Фитрат домла, – саволга савол бериш – ўзини йўқотиш аломати. Бу мислсиз гўзал аёл барча тарафидан сотилган. Сизнинг беназир адабиётингиз ҳам худди шу ҳолатда эмасми? Унга ҳам хиёнат қилиб, уни ҳам сотмаган кимса қолмагандир? – деб жарроҳ кўзга мил солгандек, бир кесишда Абдулла ўз-ўзидан беркитган ич-ичларини чавоқлагандек очиб ташлади у...

Ойхон пошшанинг сирини дунёда бир киши билса – Жаҳонотин эди. Ўзининг марҳум қизи Офтобойимга бўлган бор меҳрини Жаҳонотин буви энди Ойхонга бағишлади, уни ўз қизи ўрнида кўра бошлади. Лекин у ҳам Ойхоннинг кўнглида кечганларидан беҳабар эди.

Хонали дарвеш Хўқандни тарк этиб, Бухоро томон кетгач, Ойхон пошшанинг юрагидан чегалаб бўлмайдиган бир чатноқ дарз кетди. Аввалига ўзини қаерга қўйишини билмай, бир қайта-қайта хасталанган отасининг олдига бориб: «Сизга мурид тушган фаранги билан нималар ҳақида гаплашдиларинг?» – деб гап суриштирди, «Уни кимга тавсия қилдингиз?» – деб из топишга ҳаракат қилди. Бошқа пайтларда ҳарамдагиларга билдирмасдан Жаҳоноти бувиникига қатнади, лекин ҳеч кўнгли ёришмади.

Яна чоғиру бўзага берилмоқчи бўлди, аммо чоғир билан бўза қалбидаги ҳиссини булғатса булғатдики, йўқ қила олмади-ку! Бунисига ҳам ҳай берди.

Кейин юз қутқую ҳийлалар билан отасининг муридларидан бирини қаландар қилиб, қисқа мактуби ила Бухорога юборди-да, бир пайтлар Новқатдан Муҳаммад Шариф оғасини кутгандек орзиқиб ёш қаландарнинг қайтишини кута бошлади.

Ўттиздан ошиб қирққа қараб кетган аёлнинг бу балога мубтало бўлиши офат экан! Ёшлиқдаги илк севгига ноаниқ орзулар уйқаш бўлса, бу ёшдаги савдога нафақат орзу, балки кечган ҳаётининг армонлари ҳам чирмашару айқашар экан. Нодираю Увайсийларнинг мажнунвашлик ҳақидаги байтларини энди тушуниб етди Ойхон... Икки ой давомида ишқ ўтида қоврилгандан сўнг жулдур жандаю йиртиқ кулоҳ кийган қаландар йигит Бухородан Ғози хожа хонадонига қайтиб келдию юз эҳтиёткорлик ила Ойхонга Хонали дарвешнинг Чил дўхтарон зиндонига ташланганини айтди. «Оҳ!» – деб ҳушсиз йиқилди отасининг уйида Ойхон...

* * *

– Амир Насруллоҳнинг Хўқандга босиб боришида кўп-кўп сирлар бор, – деди Фитрат домла. – Муаррихлар, одатда, Мадалихоннинг укаси Султон Маҳмудхондан келган хатни айтишади. Гўёки шу хатдан сўнг муртад Мадалини тахтдан йиқитиб, исломни тиклаб келиш учун амир Хўқандга юриш қилган. Лекин савол туғилади. Амир Умархон милодий 1828 йилда оламдан ўтган. Кўп ўтмасдан

унинг вориси Мадалихон Хонпошшага уйланади. Нега Амир Насруллоҳ шунда юриш қилмай, ўн йилдан ортиқ вақт кутиб ўтирган?! Йўқ, бу ерда бошқа гап бўлган.

Абдулла бу хусусда ўзининг гумону тахминларини айтайми-айтмайми деб ўтирди. Фитрат домла: «Абдулла-жон, сиз нима хулосага келдингиз?» – деб сўраганида эди, борини оқизмай-томизмай сўзлаб берарди. Лекин домлаликда суяги қотган Фитрат худди дорилфунун минбаридан талабаларга навбатдаги дарсни баён қилаётгандек ўз гапини узмасдан давом этарди.

– Ибратнинг «Тарихи Фарғона» асарида ёзилишича, урушга икки хонлик ўртасидаги Лашғар деган қалъа атрофидаги тортишув сабаб бўлган. Худоёрхонзода ўзининг «Анжум ат-таворих» китобида бу ҳодисани узоқроқдан бошлайди. Унинг ҳикоя қилишича, Мадалихоннинг укаси Султон Маҳмудхон акасига қарши фитналарда тутилиб, қочишга мажбур бўлади. Шаҳрисабзга бориб, у ерда Дониёл оталиқнинг қизига уйланади. Булар «Мунтахаб ат-таворих»ни ёзган Ҳакимхон тўра билан тил бириктиришиб, Амир Насруллоҳга Мадалихон устидан шикоят қилиб, арзномалар ёзишади. Ўшанда Амир Насруллоҳ хонзодани ўз ёнига чақиртириб, Самарқандда уни катта дабдаба билан кутиб олади ва Султон Маҳмудбекка Урметон билан Фалғарни беради.

Абдулла бу ҳодисаларни ўзи ҳам билар, лекин Фитрат домла булардан қандай хулоса чиқаришини сабр билан кутиб ўтирарди. Фитрат домла давом этди:

– Ўша пайт Фарғонада ёлғончи шайхларнинг ҳийлалари урчиган замон эди. Булардан бири ҳаждан келаётиб: «Пайғамбаримиз мўйини олиб келдим», – деб қутичадаги бир тукни аввалига Наманганда, кейин унинг шухрати тарқалгач, бутун Фарғонада кўз-кўз қилиб, минглаб содда одамларни йўлдан оздириб ўзига мурид қилган бўлса, бошқаси ҳуққабозлик ўйинини бошлади. Кўплаб жоҳилу нодонлар унинг ҳам итоатига киришди. Учинчи найрангбоз шайх эса яна бир бидъатни бошлади. У ўз беҳираду авбош муридларига турли ранг матоҳлардан ялов ясатиб, буларнинг чўпларини ҳам ранг-баранг қилиб, кўча-куйда «халала-палала» қилиб юришди.

Абдулла булар ҳақида эшитмаган экан. Фитрат домла-нинг куфри бироз ошганлигидан буни ўзининг хурофий, даҳрий йўлида талқинласа-да, Абдулла қиссасининг бир-икки саҳнасига ярайдиган воқеалар экан. Кўр кетидан со-қовлар, гаранг кетидан чўлоқлар кетиб бораётган ҳайбат-ли издиҳомларни тасаввур этди шу тобда Абдулла.

— Хуллас, Фарғона ҳар тарафдан чириб бораётган эди. Мадалихон муллаларидан машварат сўраса, улар ғалаён-дан қўрқиб: «Чорани бошқа замон ва бошқа маконда қў-рилгани маъқул», — дея бидъатни қўпоришдан қўл ювиш-ди.

Мадалихон ҳарбий масалалар бўйича ўз аъёнлари Фуломшоҳ бекларбеги, Холбек қўшунбеги, Гадейбой пар-воначи билан маслаҳат қурганда буларнинг баъзилари: «Урушга тадорик кўриш керак», — дейишса, бошқалари: «Жосус хабарчилар сўзларига ишониб ташвиш тортиш ло-зимми? Бухоро қаердаю Хўқанд қаерда...» — дейишган.

Булар, аслида, Султон Маҳмудхон билан тил бирик-тириб, хуфёна хат алмашиб туришган бир гуруҳ эди. Ана ўша машварат натижаларини ҳам улар тезда чопар солиб Султон Маҳмудхонга, у эса Амир Насруллоҳга етказиш-ган.

— «Мунтахаб ат-таворих» бу хусусда нима деб ёзади? — Абдулла Фитрат домлага содиқ талаба рўлини ўйнаган-дек бўлди.

— «Мунтахаб ат-таворих» ҳам қисқароқ равишда шу-ларни айтади, лекин кейин урушнинг ўзига келгач ва, айниқса, Хонпошшаю Мадалихон тақдирига келгач анча кенг маълумот беради, — деб жавоб берди домла ва ўзи узайтирмоқчи бўлган фикрга қайтди: — Лекин урушга са-баблар масаласида буларнинг биронтаси кўпам аниқлик киритмайди.

— Менинг ҳам бу тўғрида ўзимча тахминим бор, — деб гапни бўлди Абдулла.

* * *

Касалликка чалиниб, ҳолсизланган рангсиз чол оғир уйқуда инграб-синграб қўяр эди. Унинг ёнида ўтирган баҳайбат, бироқ озганидан палахмондек суяклари чиқиб

кетган қизилсоқол йигит деса йигитмас, ўрта ёшларга етиб қолган эркак чолнинг пешонасига ҳўлланган яктагининг этагини босиб, ўз ўйларига берилар эди.

Тўпчибошининг иниси орқали билишича, амир қўшинларини йиғиб, Хўқанд томон кетган. Ноибу аъёнларнинг бари у билан бирга. Агарда бир нарсага қўл урадиган бўлса, пайти шу. Арқда шиғовулу хожасаройдан бошқа ҳеч ким қолмаган. Лекин бу ҳолатда нимага ҳам қўл урсин у? Чолни ташлаб кетолмаса, уни деб бу ерга келган. Чол эса ўлим тўшагида ётибди. Амир қачон Хўқанддан қайтаркин? Хонали дарвешнинг ўз чамалаши бўйича, Хўқанд кучлари тарқоқ, интизоми йўқ, сипоҳлари ҳам эски. Узоқ муҳорабага ярамайди. Бироқ уруш натижасини билиб бўлармиди? Фарғона халқи кетмону ўроқ кўтариб ҳам жангга чиқаверади...

Амирни эслаб Хонали дарвеш у билан бўлган суҳбатларга хаёлан қайтди. Амирнинг унга бўлган муносабати ўзгача эди. Штоддарт билан гаплашганида бир лаби, бир кўзи учиб турса, Хонали билан мулоқотда юздан табасум аримасди. Хонали унга ўз соатини ечиб берганида эса ёш боладек суюнмадими?!

Нима хато қилиб Хонали дарвеш амирнинг раҳматидан чиқди? Шу фикр қийнади Хонали дарвешни. Гуёки бу саволга жавоб топса амирнинг шафқатини яна қўлга киритадигандек, яна амир эътимодига кирадигандек...

Ўйлаб-ўйлаб топгандек бўлди Хонали дарвеш ўша иш бузган ишканални. Амир ҳузурида Мадалихон хотини Ойхон пошшанинг номини бир неча бор тилга олганида амирнинг юзи буришгандек эмас-у, ўзгаргандек бўлди. Аввалига ижирғанишдек бир сесканиш, кейин диққатдек бир тебраниш, охирида эса қарордек бир жунбиш... Нималарни англатар экан буларнинг бари? Нималар кечди амирнинг хаёлларида? Ҳар сафар у гапни бошқа мавзуга буриб Туркистонни бирлаштириш, Туркистон Афғонистон эмаслиги ҳақидаги ғоясини илгари сурарди...

Ойхон пошша баҳона бўлдимикан Хонали дарвешнинг Штоддарт билан қамалишига? Ахир Штоддарт ҳам Хоналининг Бухорога келишидан аввал амирнинг лутфу марҳаматига лойиқ бўлиб қолган эди-ку! Рашк қилдимикан

амир Ойхон пошшани? Ўзи ғойибона унга ошиқмикан? Ундай бўлса, нега ўн-ўн икки йилдан бери уни ўзига улоқ қилиб олишда от чоптиргани йўқ? Хонали дарвешнинг келишини кутиб ўтирганмиди?

Йўқ, бу ерда бир гап бор...

Абдулла бир навъ бу даврни бошқалардан қизғана бошлади. Мана энди Фитрат домла ҳам ўша давр ҳақида ўз баёини давом этаётганида Абдулла бояги қизғанчи ичида сездию Моҳларойимни эслади. Уни ҳам аввалига қизғанчиғу рашкдор деб ўйлаган эдими? Ундай деса, ростда, бир пайт Моҳларойим қизғанчиқ кундош бўлган, кейин ҳокимият унинг қўлига ўтиб, макрларга қўл урди, балки, бу макрлар натижасида бурунги рашкларидан қутулдию янги қабзу балоларга тutilди. Булардан бири – ўғли Муҳаммад Алихонга кимнинг гапи ўтади деган мушкilot бўлди. Умархон эндигина оламдан кўз юмиб, ўн беш яшар лакалов ўғли тахтга чиққанида Моҳларойимнинг қoш қoқишию кўз сузиши салтанатни тебратса, ўғлини кундоши Ойхон пошшага уйлантириб ўчимни олдим деганида, бевош ўғли ўз суюкли хотинидан бошқанинг гапини илмaйдиган бўлди. Хорласа ҳам, зорласа ҳам бу золим – қoшини обжувоз қилган Ойхоннинг изнидан чиқмай қўйди.

Рост, устомон Жаҳонотин бўлиб, Ойхоннинг ўзи бўлиб, Моҳларойим Ойхон билан бир пайтга бoриб ярашиб олишгандек ҳам бўлишганида Моҳларойим бошига яна бир бало келиб тушди. Икки ўғли бир-бири билан чиқиша олмай, «Бир қозонда икки бош қайнамас» деганларидек, суюкли Султон Маҳмудхони мусофирчиликка – Қаршию Шаҳрисабзларга кетиб, ола-қуроқ ғарибликда бировларнинг қизларига орзу-ҳавассиз уйланиб, бевасиқа ғурбатда қолди. Она бағри ҳандалак эмаски, иккига бўлиб: «Бунисини сен е, буниси эса сенга», – деб улашса...

Шoми фурқат ёрсиз мен ютмаган қон қолмади,
Раҳм қилким, эмди қон ютмоққа имкон қолмади...

– Бу ғавғою машмашаларда эронлик Абдусамад ноибнинг улуши катта, – деди Фитрат домла. – Амир Насруллоҳ Хўқандга юришини Ём деган қалъадан бошлайди. Бу қалъанинг ҳокими – Шахрисабз ҳокими Дониёл оталиқнинг ўғли Исҳоқбек парвоначи, аслида, амирга амакивачча бўлади. Булар қалъани узук кўзидек қамалга олишганида Амир Насруллоҳ ўз ҳузурига Абдусамад ноибни чақириб, шоҳона лутфу иноят ила: «Бугун сенинг кунингдир. Инглизларнинг сенга ўргатган илмларни бугун ишга сол! Штоддарт мойлаб шайлаган замбарагу тўфакларни тайёрла. Қалъага тўплардан дўл ёғдирасан!» – дейди.

Абдусамад тўпбоши қуллуқ қилиб, тўпларини тепаликларга жойлаштириб, уч кечаю уч кундуз давомида қалъа устига ўт ёғдирди. Қалъадагилар Исҳоқбек парвоначига содиқ қолиб қаҳрамонона туриб бердилар, тўп тушган жойни ҳамоно ўчириб елиб-югуришди. Лекин тўрттинчи куни тўплар берут ва қўр-қут омборларига тушди. Мислсиз ёнғин бошланди. Қанча уринишмасин, уни ўчириб бўлмасди. Ўт бошқа иморату иншоотга ўтиб кетди. Қалъанинг ярми тириклайин куйди. Оловдан тун ҳам кундек ёришиб кетди. Қалъанинг дарвозалари очилди. Бухоро лашкари ичкари интилди. Исҳоқбек парвоначи қочмоқчи бўлганди, уни тутиб, қўл-оёғини боғлаб амир ҳузурига олиб келишди. Амир: «Бу сайд биздан анчадан бери қочиб юрган эди», – дея жаллодга уни ўз кўзи олдида бисмил қилдиришни буюрди.

– Домулло, Абдусамаднингиз ямон одам экан! – деб гапга қўшилди Муборак. – Ман ҳам у бораседа кўп ўқегон. Бизнинг меллатдан Юсуф Бўре дегоне Бухоро келгон, ул кас ёзгон, у дегонке, Абдусамад аблаҳдер. Инглизларга ямонлуқ қилиш бобеда беназердур.

Абдулла лаппос Муборакни тинглаб ҳайратда ўтирарди. Бир томондан, ўзбек профессори, ўзбек халқининг ифтихори, балки энг билағонларидан бири Фитрат домла ўтирибди. Бошқа томондан, ҳеч кимга маълум бўлмаган Муборак жуҳуд. Лекин қайси соҳадан келма, у айтган гапга, у билган билимга энг билағонларнинг ҳам оғзи очилиб қолади.

Ана Фитрат домлаям Муборакнинг Абдусамад ноиб ҳақида айтган сўзларини мароқу қизиқиш билан тинглаб ўтирибди...

Муборакнинг Бўри Юсуф сўзларидан айтишича, Абдусамад ноиб Бухоро ташқарисида ўзига сарой қуриб, унда кайфу сафо қилиб яшар экан. Бухорода тўққиз йил яшаб, у олтмиш минг тилла мулкка эга бўлибди. Ҳар якшанба кунини у амир ҳузурига борар ва амир олдида ўзини оврупа-ликлар қўлида ўсиб-улғайганлигини кўз-кўз қилар эмиш.

Бир вақт лашкарларга пул тўламай, бу пулни ўзига ўмаргани учун у камки калласидан ажрамабди. Бироқ орага минг ҳийла солиб, бир амаллаб амирнинг: «Ҳукум!» — дейишидан қутулиб қолибди.

Бўри Юсуф унинг саройига қўндирилгач у ўн минутча мусофирни қучоқлаб-ўпиб, ўз бағрига босибди, кейин кафтинию бармоқларини чимчилаб юмдалай бошлабди. Бўри Юсуфнинг наздида, у масонлигини билдирмоқчи эканми, кейин мусофирни эрталабки нонуштага бошлаб, кабобу биринч, қаҳваю чойлар билан меҳмон қилибди.

Нонушта давомида у Бўри Юсуф билан ҳамрозлик қилгандек:

— Ўзбеклар мени инглиз деб шубҳаланишади, инглизлар эса мени ўзбек деб гумонсирашса керак. Бироқ мен на у, на буман. Мен фақат бу икки мамлакат ўртасида тинчлик бўлса дейман. Мен Штоддарт билан Коноллини озод қилиш учун анча уриндим. Амирга ҳатто жамғармадан юз минг тилло ваъда қилдим, бироқ у: «Булар жосуслар, жосуслар эса ўлдирилиши керак», — деб туриб олди. Бу золим мени ҳам ўлимга ҳукм қилмоқчи бўлди. Икки йил давомида маошимни тўламади. Лекин менсиз ишларини битира олмагани учун ноилоҳ хизматимга муҳтожлигини кўрсатди. Агарда саховатли инглиз ҳукумати менга йигирма минг тилла берса, мен сизларни дастаклашга тайёрман! Мен уни суннат тўйга таклиф қилиб, портлатиб юборишим мумкин! Биламан, у мени ўлдириш ниятида, лекин, иншоллоҳ, мен уни аввалроқ бир ёқлик қиламан!..

— Йўқ, инглиз ҳукумати бунга бормаиди, — дебди Бўри Юсуф. — Подшоҳлар Худонинг ердаги соясидир.

Шунда туллак Абдусамад ноиб гапни бошқа ёққа кўчириб:

– Бу ерда рус қуллари бор. Йигирматача. Уларни сенга сотишим мумкин. Ҳаммаси эвазига минг тилла! – деб суқланибди.

Дўлоб Бўри Юсуф одамларни қутқариш йўлида кўнибди. Англияда ўша пайт қулдорчиликка қарши кураш авж олган бўлиб, бунга ҳаттоки Англия ҳукуматидан ҳам пул топиш ҳеч гап эмас экан.

Бўри Юсуфнинг розилигини олиб Абдусамад ноиб Штоддарт, Конолли, ҳатто Искандар Бёрнснинг унга бўлган қарзлари ҳақидаги тилхату бошқа дав-дастакларини чиқариб:

– Мана буларнинг барини ҳам Инглизстон банкига менинг номимга қўясан, – деган экан.

Ана ўшанда Мулла Юсуф бу домангир одамнинг турган-битгани пул ўмариш эканлигини билиб, «алҳазар», «туф» деган экан...

* * *

Абдулла бирон-бир китобида жанг саҳнасини чизмаган эди. «Ўткан кунлар»нинг у-бу ерида фақат ишора қилиб ўтганди. Рост-да, ўз бошидан кечмаган воқеаларни тасвирлаш Абдуллага ҳамиша эришроқ туюлар, уруш кўрмаган одам жангу жадаллардан ёзса, тумса хотин доялик қилгандек эди у учун. Лекин Бухоро билан Хўқанд урушини тилга олмаса ҳам қиссаси тўлмасди. Озодликда пайти қиссасига тайёргарлик кўриб юрганида у водийга бориб, ўша урушни кўрган 116 яшар Аҳмад амиркончи деган бир чолни топган эди. Ҳануз ўша суҳбат унинг эсида.

– Мадалихон ўлдирилганини эслайсизми, ота, – деб сўраганида эти қочиб, суяклари чиқиб кетган бу чол иягини сал қолса бурнига теккизиб:

– Ҳа, хотирлайман. Уни Боҳодирхон ўлтирган, – деган эди.

– Сиз ўша вақтларда қаерда эдингиз? – деб Абдулла одатдагидан икки парда баландроқ гапирганида юзларини ажин босиб кетган чол:

— Хўжантга, — деб эриниброқ жавоб берган эди.

— Баҳодирхон қўшинларини кўрганмисиз? Улар қайси йўл билан Қўқонга ўтишган?

— Хўжант йўлидан-та... — ҳозиргиларнинг лақмалигига ҳайрон бўлгандек, энсаси қотиброқ гапни узган эди отахон. Кейин Абдулланинг ликиллаган бошига қараб: — Ноҳоятта сиздай ўспирин эдим. Кўкламда Боҳодирхон қўшинлари пирқа-пирқа бўлиб ўтти. Экки-уч кундан кегин Мадалини ўлтирди деп хавар келди...

— Баҳодирхонни кўрмадингизми?

Чол қовжираган кўзларини каттароқ очишга тиришди-да, қуруққина қўлини силтади:

— Қаяғда... Хўжантга бўлғонида мен шаҳарда бўмапман-та...

Бу каби суҳбатлардан кўп чиқса бир-икки латифа чиқар деб, Абдулла уруш саҳналарини «Бобурнома»дан ўқишгаю Бобуршоҳ услубидан сабоқ олишга киришган эди. Бошқа тасвирларга нисбатан Бобур тасвири ҳамиша аниқ ҳамда бир одам кўзи билан кўрилган ҳодиса бўларди. Бу иншо қинғир бўлиши мумкин, қийшиқ бўлиши мумкин, бироқ бир жуфт кўз чинакамига кўрган нарсалиги ҳамиша яққол эди.

Кўп ўйлаб юрди Абдулла нечоғ уруш саҳнасига киришишини, ахир Абдусамад тўпчи ҳақида Мубораку Домла Косоний, Али Аббос Қазвинийу Фитрат домладан эшитган ҳикояларидан ўзи учун бир хулосага келди: урушни мана шу каззоб Абдусамад ноиб кўзи билан тасвирлайди. Бутун умрини сувга чўкмас қалқовучдек ҳарбу муҳорабада ўтказган бу жаҳонгашта урушдан ўзига пул қилиш касбини ўзлаштириб олган. Бир тарафдан, у уруш кетидан яшайди, у ёки бу подшоҳ уни ана шу уруш учун даканг хўроз ёллагандек ёллайди. Лекин уруш кетидан мол орттирган бу одам бу молни ўлиш учун эмас, яшаш учун жамлайди, шу боқимдан уруш у учун ҳам энг хавфли, энг душманона ҳодиса... Ўзини ботир қилиб кўрсатиши керак бу кажрав хўроз — аслида эса у энг қўрқоқ макиён...

Яна бошқа йўлларинию бошқа қаҳрамонларни ўйлаб чиқди Абдулла. Амир Насруллоҳхон кўзи билан боқадиган бўлса — буниси бир томонлама тасвир бўлиб қолади.

Моҳларойим ё Ойхонни ишлатса – уруш фожиасини куч-лироқ кўрсатади-ю, лекин жангу жадалларнинг ўзини улар орқали тасвирлай олмайди. Йўқ, бунга бадкирдор асаббоз Абдусамад ноиб тузук...

Шу фикрда Абдулла уруш саҳнасини чамалай бошлади. Ём қалъаси ҳодисасини айтиб бўлгач нима қилиши керак – Султон Маҳмудхоннинг Амир Насруллоҳхонга хиёнат қилиб ўз акаси Мадалихон тарафига ўтиб кетишини баёнлаш. Бу иш эса бир неча босқичда юз беради. Аввалига Султон Маҳмудхон Амир Насруллоҳ лашкарларининг илғори сифатида Ўратепани эгаллайди. Амир Насруллоҳ унга Ўратепани ҳам беради. Айни пайт, у Мадалихон олдида ўз элчисини юбориб: «Ўратепани осонликча фатҳ этдик. Бу ёғига Хўжанд, Қурама ва Тошканд вилоятларию Дашти Қипчоқни бутунлай бизга берасиз, йўқса, ўзингиз биласиз!» – деган дағдаға қилади. Ўратепада ўзининг энг сара беклари Муҳаммадшариф парвоначи, Каримқули додхў ва Маҳмудхўжа судурлардан ажраган Мадали мода ўтирган ерида типирчилаб: «Майли, Хўжанд вилоятини Амир Насруллоҳга бердим. Ўғлим Мадаминхонни ҳам мол-мулк ўлпони билан ҳузурларига юбораман», – деб Хўжанд калитларини элчига топширади.

Амир Насруллоҳхон шаҳзода Мадаминхонни Мадали мода олдида бундай хабар билан юборади: «Агарда Мадалихон истиқболимизга чиқиб кўришса, мулкини унга қайтариб бераман. Йўқса, ўзидан кўрсин!»

Бемаслак Мадалихон нима қилишини билмай, ўйга чўмиб ўтирса, унинг олдида кўчақанқир Ҳожи қаландар деган бир мисгар кириб келади-да: «Олампаҳоим, мен манғитларни йўқ қилиш йўлини биламан. Бир кунга ҳокимиятни менинг қўлимга берсангиз кифоя», – деб айтади. Алвир-шалвир Мадалихон кўниб: «Бердим!» – дейди. Шанғи мисгар ташқарига чиқа солиб: «Ҳокимият менга ўтди!» – деб бутун Хўқанд халойиқини ўрдага йиғади. Йиғилган халқ «Ётиб қолгунча отиб қол!» деган шиор остида аввалига Мадалихоннинг надимларига ёпишади. Уйларини талон-торож қилиб, ўзларини эшакка тескари миндиришади. Орада анави икки фоҳиша Хушқол ва Ошуларнинг уйи куяди. Оломон хоннинг ҳарамига

ҳужум қилиб, шўрхок Ойхон пошша отасиникига қочиб қутулади.

«Буларнинг барини атрофлича ёзиш керак, — деб ўйларди Абдулла. — Балки-да, бу исённи алоҳида бир боб қилиш керакдир?» Бир кунда Хўқанд чирриллаган исириқдек ўт олиб кетади. Ишга катта-катта амирлару сайидлар аралашиб, халққа илтижолар билан чиқиб, бу ғалаённи биров босишга муваффақ бўлишади.

Филтиллаган Мадалихон ўша амиру сайидлардан Ҳолибек қушбегию Сулаймон хожа шайхулисломларни Амир Насруллоҳхон ҳузурига совға-саломлар билан жўнатади. Улар сулҳга эришиб қайтишади. Фақат Амир Насруллоҳхон Хўжанду Тошкентни Султон Маҳмудхон қўлига топшириб, ўзи Бухорога қайтади.

Ана энди айноқи Султон Маҳмудхоннинг хиёнат ҳодисаси бошланади. У энди Хўқанддан узоқ бўлмаган Хўжандда эмасми, орага онаси Моҳларойим тушиб Хўқанду Тошкентга қатнай бошлайди. У деб, бу деб васийлиги ила икки ўғлини бошини қовуштиришга уринади. Ахийри булар қуйидаги аҳдномага келишишади: Султон Маҳмудхонга Хўжанд, Тошкент, Қурама вилоятлари, Дашти Қипчоғу Гурумсарой ўтади. Хўқанд хонлигининг қолгани эса латтачайнар Мадалихон тасарруфида қолади. Булар икковлон Фарғона вилоятида ҳукмронлик қилаверишади. Бундан хабар топиб ваҳималанган Амир Насруллоҳ ҳижрий 1257 йилнинг савр ойида сон-саноқсиз аскар билан Хўқанд томон азимат қилади.

«Ана энди жангу жадалнинг ўзига киришса бўлади», — деб чамалади Абдулла.

* * *

Хўқанд исёнга фарқ бўлди. Тунов куни оломон саройга ёпирилиб кирди, ҳаммаёқ талон-торожга тутилди. Жаҳонотин шаҳардаги ғалаёндан огоҳ бўлиши биланоқ ҳарамга энтикди, Гулсумойни топиб, бекаси Ойхонни пилтаси чиққан эски-қўсқироқ кийимларга кийинтириб, учаласи бошларига сават қўйганча саройга нон олиб келган нонвой хотинлардек оломон оралаб бир амаллаб

Шайхон маҳалласига — Ойхоннинг отаси Сайид Ғозихожа хонадонига етиб олишди.

Моҳларойим ўша пайт кичик ўғли Султон Маҳмудхонни кўргани Хўжандга кетган, шунинг учун Жаҳонотиннинг бир ғами камроқ эди.

Бу нодонлар аро оқил эли бўлгунча мажнун беҳ,
Жунун хайлини манзилгоҳига тоғ ила ҳомун беҳ.

Кўча-кўйда: «Хўқандга Бухоро амири бостириб келадиганмиш», — деган овозалар тарқалган, бошқалар эса: «Энди Мадали мода тахтдан қулаб, ўрнига Султон Маҳмудхон подшоҳ бўлармиш», — дея қувонишган, юз одам минг ўй бўлиб, мишмишлар қайнар эди.

Ойхон ўлим тўшагида фалажланиб ётган отасининг оёғида ўтирар экан, бир Ўратепадаги болалигини, гулхан атрофида кўҳистонлик сухангўй Муҳаммад Шарифнинг сеҳрлию кулгили ҳикояларини тинглашини, отаси унга ўшанда Гулханий деган лақаб қўйганинию бу лақаб Муҳаммад Шарифнинг тахаллусига айланганини эслар, яна бир зумдан кейин эса Шаҳрихондаги камбағалгина уйларию ишқомли ҳовлиларини хотирлаб, шамалоқ ғужумлар хаёлида кўнгиллари эзилиб, эсига баҳор новдасидек навқирон Сайид Қосим тушар, отасининг қартайган нуроний юзида ўша йигит сурати булдираб, акс этгандек туюларди.

«Бу ёғига энди нима бўларкин?» — деб ўйларди ўзича алам-аччиқда Ойхон пошша. Қутурган халқ уни топадиган бўлса: «Бутун балолар шундан!» — деб от думига боғлаб яйдоқда судратишдан тоймайди. Ким унинг вайрон бўлган кўнглига қараб ўтирарди?

Бошларига шунча кулфатлар солган Мадали мода уни асрармиди?

Бухоро амири Хўқандга бостириб келадиган бўлса, унинг қўшинида Хонали дарвеш ҳам бўлармикан? Ушмундоқ хаёлга бордию Ойхон пошша юрагида санчиқ турганини сизди. Бу парча гўшт аллақачон ўлиб, чандирга айланиб кетди деса, ҳали-ҳанузгача оғрийди-я. Шунчалик чидамли-тўзимли бўларканми одам юраги?

Хуқандга у аскар ҳам кириб келадиган бўлса-да, нима ҳам ўзгариши мумкин? Юраги санчаверганидан яна ранг-пар отасига ҳайдади барча хаёлларини Ойхон пошша. Ҳарина волидини ўйлаши керак. Қанчаям куни қолди бечора падари бузрукворининг? Амалидан ажрадию чўкиб кетди Ғозихожа файз. Бозорларда одамларнинг айтишича, яна тарозидан уриб қоладиган бўлишибди, яна ноинсофлигу қаллоблик бошланиб кетибди...

Ойхон бу ўйларда ўтираркан, аввалига ўчоқбошида овқатга қўл урган канизаги Гулсумой икки коса угра ош кўтариб келди.

– Буниси дадангизга, буниси ўзингизга, – деб дастурхонга аста қўйди. – Иссиғида еб олинг. Хожамни эса мен ўзим боқиб қўяман.

– Ўзинг-чи, ўзинг емайсанми? – деб куюкди Ойхон.

– Кейинроқ отин бувим билан еб оларман.

– Отин бувинг қаердалар?

– Пешайвонда бир нарсалар ёзаётган эдилар...

– Овқатга чақирмадингми?

– Ҳозир, битирайин, кираман, – дедилар.

– Дадам ухласинлар, бунисини ўзинг еб ола қол, – деди Ойхон канизагига.

Булар эндигина угра ошга қошиқ солишган эди, Жаҳонотин кириб келди-да:

– Хожам ухляптимми? – деб шивирлади.

Ойхон бош ирғаб қўйди.

– Бекачим, сизга атаб бир ғазал битдим. Ўқиб берай, – деб ошиқди отин буви. Ойхон косасини сурган эди, Гулсум ҳам лип этиб:

– Сизга ҳам овқат сузиб келай, – деб ташқарига чиқиб кетди. Жаҳонотин теран овозда ўқий бошлади:

Жафо чекканлара, жонон, вафолиғ қилғонинг яхши,
Асири ишқ ўланларға шифолиғ қилғонинг яхши.

Дили мажруҳнинг захмига марҳам берсанг, эй сайёд,
Хадангингга нишон айлаб, яролиғ қилғонинг яхши.

Муяссар бўлса васлинг чунки жон бермаклигимдин
сўнг,

Танимдин дармаҳал жоним жудолиғ қилғонинг яхши.

Мени маҳрум этиб шаҳло кўзунгдин, эй харидорим,
Мени арзону гафлатни баҳолиғ қилғонинг яхши.

Бақосиз билдинг энди бу жаҳон раъноларин, эй дил,
Бориб майхона кунжида фанолиғ қилғонинг яхши.

Бугун ёр олдида қўйғил, Увайсий, шўру ғавғони,
Худо қози бўлан чоғ можаролиғ қилғонинг яхши...

Шу пайт Сайид Ғози хожа чўчиб уйғониб кетди.

* * *

Еттинчими-саккизинчи куни камерага эрталабки но-
нуштани яна қумлоқлик Суннат олиб кирди. Бугун унда
бир гап борлигини Абдулла сизди, шунинг учун шошил-
май охиргилар қатори бўлиб овқат олишга борди. Бидонга
этилган Суннат бошқаларга сездирмасдан, қисқача: «Хат
бор», – деди ва: «Товоғғи яхшироқ ушанг!» – дея хатни то-
воқ тагида бир амаллаб топширди. Илиққина ширгуруч
солинган товоқдан Абдулланинг қўллари куйди. Бу кун-
га қадар у икки-уч маротаба бир парча хатчани ўзи ёзган
бўлса, Хонали хатини ҳисобламаганда, илк бор унинг қў-
лига озодликдан, ташқаридан хат тушиб турганди.

Ундай деса, Хоналидан тушган хат ҳам озодликдан
эмас, қамоқ ичидан ташқарига берилган хат эмасмиди...
«Биз миршаб билан гаплашиб сени озод эттирсак, мана бу
хатни Узун Юсуфга етказасанми?» – дейишган эди. Қизиқ
гап, ажаб ҳодиса... Абдулла фикрларини товоқ тагидаги
мактубдан ҳайдашга ҳаракат қилди. Наздида, ерда ғал-
вайиб ўтирган барча маҳбуслар бу хатни кўриб туришар,
ўспиринлар имтиҳонга шпаргалка олиб киришганида у
қоғоз ўқитувчи олдида албатта парта тагига тушиб кетга-
нидек, бу мактубча ҳам худди ҳозир Абдулланинг бесўна-
қай бармоқларидан ерга тушиб кетадигандек эди.

Йўқ, кору ҳол қилиб Абдулла ўрнига етиб олди. Ҳам-
ма ўзининг эрталабки ширгуручини ейиш билан овора,
бошини кўтармай жимжит, қошиқларини товоқларига
урганча ўтирарди. Нима қилиши керак ҳозир? Овқат пай-

тида ғижмалоқ қоғозга тамаки ўрамайди. Кейин аввалги камерада бўлса экан, ўтмишдошлари ҳа, Абдулла кашанда деб биронтаси эътибор ҳам бермасди, бу ерда эса...

Абдулла эплаб, букланган қоғозни чўнтагига солди, лекин юраги ҳануз ҳаприқишдан тинмас: «Кимдан экан бу хат? Раҳбардан бўлса, тинчмикан? Болаларга ҳеч нарсаси бўлмаганмикан?» Хаёл юз томонга бошлайди, кўнгул юз хаёлга боради — еган чучмал ширгуручи ҳам татимади, чайнамасдан ютди уни Абдулла. Тахта чойни ҳам икки ҳўплашда ичига қуйди-да, теваракдагилар овқатини битирар-битирмас Муборакка қараб:

— Муборак, тамакингдан қолдими? — дея зориқиб сўради.

Муборак тушмагур эса аввалига киссасидан қоғозни чиқариб, Абдуллага:

— Акамулло, мана сизга қоғозе, эмде тамакисинейам топамез-да, — деб кўзини қисганча бошқа чўнтагидан тамаки қидира бошлагандек бўлди.

Абдулла талмовсираб қолди. У ўз хатчасини чиқариб, ўқиб олмоқчи бўлган ерида Муборак унга ўгай қоғозни узатиб турса-я! Энди уни қайтариб: «Йўқ, мени қоғозимни ишлатайлик!» — деб бўлмаса... Ноилож Муборак узатган варақни йиртишга шайланган эди, Муборак имо-ишора билан: «Ўқинг буни! Ўқинг!» — дегандек бўлди. Абдулла истар-истамас қоғозга боқди. «Яна анави инглизлардан бўлса керак-да!» — деб бу сафар энсаси ҳам қотди. Йўқ, форсча ёзилган хат экан. Мактуб бошидаги бир-икки жимжимадор жумлага кўз югуртиргач Абдулла бу хат кимдан кимга экан деб синчковлик билан жингалак-жингалак ҳарфларга тикилди:

«Қуллуқона дуои саломлардан сўнг шуни маълум қиламизки, илтифот қилиб йўллаган мактубингиз қўлимизга етиб тегди, ундаги зарофат сўзлари ошкор бўлди. Сизнинг ул золим тарафидан зулмат саройига хонабанд этилганингиз кўнглимизда шарорлиқ шуълалар яратди, кўксимизни хор-хор этди. Бадхоҳларнинг гуфтуғуи ила биз ҳам ҳарами ҳумоюндиң ўз падаримиз хонадонига ҳайдалдик. Фироқингиз дардига таскин жустужў айлаб,

орага сайидлардан улуғларини солмоқ фикрига келинди, токи улар сизга имдод айлаб, сизни озод этгайлар.

Васлингиз интизориди гирибончок эрурман, шомларим дуди оҳимдин қоронғу, раҳмингиз келиб, адлу инсофда Жамшиднажодим бўласиз деган умиди беҳаёда, Ойхонингиз...»

Қалбаки ҳужжат деб ўйласа, форсчаси бежирим, бу услубни ҳозиргилар истаса-да, қалбакилаштиролмайдди. Шунинг учун Абдулла Муборакка боқди-да: «Бунни қаердан олдинг?» Ё: «Ким сенга бунни етказди?» – деган саволларни эмас, фақат бир сўзда:

– Кимга? – деб сўради.

– Дарвешемизга... – деб худди Абдулланинг ич-ичини билгандек жавоб берди Муборак.

* * *

Абдусамад ноиб урушни жон-жаҳди билан ёмон кўрарди. Мартабасидан фойдаланиб тинчгина пул қилиб юрса қанийди. Бухорога келган ажнабийлардан ҳар бир қадами учун тўлов олса, қамоқдан қутулганлардан пора йиғса, сотилган қуллардан ақча қилса...

Бунинг ўрнига эса жонингни гаровга қўйиб, жангу жадал қилиб юришинг керак. Яхшиямки, Абдусамад тўпчи отга миниб, илғорда душман устига ёпирилиши керакмас. Бу ерда тўп деган нарсани билганлар ҳам деярли йўқ, шундан Абдусамад ҳаммага асқотади. Мана, ҳозир ҳам Ўратепадан Хўжанд томон минглаб лашкарлар юрар экан, Абдусамад ноиб жувонғорда эмас, бурунғорда эмас, ҳировулда эмас, балки лашкар кетида, қоровулда – арава ўрнида замбаракларни тортган ёби, жужулбос отлардан бирининг устида буларни ўйлаб кетарди.

Нималарга исроф бўлмади ҳаёти, бир золим Эронда унинг қулоғини кесаман деди, бошқасига қочди. У ердан тамомила Ҳиндистонда беркинишга мажбур бўлди. Инглизлар пинжиги кирди. Улардан кўп нарсаларни ўрганди, лекин булар орасида ҳеч қачон одам бўлмаслигини тушунди-да, ўзини Афғонистонга урди. У ерда ҳам жо-

ҳил ҳокимларнинг раъйига боқиб юрди. Ёш ҳам қирқдан ошиб элликка қаради. Бухородаги сўнгги тўққиз йилни демаса, умрида ҳаловат кўрмай, жаҳонгашталиқда ўтказди ҳаётини.

Дурустки, Бухоро нодонларнинг нодонию қолоқларнинг қолоғи экан, шу ерда топди ўз ўрнию ўзига муносиб мартабасини у. Аммо бу ғафлатнинг қалтис томонлари қўрқитарди Абдусамадни. Амирнинг миясига қон уриб: «Ҳукум!» – деса борми – қушбегимисан, ҳокиммисан, ноибми шиғовул – бир зумда жаллод бошингни танингдан ажратадию типирчилаган жисминг: «Айбсизман! Айбсизман!» – дегандек амир ўнгида рақсга туша бошлайди. Бундай жазоларнинг қанчасини ўз кўзи билан кўрди Абдусамад... Хаёллари ўтлаб кетди унинг. Мана шу урушдан эсон-омон қайтса, эндиги келажагини ўйлаши керак у. Отасидан энчи олмаган Абдусамад Бухорода етарлича мол-мулк тўплади. Инглиз жосусларини ишга солиб инглиз банкларига пул ётқизди. Ҳиндистоннинг тинчроқ бурчагида ошиён қуриб, энди ҳаёт завқини кўришга ҳам вақт етди. Ҳиндлар қўйдек содда халқ. Ҳеч ким билан иши бўлмайди. Битта-иккита ерлик инглиз ҳоким билан эса бир амаллаб тил топишар...

Шундай хаёллар орасида ўша келажак орзусининг акси каби олдинда Хўжанд воҳаси ҳам кўринди. Кимлар қуршамаган бу шаҳри азимни: Искандар подшоҳу Чингизхон, Амир Темуру Бобуршоҳ... Мана энди гал буларга. Абдусамад ноиб шоп мўйловларини силаб, ифтихор ила мийиғида кулиб қўйди.

«Биз ҳам Хўжандни қамалга олиб, атрофдаги тоғлардан замбарак тўпларини ёғдирамиз», – дея от устида ўйлаб кетаётса, илғордаги ҳировуллардан чопқир келиб:

– Душман қалъа ичида эмас, очиқ далада кутиб турибди! Жангга шай бўлинглар! – деб жарласа бўладими!

«Ол-а!» – деб ўйлади Абдусамад ноиб. Очиқ жангга киришишга унинг на тоқати, на жаҳди, на хоҳиши бор эди. Назар ногиронлиқда қолгани тузук. Шунинг учун ҳам тезда режасини пишириб, у амир олдига ўзининг чопқирини чоптирди. «Амир ҳазратлари лашкарларни тўхтатиб, бу ронғору жувонғорини жангга ҳозирлайверсин, лекин қў-

шинлар жангга киришишдан аввал тўпчилар илгарироқ сурилиб, замбараклардан ўқларни душман лашкарига ёғдирсин-да, талотўп бошлангач, бизнинг ўрдумиз душманга ҳамла қилсин!»

Амирдан тезда: «Балли!» – деган буйруқ қайтди. Абдусамад ноиб даланинг тепароқ ғарб тарафига замбаракларни илгарилатди-да, хўқандликларнинг қўшини кўрингач отларни тўхтата сола, замбарак тиркалмаларни душман томон қайириб: «От», – дея уларнинг устига ўт ёғдирди. Хўқанд аскарлари ичида саросимаю ғулув бошланди. Бир тарафдан тўзон, бир тарафдан тутун, бир томондан ўт, бир томондан шовқин осмонга кўтарилиб, айюҳаннос бошланди. Ана ўшанда Бухоро қўшинининг жувонғорию булонғори чапу ўнгдан «Ур-а! Ур-а!» ҳайқариқлари билан Хўқанд лашкарларига ташланди. Очиқ жанг бошланди. Аввалига ўқдону садоқлардан суғурилиб, камонлардан виз-виз парқанот ўқлар учди, кейин яманий қиличларнинг бири-бирига ғичирлаб, сипару қалқонларга шарақлаб, одам суякларига эса қарсиллаб урилган овозлари ҳаммаёқни қоплади. Абдусамад ўз тўпчиларни тўхтатиб, энди Яздондан илтижо қилгани, хўқандликлар сони камайиб, қуршовдан чиқа олмаса деган фикр бўлди, чунки кичкинагина ҳировул жангдан ажралиб, ўзини бу ёққа ташласа борми, буларнинг барини чавоқлаб, чопиб ташлаб, тўпларни ўзларига байтулмол қилиши ҳеч гап эмасди.

Йўқ, Абдусамад бухороликлар қалинроқ бўлган ғарбий қанотга юргани тўғри бўлган экан, бутун талотўпу қиёмат жанг аста шарқ томон, Сирдарёнинг дагишларию ўзани томон силжиб борарди. Ўқу қиличлар дубулғалардан чақмоқлар чиқариб сапчир, найзалар одамга санчилса – дод-вой, отга санчилса – чинқирик кишнаш тарқатиб, кесилган бошлару нимталанган жасадлар телба отларнинг туёқлари остида думалаб ётарди. Бир зумдаёқ дала кушхонага айланди, кўк ўтлар қондан қизарди, ариқчалар лой аралаш қонга тўлди. Кимдир тепаликдан жангни кузатаётган Амир Насруллоҳ отининг оёғи остига кесилган каллани олиб келиб улоқтирди. «Гадойбей парвоначи», – деган овоза атрофга тарқалди. Бир зум ўтмай яна бир чавандоз улоқ олгандек яна бир бошни амирнинг оёғи

остига отди. «Баҳодирхўжа додхоҳ», — дейишди буниси-ни. Бироз вақт ўтгач амир пойига Холбек қўшунбегининг боши ташлангач жанг тарозиси узил-кесил бир ёққа оғгани маълум бўлди.

Шу пайт Абдусамад ноиб паккага биринчи етган отдек қуллуқ қила-қила Амир Насруллоҳ ёнига қўшилди. Амининг таъби ёришганини сезиб: «Замбараклардан бошлаганингиз ажаб бўлди!» — деб олқишлагандек бўлди. Кўп ўтмай Сирдарёга тақалган бу жанг-жадалдан яраланган Йўлдошбек додхоҳ, ундан кейин Сайидбек қўшунбегини олиб чиқишди. Амир буларга нафрат кўзи билан қараб: «Хукум!» — деди. Жаллод шу ернинг ўзидаёқ бу саркардаларни бисмил этди. Хўжанд учун уруш тақдири ҳал бўлган эди...

* * *

Абдулланинг кўнгли талотўпда эди. Қўлига етиб келган хатни ўқиёлмай, кўзлари бир томонга қараса, ҳуши олма-кесак бўлиб бошқа томонга тортар, бироқ ақли яна ўзга бир тарафга бошларди. Нишотийнинг «Хусну Дил» достонида Ақл билан Ишқ жангида нобуд бўлган ҳиссиётларни эслади Абдулла. Эскилар барини билишган. Биз: «Дунёга янгидан келдик, дунёни янгидан яратамиз!» — деб ўйлаймиз, аслида, дунё хут устига жойлашган ўша эски тоғораю эски тос. Берироғиям гапми, эскилар хутнинг ичига-да Юнус пайғамбар каби кириб-чиқишган. Лекин ҳар бир янги бўғин барибир ҳаётни бошқатдан бошларкан, ўз бошини ўз тошига уриб шиширмагунча тиниб-тинчимас экан. Майли, бу фалсафалар дуруст-у, хатни қандай қилиб ўқиса экан Абдулла? Кеч тушгунча кутадиган бўлса, юраги ёрилиб кетиши тайин... Макрларини ўйлаб ўтирган эди Абдулла, лекин инсоннинг ҳар бир макрига Оллоҳнинг ҳам макри бор дейишганидек, тушлик бўлмасдан Абдулланинг номини айтиб эшикка чақириб қолишди.

Аввалига шошилди Абдулла: «Чиндан ҳам мени чақиришдими?» — деб гумонсиради. Чунки тергов битиб бўлган. Отувга олиб чиқишадиган бўлса, бомдодда уйғотиша-

ди. Кейин, ундан аввал бу навбатда турганлар камерада куп...

Фақат оти такрорлангач у туриб, эшик томон юрди. Қоровул аскар уни тепага эмас, қамоқдаги сўроқхона томон жадаллаштирди. Бу хонага эшик очилдию ичкарида тик турган Винокуров аскарга: «Сен бўшсан!» – деб чиқариб юборди-да, Абдуллага пичирлаб:

– Сени Тригулов чақиртирган. Ҳозир тушиб қолади. Илгарироқ кўриб қолай дедим, биродар. Бугун Пасхамиз. «Христос воскрес!» – дея Абдулла томон энгашди-да, уни кучоқлаб юзидан ўпди.

Абдулла болалигидан бу одатни биларди. Рус-тузем мактабида ўқиб юришганида Пасха келди дегунча булар беш-олти ўзбек-қozoқ бола бўлиб, Янги шаҳарда ўрис маҳаллаларга бориб, ҳар эшикни қоқишар ва чала-чулпа русчасида: «Христос васкирес!» – «Исо тирилди!» – деб рамазон айтгандек ҳовлима-ҳовли юришарди. Одатда, эшикни очган хандон-хушон бабушками, дедушкалар эгни-бошига форма кийган болаларни кўргач тўсатдан кўзларидан ёш томизиб: «Воистину воскрес» – «Чиндан ҳам тирилди», – дея буларнинг қўлларига ранг-баранг тухумлару ўзбек пиширмайдиган жизғанакроқ ширин «кулич»лар тутқазишарди.

Ўша одатни эслаб Абдулла негадир Винокуровга жавобан: «Воистину воскрес!» – деб юборса бўладими. Винокуровнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. У қўйнидан ранг-баранг тухумларни чиқариб Абдулланинг чўнтакларига солди.

– Камерада еволарсан, биродар, – дея шошилиб кўзларини артди-да, хонадан чиқиб кетди. Абдулла атрофга аланг-жалаңг боқиб эшикка қулоқ солди. Фақат Винокуровнинг эшикдан узоқлашаётган қадамлари. У қўлини чўнтагига тикди-да, тухумлар тагидан мактубни чиқарди... Йўқ, буниси эмас! Мана буниси... Бу типирчилашда ичлари қизиб, пешонасини тер босди. Мана буниси... Қани энди бармоқларида ёзилса-чи... Намунча бесўнақай бўлиб кетибди бармоқлари... ўғрилар билан карта ўйнаб турса бўларкан... Ахир у бир парча катак қоғозни очди... Ўғли Ҳабибулланинг кунгурасимон хати... Тузалибди-да!

«Ассалому алайкум, адажоним! Омонмисиз? Биз тинч-миз, қўрқманг. Аям қишлоқда. Ман боққа қаравотман. Хавотир олманг. Ўғлингиз Ҳабибулло».

Даҳлизда нағал қоқилган этикларнинг товуши яқинлаша бошлади. Жаллод Тригулов келяпти. Абдулла жон ҳолатда хатниғимлаб, чўнтагига тикди. Эшик шарақлаб очилди.

— Ҳа, ҳалиям тирикмисан? — деб ҳазиллашгандек кирди терговхонага Тригулов. У тўрга чиқиб, ўз ўрнига ўтирди-да, Абдуллага ҳам ўрин кўрсатди. Абдулла ерга қотирилган табуреткага ўтирди. Ҳали ҳам у ич-ичидан қизир, рост, пешонасининг тери Тригулов турқидан қотиб, у тезда ўзини босиб олди. Яна нималарни тайёрлабди бу дажжол? Ўз ерига ўтирган биткўз Тригулов Абдуллага қараб, ўз папиросини тутатиб олди-да, тутунини у томон пуфлади.

«Лаззатланияпсан-а, аблаҳ?» — деб қўйди ичида Абдулла.

— Мен сени халқ ёзувчиси деб ўйласам, бутун халқнинг сенга қаршию, — деб Тригулов Абдулла ўнгига бир даста газеталар ташлади.

«Ҳоинларга ўлим!», «Ўзбекистон меҳнаткашлари ашаддий халқ душманларини отиб ташлашни талаб қилишмоқда!», «Ярамасларга шафқат йўқ!» деган бақироқ сарлавҳалар. Бир-икки жойида «Чўлпон, Жулқунбой...» деган отларни кўриб Абдулланинг юраклари эзилиб кетди. Буниси ҳам етмагандек, Тригулов унга яна бир шапалоқ қоғозни узатди.

«ЎзССР Адабиёт ва нашриёт ишларининг бош идораси «Ўзглавлит».

287-сон. 1938 йил 15 апрель

ЎзССР НКВД Давлат Хавфсизлик Бошқармасининг 4-бўлими, ўртоқ Н.Тригуловга.

Халқ душмани сифатида фош этилган Абдулла Қодирӣ (Жулқунбой)нинг барча китоблари ва брошюралари 1937 йил рўйхатига биноан йиғиштириб олинганини маълум қиламиз.

«Ўзглавлит» бошлиғи Аскулов».

– Мана, – деди Тригулов, – сендан асар ҳам қолмай-ди! Айтмадимми сенга менга қулоқ сол деб. Истамадинг. Энди ўзингдан кўр... – Кейин бироз сукут сақлаб, яна мазза қилаётгандек тутунни ичига тортди-да, куйиндисиини Абдулла томон бурқситди. – Романимиз эса сенсиз ҳам илдамлаяпти, – деди у бирдан. Ҳа, худди шундай, «романимиз» деб айтди. – Ҳамма сени сотди – шогирдларинг, дўстларинг, ҳамкасбларинг, ўқувчиларинг. Фақат мен сенга муносабатимни ўзгартирганим йўқ. Сен ёзмаган нарсани мен ёзиб ётибман. – Абдулла ҳайрон бўлиб Тригуловга қараганди, терговчи унга тушунтиргандек: – Сенинг ҳаётиңгни, – деб изоҳлади. – Лекин, кел, роман қайси томонга силжиётганини сенга ўқиб бера қолай. – У «Ер юзи» журналининг ичига бир неча варақ қоғозни қўйди-да, чамаси, улардан ўқий бошлади:

«Бу хатда шундай сўзлар ёзилган эди: «Сени деб икки дунёдан воз кечиб, динимдан чиқдим. Ҳозир бошимга мушкулликлар жала бўлиб ёғиляпти. Ёнимда биронта маҳрамим ё ҳамрозим қолмади. Кел, биргаликда бу шаҳрдан, бу ўлкадан бош олиб чиқиб кетайлик!»

Мактубни ўқигач хотини хат етказган одамни кутдирмасдан жавобини ёзди: «Эй нопок эрим! Сен, наҳотки, «Баҳори Дониш» деган китобни ўқимаган бўлсанг?! Ё Бархудар Туркманнинг «Маҳфил оро» китобига кўзинг тушмаганми? Жилла қурса, «Тутинома»ю «Чор Дарвеш»ни мутолаа қилгансан-ку. «Жомеъ ал-абвоб» китобини ҳам қўлингда кўрган эдим. Буларнинг барида эрлар давлат қўлида бор пайтда хотинларидан нима яхшилиқ кўрибдики, шип-шийдам бўлган чоғларида улардан муруват кутишса деган фикр мавжуд. Шунини билла туриб мени ўз ёнингга чақирасанми?!»

Тригулов овозини келиштириб, артистона ўқигани сайин Абдулланинг кўзларига қон қуйилиб борар, бармоқлари босқондек муштумга тугилиб, нафаси тобора қисиларди. Ахир Тригулов:

– Қишлоқда беркинган хотинингдан бу хатни олгач... – дейиши билан Абдулла сапчиб ўзини Тригулов томон ташлади.

— Аблаҳ! Ўлдираман, онағар! — деб стол узра унга ташланар экан, стол устидаги қоғозлар сирпаниб, Абдулланинг қўллари Тригулов ҳалқумида эмас, ҳавода осилиб қолди. Тригулов чийилдоқ овозда:

— Караул! — деб увиллади. Шу заҳотиёқ камерага икки аскар елиб Абдуллага ташланишди ва қўлларини қайириб, қоғозлари сочилиб кетган столга бошини юзтубан ура бошлашди.

Абдулла буларга қаршилиқ кўрсатай деганида Тригуловнинг нағал қоқилган этиги келиб бошига урилди.

Булар учаласи Абдуллани моматалоқ қилиб уриб-тепиб кетишди...

Чалажон Абдуллани камерага олиб келиб ташлашгач, Муборак билан Фитрат домла ҳўл латталар билан унинг қонаган юзинию бошини артишди, топилган қоғоз борки — куйдириб (булар орасида Абдулла чўнтагидаги хатларни ҳам кул қилиб), пахтадоғ ўрнида яраларига босишди. Тун ярмида ҳамма ёнлаб ухлаб ётганида Абдулла судралиб бурчакдаги параша олдиға борди-да, чўнтакларида пачоғи чиқиб кетган тухум увоқларини пақирға бўшатди. Ейишға ярамаган бўлса-да, балки, анави аблаҳлар ётқизиб тепишганида жигарими, буйрагини сақлаб қолгандир бу Пасха юмurtқалари...

* * *

Оғриқ бир тараф, Тригулов ўқиган парча иккинчи тараф бўлиб, туни бўйи мижжа қоққани йўқ Абдулла. Абдулла ҳар бир романими, қиссасига киришганида бир бошдан то охиригача ёзмасди. У асарнинг асосий режасини тузиб олиб, кўпинча қисса нима билан тугалланишини ўзига аниқ-тиниқ қилиб оларди. Баъзида охирги саҳнанинг қораламасини, мусваддасини ҳам ёзиб қўярди. Кейин эса ҳикояни ўша мўлжал томон чоптирарди. Рост, йўл-йўлакай ҳикоя кутилмаган томонга бурилиб кетиши ҳам эҳтимолдан холи эмасди, бироқ қиссанинг яхлитлигию мавзунлилиги ана ўша мўлжалга интилиш ёрдамида анчайин сақланарди. Тригулов ўқиган парча Абдулланинг шийпонида беркитган қоғозларидаги охирги саҳналардан бири эди.

Бу саҳнада Хўқанд учун жангда мағлубу варта бўлиб Андижоннинг Бўтақора қишлоғига қочган Мадалихоннинг ўз суюкли хотини Ойхон пошшага юборган хатия Ойхон пошшадан келган акс жавоб тасвир этилган эди. Тригулов уни қарийб сўзма-сўз қайтарди. Ҳойнаҳой, тасодиф бўлмаса керак буниси. Рост, Абдулланинг эсида, у ерда «қишлоқ» деган сўз йўқ эди. «Қишлоқда беркинган хотинидан», — дейиши биланоқ Абдулла бу гапнинг ифво эканлиги англаб, энағар Тригуловнинг Раҳбар бибининг кетига тушганини туйдию бунисига чидай олмади...

Наҳотки, бу ярамас Раҳбарни тинч қўймаган бўлса?! Бу жинқарчалардан ҳар нарса кутиш мумкин! Суннат эрталаб келса, гаплашиш керак. Суннат орқали яна хат бериб юборсамикан, «Узоқроққа — Сайрам-пайрамми, Тўқмоқ-пўқмоққа бориб тур!» — десамикан. У ерлар ўзбеклар учун тинчроқ бўлса керак! Уйини эслаб ўғли Ҳабибуллонинг бир-икки хато билан ёзган хатчаси Абдулланинг хотирига келдию кўзидан иссиқ ёш сирқираб оқди. Нима деб ёзибди — «Ман боққа қаравотман. Хавотир олманг!» — демак, тузалиб қолибди-да тўнғичи, ўзининг дўхтирлик ўқишига боряптимикан? Ҳабибулло анойи эмас, унга ҳам Абдулланинг зийраклигию одамларни кузатиш қобилиятидан юққан. Абдулла, айниқса, «Обид кетмон»ни ёзаётганида ўтираверганидан танчада оёқлари увушиб кетса, уларни ёзгани туриб, қўшни хонада дарс қилиб ўтирган Ҳабибуллосини чақирарди-да: «Қани, мавлоно, энди сизданам эшитайлик!» — дерди. Шунда Ҳабибулло Абдулланинг кўзига илинмаган қизиқ-қизиқ гаплардан қиларди. Бир куни ёзнинг энг иссиқ жазирамасида Ҳабибулло атиргулларга сув сепар экан, буларнинг қўшниси Исоқжон домла кириб келибди-да, йигитчанинг ишига разм сола туриб:

— Шу гулзори чаманингнинг ҳиди қанчаларга бораркин, ўғлим? — деб сўрабди.

Домланинг саволига дабдурустан тушунмаган Ҳабибулло иккиланиб турса, домла нима дер эмиш:

— Бу гулларингнинг ҳиди, нари борса, кўчанинг ҳаддига етади. — Кейин қўшиб қўйибди: — Аммо жаннати ризвон гулларининг ҳиди уч йиллик пиёда юриш масофасига етиб борар экан...

– Сиззи Калвай махсумийззи ўзгинаси, – деган эди ўшанда зукко Ҳабибулло.

Ҳабибуллосидан Абдулланинг хаёллари бошқа болаларига ўтди, бошқалари қаерда экан? Онаси биланмикан? Уларга ҳам палид қўлларини узатмаса манави ўргимчак...

Кейин боғини бирданига эслади Абдулла. Нега деса, Фитрат домла унинг киссасидан саккиз буклангану аллақачон атир ҳиди йўқолган рўмолчасини олиб Абдулланинг пешонасида этик нағали очган қашқа устига боғлаб қўйган эди. Боғда ишлаганида рўмолчани пешонасига боғлаб ишларди Абдулла. Токлари нима бўлдийкин бу баҳор? Ёздимикан, тарадимикан ишкому бағозларга новдаларни Ҳабибулло? Вайиш-ишкомнинг бир-иккита истаги узилиб бағозлар бўшаб қолган эди. Эпладимикан буларни тўнғичи? Даскана-ускуналарни топдимикан?

Ҳозир ток барглари кўкариб, каватак қиладиган пайт... Гилос, ўригу шафтолилар довча тутиб, кампирлар болаларга: «Кўкини ема, бўқоқ бўлиб қоласан!» – деб қўрқитишаётгандир. Афсус, Абдулланинг ҳовлисида на Жосият онаси, на Раҳбар хотини болаларни тия олади. Ҳабибулло эсли йигитча, ўртоқлари ҳам анча қуйилган, довча деб шох-пох синдиришмайди...

«Боққа қаравотман», – дебдию ўғли, полизни нима қилди экан бу йили? Помидор кўчати олишга пул топишдимикан? Редиска уруғи арзонроқ, омборда ўтган йилдан ортиб қолганиям бор эди. Буларни ёзмабди. Ҳойнаҳой, полиз қилмагану бу йил бола-фақир... Ўқишидан ҳайдалмаган бўлса гўрга... Нима ейишар экан ёз бўйи ё қишлоқда туриб келишармикан? Агарда маҳалладаги Иноғам отани қамашмаган бўлишса, ундан экинликка картошка-партошка қарзга олиб туришсамикан? Бунини ҳам Ҳабибуллога ёзиб юбориш керак. Ё тўхта, таваккал деб Винокуровнинг ўзидан сўрасамикан? Бошингнинг яраси унинг рўмолчаси билан боғланган, жуда бўлмаганида шунисига ҳам шукр қил деб уқтирди ўзига-ўзи Абдулла. Ёшлигидан бери китоб ёзади, одам танийман деб ўйлаганида яна ўша танидим деган одамида адашади...

Яна тўзиб кетди Абдулланинг фикрлари, бири боғдан келса, бири тоғдан келяпти...

Тоғ бағридаги, увалардаги замбаракларни яна отларга қўшиб Абдусамад ноиб тўпчилари билан Хўжанд шаҳрига охиргилар қатори кириб борди. Шаҳар калитлари қариялар тарафидан Амир Насруллоҳга топширилгач амир: «Шаҳарда талон-торож бўлмасин!» – деган буйруқ берди, шунинг учун ҳамма хурсанд, «Мадали моданинг бедин зулмидан қутулдик!» – дея Амир Насруллоҳга олқишлар айтган. Сирдарё бўйлари одамга тўлган: шаҳар таланишидан қўрқиб қочмоқчи бўлганлар ўз маҳаллаларига қайтиш уринишида, уйларида беркинганлар ташқарига чиқиб, музаффар келгиндиларнинг кўнглини олиш ҳаракатида кими ош дамлаган, кими хириллатиб қўй сўйган, кими сават-сават нон ташиса, яна кими мешу хумларда бўзаю чоғир тортган.

Тун ноғора бум-бакию сурнайлар сурудида гулханлар атрофида ўйин-кулгуда ўтди. Саҳармардонда Хўжанднинг Шайх Муслиҳиддин масжидида бомдодини ўқиб, Амир Насруллоҳ қўшин илғори билан Хўжанд томон силжигач, Хўжандда қолган лашкарлар шундай талон-торожни бошлашдики, аҳолининг эғнида авратини беркитишга ҳам бир парча латтаси қолмади. Абдусамад ноиб эса сарбозларни заргарлар маҳалласига урди. Бир тўпнинг мили тилла тақинчоқларга: зебигардону билагузук, жеваку исирға, жиғаю булоқиларга тўлди. Мил оғзини увада билан ёпиб, Абдусамад ноиб бу замбаракни икки айғир отга қўшдию кетидан ўзи қўриқлаганча алҳосил шаҳардан чиқиб кетди...

* * *

Эрталабки нонуштага Суннат келгани йўқ. Яна навбатга тўғри келмабдимикан? Буларнинг тайин навбатиниям топиб бўлмайди. Кутганингда ғойиб бўлиб кетади, кутмаганингда: «Ассалому алайкум», – деб кириб келади. Кеча тепки еб Абдулланинг кўкаргану шишган жойлари энди лўқиллаб оғрий бошлади. Шунинг учун сирқовланган Абдулланинг кўзига ҳамма нарсa қора кўринар, Суннатнинг ҳам келмаганлиги унинг дилини хира қилди. Эрталабки нонуштага Абдулла тургани йўқ, аниқроғи, туролмади.

Даммалроқ Муборак унга сули ёрмасини ўлда-жўлда қилиб қошиқдан егизди. Абдулланинг: «Ўзинг еб олсанг-чи», — дейишига қарамай, «Акамулло, яхше еб оленг, қувват бўладе», — дея Абдуллани иссиқлигида боқиб, ўзи эса овқати совиб бўлгач нонушта қилди.

— Энде, акамулло, сизга гап йўқ, гап бизга. Чой ичеб сизга ҳекоя айтиб берой, — деб бошлади Муборак шама чайиндисидан бир ҳўплаб. Абдулла унинг ҳикоясига қулоқ солишга ҳаракат қилар, лекин баданидаги оғриқми ё дилидаги хираликми фикрларини чалғитар, шунинг учун ҳикоя ҳам сувда бўккан расмдек ўз шаклини таниб бўлмас даражада ўзгартириб, антиқа бир саҳнами ё тасвирга айланиб борарди.

Бу саҳнанинг бош қаҳрамони ўша-ўша шиа Абдусамад ноиб эди. Бироқ ҳодисалар Хўқандда эмас, балки Бухорода юз берар ва бутун жаҳонгашта умрини ёлғиз яшаб ўтган Абдусамад элликдан ошиб олтмишга қараб кетаётганида шаҳри Бухорода кутилмаганда ипак газламалар савдогарлари жуҳуд Илёснинг бева қизи Роҳилага ошиқ бўлиб қолади. Роҳилани кўрган одамнинг унга маҳлиё бўлмаслиги имконсиз экан. У ҳусну жамолда тўлин ойдек, табассуми ила боққан кишининг ақлу ҳушини ўғирлар, икки қоши икки эгма камондек мижгон ўқларини отганда ўнгида ўтирганларнинг дилларини хонавайрон қилар, юзлари лоладек қизил, оғзи жимжилоқдаги узукдек тор, киндигига бир бон ёғ сиққудек, хипча бели дардга гирифтор бўлиб, озиб-тўзиб кетган одам танидай ингичка, думбаси икки қоп қумдан оғир, сийнасига киприкларининг сояси тушганда кўр одам ҳам ҳусн бобида оқу қорани таний бошларкан...

Аввалига Абдусамад ноиб Илёсни қўрқитмоқчи бўлибди, унга: «Сени қаматаман», — деб дағдаға қилибди. Лекин Илёс амир ҳарамига энг олий шоҳилар ташиш баробарида амир созандалари орасида бош танбурчи Беруҳ укасини ҳам огоҳ этган эканки, буларникига одатий нонуштага келган амир: «Қим сенга тегса, ўзимга айтасан!» — дебдида, бу сўз Абдусамадга етиб, бу ёғига зўравонлик ўтмаслигини англаб, айёрлигу қувлик билан Илёснинг юрагинию Роҳиланнг қўлини қозонмоқчи бўлибди.

Аммо унинг қарамоғида неки бор бўлса, Илёснинг қўлида ҳам ўша нарса бетансиқ бўлиб чиқди. Пул десанг – Илёснинг мол-мулкига ҳисоб йўқ, мартаба десанг – истаган ерига қўли етади, муғомбирликми – бани Исроил бўлгач аллақандай эроний шиадан қолишадими?! Нима қилишини билмай эсанкираб қолибди Абдусамад. Тушларига Илёснинг ҳар томондан ўралган истехкомига тўплар отаётгани кириб чиқибди. Қани энди бу зам-баракларнинг мўлжали – гўзал Роҳила Абдусамаднинг хаёлидан кетса-чи.. Ҳеч қачон бундай расво бўла олишини билмаганди, ўйламаганди можарожўй Абдусамад тўпчию ноиб.

Ахийри Илёснинг қитиғларини топди. Инглизлар Абдусамаднинг шаҳар ташқарисидаги ҳовлисида қолишмаганми? Орага ўттиз тилла тўлаб Эзра бўёқчини солди-да, инглизлар яқинда ўзининг Инглизстонига қайтишади деган гапни қилиб, бу юртдан бир эсдалик дея Илёс уларга ипак тортиқ қилса-да, Боруҳ ўзининг танғир-тунғирлари билан бир базм барпо этиб берсаю Роҳила рақсида бўлса деган илтимосни қилди... Илло-билло, буни икки инглиздан бошқа ҳеч ким кўрмайди, лекин инглизларнинг ажаб соатлари, ғаройиб ашқол-дашқоллари бор, кўнгли очилгач буларни Илёсга ҳады қилиб юборса ажаб эмас...

– У зиқнани кўндиришга бу камлек қилоди-те, – деб дуварак Эзра ҳам нарҳини икки-уч баравар кўпайтиргач: – Биёғини манга қўёверинг, биёғини биз боплаймез! – деб булар қўл уриштиришибди.

Инглизларни важ-тақал қилиб Илёс зуннор таққан бутун оиласию Роҳила қизи билан Абдусамад ноибнинг чорбоғига келишибди. Ана зиёфатнинг каттасини берибди ўшанда Абдусамад шиа. Илёснинг ҳушинию Роҳиланинг кўнглини оламан деб йиллар давомида тангалаб-мирилаб йиққан пулларини созурибди.

Инглизлар кутилмаган бу базмга ҳайрон, Илёс эса қизининг олдидан қўриқчи аккилдоқ итдек силжимасмиш. Ахир Абдусамад ўзининг асли қаршилиқ дастурхончисига айтиб, буларнинг ошига зиравор ичида наша уруғларини солдирибди-да, ярим кечада бани Исроилнинг борини ухлатиб, ўз мўрод-мақсадига етишибди.

Роҳила ҳам беваликда эркак меҳрини соғиниб қолган эканми, оғзида «Йўқ! Йўқ!»и билан Абдусамад тўпчини ўз ўмгаку сийнасидан ҳеч қўйиб юбормасмиш. Айшу ишратга бўкишибди иккиси...

Не хуш бўлғай икковлон бўлсак васл боғинда,
Қўлим бўлса анинг бўйнидаю оғзим қулоғинда...

* * *

Абдулла ҳам наша еган Илёсдек ўнгини тушидан ажратолмай ётарди. Муборак айтдимиз бу ҳикояни ё Муборакнинг равак-равак сўзларидан ёқимтой тўқима туздими у – нима фарқи бор? Қамоқда ҳар бир эркак хотин зотини соғинади, ҳикоя бу томонга бурилган бўлса бурилгандир-да. Фитрат домлани шу он бу ҳикояга чақирсанг у ҳам:

Оппоғим, худой асрагай сени,
Кўз балосидин сақлагай сени.
Сен жаҳоннинг энг нозанинисен,
Қайғуларга ҳеч солмагай сени.

Қип-қизил гулим, ёп-ёруғ ойим,
Кетмай тур, бир оз мен кўрай сени.
Дарду жонимнинг сен давосими?
Мунгли кўнглимнинг подишосими?

Гулми сен, кўзим, жонми сен, кўзим?
Кўнглимнинг бутими ё худосими?
Билмадим, гулим, айт ўзинг кулиб,
Ошиқинг нечук деб атагай сени? –

деб ўқиб келадиган. Анқабой ҳеч яқинлашаётгани йўқ. Ахир у билан ҳам ошна-оғайни эдик, чорбоғига Роҳила-сиз бўлса-да бориб юрардик. Нега бунчалик димоғи фироқ? Абдулланинг ўзи ундан ҳол-аҳвол сўраса бўлармиди? Майли, сал ўнгланиб олсин, олдига ўтади. Бахмаллик бу йигитнинг у-бу шеърини қанча уринмасин Абдулла эслай олгани йўқ.

Йигирманчи йилларнинг ўрталарида Абдулла «Туркистон» газетида «Тилак» деган бир ҳазиломуз парчани эълон этганди. Унда: «Ҳозирги шоир ва адибларимиздан: Фитратга инсоф, Элбекка илҳом, Чўлпонга жиннилик, Ғозига тўзим, Санжарга ялқовлик, Ҳожи Муинга Самарқандда чиққан янги «сирлар», Фулсм Зафарийга «Ҳалима»нинг кайфидан ҳушёрлик, Садр иддин Айнийга «Бухоро жаллодлари», Мирмуҳсинга партиядан узилмайдиган ғоя», — деб истеҳзо қилганида Анқабой: «Мана мени бу қаторга қўшмабсиз», — деб анчагача тумтайиб юрганди. Бу ерда ахир Абдулла бирорта рўйхату тилак қилгани йўқ-ку!

Дарвоқе, «ҳавода учиб юрган хафагарчилик борки, Анқабой уни сакраб бўлса-да ўзига ёпиштиради» деган гапни Абдуллага Фитрат домла ҳам айтган эди. Бир куни домла ҳовлисида мураббо пишириб турса, ўтиб кетаётган Анқабой: «Ҳа, домла, ҳорманг! Пилла қайнатяпсизми?» — деб гап отган экан. Унга Фитрат домла ҳам: «Ҳа, болам, шолтой-болтой шеърларингни ўқиб юрипсанми?» — деб жавоб қайтарган экан. Шундан кейин Анқабой бир йил давомида домладан аразлаб юрган экан. Ҳа, майли-да, Худо берган феъл...

Ўзбек онги — муттасил куч. Болаликдан она тили билан биргаликда шууримизга: «Бир фикрни бошладингми, охиригача етказ!» — деган талаб сингиб боради, чунки ўзбек тили табиатида феъл жумланинг энг сўнгида келгани учун токи феълга етиб бормадинг, бу гап саволми, гумонми, ундовми, жўнгина баёнми — билолмайсан. Шу важҳдан Абдулланинг ўз қиссаси бўйлаб юриши муттасил эди. Лекин валангор Муборак ишга аралашиб барини чалкаштириб юборди. Охирга сақланган феъл ё ҳаракат илгарироқ айтилиб кетди. Абдулла ҳам бунга бўйсуниб, худди муфасссал байнига Муборак айтмиш «тўртта жуҳуд»ни солдию булар ўзаро баҳсга киришиб, ҳақиқатлар рақамини ўз сонларидан ҳам ортиқлатишди.

Йўқ, Абдулла яна ўзининг ўзбек йўлига қайтиши керак. Ҳали Мадалихон Хўжандни йўқотса-да, Хўқанд таҳтида ўтираверсин. Амир Насруллоҳ-чи, қўшинларини

Хўқанд томон бошлайверсин. Абдусамад ноиб эса замбараклардан бирининг милига олтин тақинчоқларни тўлдириб ўз Роҳиласини ҳар эслаганида бу урушу бу юришга нафрат туйиб, амир қўшинларининг ортидан қоровулда кетаверсин.

Булар Хўқандга етмай, Бешариқда Амир Насруллоҳхон қўш ташлаган эди. Мадалихон унинг пешига ўз ўғли Мадаминбекни бекларбегию икки уламо ила бурунги йил имзоланган аҳднома билан юборди. Ўз аъёнларини ёнига йиғиб амир маслаҳат солди. Бу машваратда яна битта жангдан юраги бешиб турган Абдусамад ноиб амирга юзланиб бундай деди: «Жаноби олийларига малоли хотир бўлмаса, бир калима сўз айтсам». Амир: «Нима сўздур? Айт!» — деса, Абдусамад: «Ҳоло Хўжанд забт ўлди. Фарғона катта мамлакатдур, қанча аскар ва сипоҳу хазина сарф ўлиб олинди. Алҳолда Русиянинг келмаги маҳаллий хавфдур. Буни сизга Хонали дарвеш ҳам айтган. Агар марҳамат қилиб Мадалихонни онти ақид беруб, тавба қилдируб, Хўжандга қўюб, Бухорога тобеъ қилурсангиз, бир мулк бўлуб, бизларга келган душманларга у ҳам қалқон бўлур эди», — деганида бу сўзлари амирга маъқул бўлмай, ҳамманинг олдида оғзига кафш билан урди. Ичида эса: «Ишни битирмай орқага қочишга ҳаракат қиляпсан-а, ярғоқ тулки. Иш битириб орқага қайтайлик, сени нима қилишни ўзим биламан. Яхшиям, Хоналини эсимга солдинг!» — деб ўйлади Амир Насруллоҳхон.

Бу сафар у элчиларни қўйиб юборгани йўқ, аксинча, уларни асирга олиб, Хўқанд жангига буйруқ берди.

* * *

Абдулланинг кўкарган шишлари ҳам қайтди, мўлтайган Анқабой билан ҳам борди-келдисини тиклаб олди, валақлаган Муборакнинг яна битмас ҳикояларидан ўн-тами-йигирматасини тинглаб улгурди, аммо қумлоқлик Суннатдан дарак бўлмади. Бугун ҳам Фитрат домла билан эрталабдан гаплашиб ўтиришар эканлар, сахарги нонуштани бир ўрис, бир армани олиб келишди. Улар-

дан: «Суннат омонми?» – деб сўраса, яна гумонсирашлари мумкин. «Нимага уни сўраяпсан?» – деб бошлиқларигами, терговчига томизишлари мумкин. Ташқи дунё билан уни улаб турган ягона ип шу бўлса, яхшиси, арзандалаб, сир тутгани маъқул.

Бу галги сўк бўтқасини еб Абдулла Фитрат домладан сўради:

– Домла, сиз талайгина мумтоз шоирларимиз ҳақида ёзгансиз, Аҳмад Яссавийу Машраб, Турдию Муҳаммад Солиҳлар... Нега ҳеч Нодираю Увайсийларни қаламга олмадингиз?

Фитрат домла ўйланиб қолди.

– Тўғри айтасиз, – деди. – Аёл шоирларимиз ҳақида ҳеч ёзмабман... Нега дейсизми? Уларни кўпроқ баёзларда ўқидим. Нодирадан тузукроқ бир ғазал топа олганим йўқ. Увайсий ундан анча кучлироқ, бироқ Увайсий ҳақида ёза бошласангиз, Нодирани ҳам эса олиш керак... Барча ҳақда ёзишга эса умр етмайди...

– Менимча, Нодирани анча ерга уриб юбордингиз, домла. Бошқа шоирлардан кам жўйи йўқ. Ундан кейин фожиаларга тўла умрига қаранг.

– Ҳа, баракалла! – деди Фитрат домла. – Ана, ўзингиз мен олиб келаётган нуқтага етиб бордингиз. «Умри фожиаларга тўла», – деб айтдингиз. Лекин девонини ўқисангиз, бу фожиаларнинг биронтасини топа билмайсиз... Бари – ишқ оҳи-воҳию бари – дарди фироқ... Увайсийни ўқисангиз, бахтсиз хотин, шўрпешона она, дардкаш кампир яққол кўриниб туради. Худонинг ўзига:

Шояд, хабардор ўлса шоҳ, тўққиз фалақдан ўтти оҳ,
Дуо қилғил, Вайсий гумроҳ, кафшим йўқолди,
сандаму? –

деб турса-я! Ё бошқа бир ғазалида:

Бу кун ёр олдида қўйғил, Увайсий, шўру ғавғони,
Худо қози бўлан чоғ можаролиғ қилганинг яхши, –

дейди. Қаранг бунинг иддаосини, Худо билан тенгма-тенг гаплашиб турибди-я!

Абдулла баъзи нуқталарда Фитрат домлага қўшилса-да, унинг «Шайтоннинг худога қарши исёни»ни эслаб, недан домла айна шу байтларни танлаганини англаб, би-роқ, қизиғи шуки, айна шу сатрларни у ҳам ўз қиссасида ишлатган эди...

– Нодирабегим ҳам иддаоли шоира, – деб эътирозлан-гандек бўлди Абдулла.

Ўшалким бандаи фармон эрур, эй хисрави олам,
Йўлингдин Нодира бош чекмоғи не эҳтимол ўлғай...

– Майли, иддаолари ўзига, менинг айтаётганим: шеъ-риятидан ҳаётида бўлган фожиалардан асар ҳам топол-майсиз. Дейлик, икки ўғли Мадалихон билан Султон Маҳмудхон бир-бирига қарши чиқиб, Султон Маҳмудхон сизнинг Отабекингизга ўхшаб мусофир шаҳарда уйланиб, акасига пул сўраб хат ёзганида Мадалихон: «Садқаи пул кетсин!» – деб онаси олдида айтган экан. Бунисини муар-рихлар ёзмаса, Нодирабегимнинг шеъриятидан она фо-жиасини чиқара оласизми?!

– Барини ичида ютгандур-да... – деб Нодирани ҳимоя қилгандек бўлди Абдулла.

– Ютса, она сифатида унга тасанно. Лекин биз Моҳла-ройим ҳақида эмас, шоира Нодира ҳақида гап юритяпмиз, шундай эмасми?

Ёшлигидан мунозараларда пишиб кетган Фитрат дом-ла ўзининг сийлаган тулпориغا мингандек баҳс мўлжали томон отини пирқиллатганча чопарди.

– Ё Амир Насруллоҳ Хўқандга иккинчи юриш қилиб уни забт этгач, унинг томонидан акаси Мадалихон тара-фига ўтиб кетган Султон Маҳмудхон Тошкентдан Қам-чиқ довони оша Хўқандга лашкарлари билан қайтади. Илгари укасини бир чақага олмаган Мадали мода энди инисини бағрига олиб ҳарамга, онаси Моҳларойим олди-га кириб боради. Онаси ҳам уни бағрига босиб, юз ва пешо-насидан ўпади, тўйиб-тўйиб йиғлайди. Эртасига бир ўғли тахтдан кечи-б, бошқа ўғли тахтга кўтарилади. Шекспиро-на фожа. Бу ҳислардан биронтасини Нодира девонида топа оласизми? Бари:

Эй сарви равон, надур хаёлинг,
Жон ўртади ваъдаи висолинг...

– Бунисиям ажаб ғазал! – деб кулиб қўйди Абдулла.

– Сиз ёзувчисиз, танқидчи эмас, сизнинг қуролингиз шуур тугул – ҳиссиёт, аблаҳ ичидан ҳам зиё топиш – касбингиз, – деб кулги аралаш қўл силтаб қўйди Фитрат домла. Унинг томирлари бўртган улкан пешонаси қамоқхонанинг ним қоронғусида «ярқ» этди...

* * *

Абдулланинг кўнглида бир тилсимот бор эдики, бунисини у Фитратми, бошқами у ёқда турсин, ҳаттоки ўзига ҳам ишонмасди. Аслида, айна шу қиссага киришиши ҳам баайни шу тилсимотга бориб тақаларди. Бу сир одам кўнглини эскидан ўртаган бир сирдир, бироқ ҳар сафар унинг қармоғига илиниш ўзгача юз берса керак.

Не сабабу не важҳдан Ойхон пошша ҳақида қисса ёзмоқчи бўлганини яхши эслайди Абдулла. Биринчи туртки – водийда «Меҳробдан чаён»га материаллар тўплаб юрганида Шаҳрихон шаҳрида бир қариянинг қўлида Абдулланинг кўзи «хонликлар даври»дан бир баёзга тушиб қолгач, бу баёз ичида ўнлаб пасту баланд ғазаллар орасида ярқ этиб чиққан бир мисра – «Ҳусанни мосуво этган Ҳасан» кўнглига қадалдию «Буним ким ёзган?» – деган қизиқиши шаҳрихонликларнинг фахрию гурури Ойхон пошшага ишора этди.

Ўшанда Раъною Анварлар бир чеккада қолиб кетиб, Абдулланинг кўнглига ҳозирги тилсимотнинг биринчи учқуни тушган эди. Қанча зўр бериб ўшанда Ойхоннинг бошқа ғазалларини топишга тиришмасин Абдулла, бировлар бир мисрами, бир ярим байтми ёддан айтишар, бироқ аллаким аллақерда алламаҳал кўрган девондан асар ҳам топилгани йўқ. Бироқ ўша бир яримми, жуфт байтлардан ҳам Абдулла Ойхоннинг Нодираю Увайсийлардан ортиқ бўлса ортиқ, лекин кам эмаслигини тушуниб етганди.

Мавжуду йўқолган қўлёзма васвасаси одамзотнинг абадий васвасаларидан. Одам Атонинг биринчи шеърию Фотима бибимизнинг Мусҳафлари, Ибн Синонинг «Ман-

тиқ ут-машриқийн»ию Яссавийнинг ботин ҳикматлари... Булари ўз динимиздагилари. Ўзгаларнинг маҳв бўлган китобларини эслайдиган бўлсак – сони минг. Исо пайғамбар ҳақида Муътабар Маргарита битган Инжилидан тортиб Чингизхоннинг яширин тарихига қадар...

Ана шундай бир васвасанинг домига тушган эди ўшанда Абдулла. Ўн йил давомида водийу Бухороларни кезиб Ойхон пошшанинг девонини қидирди. Бу қидиришларда бир-иккита ғазалини тиклаб олди, лекин девоннинг шарпаси на водийда, на Бухорода топилди.

Майли, бу девонни топса Ойхон шеърияти ўзбек аёл шеъриятида энг кучли деб саналар, лекин Абдулланинг иштиёқи бундан ҳам улуғроқ эди. Худди ўша девонни тошгудек бўлса, нафақат ўзбек мумтоз адабиётини ағдартўнтар қилиб юборадигандек, балки бутун ҳаёт сирлари унга очилгусидек. Гуё у нафақат Ойхоннинг умрини бошдан-оёқ тушунгуси, балки ўзининг ҳам паймонаси тўлғуси, ўйлаган ўйлари қарор топгуси, мушкуллари ёзилгуси, дунёда неки сир бор очилгусидек эди.

Қиссага киришди ҳамки, ирим қилгандек бўлди: қани, бошлайвераёй-чи, ол, қулим, деб девон топилиб қолса-я! Узоқ йили ҳамроз суҳбатда у арқонни кенгроқ ташлаб Чўлпонга бу гапнинг учини чиқарган эди, «анжанлик» эмасми шоир, аллақадан Ойхоннинг бутун бошли номаълум ғазалини топиб келди. «Қадардан олдинг, жўра?» – деб сўраса Абдулла, «Ўзумини е, боғини сўрама!» – деб ҳеч сир бой бергани йўқ Чўлпон. Чўлпоннинг отасию онаси ғазал битишларини биларди Абдулла. «Буларнинг хонадонида сақланган бўлса-я бу махфий девон? Шундан бўлмасин Чўлпоннинг Чўлпонлиги?!» – деган оний қизғанчга ҳам борди у. Кейин ўз устидан ўзи кулди. Чўлпоннинг жингликлари бор, Абдуллани калака қилиб ўзи ёзган бўлмасин бу ғазални! У мисрама-мисра ғазални эслади:

Нигоҳинг ёшила бурдинг, эй ёрим, санга на қилдим?

Уюрни тош ила урдинг, нигорим, санга на қилдим?

Маним ер билганим – сандон, хаёлимда сочилмиш дон,
Заковат сенда, мен нодон, анорим, санга на қилдим?

Суву қон бўлди кўз ёшим, хунимда бўқди бардошим,
Ўгай ҳамрозу сирдошим, туморим, санга на қилдим?

Кўчар карвон, кетар ёрим, санга оқ йўл, манга зорим,
Мудом бозордаги корим – узорим, санга на қилдим?

Тун ўлдунг сен аёғимда, Ироқ на, Чин қаёғинда,
Буқун ҳажринг таёғинда бухорим, санга на қилдим?

Турубман модари мақто аросат саҳнида якто,
Сўрарман ўт аро ҳатто – шарорим, санга на қилдим?

Саволим сенга, эй кўрпа, нечун ёлғузлигим турфа,
Ўроқ ўрар, қулар арпа, сўрорим, санга на қилдим?

Мани сан ўт аро солдинг, кейин муз-қорлара олдинг,
Мана нелар манго қилдинг, қиморим,
санга на қилдим?

Кўрурман борчасин шу он, бу ишда кўрлугум ёлғон,
Йўқолғач ишқ – ўлим боғбон, ғуборим,
санга на қилдим?

Дарахтми Ойхонинг ё хор, тўкилди олмадин оҳор,
Афу эт, раҳму истиғфор, эй Борим, санга на қилдим?

Йўқ, буни Чўлпон ёзмаган... Ғазал мақтасига Ойхон тахаллуси ўрнида Чўлпон отини қўйган эди, зарби ила тўғри келгани билан, оҳанги тўғри тушмади. Устига-устак, аёл доди бор бунда. Машрабона мажнунлигу иддао бунда мавжуд. Чўлпоннинг шеърояти бошқача. Шунинг учун йиллар аввал дўстига ҳазиломуз бўлса-да жиннилик тилаган эди Абдулла. Чўлпонга ёпишиб: «Бир бошли ғазални топган экансан, бу ёғига энди девонини топсанг ҳам топасан, топмасанг ҳам топасан!» – дегунича жўрасини қамаб юборишди. Анави девон ишоратидек бутун бошли ғазал билан яккама-якка қолди у. Қиссасининг қайси қисмига қўйишини билмади.

Туновида Муборак Ойхон пошшанинг бир парча хатини Абдуллага тутқазганида ундан ҳам гап орасида шунчаки сўрагандек эди, зийрак Муборак: «Лўндунга бўлганем-

да манго Сассун дегон сарватмандемиз кимке Конолли рўзномасене кўрсатгон, анда бер дастхат кетоб борлегине айтгон. Бухородан келгон экон. Ул манго ўқутмоқче бўлгон, афсуске, ман бурунтар кетгон...» – деди.

Наҳотки, Ойхон пошшанинг девони узоқ Лондонда сақланиб қолган бўлса? Уни қандай қилиб олдирса бўларкин?! Шу ерда Абдулла туйқусдан кулиб юборди. Ўзи қаерда ўтирибдию хом хаёллари қаерда учиб юрибди?! Қиссасининг ўзи ҳали ёзилмаган эса, ёзилган қисмларининг ўзи ҳали сақланиб қоладими-йўқми – Худонинг ўзи билади. Яна кулди Абдулла, рост, маҳзунроқ тарзда: ўзининг қўлёмаси ҳам аллақаерда мавжуд, лекин йўқолган тилсимотга айланмаса-я?!

Аслида, бу васвасами, мунозаранинг табиати улуғроқ: самовотда ёзилган лавҳаларнинг тажаллисинию аксини бу қаро ерда дурустми-янглиш талқин этиб юрган Ойхонми, Абдуллами, яна аллакимнинг жўрликми, таслимми, исён қадар иддаосига тентгидир у... Бу маънода шу қаро ерга Одам Атою Момо Ҳавводан бошланган сургун олдида ушбу қаро ернинг мана бундай майда-чуйда қамоқлари ҳам гапми?!

Абдулла мийиғида кулди...

* * *

Ҳижрий 1258 йил саврнинг йигирма учинчисида чоршанба куни (1842 йил 12 май) тонг маҳали қуёш ногораси жанг усулини чалиб, шафақ карнайлари «ғат-ғати» билан тун қўшинларини тор-мор этишга шайланганда Амир Насруллоҳхон ўз қўшинларини кўздан кечиришга отланиб, ноиби Абдусамадга ўзининг қаҳрноқ ва бедил қизилбош сарбозлари билан ҳировулда замбаракларни ўтга шайлашни буюрди. Самарқанд ҳокими Иброҳимбий, Ургут ҳокими Одил додхоҳу Баҳодир мирохўрлар билан биргаликда бурунғорда ўз лашкарлари билан жойлаштирадилди. Ҳисору Шодмон ҳокими Сўфи девонбеги, Ўратепа ҳокими Бердиёр эшик оғабоши эса амир бошчилигида қоровул бўлиб шаҳар томон юришди.

Хуқандликлар ҳам Султон Маҳмудхон ҳокимиятига ўтгач, уларнинг янги хони сипоҳ, раият ва мардикор ишлатиб, кечаю кундуз шаҳар атрофини хандаққа ўхшаш кавлаб, чўп, тупроқ ва тошлардан чеплар ясаб уч кунда шаҳарни тўсиб улгуришганди.

Бироқ ғарб томондан Абдусамад шианинг тўпчилари ўз замбаракларидан шаҳар томон ўқ ўза бошлагач шаҳар истеҳкоми тезда харобага айлана бошлади. Авом бошланган жангда кўп ғайрату шижоатлар кўрсатди. Бухоройлар тарафидан очиладиган ҳар рахна зудлик билан хуқандликлар томонидан ёпилар, ёғий қай томондан ҳужум қилса, уларни қиличу милтиқ зарби билан қайтаришарди.

Айни шу пайт шаҳар ичида икки шайх – Эшони Шайхча Бухорий ҳамда Ҳожи Қаландар Шайх Шаҳрисабзий ўз муриду тобеларига бош бўлиб, Хуқандда ғалаёну исён кўтариб барчага жар солдилар: «Бухоройи шарифнинг ўтган руҳлари бизга башорат бердиларки, Мадалихон ва унинг хонадонидан арвоқлар юз ўгуриб, Фарғона мамлакати бугундан эътиборан қиёматга қадар Бухоройи шариф амирига берилди!»

Эшони Шайхча ўз муридлари билан бозору дўконларга, Ҳожи Қаландар эса хазинани ғорат қилишга ўзларини уришди. Шаҳар ичида исёнчиларга қарши ҳам уруш бошланиб кетди. Бу урушда хуқандликлардан Абдурахмон юзбоши, Иброҳимбой амин ўз аскарлари билан шаҳид бўлдилар.

Исёндану Абдусамад тўпчининг тинимсиз ёғдирган тўпларидан фойдаланган бухорийлар шаҳар ҳимоясини ёриб, бир томондан Калвагу бошқа ёқдан Шайхон маҳаллаларига кириб келишди. Иброҳим парвоначи эса шаҳар истеҳкомини қўлга кирғизиб, Худойқули понсадбоши, Мулло Йўлдошбой амин, Сотиболди оқсоқол аскарларини бир қўймай қирди. Шу аснода Ҳожи Қаландар ҳам ўлдирилди. Чошгоҳга келиб Хуқанд қўшини ҳар томондан ўралган, бало ва азоб гирифторига қолгандилар.

Алқисса, хонзода ака-ука кашал вазиятни кўргач тожу тахтдан кўнгилларини узиб, «Қочмаган номард» зайлида бири боғдан, бири роғдан шаҳарни тарк этиб қочишибди...

Ана талон-торож бошланибди шаҳарда. Яксон бўлган саройга энг кетин кириб келган Абдусамад ноиб қизилбош авбошларни ишга солиб Хўжанддагидек бир эмас, икки-уч замбарак милини тиллаю кумуш, гавҳару лаъллар билан тўлдирибди...

Саврнинг йигирма учинчисида пайшанба куни кечқурун (12 май 1938 йил) Абдулланинг исмини айтиб ташқарига чақиришди. Хаёлга чўмган одамнинг хаёл оғушидан чиқиши қийин бўлади. Тахайюлда сузиб юрган ёзувчининг ҳолатини тасаввур қилаверинг. Камерадан чиқиб бораётган Абдулла: «Истеҳкомимиз атрофлари хандақланганми, ташқарида чеплар қўйилганми?» — деб чиқиб борарди. «Ичкарида исёнга йўл қўйиб бўлмайди. Кимга топширса экан буни? Ташқарида душман... Тўпу замбаракларини шайлаган... Шафқатсиз, аёвсиз... Онангни ҳам қиради, хотину бола-чақангни ҳам... Бор бисотингни талон-торож қилади...»

Шу фикрларда аскар кетидан бораётиб қай томонга етганини ҳам билмай қолди у. Эшик очилиб, хонага итарилгач у ерда ёлғиз Винокуровни кўрдию бир дақиқага воқеликка қайтгандек бўлди-да, хаёллар гирдоби уни яна ўз қайнамасига тортиб кетди.

«Абдусамад ноиб айтмабмиди: «Алҳолда Русиянинг келмаги маҳаллий хавфдур. Бир мулк бўлуб, бизларга келган душманларга у ҳам қалқон бўлур эди...» — деб. Оғзига кафш билан урилибмиди? Бу ҳам анавинисидек нағал қоқилган чарм этиги билан оғзи-бурнига урармикан?

Абдулла, бу менман. Сенга нима бўлди? — деб ҳайратланди чўчиган Винокуров. — Менга ҳалиям ишонмаяпсан-а? Мана, буни сенга Чўлпон бериб юборди, — Винокуров унга бир варақчани узатди.

Абдулла қоғозни ишонқирамай олди. Алаҳсираш дейсизми буни, асабларнинг мадорсизланишими, лекин Абдулла хаёллари ўпқонидан қанча зўр бермасин, узил-кесил бу воқеликка қайтиб келмасди. «Кимнинг кимга хати экан бу? Модазан Мадалидан Ойхонгами? Ойхондан Хоналигами? Хоналидан Абдулланинг ўзигами?»

Винокуров Абдулланинг юзига узоқ тикилиб:

– Барибир ишонмаяпсан-а менга? Мана, қара, бундай қилсам ишонасанми? – Винокуров ғилофидан тўппончасини чиқарди-да, Абдуллага кўрсатди. «Ҳозир отса керак, – деб ўйлади Абдулла. – Шундан экан-да миямдаги бу ғалаён...» Бирданига ичига қор ёққандек сукут тушди. Энди жазава Винокуровга ўтгандек эди.

– Мана, наган ноғорасида биттагина ўқ, мана, мен ноғорани айлантиряпман. Мана, таваккал дея наганни миямга тақадим. Алдасам ўлай! – Винокуров наганнинг илгагини босди. Тўппонча «чиқ» этдию Абдулланинг юраги узилиб кетди...

– Ишондингми? Энди ишондингми менга? – деб Винокуров оғир ва шу заҳотиёқ сулайиб қолган жисмини табу-реткага қулатди.

Орага сукунат тушди. Абдулла титраган бармоқлари билан қоғозни ёзди.

Гўристон, қоронғу, зим-зиё бўшлиқда
Адашган бир йўлчи тасаввур қилингиз.
Қўрқасиз! Қўрқасиз!..

Ва лекин уфқда

Уч-тўртта юлдузнинг ўчмасдан ярқираб
Нур сочиб тургани кўринса... дилингиз
Қўрқидан бир қадар тўхтар-да, ярқираб,
Кўзингиз олдида бир умид кўринур.
Шу умид қутулиш тонгининг нуридир!..

Тагида эса: «Абдулла, мен бенамозни ҳам дуоларингда эслаб тургин!» – деган илова.

Рус рулеткаси

Ёз қамоқда шумхабар билан бошланди. Қамоқнинг машғум 42-хонасида Винокуров ўзини отиб ўлдирибди. Бу хабарга кимдир ишонар, кимдир ишонмас, кимдир тафсилотларини билгандек у ичиб олиб «рус рулеткаси» деган ўйин кетидан ҳалок бўлди деса, бошқаси маҳбусларни урганлари фош бўлиб қолибди деб буни ўзи учун яхшиликка йўярди. Биргина Абдулла кўнглининг тубидан ачинди, ачинди ҳам гапми, тунда йиғлаб ҳам олди. Йўқ, ҳеч ишонмаганди бу деву салдовчисифат одамга, бошидан кин сақлагач, сўнгига қадар юраги у томон эрий олмаган эди. Тунови «рус рулеткаси» ё «рус қуръаси» ўйини уни қўрқитган эса-да, бироқ Винокуровга инсон сифатида эътимод туғдирмаган эди. Йўқ, хотини Раҳбарбону айтмиш, «одамларни танимайди» Абдулла, у одамларни фақат тўқийди...

Ўлим ҳеч қачон ёлғиз келмайди. Винокуровнинг суиқасдидан бир ҳафта ўтгач саҳармардонда Муборакнинг номини айтиб камерани уйғотишди. Бу бечора бақалоқ жуҳуд типирчилаб, худди бировларнинг ортига беркинмоқчидек бир у ёққа ташлади ўзини, бир бу ёққа. Уни ўз бағрига босган Абдулланинг юзларини ёшлари билан қоплаб:

– Акамулло, айтенг уларга, мен муттаҳам эмас, – дея чўнтакларидан бир даста қоғозни ётган ерига ташлаб: – Ахер булар тарех, холос... – деб пиқ-пиқ йиғлади. Аскарлар Муборак кетидан келаётганини кўрган Абдулла дарров чопонини ечиб, қоғозлар устига ташлади, худди аскарлар буни пайқашса, шу ернинг ўзида отиб ташлагудек, йўқ, сезишгани йўқ. Овоз чиқариб ҳўнграган шалҳақ кўзли Муборакни ҳам икки қўлтиғидан тутиб, судраб кетишди...

«Қуёш жавзодан саратонга кира бошлагач ўлим мавсуми бошланди», – деб ўйлади Абдулла. Бу ўлим мавсумининг хаёлларида илгарироқ бошланган эди. Қанчалик қиссасини оҳисталамасин, сув гирди кифда тезлашгандек, қисса ҳам ўз фожеий якунига тобора шошилар эди.

Муборак кетишини билган эканми, вақтидан олдин Ойхон ҳақида (дажжол Тригулов эса барини бузиб Хон-

пошша билан Мадали модазан орасидаги мактубот ҳақида) айтиб қўйган эди. Мана энди бу ҳикояни ҳам ётиғи билан ёдга олишга вақт келди.

«Хуқанд забт этилди» деган хабар саройга етгач Мадалихон хазинада неки бор бўлса йиғиб-териб, йигирма-ўттиз чоғ навкарлари билан Фарғона мулкида энг мустаҳкам бўлган истеҳком – Ўзган қалъаси томон юзланди. Жанг билан машғул бўлган Султон Маҳмудхон ҳам ҳимоядан бир иш чиқмаслигига кўзи етгач яқинлари билан шаҳарни тарк этди. Ҳимоясиз қолган шаҳар шу қадар таландики, уйларда бутра нақшидан ва ўргимчак тўридан бошқа нарса қолгани йўқ. Хуқанд авомининг авратларини беркитишга бирон-бир нарсаси бор бўлса қани! Бухоролик даррандаю вуҳушот тубжой оҳу кўзлик газалларни зўрлашди, исмат пардалар йиртилиб, ҳаммаёқ қон булоқларию кўз ёши кўлмакларига тўлди. Ул гулбаданларни улоқ каби от сағрисиға – бош очик, оёқ яланг ҳолатда мингаштириб истаган тарафига олиб кетишди.

Мадалихон эса ўзининг навкарлари билан Ўзган томон саҳрою адирлар бўйлаб от чоптирар экан, отларию юк орттирган уловлари тезда ҳолдан тойиб Марғилондан кейинги Ёзёвонда қўнишга мажбур бўлдилар. Ёзёвон аминни Муҳаммад Расул миршаб буларни ўз ҳовлисида кутиб олди, от ва туяларга дам бериб, ем-хашак солдирди, меҳмонларга эса беш-олти қўй сўйди.

Эрталаб булар яна йўлга тушишди. Бу пайт эса ўзи бухоролик бўлиб, Фарғонанинг нону тузини еб улғайган Маҳмудхўжа Марғилоний деган бир қашшанг кимса ўз ташаббуси билан Мадалихону Султон Маҳмудхонларни Амир Насруллоҳга тутиб бермоқчи бўлиб бир гуруҳ одамларини Ўш томон Олой йўлига, яна бир гуруҳини Андижон томон юборди. У айғоқчию жосусларига: «Маҳмудхўжа Марғилоний Бухорога қарши ғазавот эълон қилибди, шунинг учун хонзодаларни қидирыпти», – дея гап тарқатибди. Ўша дамда отсиз мулозимларидан ажраган Мадалихон Андижоннинг Бўтақора қишлоғига етиб келганди. Бу ерда қишлоқ оқсоқоли Мўйдинжон Охуннинг ҳовлисиға қўниб Мадалихон икки навкарини савдогар энгилига

кийинтириб, Андижон бозорига от-улов сотиб олиш учун жунатган эса, яна бир махрамини Шахрихонга, ўз сингиллариникида беркирган Ойхон пошша олдиға илтижолар мактуби билан юборибди.

Шахрихонга кетган махрам ҳодисаси бизга маълум, ҳоло анави савдогар кийимида Андижоннинг от бозорига тушиб кетган икки ношуд ҳақида эшитайлик. Булар от-уловини сотиб олиб Бўтақорага қайтишаётса, Маҳмудхўжа Марғилонийнинг чопарларидан бирига йўлиқиб қолишибди. Гапдан гап чиқиб, зийрак айғоқчи булар кимлигинию бу от-уловни ким учун олганини, бояғи баҳона: «Маҳмудхўжа ғазавот эълон қилиб, Мадали ғозини қидириб юрибди», — деган гапнинг ёрдамида Мадали модазаннинг қаерда, кимникида тўхтаганини тўлиқ-тўкис билиб олибди.

Бу гапни у дарҳол Маҳмудхўжа Марғилонийга оқизмай-томизмай етказибди ва ул намакҳаром ўз сипоҳи билан Бўтақора томон чанг тўздириб от чоптирипти. Анави икки нобакор Мўйдинжон оқсоқолнинг хонадонига етгач бошларидан кечганларини оғизларини кўпиртириб сўйлаб беришибди. Мадалихон ўша замоноқ гап нимадалигини англаб титроққа тушибди ва йўлга зудлик билан отланибди.

Бу вақт эса муфсид Маҳмудхўжа Марғилоний ўн беш нафар отлиқ билан оқсоқол ҳовлисини ўраб олибди. Бироқ, қараса, хон ўн чоғлик навкари билан қаршилиқ кўрсатмоқчи. Жанг бошланса, хон тириклайин таслим бўлмайди. Амирдан эса уни қатл қилишга ҳукум ҳали бўлмаган. Шунда ул маккор отидан тушиб юкинибди, ер ўпишу бўйин эгиш расмини бажо келтириб: «Олампаноҳим, мен Бухоро амирига қарши ғазавот байроғини кўтариш ниятида Фарғона элига жар солмоқда эдим, бироқ Хўқанддан чопар етиб, Амир Баҳодирхон Сиз билан аҳду паймонга бориб, икки мулк сулҳи йўлида ўзингизни тахтда қолдириб кетиш ниятларини билдирибдилар!» — деб чунонам онтлар ичибдики, эсанкираган Мадалихон унинг хужалик мартабасига ишониб, от-уловини қайта Марғилону Хўқанд томон қайирибди.

Шаҳрихон остоналаридан ўтиб боришаётганида Мадалихон яна ўз маҳрамини билдирмасдан бир нома ила ўзининг суюкли хотини Ойхон пошша олдиға юборибди. Бу номада у Бухоро амири уни ўз тахтида қолдирмоқчи эканлигини билдириб: «Эй бевафо, никоҳ аҳдингда турмай, не найрангу қилиқлар кўрсатмоқдасан, қайт ҳарамимга!» – деб дўқ ҳам урган экан. Улар отининг туёғига нағал қоқдириш баҳонасида Шаҳрихонга кириб, Ойхон пошша беркинган хонадонни топиб, хатни топширса, ул бераҳм гўзал: «Бориб ул Мадали модарзанингда айт, таннозлардан вафо кутмоқчи бўлган кишининг мижози гул ниҳолини гулхан оловиға ўтказмоқ тоқатига эга бўлиши лозим. Ахир у Ҳофизнинг мана бу ғазалини эшитмаганми:

Гуфтам зи меҳриварзон расми вафо биомуз,
Гуфта зи моҳруён ин кор камтар ояд...

(Дедим меҳр кўрсатувчилардан вафо расмини ўргангил,
Деди ой юзлилардан бу иш камроқ келади.)

Чопар Асакага кира боришда буларга етиб боргач бу сўзларни Мадалихонга пичирлаган экан, у отидан ерга қулаб, ҳўнграб-ҳўнграб йиғлабди. Кўз ёшлари йўл чангига қоришибди. У дод дея Бобуршоҳнинг мана бу рубойсини ўқибди:

Ҳажрингда бу тун кўнгулда қайғу эрди,
Васлингда етишмадим, жиҳат бу эрди.
Оҳим тутуни бирла кўзумнинг ёшидин
Йўл балчиқ эрди, кеча қоронғу эрди...

* * *

Муборак отилиши олдидан ташлаб кетган қоғозлар тарихий боқимдан беқиёсу беназир ҳужжатлар эди. Биринкетин буларни ўқиб, сўнг бир чимдим тамаки ўраб барини ичига олди Абдулла. Фитрат домла билан ўша ҳужжатлардаги маълумотларни ўсмоқлаб бўлишса, билмаган нарсаси йўқ домла ҳам: «Бун қаердан ўргандингиз?!» – деб ҳайратда қоларди. Қанийди бу ҳужжатлар Абдулланинг қўзига озодликда тушса бормиди, қиссасини шундай

жилолар билан ўйнатиб юборардики, Алавия айтмиш: «Ўткан кунлар»у «Меҳробдан чаён»ларни ҳеч ким ўқимай қўярди. Ундай деса, тақдир истеҳзосини қараки, анавинда Тригулов «Узглавлит» бошлиғи Лопухов-Отқулоқовнинг хатини кўрсатмадими – усиз ҳам энди ўқишга на «Ўткан кунлар»ни, на «Меҳробдан чаён»ни, на «Обид кетмон»ни топа олишади. Барини мечкай яканчидек йиғиб-териб олишибди. Энди куйдиришса керак. Гулханлар ёқишса керак. «Мулла Гулханийга айландинг энди Мулла Абдулла», – деб ўзига пичинг қилиб қўйди у.

Муборак қолдирган қоғозлар орасида нафақат инглизлару ўзимизнинг хонлар, балки руслар, хусусан, Абдулла билган Иван Виткевич ҳақидаги бир ҳужжат Абдулланинг диққатини ўзига чекди. Қиссага киришдан аввал ўз дўсти Алексей Толстой орқали Абдулла Русиянинг тарихий архивларидан ўша даврга тааллуқли кўплаб кўчирмалар олган эди. Булар қаторида Иван Виткевичнинг 1836 йили Бухорога сафари бўйича ҳисоботи ҳам бор эди.

Ёшлигида Польша мустақиллиги учун курашган Ян Виткевич Оренбургга сургун қилинганч у ерда форсчаю туркча лаҳжаларни ўрганиб, Оренбург ҳокими генерал Перовский уни Хиваю Бухорога жосуслик учун юборганини Абдулла бир бобчада ёзган эди. Бухорога у ўзининг таниши Шопўлат деган мардона йигит билан биргаликда карвонга қўшилиб боради. Шопўлат ўзи бухоролик савдогарлардан бўлиб, унинг отаси қозоқлардан, онаси эса бухоролик ўзбеклардан бўлади.

Йўлда ҳаммаёқни қор босган эмасми – иккита карвон бир адир ўнгида қори босилган чийир учун талашиб қолишади. Шунда Шопўлат отини чоптириб, талаш ерда бухороликларнинг бир қанчасини уриб-йиқитиб, жўнағайни ўзларининг карвонига олади. Кек сақлаган бухоройлар: «Ҳап саними, ҳали Бухорода сан билан гаплашамиз!» – деб аламларини ичларига ютади.

Ўзини Иброҳимбек деб атаган Виткевичнинг карвони Бухорога келганини ҳам Абдулла фаразан ёзиб бўлган. Лекин Бухоронинг ўзида Ражаббек девонбеги карвонсаро-

йига қўнган Иброҳимбекнинг Бухоро саргузаштлари ҳақида ҳали ёзмаган.

Ёзадиган бўлса у Иброҳимбекнинг қушбеги Ҳакимбекнинг ишончини қозонганини ифодаларди. Модомики, булар орасидаги муносабату мубоҳасалар учун маълумот етарли.

Виткевич Ҳакимбекни тасвирлар экан, уни: «Ғилай бир чол, доғули ва ўта тамагир, беҳад сарватманд – бухорликларнинг баридан, ҳатто амирдан ҳам бойроқ», – дейди. «Унинг қарамоғи остида ошхонаю отхона, хоннинг бутун саройи ва унинг маъмурияти, у ҳар нарса: қози, миршаб, меҳтар, шиғовул, барча соҳаларда ўнг қўл вазир, божхона ҳам, юқорида айтилганидек, унинг тўлиқ тасарруфида».

Виткевич қушбегининг олдида саккиз дафъа бўлган экан, очикдан-очиқ нима учун Бухоро «тоғдаги буқа – инглизларга бут йирмасдан, ёнидаги руслар билан савдо-содиқ қилиши кераклигини» унга тушунтиради, бу ерда қул бўлиб қолиб кетган русларни олиб кетиш пайдан бўлади. Бироқ пихини ёрган Ҳакимбек ҳам бўш келмади. «Нима қиласан ўрисларингни олиб кетиб? Ана бу ерда ўз динларидан чиқмай, ҳар байрам ўлардек маст бўлиб юришибдику!» – дейди.

Бир-икки шундай саҳналарни ёзса Абдулла, сўнг Виткевичнинг Амир Насруллоҳ ҳузурига чақирилганини тасвирласа.

Қиш пайти эмасми, Аркка чақирилгач Виткевич пўстини дағалайида саройга кириб келса, амир дераза пештоқида нимдошгина шапарак чопону яктакда ўтирганмиш. Кўкраги яп-яланғоч, бошида гул дўппи. Меҳтар Виткевични ҳовлидан ўша дераза сари етаклаб, ўн қадамча қолганда тўхтатиб, ўзи биқин салом қилибди. Хон соқолини қизғиш ёғоч тароқда тарабди-да, орқасида турган жавонча унга қайчи узатибди. Виткевич ғўдайганча сўппайиб тураверибди. Меҳтар унга: «Таъзим қил!» – деб енгидан тортармиш. Амир унга назар қирини ташлаб меҳтардан:

– Ўзбекча биларканми? – деб сўрабди. Виткевич:

– Ҳа, ўзбекча ҳам биламан, форси ҳам мефаҳмам, – дебди.

- Ўрисмисан? – деб сўрабди амир.
- Ҳа, ўрисман, – дебди Виткевич.
- Қачон ва нимага келдинг?
- Бир ойча бу ердаман, даштга юборилган эдим, йўл-йўлакай Бухорога ҳам кириб ўтай дедим.
- Яна узоқ турасанми?
- Мумкин қадар эртароқ қайтмоқчиман.
- Ихтиёр, – дебди хон. – Шаҳарни кўрдингми?
- Кўрдим.
- Ёқдимми?
- Ёқди.
- Қанақа хизматдасан?
- Пиёда.
- Остингда қанча аскаринг бор?
- 75 та.
- Юзбоши ҳам эмас экансан-да. Замбаракдан отишни биласанми?
- Йўқ.
- Шунга чақиртирган эдим. Майли, кетишингдан олдин қушбеги олдига кириб ўт!

Меҳтар яна Виткевичнинг енгидан тортибди. Виткевич таъзим бериб карвонсаройига қайтибди.

«Буниси ҳам яхши саҳна, – деб ўйлади Абдулла, – аминнинг феъли-хўйини яхши акс эттиради. Балки, кетидаги анави жавонча барнолигини дурустроқ васф этсамикан, чунки Аҳмад Дониш «Манғит хонлари тарихи»да Амир Насруллоҳхоннинг бузуқликлари ҳақида айтган-ку. Бироқ бу саҳна анча илгари ишлатилиши керак.

Буларнинг барини эслашдан мақсад – Виткевич ё Иброҳимбекнинг Бухорода пайтида армани Бархудорни, афғон Ҳусайн Алини, айниқса, ерли Шопўлатни ишга солиб, жосуслик маълумотлари йиққани. Буларнинг бари Бухоронинг казолари билан олди-берди қилар, шунинг учун сарой сиёсатию лашкар ҳолати, мудофаа иншоотларию молия оқимлари булар учун сир эмасди. Шопўлат булар ичида энг жонбози эди.

Етарлича маълумот йиғилгач Виткевич Оренбургга қайтиш пайдан бўлди. У карвонларнинг бири билан

гаплашиб бўлгач бир кеча Давлатбеги карвонсаройига Шопўлат кириб келди-да: «Қушбегининг энг яқин дўсти Мирзо Зикирдан эҳтиёт бўлинг, у сизни заҳарлаб ўлдирмоқчи», – деди. Виткевич: «Буни қаердан билдинг?» – деб сўраган эди, Шопўлат одатдагидек: «Узумини энг, боғини сўраманг», – деб қўя қолди. Ҳозирга қадар у Виткевични бирон марта алдамаган ё адаштирамаган. Аксинча, қозоқ чўлларию адирларида буларнинг карвонига қароқчилар кечаси ёпишганида Виткевичнинг ҳаётини сақлаб қолган.

Бироқ Виткевич эртасига бутун қурол-яроғини камарларига тақиб, Ҳакимбек қушбегининг олдига борибди-да: «Мени одамларингиз заҳарламоқчи эмиш», – деб дағдаға қила бошлабди. «Кимда-ким менга қарши турса, ҳар бирига биттадан ўқим етади!» – деб пўписа қилибди.

Йўқ, Вобкентда эҳтиёт шарт карвонини ҳам алмаштириб, ўз дўстию ёрдамчиси – афғон Ҳусайн Али билан у эсон-омон Оренбургга етиб олибди.

Лекин Муборак қолдирган қоғозларнинг бирида бу ҳиқоянинг Абдуллага номаълум бўлган жиҳати очилиб қолди. Ҳодиса Санкт-Петербургниң Мала́я Морская кўчасидаги «Париж» меҳмонхонасида 1838 йилнинг май ойи бошларида юз беради («Роппа-роса юз йил аввал», – деб ўйлади Абдулла). Ян Виткевич бу сафар подшоҳнинг ўзи билан учрашиб, унга Бухорою Афғонистон ҳақидаги ҳисоботу режаларни кўрсатиши керак. Бироқ 8 май куни қечқурун унинг хонасини кимдир тақиллатади. Эшикни очса, савлатли бир инсон турибди.

– Константин, сенмисан? – деб сўради у.

– Ҳа, граф Константин Тишкевич, сенинг ёшлик ўртоғинг! – деб жавоб берди серсавлат бу одам. Булар қучоқлашиб кўришишади. Виткевич ўз дўстини ичкарига таклиф қилади. Булар гимназияда ўқиб юришганига салкам йигирма йил тўлган. Орада шунча ҳодисалар содир бўлибди. Булар қизил француз шароби устида бир-бирларига ўз ҳаётларини сўзлаб берар экан, Тишкевич борган сари қизариб борар, бироқ бу шаробнинг таъсири эмас, Виткевич ҳикояларининг эткиси эди.

– Демак, энди подшоҳ билан кўришиб, унинг қўлидан нишон оламан дегин, – деб қайта сўради у Виткевичнинг юзига тикилиб.

Виткевич бирданига сесканиб, фақат бош ирғаб қўя қолди.

– Эсингдами, – деди Тишкевич, – Сену мен 16 ёшимизда нималар устидан қасам ичган эдик: ўзимизнинг мамлакатни Россия чоризмию мустамлакачилигидан қутқарамиз деб. Керак бўлса, жонимизни ҳам аямаймиз деб онт берган ким эди, Ян?!

Виткевич жағ безларини ўйнатиб, сукут сақларди.

– Ўттизинчи-ўттиз биринчи йил ватанинг исён кўтариб, ҳар бир эркагига муҳтож бўлганида сен қаерда эдинг?!

– Оренбург чўлларида, – деб гудирлаб қўйди Ян.

– Отингни ҳам Иван қилиб юборибсан. Нималар бўлди ўзи сенга? Мен яқинда Бухорога қазилмалар ўтказгани борган эдим. Сени у ерда ҳам эслаб қолишибди. Шопўлат деган инсонни танирмидинг?

– Кўрдингми уни? Қалай экан? – бирданига жонланди Виткевич.

– У сени заҳарлашдан қутқармоқчи бўлганмиди?

– Буниям сенга айтими, даъюс?! – деб севинди Ян.

– Сен эса камарингга тўппончаларингни тақиб қушбегига олдига борганмидинг?

– Мен ўзимни жосус десам, сен менданам ошиб кетдинг-ку, оғайни!

– Қушбегига бу хабарни кимдан эшитганингни айтганмидинг?! Билки, сен кетишинг билан улар Шопўлатни тутиб, Минораи Калондан ерга ташлашган...

– Йўқ! – деб бақирди бошини чангаллаганча Виткевич.

Тишкевич қўлқопи билан шляпасини олди-да:

– Сотқин! – дея хонадан чиқиб кетди.

Эртасига «Париж» меҳмонхонасининг 42-хонасида по-ручик Ян Виткевичнинг жасадини топишди. Қўлида эса қушбегига пўписа қилган тўппонча...

* * *

Абдулла бу ҳодиса ҳақида ўйлаб, уни Винокуровнинг 42-хонада ўзини отгани билан пайвандлар, буларнинг ик-

кисига эса бу қоғозни қолдириб кетган бечора Муборакни уймалаштирарди. «Ўлим мавсуми» бошланганидан ташқари Виткевич фожиасида яна бир жиҳат Абдулланинг ўйларини эгалларди. Ўзини отишдан аввал у ўзича ўйлаган бўлса керак: «Мана мен бу қолоқ осийликларни бахтли қиламан деб чор ҳукуматининг намояндаси, гумаштаси бўлдим. Оқибатда нима бўлди – чор ҳукумати Шарқда бошқа минтақа – Туркияю Эронни танлади, уларни сиёсат устувори деб билди. На Бухоро, на Афғонистон эса буларнинг биронтасига керакмас. Орада эса Шопўлат менинг ортимдан ўлиб кетибди, менинг ҳам жонимни жабборга бериб чўллару саҳролар бўйлаб изғишим пучга чиқди... Ўн олти ёшимда она ватанимни Россия мустамлакасидан озод этаман деб онт ичган одам, энди бошқа халқларнинг бошини ҳам ўша сиртмоққа тиқмоқчи бўлдим... Орада эса Шопўлат менинг ортимдан ўлиб кетибди... Бутун дунёни бахтли қиламан деб бир одамни ўлимга маҳкум қилиб кетибман. Орада эса Шопўлат менинг ортимдан ўлиб кетибди... Менинг ҳаётимни бир эмас, бир неча бор сақлаб қолган Шопўлат...»

Абдулла Фитрат домла билан ҳам бу ҳақда узоқ-узоқ сўзлашарди. Бошқа халқни бахтли қиламан деб қулликка маҳкум этган халқлар ҳақида улар анча тортишишарди. Руслару Винокуровни эслашарди, «Ҳинд ихтилолчилари»ни тилга олишарди.

Бир суҳбатда Фитрат домла бундай деб қолди:

– Абдуллажон, бир нарсани инкор этиб бўлмайди: биз чиндана ботқоққа ботиб ётган эдик. Маълумингиз, бу ҳақда мен кўп ёздим. Қизилсўзлик қилиб шўролар даврида эмас, қизилсўз камсомоллар туғилмасдан илгари – амир Бухоросида. Кўп ўйладим, нимага Ғарб илгарилаб кетди-ку, бизнинг мусулмон Шарқ эса бутун имтиёзларини қўлдан бой бериб, турғунликка юз тутди?

– Ҳўш, нимага экан? – деб сидқидилдан қизиқди Абдулла.

– Бунга бир қанча сабаб топдим, – деди домла. – Биринчидан, улар «Маърифат» деб аталган даврда Худоникини Худога, одамникини одамга қабилида ажратиб олишди. Аслида, бизда ҳам бу ҳодиса рўй бериб бўлганди.

Баҳоуддин Нақшбандий ҳазратлари буни машҳур «Дил ба ёр, даст ба кор» ибораларида айтиб қўйган эдилар. Халқ орасида ҳам: «Сендан ҳаракат, Мендан баракат», — деган шиор мавжуд.

— Хўш, унда нимага уларда ишлади-ю, бизда ишламади?

— Улар бу шиорга ўзларининг таълимот тизимини ҳам ўтказишди-да. Университетлар қуришди, инсоний илмлар билан шуғулланишди, кашфиётлару ихтиролар этишди. Биз эса жадидий мактаблар келмагунча фақат охират илмини қилиб юрдик. Ўзим уни ўн беш йил ўқиганман, ичидан биламан, — деди Фитрат домла. Бироз хотирага берилгандек бўлди-да, фикрини давом этди: — Кейин уларда аввалига зеҳнда, кейин ҳаётининг ўзида шахс ўзини уммийатдан озод ҳис қила бошлади. Шахсий ташаббус деган нарса уйғонди. Кими қаҳрамонлик қилиб Американи кашф этса, бошқаси қутбга борди, тоққа чиқди, денгизга тушди. Кимдири эса корхона очди, қўй боқди, сут соғди. Асосийси, ишлаб чиқаришда мусобақа бошланди. Зеҳнда бошланган жараён иқтисодга уруғ бўлиб тушди.

— Буниси бизга тўғри келармикан, биз, ҳар ҳолда, уммавий халқмиз. Оила деймиз, маҳалла-гузар деймиз, шаҳар... она юрт, миллат... дегандек.

— Абдулла, ҳамма гап мана шунда-да, — бироз тоқатсизланди Фитрат домла. — Майли, менинг гапим сизга тескари кўринса, ўзингизга қаранг, китобларингизга қаранг! Отабекни Отабек қилган нарса нима? Унинг ичдан эркин шахсияти. Барчага зид гапларини қўяверинг, ҳаракатига эътибор беринг. У ахир ота-онасига айтмасдан Кумушга уйланди-я! Қайси сиз айтаётган маҳаллачиликда, уммачиликда, ўзбекчиликда бор бу нарса?! — Фитрат домла улкан пешонаси остидан ўткир кўзларини чарақлатиб Абдулланинг ич-ичига тикилди. — Дўстим, сизни Абдулла Қодирий қилган нарса ҳам худди шу ички озодликнинг, ҳувият эркининг ўзгинаси... Лекин Фарбни музаффар Фарб қилган яна бир сабаб бор.

— Қанақа? — деб қизиқсинди Абдулла.

— Қонун кучи. Бошқанинг эрки сенинг эркингга рахна солмаслиги учун ҳар тарафнинг қонун олдида тенглиги

лозим. Сиз билан бизнинг ҳозирги қонунимиз эмас, – деб истехзоли кулиб қўйди домла. – Лекин қозиюқуззотнинг замонасоз шарияти ҳам эмас.

Абдулла ҳазиллашгандек бўлди: – Қонун олдида тенглик эса имкониятлар тенглигига пойдевор. Бояги шахсий ташаббусга қўшилиб бу кечаги қашшоқнинг эртанги сарватманд бўлишига турткидир.

Абдулла Обид кетмон ё Верди татар ҳақида бир нарса демоқчи бўлди-ю, эътирозини ичига ютди. Баҳсларда ҳам бояги Виткевичнинг бошидан кечганлари каби бировни оқартириб-ўқитаман дейсан-у, орада фикр ўлади...

* * *

Абдуллани тирик ушлаб турган нарса унинг қиссаси эди. Йўқса, унинг ҳолати «Париж» меҳмонхонасининг 42-нчи хонасида ўз умри ҳақида ўйлаб ўтирган Иван Виткевичдан ё НКВДнинг 42-нчи хонасида яккаю ягона ўқини қаёққа отишини чамалаб ўтирган Винокуровдан (отини ҳам сўрамабди Абдулла) тузукроқ эмас эди. Рост, унинг қўлида ўзини отадиган қуроли йўқ, лекин одам жонидан тўйса, тўппончадан бошқа қурол ҳам топилади-ку. Камида ирода. Ўлишга ихтиёр...

Профессор Засипкин ўз шахмат партиясини битиришга интилгандек, Абдулла ҳам бу қиссани ёзиб битказмасада, сўнгига қадар ўйлаб битказиши керак эди. Нимагами? Чунки ҳар бир нарсани тугатгач сенга ўзинг билмаган нарса очиладики, ўшанда сен бу асарнинг шахсиятингдан эмас, ҳувиятингдан тугул, ғойибдан ваҳий бўлгандек қабул қиласан. Наҳотки, буни мен ёзган бўлсам деб ўз-ўзингга ишонмайсан.

Мадалихонни Маҳмудхўжа Марғилоний алдаб Хўқандга олиб кетаётган чоғи ўз маҳрам-надимларидан бирма-бир ажратиб яккалатиб қўйди-да, Марғилонга олиб келгач остидаги отинию устидаги зарчопонларини тортиб олди. Ўз отхонасида минг бош учқур от боққан Мадалихон биронта эшаксиз ҳам қолиб, оддий олача чопонида аравага ўтиришга мажбур бўлиб, бошига тушган балони тўлалигича англади. Хўқандга келишар экан, у

Обид кетмон колхозга кирса-да, қоникмайди?.. Бу ҳам терговнинг бир тури-да...

Абдулланинг назарида, бу сержантга қўйиб берсанг, китоб ичига кириб олиб, Берди татарниям, Обид кетмони-ниям – учраганини қамаб чиқадигандек.

– Йўқ, албатта, бу касбларнинг фарқи ҳам катта, бироқ инсон руҳи, инсон ҳуввияти – иккала касбнинг еган нони, шундай эмасми, Мулла Абдулла? Буниси сўроқ эмас, жавоб бермасангиз ҳам майлингиз. Мен сизга бир ҳикоя айтиб берай, сиз ундан хулосаларни ўзингиз чиқариб олинг. Ҳа, айтмоқчи, чексангиз, мана папирос, мана гугурт, тортинмасдан олаверинг...

Агар шу онда бу саҳнани кимдир чеккадан кўриб турган бўлсайди, икки зиёли дўст юксак нарсалар устида аржумандлик қилиб ўтиришибди деган хаёлга борарди. Йлло, бири жаллод, бири қурбон деган фикр бу кузатувчининг ақлига ҳам сиғмасди.

Абдулла тамакини тутатиб, яна қулоқ осди. Тригулов сокин овозда ҳикоясини бошлади.

– Пенза областида Делино деган қишлоқ бор. У ерда асосан татарлар яшашади. Лекин кряшен деган татарлар, яъни чўқинтирилганлар. Буларнинг чўқинтирилиши тарихи XIX асрнинг ўрталарига, ҳатто ундан аввалги вақтларга бориб тақалади. XIX асрнинг 30-инчи йилларида бу қишлоққа Лука деган поп юборилиб, мусулмон татарларни борини чўқинтиришга ҳаракат қилади. Кимларгадир пул ваъда қилади, кимларгадир черков ерларидан ажратади, бошқаларни эса Сибир қилишу учланган ходаларга ўтқазиш билан қўрқитади. Қишлоқ оқсоқоли қўрқаниданми ё тамагирчиликдан биринчи бўлиб чўқинади. Унга яна бирикки туғони қўшилади. Булар эндиликда биргаллашиб бошқаларни қийратишга киришишади. Аввалига қишлоқ масжидини қулатиб, ўрнига черковча қуришади, кейин мусулмонларнинг мазорига ҳам ҳамла қилиб, ерларни текислай бошлашади. Одамлар чидаб-чидаб, охир бир куни кечаси поп Луканингу қишлоқ оқсоқолининг уйига ўт қўйишади, ўзларини эса туғонлари билан тутволиб ўлдиришади.

Ана ундан кейин бу қишлоққа Пензадан отли казаклар ёпирилиб келади, ана қирғинбарот бошланади. Қишлоқ

қонга буланади. Қочган ўрмонга қочиб қутулади, бироқ, қиш эмасми, кўплари очликдан ўлиб кетишади. Қўлга тушганлари эса Сибир қилинади.

Буларга бош бўлган Тўрақул исмли бир йигит ўрмонлар оралаб катта йўлга, йўл-йўлакай кўнгилчан одамларнинг уйларида тунаб, бора-бора Оренбургга етиб келади. У ерда эса карвонга қўшилиб бир поляк Виткевич деган инсон билан Бухорога етиб келади. Виткевич дегани бирон ойдан кейин кетига қайтиб кетади, бироқ Тўрақул татар Бухорода қолиб кетади. Бу ерда у кўпни кўргану мусулмончиликка ўтган бева жуҳуд Роҳила деган аёлга уйланади, бола-чақали бўлади. Роҳила жуҳуд ҳам ўлиб кетади. Руслар Туркистонни эгаллаганидан кейин Русияга йўллар очилиб, умрининг охирида у тўнғич ўғли Исҳоқни олиб ўз она юрти Делино қишлоғига кўп қийинчиликлар билан етиб боради. Насроний бўлиб кетган бу қишлоқда бир-икки қарияни демаса, Тўрақулни ҳеч ким танимайди. У ҳам ҳеч кимга аралашмасдан, ўғли билан намозларини уйда қилиб юраверади. Вақти келиб қишлоқда тенгқурлари орасида Исҳоқдан Исакка айланган ўғли чўқинган қизлардан бирига уйланаман деб туриб олади, отаси уни уйдан ҳайдайди. Исак кряшенларга ички куёв бўлиб тушади. Ўша пайт аллақадан исёнда ўлдирилган оқсоқолнинг йирик мартабаларга эришган ўғли ҳам Делинога қайтади-да, Тўрақулни таниб, уни полицияга топшириб Сибир қилиб юборади...

Буни эшитиб қолган Исак хотини ва биттаю битта ўғли Нурлин билан яна Бухорога қочишади...

Гап шу ерга етганида Абдулла бу ҳикоянинг ким ҳақда эканлигини тушунди. «Ҳа-да, тушундим. Рўпарамда ўтирган Давлат Хавфсизлиги Хизмати сержанти Нурлин Исҳоқович Тригулов...»

* * *

Илк бор терговчи олдидан Абдулла дилихун бўлиб қайтди. Кимга игна қадама – барининг тирик жони оғрир экан. Ана, инсон эмас, дев билган Винокурови ҳам ўзини отиб ўлдирди. Энди эса охирзамон дажжолли Тригулов

гўёки Абдуллага: «Сен учун тўқима бўлган нарса – мен яшаган ҳаёт», – дегандек поручик Виткевичу бухоролик Роҳила жувонлар ҳақида сўзлаб ўтирибди... Ё буниси ҳам ўйинмикан? Ўйинлар ўйини – тўқимани воқеликка айлантириш ўйини. Ахир буларнинг малик ул-каломи Маяковский айтмаганмиди: «Биз эртакни воқеликка эвриш учун туғилганмиз!» – деб?!

Нима учун айтиб берди бу ҳикоясини Берди татарнинг уруғи? Ўзининг ҳам ёзувчиликка ҳаққию даъвоси борлиги учунми? Ё таъна қилдими сен мени назарингга илғамадинг дея? Яна калаванинг учи йўқолгандек. Яна Абдулла зое хаёлларга чалғимоқда. Бу ўрмалаб, ўтлаб кетган хаёлларнинг кети бўлмайди. Уларни қўйиб юбордингми – қайта йиғолмайсан, тоғорадан ошиб кетган хамирдек – устига дустуман ёпилган баркашниям, ситиб аймаштирилган дастархонниям, дастархон устидаги кўрпачаниям расво қилади. Яхшиси, ўзингни сақла, ўзинг билган ўтлоғингда қоқилган қозигингдан узоқлашма...

Султон Маҳмудхон ҳам онаси Моҳларойимни ташлаганча тахту тожидан кечиб Хўқанддан қочгач бориб-бориб ўз надимлари билан Шаҳрихонга тушди. Шаҳрихондан булар Андижону Ўзганд қилиб, қалъада яна куч тўплашгач Олой қирғизларини бухорийларга қарши кўтаришга шайланишганди. Бироқ ўз хонзодаси шаҳрихонлик Ойхон пошшанинг Хўқанддан қайта Шаҳрихонга қувилганидан дарғазаб халқ Хўқанд хонининг шаҳарга келишидан огоҳ бўлиб, уни ўзи Амир Насруллоҳга тутиб беришга аҳд қилди. Кечаси хону унинг аъёнлари ухлаб ётишганида авом ғафлатда қолганларни таппа босиб, қўл-оёқларини боғлади. Хон устидаги кийимларни талашиб, устига жулдур увада ёпишди. «Мана бу этикни тахтга чиқиб олганим эди, уни ҳам ечиб олдингиз!» – деб ўкиниб қўйди қўлу оёғи қон сизишига қадар боғланган хон, бироқ булар эшитишармиди?! Ҳайҳот! Аравага солиб отларини Хўқанд томон чоптиришди.

Хўқандга кириб келишгач Хўқанд халқи ўзининг энди гина тахтга етишган хонини бу ночор аҳволда кўриб: «Оҳ!» – деди. Дунё бевафолигидану фалак кажрафторлигидан

нолишди. Тутганлар эса тезроқ саройга ўзларининг мукофотларини олгани шошилдилар. Амир Насруллоҳ Султон Маҳмудхонни узоқдан кўргачоқ ерга бир туфурди-да: «Қамоққа!» – деб буюрди. Султон Маҳмудхонни ҳам барча бошқа хонзодалар банд этилган хонага олиб кетишди...

Абдулла буларни ўйлаб атрофга қаради. Атрофида Мадалихон, Султон Мадаминхон, ёш хонзодалар, Моҳларойим, Бибиш бекалар унга қоронғу-ингирдан жавобан қарашгандек бўлишди. Барининг кўзида айнаи бир савол: «Бизларга нима қилдинг? Бу кўйга солганинг нимаси?» – дегандек таънаю танбеҳ ила акс этарди.

«Мен ҳам сизлардекман! Менинг ҳам сизлардан фарқим йўқ!» – демоқчи бўлди Абдулла, лекин тили калимага келишмади. Худди у: «Буниси ҳали ҳолва!» – демоқчи бўлган-у, буларнинг келажакларини билгандек кўзларини говгунликда милтираган кўзлардан олиб қочди.

Улар-чи, улар, Абдуллани нелар кутаётганини билишармикан? Нега, бўлмаса, бари индамай ўтирибди?!

* * *

Султон Маҳмудхонни Амир Насруллоҳга топшириб келган шахрихонликлар тортиқларини кўз-кўз қилиш баробарида Хўқанд саройида ким-ким қамалганларини ҳикоя қилиб келдилар. Бу ҳикояни эшитган Ойхон пошша ўйланиб қолди. Тўғри қилдимикан у эридан ўчини олиб? Тўғри қилдимикан Султон Маҳмудхонни шахрихонликлар қўлидан қутқармасдан? Тўғри қилдимикан кундошию қайнонаси Моҳларойимни бу ерга олиб қочмасдан?! Буларнинг барининг қамалишида Ойхон пошшанинг қўли йўқмикан ё Ҳофиз айтмиш:

Дилам хазонаи асрорбуд, лек дасти қазо

Дараш бибасту, калидаш ба дилистонам дод...

(Дилим хазинаи асрор эди, лек қазо дасти

Эшигини ёпдию калитини дилситонимга берди.)

Қазонинг дастими бу улардан бирма-бир интиқом олаётган? Йўқ, барибир, ўзини сўроқлаб қийнар эди Ой-

хон, шундай шўрпешона бўлиб туғилган эканки онадан, бу дунёда қаю ишга қадам қўйди, ундан фақат зиён бўлди. Ўратепа қирларини хушлаган эди, отасини Шаҳрихонга бехонумон сургун қилишди, Сайид Қосимни севган эди, уни зўрлаб Амир Умархонга никоҳлашди. Бироқ Ойхонни зўрлаган дарранда ҳам узоқ яшагани йўқ. Ойхон пошшанинг ғайбона қарғишлари етдими Худога, ўттиз ёшида оламдан ўтди. Эндигина: «Қутулдим!» – деб ўйлаганида дарранданинг ваҳшийроқ ўғли Мадали мода дин ақидаларини депсаб ўғай онасини ўз никоҳига олди. Буниси ҳам майли, бегуноҳ Муҳаммад Шарифни чўктириб, маъсум Сайид Қосимни тошбўрон қилдирди. Мана энди унинг ҳам бошида жаллод қиличини қайраётган бўлса керак. Буларнинг бари Ойхон пошшанинг бўйнида бўлмасин тагин! Ундан туғилган икки мақто фарзанди бор эди. Буларга меҳри энди очилганида анави рашкдор чиябўри бирини Амир Насруллоҳга гаров берди, иккинчисини эса саройга қамади. Энди маъсум шаҳзодаларнинг иккиси ҳам Хўқандда, қамоқда ўлимларини кутиб ўтиришган бўлса керак. Бу ўлимларнинг бари охират куни Ойхоннинг ҳисобига тушмаса... Айтишларича, Амир Насруллоҳхон Хонали дарвешни ҳам қамаганмиш...

Нима қилса экан Ойхон пошша бедор ярим тунда? Дуолари ҳам чексиз гуноҳларидан булғаниб энди Худонинг қулоғига етмаса... Балки, Амир Насруллоҳхоннинг олдига бориб, ўзини унга топширсамикан? Айтса: «Мана, урушни эрим Мадалихоннинг муртадлигига қарши очибсан, аслида, у эмас, бу муртадликка сабаб, аслида, сабаби менман. Мени ўлдир, қолганларни қўйиб юбор!» Ҳа, шундай қилиши керак. Шунда Худонинг раҳми келиб, бир хонадон хонзодаларининг дуолари Яратганга етиб, зора, бор гуноҳларидан кечиб, зора, охиратини берса!

Абдулла ярим тунда совуқ терга ботиб уйғонди. Нимадан чўчиди у? Нима кирибди тушига? Нимадан босинқирабди, алжибди? Қанча тиришмасин, ҳозиргина уни бу аҳволга солган тушини ҳеч эслай олмасди. Узоқдан онаси Жосият бувининг шарпаси пайдо бўлгандек бўлди. «Сан бола, жинни бўпқопсан!» – деган эди онаси бир кун Аб-

дулла қишда ўз шийпонида Кумушни ўлдириб йиғлаб ўтирган чоғи. Лекин ҳозир у ҳеч кимни ўлдиргани йўқ-ку! Биронтасининг умрига қасд қилгани йўқ. У атрофига қаради. Бошқалар билан қайтага қатор бўлиб, ўз ўлимини кутиб ётибди... Ё мана шу кутиб ётган ғафлат уй уйғотиб юбордим уни?! Ахир нима қилиши керак, йўқса? Бақирсинми? Чақирсинми? Дод солсинми? Бари бефойда... Винокуровни ўлдирмоқчи бўлиб тишини ғичирлатган биринчи қамоқ тунини эслади у. Винокуров қанию у қани?.. Бори Худонинг қўлида. Ҳозир зилзила туриб, шаҳарда озодликда ётган барча терговчию миршаб бирдек ётган жойида ўлиб кетиши мумкин. «Сайҳатан ваҳидатан!» Бетондан ясалган бу қамоқ эса шаҳарда тирик қолган ягона тешик бўлиши мумкин.... Сичқоннинг ини минг танга...

Лекин бу эмасди Абдулланинг чўчиш боиси. Нима эди-я? Бировларнинг ўлимларими ё? Ўша Винокуровнинг... Матал айтган Журъат оқсоқолнинг... Профессор Засипкиннинг... Домла Косонию Муборакнинг... Бунда Абдулланинг бирон-бир журмию айби йўқмиди экан? Қанақа айби бўлиши мумкин? Ё буларнинг барига шўрпешона Абдулланинг қораси юқдимикан? Тригуловнинг ишоралари шулар ҳақда эмасмиди экан? Ўлган ўзи учун ўлмайди, бошқалар учун ўлади. Шунинг учун ҳам эртароқ ўлганнинг иши осонроқ... Узоқроқ қолиб кетдим булар орасида Абдулла?! Нима қилиши керак унда? Дажжол Тригуловнинг олдига бориб барча бору йўқ айбларга иқрор бўлиб, мени тезроқ отинглар дейишими? Лекин кимни қутқаради бу ўлим?

Отлар депсаб ўтган лой-балчиқ чимда
эзилган ўт чизмиш из сочимида
қоронғу сўзларда сўқир ичимда
тасодифдан ортиқ бир нарсa борки

модданинг номланмас ва тарқоқ жисми
дарахтнинг сояси соянинг расми
расмнинг аксию бу акснинг исми
ўт каби сув каби чақирар балки

еру тошдан аввал туғилган хокни
тўзитаиб парвона на нури покни
на зулмат донидек юлдуз тарёкни
топмасдан руҳларга қилгандек тақлид

юпанчсизлик сенга қидирамиз ном
бир ҳўплам сувмисан ё бир бурда нон
ё гирди дарвешга ўлимдек инъом
топилгач ноқису йўқолгач яхлит...

* * *

— Абдуллажон, мана, сиз ёзувчисиз. Яна шундай ёзувчики, Чўлпоннинг айтишича, бундай ёзувчини ўзбек онаси ҳали юз йил туғмаса керак. Нега буларнинг барини ёзмайсиз?! — деб хитоб этди эртаси куни Фитрат домла.

— Нималарни? — деб соддалик ила сўради Абдулла. Аслида, сўрамоқчи бўлгани «нималарни?» эмас, балки «нимага?» эди. Яъни «нимага юз йилда туғмас экан?» деган савол билан курашаётган чоғи анави «нималарни?» деган савол оғзидан чиқиб кетди. Фитрат домла, шундан бўлса керак, таажжубланди.

— Мана буларни! — деб атрофига ишора этди. Абдулла ҳам хаёлларини ўнглаб олди.

— Қандай ёзай буларни, мени ахир бу ерга ижодий сафарга юборишмаган бўлишса...

— Ҳа, тўғри айтасиз, — деб тан олди домла. — Лекин имкон топсангиз ёзарминдигиз? — бўш келмас эди у.

— Қайдам... — деди Абдулла. — Бошидан кечирган бунни ўзи билан гўрга олиб кетади. Кечирмагани эса Худо асрасин дейди. Илинадиган, қанорлайдиган жойи йўқроқми дейман...

— Сиз касбий маънода жавоб беряпсиз. Мен эса инсоний маънода сўраяпман. — Фитрат домла билан гаплашганингда оддий гап ҳам мушкулотга айланади. Маънолар кўпаяди, бўлинади, бир-бирига қўшилади, айрилади, оқибатда эса ҳар бир тенгламадагидек ҳисоб — нўл.

— Инсоний маънода бўлса — бу ерда ўлим бор-у, севги йўқ. Якка ўлимда адабиёт қилиш қийин. Ўлим севги би-

лан омихта бўлмаса — сувоғ сомонсиз бўлганидек — уваланиб кетади... Шунинг учун ёзмасдимўв.

Абдулла бу сўзларни бадиҳан айтган эса-да, ўз китобларини бирма-бир ҳаёлдан кечирса, бари шунга қурилган экан: «Ўткан кунлар» ҳам, «Меҳробдан чаён» ҳам. Ҳаттоки «Жинлар базми» деган эски ҳикоясини эсласа, унда ҳам Абдулланинг отаси ўлим қўрқувини гўзал бир паризот билан боғлаган бўлиб чиқди. Қуруқ ўлимдан адабиёт чиқмайди. Ўлим ҳаёт билан қоришган бўлиши керак. Ҳаётнинг эса севгидан ортиқроқ ифодаси йўқ, чунки севги бу ҳаётбахш кучдир. Балки, бу гапларни ҳам Фитрат домлага жаҳран айтса бўлармиди, чунки Фитрат домла мантиқу аниқликни хуш кўради эмасми? Бироқ Абдулла ўзига-ўзи: «Қўй, эзмаланма, ишорат билан одам кетидаги мантиқини сара-пучлаб олаверади», — деб айтгандек бўлди.

— Яъни бунда сир йўқ денг? — деб фикрга фикр қўшди Фитрат домла.

— Балки, бордир ҳам, лекин ўлим кутиш сири ҳаётдан узилиш сири билан боғланмаса биров жўнакайлашадими дейман...

— Ишонтирдингиз, — деди домла. — Мен уйғониш даврини эслайман. Италиян санъатини. Леонардо да Винчи деган рассом ҳақида эшитган бўлсангиз керак?

— У чоғимда нафақат рассом, балки ихтирочи, муҳандис, меъмор ҳам бўлган эмасми...

— Сизга гап йўқ, Абдуллажон, Шарқу Фарбни бирдек биласиз-у, бошқаларга ўхшаб бировларнинг пешонасини ёрмайсиз. Ҳа, майли-да, шунчаки айтдим... Ана ўша Леонардонинг «сфумато» деган услуби бор. Аслида, бу услуб Афлотуну Арастудан қолган услуб...

— «Хайрул умр авсатуҳо»ни айтяпсизми?

— Ҳа, офарин, Абдуллажон. Айтмадимми сизга гап йўқ деб. «Сфумато» ҳам сиз айтмиш «Хайрул умр авсатуҳо», яъни «Умрнинг яхшиси ўрта йўлдир» деган ҳадисга теъйишдир. Унинг «Жоконда» деган машҳур расми бор. Унда бир аёл ифодаланган. Чиройли десанг, чиройли эмас, лекин бадбашара ҳам тугул. Сочи на жингала, на тўғри, юзида табассум десанг — табассум эмас, таъна десанг — таъна эмас, кўзларига тикилсанг билмайсан, бу назар сев-

гигами, нафратга тўла, у сени оғушига тортяпшими ё ит-қитяпшими. Сийнасини очиқ ҳам деб бўлмайди, ёпиқ ҳам дейиш қийин, ўнгига қўйилган қўлларини эса истаган томошабин майин дейиши мумкин, истагани қўпол. Яъни несига боқмагин, ўзимизнинг адабий оқсоқоллар айтмиш, ишқи мажозий билан ишқи мутлақ қоришмаси... Дунёдан битта расм қоладиган бўлса – мана шуни энг мукаммалу энг жўн деб қолдириш мумкин бўлса керак. Санъатнинг адабиётнинг ҳам сири шу – сиз айтмиш омихталик...

Фитрат домла бехосдан минбар устида эмаслигини англадими, атрофга бир қаради-да, тинди.

– Адабиётда ҳам шундай бўлса керак. Сўзлар нафақат аён-ошкор этади, балки беркитишади ҳам... – деб қўшиб қўйди ўйчан Абдулла.

– Балли! – деб яна жонланди домла. – Нафақат сўзлар миқёсида, балки бутун асарнинг ички тизими, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, муаллифнинг қиссагўйлиги ҳам шу искартга тобе бўлса керак, шундай эмасми? («Зап сўзларни билади-да Фитрат домла!»)

– Ҳа, – деб кўнди Абдулла, бироқ кўнглига анчадан бери туғиб юрган саҳна бу тасдиқдан ҳеч ёришгани йўқ...

Шанба куни бомдодга яқин соатда хонлару хонзодалар банд этилган хонага тўрт Миррих юзли жаллод кириб, отини атамай Мадалихонни, Султон Маҳмудхонни ҳамда Султон Мадаминхонни ташқарига етаклаб кетишди. Ташқари ҳам ичкаридек қоронғу, қора ипни оқ ипдан фарқ қилиш тугул, ип деган нарсани кўриб бўлмас, шунинг учун хонлар қоқилиб-суқилиб, жаллодлар орасида фанор чироқ тутган лашкар қушбеги кетидан гиштин ҳовлини кесиб боғ томонга ўтишди. Тунги ҳавода этлар увушиб жунжикар, совуқ шабода елкага ташланган чопонлар остига кириб суякларга қадаларди. Қоп-қора боғ жимжит, қушбеги қўлидаги чироқни демаса, бу зулмат ҳўмрайиб буларни қаршилагандек турарди. Шоҳу бутоқлар алланарса кутгандек қимир этмас, анави фонус ҳам фақат типирчиланган оёқлар соясини тебратар, дарахтлардан эса соя ҳам кўринмасди – осмон қадар қад кўтарган қоп-қора девор. Булар чамалаб ҳовуз бўйига етишганини сезишди. Бир-

данига юлдузлар оёқ тагига қулагандек бўлди. Осмон ҳам тепада туйнук каби очилди. Шу онда қушбеги фонусини ерга қўйди-да, қисқа қилиб: «Ҳукум!» – деди. Икки девсифат жаллод Мадалихонга ташланиб, уни ерга йиқитишди-да, қўй бўғизлагандек бир дамда бисмил қилиб, бошини танасидан айиришди. Қон отилиб боғ тупроғига оқди.

Султон Маҳмудхон оғасининг ўлимини кўрмаган эсада, танининг ерда типирчилашидан нима бўлаётганини сезди, шекилли, калима келтира бошлади. Кетида эса ҳали ўспирин ёшидаги Султон Мадаминхон дод солди. Шунда икки бошқа жаллод унга ташланиб, ҳали ўнта гулидан бир гули очилмаган шаҳзодани ҳам шаҳидликка келтиришди. Султон Маҳмудхон калимасини кучайтирди. Бошлару таналар ерда тупроғу қон билан бир бўлиб ётган жойда жаллодларнинг бари энди Султон Маҳмудхонга ташланиб, ким ушла, ким кесини чалкаштириб юборишдими, танадан узилиб ажратилган бош бориб фонусга шарақлаб тегди-да, чироқ ўчиб, ҳаммаёқ қоронғуликка ботди.

Фақат жаллодларнинг ваҳший хириллаши тонгги зимзиё сукунатни бузарди. Узоқда бировнинг жони дод дегандек ёлғиз хўроз қичқирди.

* * *

Қамоқда соч-соқол ҳам ўсмай қолар эканми ё ўрага ташланган заҳил картошкадек ўсса ҳам оқариб ўсарканми, буни Абдулла яна Моше аканинг сартарошлик қўлига қайтганда ўйлади. Яна Моше ака устарасини чархлаб, худди Абдулланинг бошини танасидан жудо қилмоқчи бўлгандек пишиллар, яна бутун ҳиссиётларини ана шу пишиллаш орқали ифодалар ва вақти-бевақт: «Ҳали ҳам ғудайиб турибсанми?» – дегандек орқада турган аскарга кўз қирини ташлаб қўярди. Афтидан, унинг Абдуллага айтадиган гапи бор эди-ю, аскар халақит бериб, уни фақат пишиллашга зўрларди. Моше аканинг «ғамза»лари аскарга таъсир этдими, у кутилмаганда: «Пойду поссу» – «Заҳартанг қилиб келай!» – деб Абдуллани Моше акага ишониб кетганида Абдулла: «Қани, энди айтадиганини айт-

син-чи!» – деб қулоқ тутиб турса, Моше ака аввалига қай тарзда пишиллаган бўлса, шу йўлда пишиллашени давом этаверди. Абдулла қараса, Моше аканинг айтадиган гапи йўққа ўхшайди, шунда у ўзи шошилинич равишда:

– Кечирасиз, сиз марҳум Муборакни танирмидингиз? – деб сўради.

Моше ака чўчиб кетди. Маҳбуслардан у ҳеч қачон гап эшитмаган кўринади, аввалига: «Бу нима деяпти?» – дегандек қочиқ қошини чимирди. Кейин охир тушунди ўхшайди: саволга жавоб ўрнида савол қайтарди:

– Нега?

Шошилиничда мантиқини йўқотган Абдулла ҳам:

– Нима нега? – деб жавобланди.

– Нега марҳум?

– Тушунмадим, – деб яна вақт йўқотди Абдулла.

– Нега уни марҳум деяпсезлар? – илтифотини кўрсатди Моше ака. – Баъдазон нега таниймез, ахер у бизга жиян, – деб энди гапга оғиз жуфтлаган эди Моше ака, бу пайт аскарнинг дўқир-дўқир қадами эшитилди-да, у оғзини юмиб, одатий пишиллашда давом этди. Абдулла қаттиқ ўйланиб қолди.

Муборакнинг Мошега яқинлигини у Муборакнинг ўзидан билар, лекин жияни экан, наҳотки, Моше ака унинг марҳумлигидан огоҳ бўлмаса? Ўзи бу ерда ишлаб туриб билмасмикан?! Ундан ҳам сир тутиб отиб ташлашганми-кан? Йўғ-е, Моше аканинг жавобида табиий таажжуб, худди жиянини бир соат аввал кўргану бу киши эса уни «марҳум» деётгандек ҳайрат бор эди. Нимани англатади бу? Наҳотки, Муборак тирик бўлса?

Унда уни отилишга олиб кетишлар нимани англатган экан? Кошки, ҳозир Моше акадан суриштириб олса. Лекин ундан фақат пишиллаш ва аскарга зимдан боқиб қўйиш: «Ҳали ҳам ғудайиб турибсанми?» – дегандек.

Моше ака ишини битириб ҳам бўлдики, Абдулланинг хаёллари равшанлашмади. Қани энди Винокуров тирик бўлсайди, ундан сўраб олармиди. Ундай деса, тириклигида бирон нарса сўрашга ботинмадию, энди асқотдими у?

Камерага қайтгач ҳам Абдулла Моше ака берган муаммони еча олгани йўқ. Фитрат домлага айтсамикан? Лекин

Фитрат домла негадир Муборакни бошидан хушлагани йўқ. Абдулла даставвал буни домланинг қизғанчига йўйган бўлса, кейинроқ қараса, унда нафақат илмий ё ҳамшаҳарлик қизғанчи, балки бундан чуқурроқ бир ҳис ётгандек. Бу ҳис табиатини Абдулла суриштиргани йўқ. Шундан бўлса керак, ўз фикрларига ўзи қоврилиб ўтираверди.

Бироқ зукко домла алланарса сизди, чамаси, Абдуллага яқинлашиб, аввалига жўрттага ҳазиллашгандек бўлди:

– Устара ҳақини берасизми ё олайми? Ёшариб кетибсиз. Афсуски, бу ерда сизнинг назариянгизга биноан хотин тутишмас экан, янгидан уйлантирадиган йигитга айланибсиз.

Абдулла олдин: «Қайси назария экан?» – деб тушунмади. Лекин Фитрат домланинг қиёс санъатини эслаб, қиёс қисмларининг баъзисини тушириб ҳам истиқро йўли билан хулосага келишини хотирига олди-да, гап ўлимсевгисиз қисса бермаслиги ҳақида кетаётганини англади. Абдулланинг миясидаги данданалар оғир ғичирлагандек бўлди, шекилли, буни сезган Фитрат домла ўзи давом этди:

– Сиз тунови куни айтган гапларингизни ўйладим. Сиз ҳақсиз. Ўлимнинг ўзи фожиа бермайди, албатта, у сиз айтмиш севгига ё ҳаётга қоришиши зарур. Мен ҳам Мадалихону Султон Маҳмудхонларнинг Амир Насруллоҳ томонидан қатл этилиши ҳақида кўп ўйлаганман. Агарда амир хонларнинг ўзларини ўлдириб кетганида, бундан тарихий воқеа чиқариш амри маҳол бўларди. Лекин бу орада Нодирабегим ҳикояси бор. Ибрат ўзининг «Тарихи Фарғона»сида ёзадики, жаллодлар аввалига Мадалихонни бўғизлаб, кейин унинг ўғли Мадаминхонга ёпишганида бу ўспирин онаси билан видолашмоқчи бўлиб, оҳу фиғон қилгач, бетоқат Бибиш бека Амир Насруллоҳга қараб: «Эй золим, отаси сенга осий бўлган, бу бегуноҳ сенга нима қилди?! Бераҳм жаллод, сен Хўқандни қизил қонга бўядинг, Худонинг олдида сени қарғайман, сен ҳам кўр бўлиб, хонавайрон бўлгин! Қизил қонингга бўял, хонадонингдан ажраб хароб бўл!» – дея оғзига келган қабих қарғишлар билан амирни назар-писанд қилмаган экан. Баъзилар бу сўзларни Моҳларойимга ҳавола этишади.

Шунда Амир Насруллоҳхон буларнинг барини – ҳомиладор келин беистисно – сўйдирган экан.

Абдулла худди шу саҳнани қиссасининг аввалига сақлаб қўйган эди. Шунинг учун Фитрат домланинг сўзида жўнлашган бу таърифни қизғангандек бўлди. «Тўхтанг!» – дегиси келарди унинг. «Бу фожеий саҳнани мана бундай сўзлаш керак», – деб гап юлгиси келди, бироқ кейин: «Омон, омон», – дея ўзини босди. Бу ҳикоя ёлғиз уникимиди – қизғанади! Ҳатто ўз йўлида ёзса-да, униси ҳам бир талқин бўлади, холос. Шу боис у Фитрат домланинг ўйга толганини кўриб гапга қўшилди.

– Қизиғи шуки, ўша пайт ана шу ўлимлар тарихини Фитрат деган шоир ёзган экан:

Шаб, ки таърихи фавти он шахро
Хост Фитрат зи таъби фарзона.

Аз сари хуш гуфт ки «Кунун нест,
Фараҳе дар диёри Фарғона».

(Кечаси ул шоҳ вафоти тарихини
Фитрат ўз нозик таъбидан истади.

Сархушликдан айтдики: «Энди йўқдур
Фарғона диёрида фараҳ».)

Фитрат домла: «Бизга тарихни ким ёзаркин?» – дея оғир кулиб қўйди...

* * *

Фитрат тарихини эсга олган Абдулла қиссасининг авжига сақлаб қўйилмиш саҳнадан энг охирги парчасини ўшанда айтгани йўқ.

Туни бўйи Шаҳрихондан арава чоптирган Ойхон пошша бомдодга азон айтилган чоғи Хўқанднинг атрофларига етиб келганди. У албатта амир ҳузурига етишиб: «Барча осийликда мен гуноҳкорман», – дея Фарғона хонаводасини сақлаб қолишга тиришади. Фақат унинг юраги негадир нотинч. Туниқ осмондаги булутли шафақ ичидан чиқиб

келаётган қуёш – арава чопиб борар экан – худди қонга булангану кесилган бошдек уфқ бўйлаб думалар, ундан осмон уза таралган нурлар эса тигига қон юққан қиличлардек Ойхон дилига ғашлик соларди. «Тезроқ!» Тезроқ!» – деб шошилтирарди у ўз аравакашини. Бир пайтлар у Хўқандга келин қилиб туширилганда бу кўчалардан шу каби абгору умидсиз аҳволда ўтиб борганди. Бир дарранданинг қўлидан бошқасининг ҳузурига... Мана, отаси турган Шайхон маҳалласини ҳам пастда қолдиришди. Ўрдага яқинлашиб боришар экан, думалаган қуёш ҳам деворлару тераклар ортида ғойиб бўлди. Тезроқ етиб бориши керак, тезроқ!

Уни аввал саройга қўйишмади. Сарбозларга қўлларидаги узукларини тарқатгач, «Фақат ҳарамингизга қўямиз», – деб ичкари киргазиб юборишди. Саройда Ойхон пошша билмаган йўлаги ё дарчаси йўқ эди. У ёнидаги Гулсум канизагини аравадан тушира солиб, саройдаги вазиятни билишга юборди, ўзи эса кўшклар билан уланган боғ орқали зангори кўшкка ўтиб кетмоқчи бўлди. Боғда гилослар қизариб, қон тусига кира бошлаган – ҳамма урушу жадал билан банд бўлиб, баргларнию меваларни чанг боса бошлаган, боғ чеккаларидаги гулзорларда эса гулларнинг баъзилари сўлиб, баъзилари қуриган эди...

«Қаровсиз қолиб кетди-я!» – деб ачинди Ойхон ва дарахт оралаб ўртадаги ҳовуз томон ўтди. Олдинда ҳавзи қулқулум, унинг ичидан эса дарахтлар орасидан кўринмаган қип-қизил офтоб қалқиб чиқди. Ойхоннинг кўзлари қамашди. Афтидан, ҳовузнинг нариги томонида бир қанча одам юмалаб ухлаб ётарди. «Дангаса боғбонлар боққа қараш ўрнига нас босиб ухлаб ётишибди-я! Сулаймон ўлди, девлар қутулди экан-да!» – дея уларга бақирмоқчи бўлиб яқинлашган Ойхон ҳовуз бўйида қонга буланиб, бетартиб ётган бошсиз эркагу аёл жисмларини кўрди-да: «Дод!» – дея ҳушсиз йиқилди...

Абдулла Фитрат домлага айтмаган парчани тасаввур этар экан, бир нарса қилиб Ойхонни шу ерда ушлаб қолса-ю, уни беҳол топган Гулсуму лашкар қушбегилар амир олдига олиб боришмаса деган хаёлда ўзини ушла-

ди. «Нега мен уларнинг ишларига аралаша бошладим? – деб сўроқлади у ўзини ўзи. – Ахир менинг ишим, тарихда ёзилганидек, бўлиб ўтган воқеаларни суратга тушириш, холос...» Лекин кўнгли унга қаршилиқ қилиб, Ойхонни қотил Амир Насруллоҳ қассобга кўрсатгиси келмас ва бунинг учун баҳоналар топишга ҳаракат қиларди. «Ажаб, қиссага эндигина киришганимда Амир Насруллоҳни улоқчи қилиб кўрсатишимдан мақсад шунинг ўзи эмасмиди? Охирига бориб улоқ кимга тегди, Амир Насруллоҳ баҳодирга... Нега энди фирромлик қиляпман?! Нима ўзгарди орада? Тарихми, талқинми, билганларимми, қаҳрамонларимми ё ўзим?! Нега Ойхонни қизгана бошладим мен?!» – деб ўйларди бетасалли Абдулла...

* * *

Ёшлигида Табриз ҳокими Муҳаммад Али Мирза Абдусамаднинг бир қулоғини кесиб ташлаганидан буён Абдусамад жаҳонгашта қачон қочиш кераклигини яхши ўзлаштириб олганди. Ҳиндистонда инглизлар давлат пулини ўмаргани учун бу юлғични қамашмоқчи бўлишганида у бир кечада ғойиб бўлган, Кобулда Дўст Муҳаммад-хоннинг қўли остида хизмат қилиб юрганида ҳам шоҳ уни хоинлик учун сиёсат қилиб кўзига мил торттирмоқчи бўлганида бундан хабар топган Абдусамад мол-мулкини ташлаб, аёл бурқасида Кобулдан Ҳиротга, ундан Бухорога қочган эди. Мана энди ҳам ўз Роҳиласию ўзи учун тўп милини тиллаю кумушга тўлдириб Хўқанд истилосида Бухоро аморатига қўшимча йигирмата замбарак қозонган эса-да, оғзига кафш билан урилганидан сўнг унинг кўнгли фўлғулада. Қочиш пайти келганмикан?

Бойлиги қўлидалигида – амир эса ўз галабасию Хўқанднинг минглар хонаводасининг қирғинидан маст, мана ўн кунки бўза ичиш билан машғуллиги пайтида Қашғар орқали қочсамикан? Аммо бу бойликларни у ўзи учун эмас, Бухородаги жононасию жажмани Роҳила учун олган эмасми?! Қандай қилиб ярим йўлдан қочсин? Йўқ! Бухорога қайтиши керак. У ерда Роҳиланинг отаси Эзра билан тил бириктириб амирни доғда қолдиради... Балки-

да, унинг уйида қамалиб ётган инглизлар билан бирга қочар?

Абдусамад уларни ўйладию акашак қариси қочолмаса керак деган фикрга келди. Уни бир амаллаб амирнинг ҳукмига тўғрилаш керак. Шунда Хоналисини кўндириш осонроқ бўлади...

Учраштирсамикан Абдулла Абдусамад ноибнию Ойхонпошшани? Баҳарҳол, Абдусамад Хонали дарвешни узоқ сўроқларга тутган, ҳар бир юборгану олган хатини кўздан кечирган, наҳотки, амир сезган нарсани қув Абдусамад англамаган бўлса?! Йўқ, бўлиши мумкин эмас! Лекин мантиқ бир томон, Абдулла бошқа томон бўлиб, Ойхонни Абдусамад айёрдан ҳам қизғанди-да, буларнинг Хўқанддан то Бухоро қадар йўл кечинмаларидан воз кечди. Эсида бор, бирор ҳафта бурун Хоналининг Жиззах чўлларида Ойхон ҳақидаги фикрларини тасаввур этганида у қисса охиrhoғида ўша ўйларни Ойхон ўйлари билан қўфиялаш тараддудида эди. Лекин энди унинг режалари тескариланди. На Жиззах чўллари, на Ойхон ўйлари, на Абдусамад шайтоннинг ҳаммага етувчи қўлларини ифодалайди у. Кўп бўлса: «Амир Насруллоҳхон Фарғонанинг неки ақлу заковат ё ҳусну латофат аҳли бўлса, барини оқ ўйлари ила кўчириб Хўқанд забт этилишининг ўн еттинчи куни Бухорога галаговдек ҳайдаб кетди. Хўқанд тахтига эса у Иброҳим Хаёл деган ношудроқ одамни ўтқазди», — деб ёзади.

Абдуллани ҳозир кўпроқ қизиқтирган одам иккита: Амир Насруллоҳхону Муборак...

* * *

Абдулла ҳануз Муборак муаммосини ҳал эта билганича йўқ. Ҳофиз айтмиш:

Ки кас накшуду накшояд ба ҳикмат ин муамморо

Ё:

Бирон-бир кимса ушбу муаммони ҳикмат ила на очган, на очади...

Бунга бошқа йўл керак... Абдулла фурсат топгачоқ яна чўнтагига қўл тиқиб Муборакдан қолган қоғозларни титкилар, бу йипранган қоғозлар орасида ўз саволу гумонларига жавоб топгудек калиту ишоралар изларди. Қоғозларнинг бирида Артур Коноллининг қамоқдан ёзган хатидан кўчирма келтирилган бўлиб, унда жумладан бундай дейиларди:

«Ўзбеклар аҳдга умуман вафо қилиш мақсадида битимлар тузиш одатига эга эмаслар. Шунинг учун, авваламбор, уларни ўз мажбуриятларига содиқ қолиши амри маҳол...» Бу жумладамикан ишора? Ўзбеклар белафзу бебурд бўлишса, бу дегани бошқалар ҳам улар билан муносабатда ёлғонни қурол қилиб олишини англатмаса керак?!

Ўзбекларга ишониб бўлмайди дейдиган бўлса, Хоналининг қироличаси Виктория охир-оқибат Амир Насруллоҳхонга мактуб ёзган экан-ку. Балки, Муборакнинг сирлари мана шу – Амир Насруллоҳ қўлига тегмай қолган хатга кўмилгандир?

«Ҳазрати Олия Қиролича Бухоро Амирига.

Виктория, Худо марҳамати ила Буюк Британия ва Ирландия Бирлашган Қиролиги Қироличаси, Дин муҳофазакори ва ҳок, ҳок, ҳок... Бухоро Амири Ҳазрати Олийларига – салом. Ушбу етиб маълум бўлсинки, Биз ўзимизнинг ишончли хизматкоримиз подполковник Штоддарт тарафидан улкан фараҳмандлик билан билдикки, Сиз Биз ила дўстона алоқалар ўрнатишга қарор қилибсиз, устига-устак, фараҳмандчилигимиз Сиздан бу хусусда ёзилган мактубингизни олгач янада ортди. Бунга мутаносиб равишда Ҳиндистонда жойлаштирилиб, зиммасига Бизнинг номимиздан Ҳиндистонга яқин ва пойтахтимиздан узоқ бўлган мамлакатлар хоқонларию шаҳзодалари билан алоқада бўлиш юклантирилган генерал-губернаторимизга Сизнинг ихтиёрингизга муносиб равишда иккала мамлакат орасида келишув ўрнатиш вазифаси буюрилди. Ундан ташқари, бу хусусда Сизга эзгу ниятларимизни билдиришда ва Сизни бу ниятларда ишонтиришда етарлича исбот-далолат етказилиши ҳам топширилди. Бироқ Бизга келган овозалар шуни кўрсатадики, ёвуз ниятли кимсалар Сизни Штоддарт чиндан ҳам Бизнинг хизмат-

корларимиздан бири эканлигида шубҳалантиришга тиришганлар ва унинг дўстона равишдаги вазифаларини бузиб кўрсатишга уринганлар, шу боис Штоддарт чиндан ҳам Бизнинг хизматкорларимиздан бири деб Сизни ишонтирамиз ва у Бухорога Бизнинг буйруғимизга биноан Сизга бўлган хурмату қизиқишимизни кўрсатиш ҳамда Ҳиндистондаги Бизнинг хизматкорларимизу Сизнинг мамлакатингиз орасида дўстона алоқалар ўрнатиш учун юборилган эди.

Умидимиз шулки, Биздан ушбу эътимоду дўстона муносабатга ишонч ҳосил қилган ҳолда хизматкоримиз Штоддартни Бизнинг ҳузуримизга қайтариб юборасиз, токи у Сизнинг ниятларингизни Бизга баён этгай ва келажакда Сизнинг ҳукмингиз остидаги мамлакат ила Бизнинг мамлакат ўртасидаги муносабатлар ҳамиша дўстона қолгай. Бизга маълум бўлишича, хизматкорларимиздан яна бири Конолли ҳам пойтахтингизга Сизнинг таклифингиз бўйича келган экан, ишонамизки, ниятимиздан огоҳ бўлиб, уни ҳам саройингиздан Бизнинг ҳузуримизга юборгайсиз, токи Штоддарт ила иккиси Сизнинг буйруғингизга биноан дўстона бирон мамлакатнинг чегараларига қадар хавфсизликда етказилгай. Хизматкорларимиз ҳузуримизга етиб, Сизнинг эсон-омонлигингиз ҳамда фаровонлигингиз ҳақидаги хабарни Бизга етказишганида Биз тўлиқ қаноат ҳосил қилурмиз.

Ва шу ила Сизга сидқидилдан алвидо дейишга ижозат:

Раббимизнинг 1842-нчи милоди, декабрь ойининг учинчи куни бизнинг Лондондаги саройимизда битилди.

(Имзо) Қиролича Виктория».

Буларнинг барини не мақсадда Абдуллага кўрсатишни истаган экан бадик тил Муборак? Аниқки, уни учратмаган тақдирда қиссага бу бебилиска инглизлар, балки-да, умуман киришмас эди. Ё қисса сўнгидан огоҳ бўлган Абдулла ўйин сўнгидан беҳабармикан? Атрофдаги жинқарчалар уни инглиз жосусига айлантиришяптмикан? Ана ўлимини кутаётган Фитрат домланинг бўйнига қўйилган айблар орасида «Британия жосуси» деган банд ҳам бор экан-ку!

«Ўлим мавсуми» демабмиди у. Абдулланинг шу топда мияси айниди. Қусган қозондек аллақайси саҳналар унга қулоқ солмасдан ўз-ўзича ич-ичидан биқир-биқир қайнаб чиқишяпти. Бир Дилшод деган шоиранинг баёзида ўқиган ҳикояси: Амир Умархон Ўратепани қаршилиқдан сўнг ахир истило қилганида булар кўрсатган қаршилиқ интиқомини олиб 1213 кишини дорга осганию 13 минг кишини сартопо яланг Фарғонага ҳайдагани. Булар орасида Сайид Ғози хожанинг бенаво оиласию вояга етмаган Ойхони ҳам «оқ уйли» қилиб саҳрога ҳайдалди. Бу дегани буларга етти йилга довури уй қуриш ижозати кесилган, ул муддат давомида яшаган ерлари оқ қапа бўлган. Кейинчалик бу қапастон бора-бора Шаҳрихонга айланган экан. Дилшоднинг ўзини эса бошқа уч нозанин ила Умархон ўз ҳарамига туширган, буларни ювинтириб, тарантириб, кийинтириб бирма-бир амирнинг ҳузурига киритишади. Хон Дилшоднинг шоиралигидан бохабар, уни синаб боқмоқчи бўлади. Миз устида турган анорга кўрсатиб:

– Бунга не дейибсан? – деб сўрайди.

Қони қайнаган Дилшод унга жавобан:

– Ичин қонга тўлдирибсан! – дейди.

Хон жаллод чақирмоқчи бўлади, лекин парда ортида бошига кундош тушишини пойлаб турган Моҳларойим чиқиб келиб орага тушади ва Дилшодни ғазабнок хон ўз саройидан қувади. Ўшанда Дилшод мана бу байтни айтган экан:

Умархон ном золим, номи шоир,

Чиройимиз кўруб ул бўлди жобир...

Қиссасининг қай бир қисмидан эди бу саҳна деб ўйлаётган чоғи бунисини бузиб бошқа саҳна миясини қўпорган ажирикдек чиқиб келади. Насруллоҳхон Хўқандни забт этгач Амир Умархону Моҳларойим йиллаб терган китобларнинг барини ёқишга буюрибди. Китоблар сарой кутубхонасидан ташқари итқитилиб улкан бир гулхан ёқилар экан, чеккада буларни кўриб турган Бухоро саройининг маликул-каломи Жунайдулло Ҳозиқ Амир Насруллоҳхонга яқинлашиб қуллуқ қилибди-да, китоблардан бирига ишора қилиб:

– Олампаноҳим, бир қошиқ қонимдан кечинг, бироқ манави «Девони махфий» кўп нодир ва ягона нусхададир. Амр этсалар, буни куйдиришмаса... – дебди.

– Нажас! – дебди амир Ҳозиққа учуқ кўзларини олай-тириб ва китобларни ёқаверишга имо қилибди. Ҳозиқ миқ этмай чеккага чиқибди.

Кечаси Хўқанднинг забт этилиши муносабати билан берилган зиёфати зафарнокда амир ўзининг маликул-каломига юзланиб:

– Ғалабамизга бир байт айт, – деб буюради.

Шунда Ҳозиқ:

Бурдий бар қади худ аз маломат,
Либосе то ба домани қиёмат...

(Тикдинг қаддинга либос – маломат,
Ечилмас либос то рўзи қиёмат...) –

дебди.

Насруллоҳоннинг ранги бўзариб: «Ҳукм!» – деб юборишига бир баҳя қолади. Буни сезган Ҳозиқ иссиқ жон тал-васасида бадиҳан мана бу байтни айтиб юборади:

Девонаро Худой нагирад ба ҳеч журм,
Шоҳ, чун зилли Худойи, ту ҳам магир...

(Девонани Худо гуноҳкор этмас,
Шоҳ, Худо кўлкаси, сен ҳам тегмагил...)

Ўшанда амир шоирига иноят этиб уни қўйиб юборган экан. Ҳозиқ ҳам дўстлари ёрдамида ҳамона Шаҳрисабзга қочибди. Бироқ қасоскор амир Бухорога қайтгач тўртта пир кўрмаган ўғрини ўртага солиб, буларни Шаҳрисабзга юборади ва бу бераҳм жаллодлар тун оғушида том тешиб, мавлононинг уч еридан қилич уриб ардоқли бошини пок танидан жудо қилиб, уни қопда Амир Насруллоҳга етка-задилар...

Ўлим мавсуми...

Қисса Абдулланинг хаёлида охирлагани сайин тобора унга ёқмаяпти. Попуклаб-гажимлаб кетмаса дегани. Одатда, авждан кейин фурумад келиб, унда чигаллар ёзилгич эди, мушкуллар осон бўларди. Бироқ атрофдаги ҳаёт (кошки, уни ҳаёт деб бўлса!) таъсирими – гираку ту-гунлар қайта боғланмоқда, аёндан ноаёнлар сони кўпайиб бормоқда. Қамоқ бошида, қиш куни бари оқу қораю аниқ-тиниқ эди. Ким дўст, ким душман...Бунисини ҳам Ҳофиз айтиб кетган экан:

Ки ишқ осон намуд аввал, вале афтод мушкилҳо...

(Ки ишқ осон кўринди аввал, вале тушди мушкуллар...)

Қумлоқлик Суннатнинг қораси ўчди, Винокуров ўзини отди, Муборак сирли равишда ғойиб бўлди, Тригулов, ниҳоят, ёрилди, Ойхоннинг гўёки ўз ниҳоясига етган умрини қайтадан Амир Насруллоҳу Абдусамад ноиб, Роҳилаку Хонали дарвешлар лойқалантирди. Ўтган кузак мўлжалланган асари қайда қолдию ҳозир ижирғанган, тоқатсиз миясида шакл қидирган бу тирик қисса қай аҳволда?..

Абдулланинг олдига Фитрат домла яқинлашди. У худди Абдулланинг фикрларидан бохабар бўлгандек:

– Абдуллажон, сиз учун бир ҳикоя сақлаб қўйганман, – деди. – Менинг салкам инглиз жосуси бўлишим ҳақида. Ҳеч кимга айтмай юрар эдим, энди сир сақлашнинг маъноси ҳам қолгани йўқ. Эртагами, индингами, бир ҳафта ё бир ойда баримизни отиб ташлашади...

Фитрат домла бошқаларнинг кўнглида беркитилган гапларнинг пўскалласини ошкор этишга ёшлигидан ўрганган эди. Аслида, Туркистонга янги адабиётни олиб кирган одам шу одам бўлади. Унинг «Сайҳа» деган шеърий тўплами кўтарган шов-шувни ундан кейинги биронта китоб кўтармаган. «Сайҳа»нинг шеърларини Абдулла ўспиринлигида яширинча кўчириб ёдлаб юрган... Мана энди ҳам ўлим ҳақидаги хуфёна фикрларни у дабдурустан очиб ташладию орадан сир кўтарилгандек бўлди: ҳада, эртагами, индингами, бир ҳафтадами ё бир ойда бу-

ларнинг барини отиб ташлашади, бироқ бу воқеликка, бу муқаррарликка ҳар кимнинг муносабати бошқача. Анқабой одамови бўлиб, малолатда фақат ўз хаёлларига чўмган, афтидан, у ўзининг «Илоҳий фожиа»сини битяпти. Фитрат домла эса гарддай бўлса-да суҳбатга мойил, гўёки ҳали ўйланмаган ёки айтилмаган фикрларини айтиб қолсаю улардан ҳам қутулса. Абдулла эса гириҳ қиссасини чўзиб, худди бидъатга берилгандек. Унинг наздида, бамисоли қиссани битирмагунича уни ҳеч ким бу дунёдан қўйиб юбормагудек...

Фитрат домла Абдулланинг ўйчан юзига зимдан боқди-да: «Айтсамми ё айтмасам?» – деган шубҳага бордими, кейин, балки-да, Абдулла учун бўлмаса-да, ўзи учун айтишга қарор қилди.

– 1919-инчи йилнинг кеч кузи эди. Мен Тошкентда «Хуррият» рўзномасини чиқариб юрган пайтим. Бир нима бўлдию мен махфий равишда Бухорога бориб келишимга тўғри келди. Афғон савдогарлари тўдасига улардан бири бўлиб қўшиладиган бўлдим. Бухорода бизнинг ишончли одамларимиздан бири Ҳайдархўжа Мирбадалов деган бир татар эди. У ўз пайтида Русия қўшинлари билан Бухорога таржимон сифатида келиб, Бухородан уйланиб, шаҳарда қолиб кетган эди. Унинг ўғли Олмонда ўқиб келган Искандар эса ташкилотимиз аъзоси эди.

Аввалига ўз ўйларига чалғиган Абдулла энди қизиқиш билан тинглай бошлади. Ҳойнаҳой, ҳойнаҳой – бу ҳикоя ҳам бир учи билан Тригуловнинг ҳикоясига тегиб кетмасин ҳали! Лекин Фитрат домла – косиб газани ила чарм кесгандек – бир текисда давом этарди:

– Карвонсаройда тўхталгач мен фурсат топиб уларнинг хонадонига яширинча етиб бордим. Билсам, уларнинг уйида нозикроқ бир меҳмон бор экан. Искандардан ким деб сўрасам, инглиз жосуси Фредерик Бейли дейди. «Унинг жосуслигини қаердан биласан?» – десам, «Билман-да», – дейди. Хулласи, ўша кеча Мирбадаловлар хонадонидида ош устида у инглиз билан танишдик. Рост, у ўзини жаноб Кастамуни, Австрия-Венгрия хонлигининг арнавутлариданман деб таништирди. Мен ҳам бунга жавобан ўзимни афғон тужжори Шероғахон деб билдирдим.

Гап ундан-бундан бўлди. Ўша пайт, билсангиз, мен «Хурият»да «Инглизлар ва Туркистон», «Шарқ сиёсати» деган мақолаларимни босган эдим, инглизларга мутлақ равишда қарши эдим. У арнаут сифатида негадир инглизларнинг Афғонистону Ҳиндистондаги сиёсати билан мендан қизиқар, ора-чура эса мени у-бу жойларда тўғрилаб ҳам қўярди. Мен эса кўнглимда тугилган бор гапларимин айтдим. «Ҳинд ихтилолчилари» гоёси ўшанда бошимда айланиб юрган эмасми, бу такаббур жанобга қараб Ҳиндистону Афғонистону Туркистон ўз-ўзларининг тақдирларини ўз-ўзлари ҳал қилишлари керак деган хулосага олиб бордим. Роса тортишдик ўшанда. Қизиқ, чекадан қараб ўтирган меҳмонлар арнауту афғон нечук бу қадар Бухоро устидан куюкишади деган фикрга борса ажаб эмасди...

Бу мунозарадан кейин жаноб Кастамуни билан яна учрашадиган бўлдик. Кейинги сафар у мени афғон бойларидан Аввал Нур дегани билан таништирадиган бўлди, мен ҳам шайтонлик қилиб Бухорода бир арнаут Хожа Қадарийни танирдим, юртдошингизга сизни йўлиқтирай дедим. Бейли юзаки сатҳда севинганини изҳор этган бўлса-да, аслида, баҳона топиб бу учрашувдан қочиши тайин эди. Айтган арнаутим бир пайтлар Туркиядан менга қўшилиб Бухорога келиб қолган бир дарвеш чол эди.

Лекин индинига, келишганимиздек, Назаров пассажида яккама-якка учрашдик. У бошиданоқ менга ёрилиб:

– Мен Британ зобитиман, бу ердан Машҳад орқали ватанимга қайтиш тараддудидаман, – деб айтди. – Сиз ақлли одам кўринасиз. Бухорони ҳам беш панжангиздек биларкансиз. Менга бир-иккита ишда баҳоли қудрат ёрдам бера олсангиз, менинг ҳам Афғонистонда сизга ёрдамим тегиб қолиши мумкин. – «Қани, нима экан униг эҳтиёжи», – дея унга қулоқ осдим. – Биринчиси – амир билан учрашув уюштириб бера оласизми? – деб сўради.

Мен сирымни очиб амирнинг энг ашаддий душманларидан эканлигимни ҳамда амир бу ердалигимни билиб қолгудек бўлса, қўл-оёғимни боғлаб, Минораи Калондан улоқтира олишини айтиб ўтирмадим-да, жўнгина:

– Мен майда савдогар бўлсам, амир қаёқдаю мен қаёқда? – деб қўя қолдим.

– Амир французчани биладими? – деб сўради у.

– Ҳа, – дедим мен, – айтишларича, у Русия чорининг пажлар корпусида ўқиган. У ерда эса фарангча ҳам ўргатишаркан.

– Майли, – деди у, – йўлини топармиз. Бошқа ишим эса Амир Насруллоҳ даврида Бухорога бизнинг иккита зобитимиз келган. Бирининг оти Штоддарт, бошқасининг оти Конолли бўлган.

– Хонали дарвешми? – деб сўрадим мен. У эса:

– Қаердан эшитгансан бунини? – деб кутилмаганда сенсирашга ўтди.

Аввалига жаҳлим чиқди, кейин ўйлаб боқсам – Истамбул туркларидек булар одамга ишона бошласа уни сенсирашга ўтишади. Ўзимни босдим-да:

– Китобларда ўқиганман, – дедим.

– Мен бу ердаги катта-катта жуҳудлар билан гаплашдим, бирининг оти Шир, бошқаси Галперан. Уларнинг айтишлари бўйича, Амир Насруллоҳхон буларни ўлдирмаган эмиш. Гўёки Штоддарт касал бўлиб, баданига сизлоғичлар тошиб кетиб ўз ўлими билан ўлган, Конолли эса амирнинг энг яқин маҳрамига айланиб, мусулмончилиқни қабул қилганмиш-да, амир уни хўқандлик бир нозанинга уйлантириб, ўзининг махфий маслаҳатчиси сифатида олиб қолган экан. Анавиларнинг айтишлари бўйича, Хоналиев деган болаларини ҳозир ҳам Бухорода топиш мумкин эмиш.

Мен бироз ҳайрон қолдим, чунки, билишимча, Амир Насруллоҳхон Хўқандни забт этиб қайтгач, тарихий манбаларга кўра, мелодий 1842-нчи йилнинг июнь ойида Штоддарт ва Коноллини Арк ўнгида ўлимга ҳукм этиб, бошларини танасидан жудо қилган. Рост, бирон-бир манбада бу ҳукмни ўз кўзи билан кўрган одамнинг кўрсатмаси йўқ, бари бировларнинг сўзларидан бу ҳикояни қайтаришган, холос...

– Қадыри, на выход! – деб ҳайқирди дўзах жинларининг палид овозлари худди шу маҳал...

Бу сафар уни қамоқдаги суроқхонага эмас, тепага НКВД биносига бошлаб кетишди ва унга айбнома ўқилган хонага – армани майор Аapresян хонасига олиб киришди. Хонада майор Аapresян билан Нурлин Тригулов ҳамда яна бир арманими, туркманбашара зобит ўтиришар эди. Бу қизғишроқ йўғон зобит Абдуллага кимнидир эслатар, лекин Абдулла бу кишини кимга ўхшатганини тезда тополмай тинчиб қўя қолди. Аapresян Абдуллага жойини кўрсатди-да, у ўтиргач, учинчи нотаниш улкану гўпсанги-роқ кишига имлади. Арманими туркмани ўрнидан туриб, радиодек бир жиҳоз олдиға ўтди-да, аллақандай тугмачасини босди. Хонада шиғирлаган шовқин оралаб таниш овоз демаса-да, таниш оҳанг: «Лекин индинга келишганимиздек Назаров пассажида яккама-якка учрашдик. У бошиданоқ менга ёрилиб: «Мен Британ зобитиман, бу ердан Машҳад орқали ватанимга қайтиш тараддудидаман», – деб айтди. «Сиз ақлли одам кўринасиз, Бухорони ҳам беш панжангиздек биларкансиз. Менга бир-икки ишда баҳоли қудрат ёрдам бера олсангиз...»

Шу ерда арманими, туркмани Аapresяннинг ишорасига бўйсуниб яна бир тугмани босган эди, шовқин ҳам, бу шовқин оралаб келган таниш овоз эмаса-да, таниш оҳанг узилди. Хонага сукут чўмди. Жазирама ёз куни. Хонани шафқатсиз қуёшдан оғир, тўлқин-тўлқин қилиб шимарилган оқ пардалар тўсиб турган эса-да, уларнинг кетида очиқ дарчадан узоқдаги радиокарнайнинг Совет халқию унинг доҳий раҳбари ўртоқ Сталинга олқишлари ва кетидан «Ўлим! Ўлим!» деган айюҳаннослар етиб келмоқда эди. Абдулла граммофонларнию радиоларни кўрган, бироқ овозни қамоқда ҳам ёзиб олувчи мана бундай жиҳоздан беҳабар эди. Бу шайтонларнинг кирдикорлари нима-ларга етмас экан?!

Аapresян маҳобат ила Абдуллага қаради. Бу қарашда «Баринг қўлимизда қўғирчоқсан!» деган маъно бор эди.

– Тушундингизми? – деб сўради Аapresян. – Биз баридан боҳабармиз. Инглиз жосуси Бейлининг Тошкентдаю Фарғонада, Чирчиқдаю Бухорода қилиб кетган ишларининг

бари ҳужжатланган. — У ўнгидаги семиз папкага қоғиб қўйди. — Унинг босмачилару жадидлар билан, контрреволюциячилару эсерлар билан учрашувлари бизга маълум. Мана энди, ўртоқ Қодирий, сизга келсак, — деб ўзгартирди у мавзунини баёнини қайта бошлагандек. — Сиз ўзингизни миллатчи деб фахрланасиз, биз билан ҳамкорлик қилишдан бош тортибсиз, — у маънодор равишда Тригуловга назар ташлади. — Лекин гражданин эмас, ёзувчи сифатида тасаввур қилиб боқинг: биз бу сассиқ чол Фитратнинг бўйнига ҳозиргина сизга айтган сўзларини қўямиз-да, бу сўзларни бизга оқизмай-томизмай ўзбек миллий адабиётининг фахри Абдулла Қодирий, қавс ичида Жулқунбой айтди деймиз. Рост-да, у сиздан бошқа биронта кимсага бу гапни айтмаган. Шундайми? Ана, бошида нима дебди? — Апресян яна арманими-туркманга имлади. Униси эса яна бир тугмачага босди. — Абдуллажон, сиз учун бир ҳикоя сақлаб қўйганман. Менинг салкам инглиз жосуси бўлишим ҳақида. Ҳеч кимга айтмай юрар эдим...

Яна имо ва вишиллашу таниш овоз яна ўчди.

— Бу ифво! — деди Абдулла зарда билан. — Мен Фитратга тушунтираман!

— Қаранг, ҳалигача сиз бизни камбаҳою арзонқўл тутасиз. Биз сизни энди омилкор Фитратингиз билан қўриштирмаймиз-да! Минг бир кеча фақат эртақда узлуксиз давом этади. Биз эса ҳикояга семиз нуқтани мана шу ерда қўя оламиз. Фитратнинг бузуқ онгида эса ўзбек миллий адабиётининг ифтихори Абдулла Жулқунбой — қавс ичида Қодирий — абадулабад арзон-гаров сотқину хоин бўлиб қолади. Бу гапни кенгроқ тарқатиш учун сассиқ чолни бирон йилга озод ҳам қилишимиз мумкин. Қармоғимизни узоқроқ ташлаб қўйиб деганларидек...

Абдулла буларнинг шайтонликларини билар, лекин ҳозир бу яккақош иблис олдида ўзини бир қадар йўқотиб қўйган эди. Толғин Абдулла бир нав руҳсизланиб фалажланди, чунки дунёда бир нарса устида куюкса — бу унинг йигитлик шаъни эди. Уни деб илк бор қамоққа тушди, уни деб ўзига ўшанда ўлим ҳукмини сўради. Лекин булар уни қўғирчоқдек қўл-оёғини танғиб, расво қилишадиган. Нима қилса экан?!

— Сиз ўзингизни тақдирлар тангриси, инсон руҳия-
тининг муҳандиси деб билгансиз-да, — давом этарди соф
ўзбек тилида формадаги бу шайтон. — Бизнинг асаримиз
кучлироқ чиқиб қолди-ку! — У яна маънодор қилиб Тригу-
ловга боқиб қўйди. — Одатда, биз «шиддату ҳиддат» шиори
остида ишлаймиз. Лекин сизга, Жулқунбой, қавс ичида
Абдулла Қодирий, ҳурматимиз улуғ бўлганидан, айтган-
ларимизни бироз ёлғизликда ўйлаб олишга вақт бериши-
миз мумкин. Нима деб ўйлайсизлар, ўртоқлар? — Аapresян
Тригулов билан учинчи одамга қаради. Улар ризолик
аломатида бош қоқишди. — Мана, демак, келишдик. Се-
зишимча, сизни яна бир майдароқ масала қийнаётгандек.
Бу одам ким экан деб ўйлаяпсиз, чоғи? — Аapresян қорама-
ғиз арманими-туркманга боқди. — Танишинг, бухоролик
ходимимиз ўртоқ Хоналиев...

Лаҳву лаиб

Абдуллани бу сафар якка хонага қамашди. У гужгон хаёлларидан қай бирига берилишини билмай саргаранг бўлиб қолганди. Фитрат домлани ўйласинми, ўзиними, Апресяну Тригуловларними ё Хоналиевни?! Қай биридан бошласа?! Бирининг ипини тортса – бошқаси чигаллашиб чиқиб келаяпти, шунда Абдулла барига «туф!» деди-да, хаёлларини эркин қўйиб юборди.

Жазирама ёз куни. Абдусамад тўпчибошининг қамоқ-хонаси дим. Ерга ётқизилган похолдан ажиналар кўтарилаётгандек буғ илонлаяпти. Учинчи кун ҳушига келмаётган қулғуна Штоддарт ора-чура қақраб кетган яра лаблари билан бир нарсаларни алағда пичирлаб қўяди. Бу пичирлашдан гоҳо «Дженни» деган сўзни демаса, бирон нарса англаб бўлмайди. Конолли унинг устидаги кийимларини ечиб, баданига тошиб кетган яраларини елпийди, артади, бироқ улардан оққан селми, йиринг тўхтамайди. Бугун эрталабдан қон аралаш келяпти. Нима касал экан бу? Бухороликларнинг риштаси деса – уларнинг оёқларида бўларди, бу ерда эса қуртлар Штоддартнинг баданига кириб кетишган. Коноллининг ўзи ҳам касал. Оёқларида мажол қолмаган. Боши тинимсиз айланади. Энди ёлғизликда ақлдан озмаса бўлгани...

Не ҳолга ташлаб қўйишди икки зобитини Уайтхолл қорғозбозлари. Қироличадан бир парча хатнинг ўзи кифоя эди: «Ҳа, булар мени хизматимдаги одамлар, уларни Бухорога мен юборганман!» Тамом-вассалом! Сансалар, мансалар қилишиб, ахир юборишгани йўқ. Бу икки зобитнинг хизмати яхши-ю, гардани оғир. Ўлиб кетмайдими улар! Хўрлиги келди шу ерда Коннолининг. Бутун умрини қиролича хизматига, Британия шавкатига бахш қилган, қироличаю Буюк Британиянинг жавоби эса бу ерда қуртлаш, чириш, ўлиш...

Шу пайт Штоддарт ҳушига келгандек бўлди.

– Артур! – деб яққол чақирди у.

– Чарлз, мен шу ерданман, – деб энгашди у томон Конолли.

– Артур, мени дуоларингда унутма... Дженни, синглим... – у бир нарса демоқчи бўлди-ю, боши шилқ этиб ёнга қайрилди.

– Чарлз, Чарлз, – деб уни ушлаб қолмоқчидек бақирди Конолли, лекин Штоддарт индамади. Конолли қулоғини унинг оғзига яқинлаштирди. Чарлз нафас олмас эди. Артур унинг бетига уриб боқди, кўкрагини босди. Йўқ, чолнинг юраги тўхтаб бўлганди. – Чарлз... Чарлз... – деб бирданига ўзини тўхтатолмай ҳўнграб йиғлаб юборди Конолли... – Мени кимга ташлаб кетаяпсан, ошна?..

У ер бағирлаб ўзини тўхтатолмас, бу элларда юриб йиққан барча хўрликлари худди шу ерга тўплангандек, юрагидан кўз ёш бўлиб оқа бошлади.

– Нима қилиб юрибмиз бу ерда, ошна?..

Йиғиси битиб, оғир хўрсинишларини ҳам енгач Конолли ташқарига қарата ҳайқира бошлади:

– Ўлдирдинг! Ўлдирдинг, аблаҳ, дўстимни ўлдирдинг! – У кўнглида тўпланган исёну нафратни бу инглизча ҳайқириқлар ила тўкиб бўлгач, шипдаги туйнук очилиб, аввалига тўпчибошининг бужур юзли укаси кўринди. У дод солганча мўрини ёпмай ташқарига югуриб кетди. Бироз вақт ўтгач Коноллининг туганмас куфру сўкинчларига Абдусамад ноибнинг ўзи, ёнида эса Эзра табиб югуриб келишди. Эзра табиб Бухорода энг яхши табиб ҳисобланар, Штоддартнинг ҳазил аралаш ибораси бўйича, у ҳатто «антимония» деган лотинча сўзни биларди...

Лекин энди ҳатто унинг антимониясидан нима фойда тегарди, Штоддарт ўлиб бўлди-ку... Абдусамад ноиб пастга ўзи тушгани йўқ, арқонда Эзра табибни туширишди, арқонни дарҳол тортиб олди. Бу баднамокас тепадан Эзранинг ҳаракатларини кузатиб, вақти-бевақт гап отиб қўярди.

Эзра ҳам Конолли қилиб бўлган нарсаларни бирма-бир бажариб чиқди: қулоғини Штоддартнинг оғиз-бурнига яқинлаштирди, қон томирини ушлаб боқди, юрагини тинглади, кўкрак қафасига икки кафти билан босиб боқди. Аммо ўликни тирилтириб бўлармиди?! Тепада одамлар тўпланишди. Эзра билан маслаҳатлашиб икки арқонда замбил туширишди. Эзра Конолли билан биргаликда

Штоддартнинг вазнсизлашган қуруқ майитини замбилга қўйишди-да, тепадагилар уни тортиб олишди.

Кейин Эзрага кишан билан бир кесим арқон ташлашди. У Коноллидан узр сўраб, кишанни инглизнинг оёғига солди-да, маҳбус қўлини арқон билан бўшроқ қилиб орқасига боғлади. Бошқа одам бўлганида, аксланган Конолли бу кишанни ўша одамнинг ўзига кийгазиб, уни гаровга оларди. Лекин бўштоброқ табибнинг хижолатланганини кўриб у шайтонга ҳай берди. Коноллининг оёқ-қўли боғлангач, замбил уни кўтаргани тушди. Тепада саккиз киши қўшилиб уни зўр-базўр туйнукка тортиб олишди. Энг сўнггида эса лўкдек олтита сарбоз Коноллини қуриқлаб, иккита қолгани бўшанг Эзрани арқонда тепага чиқаришди...

* * *

Шаҳар деворининг ташқарисида жойлашган руслар мозорига Штоддартни кўмиб келишгач, Абдусамад ноиб: «Расм-русумларингни қилавер, мендан нима керак бўлса, айтарсан!» – деб бироз вақтга Коноллини хоналарнинг бирида ўз ҳолига қўйди. Конолли ёлғизликда қай бир хаёлидан бошлашни билмай саросеб бўлиб ўтирарди. Штоддарт шаънига дуо ўқисамикан ё руслар мозорига қўйилган дўсти билан русча қилиб видолашсамикан – Абдусамаддан ароқ сўраб ичини ароққа тўлдирсами? Штоддартни бу ерда ташлаб, энди қай юз билан Англияга қайтади? Чарлзнинг суюкли синглиси Дженнига қай кўз билан қарайди?! Нега у ўзи ўлиб кетгани йўқ, шунда унинг бошига бу савдолар тушмасмиди! Бир кун ўз ўйларига жизғанақ бўлиб ўтирарди у, бироқ бирон хулосага келгани йўқ.

Эртаси Абдусамад ноиб очатқи Коноллини ўз олдига чақиртирди-да, сўроқ деса, сўроқ эмас, лекин шайтоний бир гапга торта бошлади.

– Сен, – деди у лунжини осилтириб, – Штоддартни заҳарлаб ўлдирдинг! Йўқса, биз уни қоқим-поқим қилиб тузатиб олардик! У шаҳодат келтириб мусулмонликка ўтган эди. Сенга бу ёқмади. Ким сени бу ерга юборди? – дея у ногаҳон ўшқира бошлади.

Қонолли аввалига бу телбанамо саволларга қарши ўзи бақирмоқчи бўлди, кейин эса суҳбатнинг турган-битгани ифво эканлигига тушуниб, ўзини босди.

– Бухоро амири Насруллоҳхон мени бу ерга таклиф этди, – деди у. – Жавобини ҳам унинг олдида бераман.

– Сен катта кетмагин, – деб ўдағайлади Абдусамад ноиб. – Штоддартни заҳарлаб ўлдирганингни мен амир-га етказишим биланоқ у сени ўлимга ҳукм қилади. Лекин мен хизматкорларинг орқали заҳарлаш хабарини Кобул-гаю Техронга, Деҳлигаю Лондонга етказаман. Сен махфий хатлар ёзган Тедду Шейлу аканг Қоноллига...

Қонолли бу мамлакатда ҳар бир расмий хат миршабу айғоқчилар томонидан ўқилишини билар, аммо унинг ишончли одамлари орқали махфий йўлда ёзилган хатлари ҳам олаоғиз Абдусамад томонидан ушланганини энди эшитаётган эди... Шайтонларнинг шайтони экан бу инглиз тузини еган жаҳонгашта!

– Қутулишнинг биттаю битта йўли бор, – деди бу тихир голибона. – Сен шаҳодат келтирасан, мен буни амирга етказаман, лекин умрингни сақлаб қолганим учун Англия банкида менинг номимга икки минг фунт пул ётқизишни талаб қилиб хат ёзасан. Айтганларимни ўйлаб ол! – буюрдими, таклиф қилди у ва хонада бетлари ботинқи Қонол-лининг бир ўзини қолдириб, ўзи тайсаллаганча ташқарига чиқиб кетди...

Абдулла ўз аҳволини ўйлашга тушди. Нима истаяпти ундан Апресян? Буларнинг ўйини нимада?! Ахир Абдулланинг хатти-ҳаракатларидан қатъи назар, улар айбномани чиқариб бўлишди-ку! Ёки айбномалари хомроқ бўлиб қолиб, буларга Абдулланинг ўз иқрори керакми?

Миллат дардида ёзган ёзувчи эканлигини у бўйнига олди. Майли, буни миллатчилик деб аташсин! Бунақада Шекспирам, Ҳофизам, Сервантесу Тагорлар ҳам – бари миллатчи. Ташкилотга аъзолигини исботлашга ҳаракат қилишди. Лекин ташкилотнинг ўзи бўлмаса, қандай қилиб йўқ ташкилотга Абдулла аъзо чиқсин?! Онда-сонда Дўрмондами ё Пушкин боғидаги гап-гаштакни ташкилот деб бўлмайдю!

Унда наҳорги ошни «Миллий иттиҳод», чойхона паловни «Миллий иттифоқ» деб аташ керак экан-да! «Ўғилча-мизни суннат қилаётган эдик, индинга саҳарда «Миллий иттиҳод»га марҳамат қиласизлар...»

Зинҳор, буларнинг ўйини йўқ айбни бўйнига олдириш эмас, буларнинг ўйини бировни бировга соттириш, ўзбекни ўзбекка, қозоқни қозоққа, ўрисни ўрисга, кейин эса бирини бирига қориштириш. Сотқинлар миллатини, хоинлар интернационалини, хиёнаткорлар башариятини қуриш... Булар Абдуллани синдиришса миллатни синдиришган бўлишади, одамзодни синдиришган бўлишади...

Даставвал не мақсадда ёзмоқчи бўлган эди ўз қиссасини Абдулла? Бир янги чўпчак, «Тоҳир-Зуҳра»нинг бир турини тўқимоқчи эмасмиди? Эмишки, одилу шоиртабиат Умархон овларни хушлармиш. Овларнинг бирида хон авлоди, саркардалардан бири Маҳмудбек тасодифан ўқ еб жон бераётганида подшоҳ унинг ёнига келиб, қонсираб ётган вазирининг бошини тиззасига қўярмиш-да, Маҳмудбек ҳолсизланиб:

– Амирим, жароҳатим оғир, энди бу дунёдан кўз юмсам керак. Сизга ботинган бир васиятим шуки, уйимда ёш, суюкли бир қизим бор. Уни ўз саройингизга, тарбиянгизга олинг, токи бизни боғлаб турган ришталаримиз узилмасин... – дейди ва жон беради.

Ўз дўстию вазирини улуғ шарафлар билан ерга кўмгач Умархон унинг васиятини бажо келтиради, Хонпошша исмли қизини ўз саройига олдириб, тўнғич хотини Нодирабегим тарбиясига топширади.

Орадан Умархоннинг дабдабали ҳаётига тўла бир неча йил ўтади. Кунора базм, мушоира, зиёфату чоғир кечалари. Майшату ишрат авжида. Кунларнинг бирида шундай майхўрликдан чиқиб келаётган ширакайф Умархон ҳарамига, Моҳларойим хонасига, кириб боради. Нодирабегим ўн-ўн икки яшар париваш бир қизга шеър ёдлатиб ўтирганмиш. Буларнинг икковлари ҳам амирни қаршилагани ўрниларидан туриб таъзим бажо келтирадилар. Умархон сархуш кўзларини олайтирганча бу навниҳол қизчанинг бениёз чиройига маҳлиё бўлиб қотиб қолади. Моҳларойим

амирни ўтиришга таклиф қилиб, қизга кетишга рухсат беради. Қиз кетгач, амир:

– Бул нечук қиз? – деб қақраган лабларини ялаб сўрайди.

– Наҳот, унут этсалар, – тоброқ жавоб беради Моҳларойим, – ахир бу қиз сизга раҳматли ақрабонгиз Маҳмудбек тарафидан васият қилинган ожизалари... Ҳазратим сарой ишларига банд бўлиб ҳарамларини унутса не ажаб...

– Офарин, – дейди амир, – бул қиз уч-тўрт йилдан кейин ҳусни камолда ягона ўлғай. Анда никоҳимга олурмен. – Ва бу байтни айтади:

Улки гулдур юзи, наргис каби кўзлари қийғоч,
Анга монанд эмас нодир суману моҳтоб йиғоч...

Ана ўшанда Нодира таҳаллусли Моҳларойим лабини қон тишлаганича бенаво қолади...

Бу «Тоҳир-Зухра» чўпчаги қанию ҳаёт турткилари остида унинг миясида ҳосил бўлаётган ҳозирги қисса қани?! Қайси тўхтамга келди у: ўз отаси, ўз оиласи, ўз севгилиси томонидан сотилган бечора бир аёлнинг фожиасига бориб тақалмадими?! Ойхоннинг кетсиз хиёнатлардан тўқилган ҳаётида (Умаршоҳнинг Моҳларойимнинг ғаддорликлари, Мадалихоннинг хиёнатпешалиги, Амир Насруллоҳоннинг сўнгги савдоси) миллатнинг аксини кўрмадими у?! Лекин қачон ва қай тарзда Ойхон пошшанинг фожеий умргузаронлиги, Фитрат домланинг кескир таъбирича, Абдулланинг ўз ҳаётига айланиб қолди? Айтарди-ку Абдулланинг отаси: «Ҳар хил хаёлларга берилавермагин, ўғлим, жин чалиб кетиши ҳеч гап эмас. Жинлар базми ҳақидаги ҳикоямни эсингдан чиқарма!» – деб. Онаси Жосиятбиби ҳам койигани-койиган эди: «Сан бола бир кун жинни бўмасанг, ўз бошийни йийсанўв!»

Гоголнинг ўз қўлёзмаларини ёқиб ташлаганини эслади у. Ёрдам бердими бу Гоголга?! Ақлдан оздирди, холос. НКВД Абдулланинг ҳам қўлёзмаларини ҳали ёқмаган бўлса, энди ёқар. Ёрдам берармикан буниси? Ахир васвасанинг ўзи қоғозда эмас, инсон юрагининг шуурининг ўртасида бўлса...

Бу қиссага тайёргарчилик асносида тазкираларнинг бирида Абдулланинг кўзи бир ривоятга тушган эди. Эмишки, бир подшоҳ ўзидан анча ёш қизга уйланган экан. Бир куни подшоҳ ўз овидан қайтса, уни кутиб олган хизматкор:

– Олампаноҳим, бир қошиқ қонимдан кечинг-у, бироқ бекамизнинг хатти-ҳаракатлари шубҳали, – дебди. – У ўз хонасида бир одам сиғадиган улкан сандиқ билан бирга қамалиб олган. Бу сандиқ бувингиздан қолган сандиқ. Бироқ бекамиз нима қилаётгани бизга ноаён...

– Унда бир қанча матоҳ сақланарди...

– Назаримда, сандиқда матоҳлардан кўпроқ нарса бўлса ажаб эмас, шоҳим...

Подшоҳ ёш хотинининг хонасига кириб борибди. Қараса, хонпошша сандиққа тикилиб хомуш ўтирган эмиш.

– Сандиқда нима бор? – деб сўрабди подшоҳ.

– Саволингиз хизматкорнинг шубҳаси туфайлими ё менга эътимодсизлигингизданми? – деб сўрабди хонпошша.

– Бу зое гапларга бормасдан, яхшиси, сандиқни очганинг осонроқ эмасми? – деб тоқатсизланибди подшоҳ.

– Йўқ, – дебди хонпошша.

– Қулфланганми? – деб суриштира бошлабди подшоҳ.

– Ҳа...

– Калити қаерда?

– Агарда хизматкордан воз кечсангиз калитини бераман, – деб гапни кесибди хонпошша.

Подшоҳ хизматкорини чақириб, уни ишидан озод этибди. Хонпошша калитни подшоҳга узатибдию ўзи ўкинч ила хонадан чиқиб кетибди.

Подшоҳ ёлғизликда узоқ ўйга толибди. Ахир тўрт қаролини чақириб, уларга сандиқни кўтартирибди-да, боғнинг бир чекасига олиб чиқиб, чуқур чоҳ ковлата, сандиқни ерга кўмдирибди.

Ортиқ бу гапга на подшоҳ, на хонпошша қайтишган экан...

Абдулла ўз пайти бу ривоятни бобларнинг бирига айлантirmoқчи бўлган эди. Энди асқотишини билмаган

экан. Ривоятни хаёлидан кечириб: «Мен ҳам қиссамни бору йўқ тилсимоти ила мана шу сандиқ каби кўмиб ташласам тузукроқ бўлмасмиди?» – деб ўйларди у. Энди сандиқ ўрнига унинг ўзини кўмишадиган кўринади...

Рус-тузем мактабидаги болалигидан бир саҳнани эслади Абдулла. Георгий Евстигнеевич эмас, балки Леонид Дмитриевич Пуговкин деган домла ўқитарди ўшанда. Бир куни у расм дарсига улкан тошойна кўтариб келган эди. Болалар ойнага қараб ўз аксларини чизишар эди. Нима бўлдию Леонид Дмитриевич дарсхонадан чиқиб кетди. Болалар бола эмасми, Акмалми ё яна бири: «Ойнанинг орқасида нима бор экан?» – деб бошларини суқишдию тик турган ойна лапанглаб олдинга эмас, тиркалган орқасига қараб қуладию чил-чил синди... Уни ушлаб қоламан деб ўрнидан сапчиган Абдулла сўнгги бор бу тошойнада ўз аксини кўрди-да, бу акс чил-парчин бўлган бўлакларнинг бирида қулоқ, бошқасида бўйин, учинчисида оғиз, яна бирида кўз бўлиб сочилди...

Ҳайратда қолган эди ўшанда Абдулла, сочма парчаларнинг жами барибир унинг ягона юзини сақлаб қолмоқчидек эди... Ваҳдат тажаллиси дегани шу экан-да... деб ўйларди у ҳозир...

Балки, анави саҳнани Бухорога кўчирсамикан? Ойхонни аркка кўчи ила олиб келган Насруллоҳхон Ойхон хонасига кириб борса-да, унинг улкан сандиқ ўнгида ўтирганидан бохабар, хонасига бостириб: «Калитни бер, қанжиқ!» – дея калитни хонпошшанинг нозик қўллари-дан юлиб олсаю сандиқни унинг олдида очса. Ваҳшат ила сандиқ ичига қараса-да, сандиқ ичида кўзи улкан тошойнага йўлиқиб, бу тошойнада ўзининг бадбуруш башарасинию учган бетларини кўрса... Жон ҳолатда яланг қиличи ила бу кўзгуни чопса, чопса, чопса... Чил-парчин сочилган бўлаклар эса унинг эмас, хомуш Ойхоннинг ёлғиз юзини акс эттиришса...

* * *

Ё буниси ҳам васваса эканми? Бориб-бориб яна отасининг ҳикоясини эслади Абдулла: «Мен базм бўлаётган майдон орқали ўтмоқчи бўлиб девор наҳрасидан ошиб

тушдим. Ўҳ-ҳў-ў-ў, майдон ичи кундузгидек ёруғ, дарахт шохларига чироқлар осилган, ерларга ипак гиламлар ёзилган. Бир чеккага катта оқ самоварлар қўйилган, бир тарафда катта қозонлар қурилган, жиз-биз давом этарди. Майдоннинг ўрта ерида юз чоғлик ёш-қари кишилар қуршалиб ўтириб, дутор, танбур, чилдирма, ногоралар чалиб базм қиларди.

Шу чоқда бир киши олдимга югурди ва базмдагиларга қичқириб:

– Мана, Ўсар ака ҳам келди! – деди.

Базмдагиларнинг ҳаммалари ҳам менга қарадилар.

– Келинг, келинг, Ўсар ака, поядан қутулдингизми? – дейишдилар.

Ўша онда уларга нима деб жавоб берганимни ҳозир эслаёлмайман, чунки жуда ҳам гарангсиган эдим.

Улар мени ўз ихтиёримга қўймай, судраб, тортиб тўрга чиқардилар. Одатда, мажлисга кириб ўлтиргандан кейин фотиҳа ўқилар эди. Бироқ уларнинг ҳар турли савол ва муомалалари билан овора бўлиб фотиҳа ўқиш ҳам ёдимдан чиққан. Бир оз эсимни йиғиб олгандан кейин мажлисдагиларни кўздан кечириб чиқдим. Кўпларини қайси жойдадир кўргандек бўламан... Аниқлаб қарасам, умримда кўрмаган-танишмаган ёт кишиларга ўхшайдилар. Фақат уларнинг мен билан худди танишларча муомала қилишлари, отимни атаб чақиришлари, қилган ишларимни сўраб, ҳатто бояги истак чалпиб юрганимни билишлари мени жуда ҳам ажабга қолдирган эди.

Орадан кимдир, билмадим, ғолибо мажлиснинг бошлиғи бўлса керак:

– Ўсар акамга дастурхон ёзилсин! – деди.

Тўрда ўтирганлардан яна бириси унга қарши чиқди:

– Илгари бир базм қилиб олайлик, сўнгра дастурхонга ҳаммамиз баравар қараймиз! – деди ва менга юзини ўгириб: – Сиз ҳам базмни соғиниб қолгандирсиз, илгари базм қилайлик-а? – деб сўради.

Менинг қорним оч бўлса ҳам, меҳмонлигим важҳидан унинг фикрига қўшилишдан бошқа чорам йўқ эди.

Созандалар созларини тўғрилай бошладилар. Созлардан танбур, дутор, ғижжак, рубоб, чанг, най ва даф каби-

лар менга таниш бўлса ҳам, яна мен кўрмаган ва билмаган бир қанча созлар ҳам бор эди. Созлар созландилар, бир хил босиқ оғир машқ чалина бошлади.

Машқ сиҳрлик эди... Мен ерга сингиб кетарлик даражада эзилмоқда, асирланмоқда, ичимдан бир тўлқин келиб ўзимни қаерга ураримни билмай энтикмакка бошладим. Созандалар ҳамон ҳалиги босиқ машқни секин-секин авжга чиқариб бордилар... Ахир чидаб туролмадим, пиқ-пиқ йиғлай бошладим. Нега ва нима учун йиғлар эдим, буни ўзим ҳам билмайман. Узоқ йиғладим. Ниҳоят, машқ битди. Битди, лекин мени ҳам ўзи билан бирга битирди. Икки тегирмон тоши орасида янчилган кишидек мажруҳ эдим. Қимир этгали мажолим йўқ эди. Кўзимни очдим. Мажлисдагиларнинг барчаси ҳам гўё бир кўздан менинг ҳолимга кулиб қараб турар эдилар. Мен ўз ҳолимдан уялиб ерга боқдим.

Созлар яна иккинчи машқни чалиш учун тайёрланар эдилар. Лекин мен ҳалигидек машқни эшитишдан безор бўлган эдим. Юрагим гуп-гуп уриб қолди. Боягидек машқдан яна бирини тингласам, эҳтимол, ажалимдан бурун ўлар, ер билан яксон бўлар эдим.

Иккинчи машқ бошланди. Машқ бошланиши билан бутун вужудимга ҳаёт суви югурди. Ўзимда аллақандай бир лаззат ҳис қилдим. Машқ ғоятда шодликли эди. Бу машққа не деб исм беришни билмайман.

Шу вақт ўртага ўн беш-ўн олти ёшлик бир қиз келиб кирди. Унинг сочлари жингила-жингила, юз ва кўзлари дўндуқ, устида яшил бахмалдан бурма қилиб тикилган чиройли делвагай кийими бор эди. Бир неча қадам чалишиб ўртада юрган эди, оёғидаги қўнғироқлари жинғираб кетди. Қиз машқ билан барабар ўйнай бошлади.

Машқ давом этар, гўё нафис соз товушининг ели ўйинчи қизни ғайриихтиёрий бир ҳаракатга келтирарди. Дунёга бир шодлик, бир руҳ ёғади, гўёки ўликлар тириларлар, ерлар силкинарлар, тоғ-тошлар куларлар, юлдузлар учарлар, дарахт шохлари титрагандек бўларлар.

Ахир шодликларим юрагимга сиғмади. Ўз эрким билан эмас, аллақандай бир куч ўтирган жойимдан турғузиб юборди. Қизнинг ёнига кириб мен ҳам ўйнаб кетдим.

Шундай, мен ўйнай бошладим. Нима бўлса ҳам қиз билан бирдек ўйнамоққа тиришаман. Қиз мен билан бир оз ўйнаб тургандан кейин ўртадан чиқиб бир четга кетди. Лекин мен ўйинни тўхтатмадим, тўхтатиш хотиримга ҳам келмаган эди. Кишилар қарс уриб турадилар ва мени масхаралагандек қийқириб, оғиз-бурунларини қийшайтирадилар, лекин мен уларга парво қилмай ўйинни давом эттираман...

Бир вақт алланарсага туртиниб ерга йиқилдим. Ўзимни ўнглаб олиб яна ўйинга ҳаракат қилган эдим, тагин муккамча йиқилдим.

Бир қанча вақтдан сўнг ўнгланиб ўрнимдан турдим ва кўзимни очиб теварагимга қарадим...

Орада на кишилар, на созлар ва на бошқалар – ҳеч ким, ҳеч гап йўқ!.. Қоп-қоронғи майдон, бир ариқ ичида турибман...»

Абдулланинг ҳозирги ҳолати ҳам Ўсар отанинг балчиқлой ичига ботаётганидан эмасми?..

* * *

Ёшлигида Абдулла тушларини ёзиб юарди. Кейин, оғир меҳнатдан сўнг қаттиқ ухлаганиданми, туш кўрмай қўйди ё кўрса-да, эсида турмайдиган бўлиб қолди. Бугун эса туши аввалига алғов-далғов, кейинига-чи?.. Тўхта, тўхта, нималарни кўрди ўзи у тушида? Тушнинг боши ҳеч қачон аниқ бўлмайди, сув ичида бирданига ўтми, балиқ лип этгандек бўладию нигоҳинг оқимга қадалади. Бу силлиқ оқимни орқага қайтиршга қанча уринмасин Абдулла ҳеч булоқ бошига ета олгани йўқ, лойқароқ хаёлларида Москва ҳаётию негадир умрига бир кириб, сўнг йўқ бўлиб кетган ётоқдошлари Серхий Бережною Серик Сактагановлар ғайбдан пайдо бўлармиш, у билан бирга улкан стадионда парад пайти майкачан ҳолатда акробатика машқларини қилишаётганмиш. Абдулла майдоннинг чими устида, буларнинг иккиси эса Абдулланинг икки кенг елкасига туриб олиб юқорида қонранг юлдузу ўроқ билан болға тутишганмиш. Иккиси баҳайбат эмасми, буларни ўз елкасида нечук кўтариб турганига ақли етмайди Абдулланинг.

Йўқ, оёқлари чимга ботгунча буларнинг иккиси ҳам икки елкадан сакраб туша, негадир бири Коноллига, бошқаси Штоддартга айланиб, биллур юлдузни Абдулланинг кўз ўнгиди парчалармиш, бири уни болға билан парчил қилаётса, иккинчиси ўроғи билан чимда бир нарсаларни ёза бошлармиш... Абдулла бундан бирон маъно чиқариб бўлгунча болға тутгани Винокуровга, ўроқчиси эса Тригуловга эврилиб, тўсатдан Абдуллани сони минг эл олдида сўроққа тута бошлармиш.

— Сен ёзувчимисан?

— Ҳа...

— Ўзингни яратгучи инсон деб ҳисоблайсанми?

— Ҳа...

— Йўқдан бор қилиб бировларнинг ҳаётини тўқийсанми?

— Ҳа...

— Бу тўқималарга ўзинг ҳам ишонасанми?

— Ҳа...

— Бу дунёда бирон нарсани изсиз қолмаслигини биласанми?

— Ҳа...

— Охиратга ишонасанми?

— Ҳа...

— Васваса деган нарсани биласанми?

— Ҳа...

— Тўқималарнинг охиратда келиб бўғзингга ёпишишидан қўрқмайсанми?

— ...

— Сен ўзингни кимга тенглаштирдинг?!

— ...

— Бунинг жазоси нималигини биласанми?!

— ...

— Мана сенга! — дея бу машҳаргоҳда ўроқ майса ўргандек бошини танасидан чирт этиб айиргач гурзига айланган болға думалаган бошнию бебош танани гумбирлатиб чим ерга киритиб юборса-я! Мункар-Накир экан-да булар...

Чим устида ташландиқ ҳолда майкачан ётса Абдулла, Москва осмондаги тўқима оқпар булутларданми, алла-

қаердан бу ерга мутлақо номуносиб гузал бир ўзбек аёли тушиб келармиш. Нотаниш деса, аёлнинг хатти-ҳаракатлари танишникидек, гўёки Абдулла аёлни таний олмаса-да, аёл Абдуллани яхши танийди.

– Мен сиз билан хайрлашгани келдим, – дейди у. Унинг сўзларида бу ҳаётда учрамайдиган, фақат китобларда йўлиқадиган аллақандай ширинлик борки, ўз-ўзидану ўзининг бу ҳолатидан уялган Абдулла: «Куму! ё Раъно шундай бўлишлари мумкин эди», – деб ўйлармиш.

– Қаёққа кетяпсиз? – деб ўз бесўнақайлигинию ноудда-буронлигини сезармиш Абдулла.

– Мени сиздан ажратишмоқчи... – Аёлнинг иболи сўзларида ўйноқилик деса, ўйноқилик эмас, гина деса, гина эмас, карашма ҳам тугул, балки енгилгина куюкишу озор бордек. – Эслаб турасизми? – деб сўрармиш у.

– Нимани? – деб сўрамоқчи бўлармиш Абдулла, лекин яна ўз қўполлигию дағаллигидан, аёл олдида майкачан ётганлигидан уялиб, индамасмиш.

– Майли, мен кетдим, бўлмаса, – деб беқарорликда ипак рўмолининг оқ попукларини тебратармиш у ва тахламлардан ярим парча қоғозни Абдуллага узатармиш. Бир дақиқага Абдулла ҳам ўзини йўқотиб, нима дейишинию нима қилишини билмай турса, орқадан кимнингдир қўли Абдулланинг елкасига тегармиш. Чўчиб ўгирилса, хотини Раҳбарбону:

– Бормайсизми? – деб алақандай майин бўшлиқ томон яна дастакми, гинами, рағбат ё алам билан – фақат аёллар барча ҳисларни бир сўзда тўплай оладиган тарзда ишора этармиш.

Абдулла у томон интилган ҳам эдики, уйғониб кетди. Узоқ вақт у тушининг мазмунию маъносию таъбирини ўйлаб ётди. Негадир Чўлпоннинг сатрлари эсига тушди:

Кет, эй шайтон, босирқадим... қўрқаман;
Кет-кет. Қилич синган, қалқон тешилган.
Кўрасанми? Мен эзилган, ётаман,
Устимга-да бало тоғи йиқилган.

Сўнгги нафас, охирги дам, эй малак,
Кел, бир қара, сўнгра йиқилсун фалак!

Ким экан тушига кирган у гўзал малак? Нималар ҳақида эди унинг оддий ва мафтункор гаплари? Абдуллага бир нарса қолдирибдими? Абдулла қараса, қўлида ярим парча Қўқон қоғози. У ўрнидан қалқиб қоғозга тикилдию лабларини пичирлатганча чиройли таниш арабий ёзувда ёзилган шеърни ўқиди:

Вой менга мен ёр тугул, ошиқлигимни топмасам,
Дил қатиқ, руҳ беқарор, ақл қасдидан ичмиш қасам.

Йўлга журъат этмайин, зулматга кўрсатмай қаром,
Русиёҳлик ичра кўлкамдек зиёдин тарқасам.

Ўзгалар ишқ ичра ҳижронда, аларга васл умед,
Ваҳки, навмидлик умедига мени қўймас расан.

Дўст эшитмас, кўр рақиб, соғарни ағдармиш сабо,
Ўз-ўзим гўё Ҳусанни мосуво этган Ҳасан.

Бу тамошо саҳнига беизну нокас Ойхондек
Борчаға бир ваъда не эрди дея дод айласам...

* * *

Ўша кундан бошлаб ҳеч бир васвасами, илҳомми, тахайюлми, тасаввур ортиқ келгани йўқ Абдулланинг хаёлига. Саратон чилласи чиққач, «кийик сувга сийди» деган кун бормасми, ундан кейин ёз довон ошиб, йил қиш томон думалай бошлайди. Абдулланинг юрагида ҳам бир нарса узилди. Ташқи дунёга кирган куз унинг қалбига ҳам кириб келдими, тиниқ сувга сариқ хазон қўнди...

Бир куни уни қамоқхонадаги сўроқхонага олиб боришди-да, ўзининг дажжолли Назир Тригуловга топширишди. «Нима битмаган иши қолибди унинг?» – деб ўйлаганди Абдулла, Тригулов ўзи овозини негадир пасайтириб Абдуллага:

– Ҳисобки, сен билан хайрлашгани чақирдим, – деди.

Шунда Абдулла Тригуловнинг ўнгида ўзининг семиз жинойи иши йўқлигига эътибор берди.

– Қаерга кетяп...сиз? – деб сохта қизиқиш билан сўради Абдулла.

– Мени сендан ажратишяпти, чамаси, – деди Тригулов.
– Кетсам керак. Ишингни Хоналиевга топширишса керак.
– Абдулла бу суҳбатни қачондир эшитгандек гарангсиб ўтирарди. Тригулов давом этиб: – Сен, Қодирий, Хоналиевдан хавфсирагин! – деб қолди.

Абдулла ҳеч нима демай Тригуловга ҳайрон боқди.

– Биз Бухорода бирга ишлаганмиз. Мен уни яхши биламан. Таги тоза эмас буларнинг.

Абдулла ғийбатни табиатан яхши кўрмасди. Дин ҳам айтиб қўйибди-ку – бировнинг гўштини еманг деб. Лекин Тригулов, Абдулланинг юзидаги ижирғаниш аломатлари-га қарамай, гапини давом эттираверди.

– Булар Амир Насруллоҳ давридан қолган бир оила. Амир Насруллоҳ Хўқандни забт этгач у ердан бир нозанинни гўёки ўз никоҳига олиб кетади-ю, аслида, Абдусамад ноиб қамоқхонасида ётган ёлғиз инглиз жосуси Артур Коноллига туҳфа қилиб узатади.

Ажаб, негадир бошқа пайт Абдулланинг бутун вужудини ром қилиб оладиган бу ҳикоя эндиликда унинг на кўнгли, на шуурида мароқ туғдирар, фақат биргина фикр: бу дажжоллар шоҳларни ҳам расвою беобрў қиладиган йиғинди гапларни анчадан бери териб юришар экан-да деган ҳайрат Абдулла онгида жиз этди.

– Бу ҳақда ҳеч ким билмаган. Конолли у нозанинни кўргач шаҳодат келтириб, Хонали деган исм остида Амир Насруллоҳнинг махфий маслаҳатчисига айланган. Булар иккиси тил бириктиришиб Абдусамад ноибни гумдон қилишган. Хоналиев ана ўша инглиз жосуси Артур Коноллининг невараси... Афсуски, вақтим етмади-да, мен унинг ўзини ҳам фош қилардим... – деб ўз иқрорини тутатди Тригулов.

Йўқ, бу гал Абдулла сепкилдор Тригуловга ишонмади. Буларнинг бари ёлғон! Буларнинг бари ўйин! Жинлар базми! Озодликда қолиб кетган қиссасида у қарияларга ишониб Ойхон Амир Насруллоҳни заҳарлаб ўлдирган деган хаёлга ҳам борган. Бироқ ушмундоғи Чўлпоннинг Зебиси Акбарали мингбошини ўлдиришидан бошқаси

эмасми дея бу фикридан қайтган эди. Йўқ, ҳеч қачон бахтли бўлмаган Ойхон! Бўлиши мумкин эмас! Бунинг Абдулла ўзининг ҳаётидан билади...

Ўша куни Ойхон уйқусидан эртароқ уйғонди. Тушига бир нарсани кирибдики, юраги ширин ачишганидан ҳозиргина кўрган туши томон талпинди-ю, лекин қанча уринмасин уни ҳеч эслолмади. Ётган ерида Ойхон бирма-бир атрофини эслади: ким ҳақида эди бу туш: отаси Ғози хожами, раҳматли онаси, Хўқанд саройидаги ҳаётими, Бухорога кўчирилишими, болаларими? Йўқ, буларнинг биронтаси юрагини жизиллатгани йўқ. Нима ҳақида эди бу аччиқ-чучук туш?

У ўрнидан турди-да, устига беқасам чопонини ёлиб ҳовлига чиқди. Ҳали ҳеч ким уйғонмаган, тўрт атроф қоронғу сукут. Пешайвоннинг бир чекасида турган обдастани олди-да, ток тагига панароқ жойга ўтиб таҳорат ушата бошлади. Шу пайт аксига олиб булутлар кетидан беҳаё оининг бепарда юзи чиқиб келса бўладими, Ойхон нигоҳини ўқтаб осмонга қараган эди, бир шингил юлдуз чаккаланиб унинг киприкларига томди. Йўғ-е, юзию киприкларидаги сув томчилари ой нурида шингил-шингил бўлиб жилваланарди. Ойхоннинг боши айланиб кетдию шу заҳоти у тунда кўрган тушини яққол эслади.

Ҳа-да, тушида у кузак токнинг бир қизғиш барги остида ёлғиз қолиб кетган қип-қирмизи сўнгги шингил узум бошчасини кўрармишю юраги энтикиб, уни узиб оламан дея аввал ишқомнинг пастак катагига оёқ қўйган эмиш, сўнг иккинчисига, кейин яна тепароқдагисига, ахир чўзилиб бояги ғужумчани узаман дермиш-у, оёғи остидаги бағоз қарс этиб синиб, Ойхон осмону фалақдан қаро ерга қулармиш.

Ер билан бир бўлиб ётса, аллакимнинг овози уни: «Ойхон! Ойхон!» — дея чорлармиш. Ким экан бу деб кўзини очса, қорачадан келган бир барно йигит, Сайид Қосимми деса — Сайид Қосим эмас, Муҳаммад Шариф оғасими ё Хонали дарвешми деса — улар ҳам эмас. Қорақош, қорақўз, орастагина мўйловли йигит унинг устида энгашиб, атиргул ҳиди келган рўмолчаси билан Ойхон манглайдаги терни артиб ўтирарди.

Ойхон аввалига чўчиди, «Ким экан бу номаҳрам?» — деган хаёлга борди, бироқ, қараса, йигитнинг хатти-ҳаракатида ҳеч қандай тажовузу рахна изи йўқ, аксинча, бутун сувратию сийратида аллақандай сокинлигу салимлик мавжуд эди. Негадир бехосдан бу йигитга Ойхоннинг ёрилгиси келди, юрак тубига тўпланган ҳаётининг лойқа қонларини тўкмоқчидек унга зорлик билан тикилди. Йигит ҳам камгапроқ кўринарди, у авайлаб Ойхоннинг пешонасини, яноқларини бояги атир ҳидли рўмолчаси билан артар, «Қўрқманг, мен сизга ёт эмасман...» — дегандек негадир маҳзун кўзларини унинг кўзларидан узмасди.

— Мени биласизми? — деб шивирлади Ойхон.

— Биламан, — деди йигит. — Барини биламан.

— Қаердаман? Бухородами? — деб сўради пошша.

Йигит бошини аста қоқди.

— Нима бўлди менга? Қуладимми?

Йигит ҳеч нарса демай Ойхоннинг яноқларини, иягини артди.

— Хон кўрмаса сизни... Чопиб ташлайди, — деди негадир Ойхон.

Йигит аста бош чайқади.

— Кенагас кундошим-чи, ер остида илон юрса сезади, — деб ётган ерида хавотирланди у.

Йигит яна бош чайқади.

Унинг камсўзлигида, тияноқлигида одамларга хос бўлмаган вазминлигу салобатни туйди Ойхон ва бирданига: «Осмондан тушган фаришта бўлмасин у!» — деган чўчқун хаёлга борди. Бироқ шу он унинг чаккаю иягини артаётган йигитнинг илиқ бармоғи ногаҳон аёлнинг лабига тегиб кетди.

— Қийнаманг ўзингизни, гапирманг! — демоқчи бўлди-ми бу йигит, лекин унинг юзида Ойхон бутун умрининг аксини кўргандек бўлди. Бу йигит чиндан ҳам барини билса керак. Нега индамаяпти у? Нега бошқаларга ўхшаб ўзини бемажол ётган аёл устига ташламайди, нега мажақламайди уни, пайҳон этмайди, топтамайди?!

Ойхоннинг кўзларидан ёш сирқиди. Йигит бир лаҳзага оғир хўрсиниб, бу ёшларни озод қўйди, артмади, худди: «Йиғла, йиғла, бечорам, кўнглингни бўшатиб ол...» — де-

гандек тинди. Ойхон лойқаланган кўзлари ила унинг кетидаги чексиз осмонни кўрдию ўзини ортиқ тутолмай ҳўнграб юборди. Кўнглидаги барча ҳўрликлари қалқди шу он. Умри бино бўлиб сополдек синган кўнглини биронта кимса: «Ҳолинг не кечди, эй банда?» – деб сўрамаганини эслади у, қор устида ялангоёқ турган қизу сочлари патила бўлиб зўрланган аёл, қўлдан-қўлга ўтган улоғу бахти қаро она – яна нималарни эсласин бу шўрпешона, нималарни титилиб кетган ичидан бу ўйчан йигитнинг ўнгига тўксин?!

Ўзини йиғидан тўхтатолмай Ойхон бошини чўккалаб ўтирган маъсум йигитнинг тиззалари томон бурди. Юзи йигитга тегдию юзига ўрган илиқ ҳовур узоқ болалигидаги унутилган хавфсизлигу сокинлик ҳиссини дафъатан уйғотди.

– Менга нима бўлади? – деб йигитнинг этагига кўмди ҳўл юзини Ойхон.

Айтсамикан унга йигит ё айтмаса? Нима қилади унинг тилка-пора бўлган кўнглини янада майдалаб, қийма қилиб? Йигит оғир ҳўрсинди. Унинг хаёлидан бирма-бир талайгина нарсалар ўтди.

Ёзнинг жавзо куни. Қоп-қора офтоб арши аълодаги қиёмига етганида Ойхоннинг жавроқи, жағи қаримас кундоши Кенагас бека ўз ғам-ғуссасига кўмилиб ўтирган пошшанинг тезда хон ҳузурига – дажжол Абдусамад ноибнинг чорбоғига боришини буюрди. Ойхон ўзининг бир парча кўлкасини судраганича эшик тагидаги шоҳаравага чиқиб борди. Ерга михдек қоқилаётган офтоб чачвон остидан ҳам Ойхоннинг икки миясини ўйиб чидамсиз оғриқ кўзғатарди. У аравага зўрға кўтарилиб олди-да, аравакаш йигитнинг сокин саломига алик ҳам олмай, димиққан қипқизил кажава ичига кириб борди. Арава силжиди. Ойхоннинг нафаси тобора қисила бошлади. Аввалига у бошидан чачвонини олиб ташлади, кейин ёқасидаги тугмани озод этди. Ёрдам бергани йўқ. Ҳаво етишмас эди унга.

Арава Аркнинг қия йўлагидан пастга тақир-туқур тушиб борар, унинг ҳар сакрашидан Ойхоннинг юраги тобора бетартиб ҳовлиқарди. Нега Хўқандда маргимуш топиб ўзини заҳарлаб ўлдирмади? Болаларини кўзи қиймадими

ўшанда? Бошқа шаҳзодалар шаҳид бўлган ерда бу икки норасидани сақлаб қолмоқчи бўлдими? Лекин сақлаши манави махлуққа уларнинг ем бўлиши учунмиди?! Нафаси сиқилиб кетяпти, ҳаво етишмаяпти унга... Аравада ўз хаёлларингга қовурилиб қамалиб ўтиришдан ёмонроқ нарса бормикан? Ҳа, Ойхоннинг ҳаёти...

Арава майдонга чиқиб бориб, негадир чапга – шаҳар томон бурилди. «Чорбоғлар, одатда, шаҳар чекасида бўлар эди», – деб ўйлади Ойхон, бироқ бу фикр ҳам унга на юпанч, на малҳам берди. Қуёш тиғига қарамасдан шаҳар кўчаларидан одам овозлари келарди: кими бақирган, кими чақирган. Бу соатда кўчага чиқиб нима қилишар экан булар? Аллаким узоқдан айронини мақтаб бозорга соларди. Ойхоннинг лаблари қақради. Тўхтатсами арава-ни? Қулоқ солармикан унга аравакаш йигит? Бояда унинг саломига алик ҳам олмаган эди, қасдини қилармикан? Ё анави махлуқдан қўрқса керак...

Ҳаво етишмаяпти унга, диққинафас бўлиб кетяпти у. Ё ташналикданми унинг тоқатсизлиги? Кўчадан аёл кулгиси келди. Бало борми бу бачкана ҳиринг-ҳирингга шу соатда?

«Буниси ҳечам меники эмас», – деб сохта нозланди бу овоз. Ойхоннинг ҳаддига ҳеч нарса сиғмасди. «Нима бу дунёда сеники экан?» – деб кесаткиси келди у овозини чиқариб, лекин мияси отилай деб бунга ҳам мажол топгани йўқ.

Арава кўчаю работлар бўйлаб чанг кўтарганча уни қаергадир олиб кетарди. Унинг ачишган димоғига чангнинг елими ёпишди. Бўғила бошлади у. Юзу бўйнини тер босди. Шу пайт ит ҳурди, бироқ арава шиддат билан олға силжиркан, қошиб арава кетидан югурган ит бирданига чийиллаб ғинғшидию жон талашида увиллаганча тобора олислашаётган ортда қолди. Босиб кетдими бечорани бу арава ғилдираги?! Ким билсин... Ё Ойхоннинг телбала-ган хаёлида турдими бу ғинғшишу бу чорасиз увиллаш, бу ёғини йигит айтмайди.

Етади. Қийналса-да, бўғилса-да, ҳавосиз қолса-да, кетаверсин бу аравада ўз ҳаёти бўйлаб Ойхон. Зинҳор уни Абдусамад дажжолнинг чорбоғига еткизмайлик. Зинҳор

уни бум-буш ҳовлида қалин соялик ток тагида эмас, тик қуёшга очиқ ялангликда юзу кўзи қонга буланган, оёғига кишан, бўйнига ағлал солинган дарвеш кутиб олмасин, зинҳор буларнинг ўнгига икки махлуқ чиқиб, бири бошқасига Ойхоннинг дарвешга ёзган хатларини узатмасин, зинҳор анави қассоб буларнинг барига бирваракайига: «Ҳукм! Қир буларнинг уруғини», — деганида ақлини йўқотган аёл нима қиларини билмасдан унинг оёғига ташланиб, чанг этикларига мажнунвашу онаизор ёшларини артмасин... Зинҳор, зинҳор, зинҳор...

Нега ҳам айтсин буларнинг барини йигит бу бечора аёлнинг қора кесак бўлиб кетган юрагини яна лўқ-лўқ оғриққа тўлдириб?! У томоғида туриб қолган оғирликни зўрға ютди-да, энгашиб аёлнинг пешонасидан бокирона ўчди..

— Сиз мени ҳеч кимга ташлаб кетмайсизми? — деб зорикди Ойхон. Йигит авайлаб Ойхоннинг юзида милтилаган ёшларни артди ва бош чайқади.

— Бу дунёда ҳеч кимим қолмади... — деб шивирлади у хиқ-хиқ нафасини ичига ютиб.

— Қандай қилиб ташлай? — деб бўғилди Абдулла. — Энди биз бирга...

Йўқ, бунисига ҳам ишонмади у. Айтмаганми Чўлпон:

Сочларини ўйнаб туриб эшитди

Ва дедиким: «Афсоналар беҳуда».

Бул сўзлари қулоғимга етишди:

«Оқдим, — деди, — қонли, зардобли сувда...»

Ҳаётнинг турган-битгани мана шу қонли, зардобли сув оқими... Фақат лип этиб унда ёрқин ойининг, Ойхоннинг акси милтирадию ўчди...

— Лекин ҳалиям кеч эмас... Булар ҳали совунимга кир ювишмабди, — деб ўз гапини давом этарди бу селобли ҳаётда анави қонхўр татар ва ўрнидан туриб, хаёлига ғарқ Абдуллага яқинлашди-да, унинг қулоғига: — Юр, сенга охирги саҳнани кўрсатай. Умрбод эсингда қолай! — дедию

ўзи биринчи бўлиб қамоқхона даҳлизига чиқди-да, у ердаги аскарни камералардан бирига юборгач Абдуллага: – Инжо биё! – деди.

Абдулла ўрнидан туриб, Тригуловга эргашди.

Тригулов уни уч камера нарилаб 38-инчи рақамли камерага олиб келди-да, ичкарига мўралайдиган тешикни очиб:

– Қара, – деди.

Абдулла тешикка энгашди. Камерада, қай кўз билан кўрсинки, ўртада важоҳат ила қизил соқолини силаб Журъат оқсоқол, унинг ёнида антиқа ҳикояларини сўзлаб беланги Муборак жуҳуд, буларга қулоқ осиб нуроний домла Косонию зукко профессор Засипкин, алпанг-талпанг Аббос Али Казвинию ажирвоқи Мулла Шибирғоний, бошқа бурчакда эса ўз қамоқ ўйинларини ўйнаб ўғриларнинг казоси, бўжамаюз Гена Ташкентскию унинг бўрсиқ шотирлари, бу жинлар базмининг орасида эса кўзойнак ортидаги равшан кўзларида ёш қалққан Абдулланинг қиёмат дўсти бечора шоир Абдулҳамид Чўлпон мўлтираб ўтирарди... Ё Муборак айтган мумлармиди булар?!

Лабларини қон қилиб тишлади ўшанда Абдулла...

Кет, эй шайтон, босирқадим... қўрқаман;
Кет-кет. Қилич синган, қалқон тешилган.
Кўрасанми? Мен эзилган, ётаман,
Устимга-да бало тоғи йиқилган.

Сўнгги нафас, охирги дам, эй малак,
Кел, бир қара, сўнгра йиқилсун фалак!

* * *

Қирғияк тушди ўлкага. Чўлпон айтмиш:

Куз чоғи... тупроқлар гезариб қолдилар,
Гезариб қолдилар куз чоғи тупроқлар.
Сўнг дамда япроқлар қизариб ёндилар,
Қизариб ёндилар сўнг дамда япроқлар.

Қарғалар боғларда қағлашиб қолдилар,
Билмадим, кимларнинг қисмати узилур?

Ёнғоққа ёпишиб бир чангал солдилар,
Билмадим, кимларнинг умиди йўқ бўлур?

Эй совуқ эллардан муз кийиб келганлар,
У қўпол тушингиз қорларда йўқ бўлсин!
Эй меним боғимдан мевамни тергонлар,
У қора бошингиз ерларга кўмулсун.

Билмадим, кимларнинг умиди йўқ бўлур?
Сўнг дамда япроқлар қизориб ёндилар.
Билмадим, кимларнинг қисмати узилур?
Куз чоғи... тупроқлар гезариб қолдилар...

Қанча бу шеърни ўзича шивирламасин Абдулла ундан янги-янги маънолар оқиб келаверар, ўша-ўша сатрларнинг ўрин алмашиши эса мазмунга мазмун қўшиб, бу қизарган япроқлару гезарган тупроқлар, қағлашган қарғалару муз кийиб келгонлар орасида бошни айлантирару йўқ бўлган умидлару узилган қисматлар қайғусини бахш этарди...

Куз кунларининг бирида уни яна қамоқдаги сўроқхонага етаклаб боришди-да, у ерда охирзамон дажжоли ўрнида Абдуллани арманими-туркман қиёфа Хоналиев қаршилаб олди.

– Тригулов қани деб ўйлаяпсизми, ўртоқ Қодирий? Ишдан ҳайдалди. Нимага дейсизми? Ишдаги сохтагарчиликлари учун... – Абдулла на севинишини, на ачинишини билмасди. Сохтакорлик учун ҳайдалган бўлса, демакки, буларнинг ишлари ҳам қайта кўриладиган экан-да... – Мен уни анчадан бери танирдим. Бухорода бирга ишлаганмиз. Ота-буваларини текшириб чиққанман.

Абдулла рус-тузем мактабида ўқиб юрганида унинг математика ўқитувчиси Фрол Ковалевский «дурная бесконечность» ёки «тентак бепоёнлик» ибораси билан болалар тасаввурини бир нав ром қилар, бир нав қўрқитарди. Ўсарга айланган отаси Қодир боғбоннинг жинлар базми-ни ҳар эшитганида Абдулла мана шу «тентак бепоёнлик»-ни эслайдиган бўлганди. «Ҳалқаи саросима» каби алвас-

тиларга ин бўлган бу «ганда беҳадлик» эндиликда Хоналиевнинг сўзларидан мўралаб турарди.

Тазкираларда ўқиган яна бир афандинамо ривоятни эслади шунда Абдулла. Дамашқми Бағдодга келган бир соддароқ қишлоқи умрида бу каби тумонот одамни кўрмаган эмасми: «Буларнинг орасида ўзимни йўқотиб қўйишим ҳеч гап эмас!» — дея оёғига эҳтиёт шарт қизил тасма боғлаб қўйибди. Кечаси карвонсаройда ухлаб ётса, ҳазилкаш бир одам бояги қизил тасмани қишлоқининг оёғидан ечиб бошқа бир келгиндининг оёғига боғлабди. Эрталаб содда қишлоқи уйғониб қараса, оёғида қизил тасма йўқ. Атрофига боқса — тасма бошқа бир одамнинг оёғига боғланган. Тура солиб унга ёпишармиш: «Сен — менсан! — дермиш. — Қара, оёғингга менинг қизил тасмам боғланган!» Кейин бир зумга ўйланиб: «Унда мен кимман?!» — деб гаранг қолган экан бу лақма қишлоқи... Булар бирига нисбатан ҳам шу ўйинни қилишаётгани йўқми?! Ундай деса, Абдулланинг ўзи ҳам худди шу аҳволда эмасми?!

— Унинг таги паст эди, — деб муттасил давом этарди Хоналиев. — Амир Насруллоҳ даврида Абдусамад шиа деган бир жаҳонгашта ўтган. Бу жаҳонгаштанинг Тирқул деган татар қули бўлган. Бу Тирқул Абдусамад шианинг Роҳила деган хотини билан ўйнашиб қўяди. Роҳила ҳомиладор бўлиб, сири очилай деганда булар биргалашиб Абдусамаднинг кирдикорларини амирга сотишади ва амир Абдусамад ноибни ўлимга ҳукм қилади. Мана шундай «мақто»нинг ўғли бўлади бу Тригулов, — деб якунлади у.

Бу сафар ҳам Абдулланинг чарчоқ, мудроқ онгини на бу ҳикоя, на Хоналиевнинг иштиёқи ўзига жалб этди. Хоналиевни тўхтатиб, унга: «Ўйин тугади, тасма ечилди, сенларни кузатган кўзгу синиб ерга кўмилди!» — демоқчи бўлди, кейин бунисига ҳам мажоли етмагандек, Хоналиевнинг нутқидан ягона ҳайрон қолдирган нарсда — ушбу арманими-туркманибашара девсифат одамнинг «мақто» деган сўзни билишида тўхтади. Чиндан ҳам буларни астойдил ўргатишади ўхшайди. Ким экан буларнинг домлалари? Журъат оқсоқолу профессор Засипкин, домла Косонию Муборак, Али Аббос Казвинию Мулла Ши-

бирғонийлармикан? Ё улар оддий хизматкорлармикан буларга? Унда буларнинг домлалари янада улуғроқ, янада муҳташамроқ, янада билимдонроқ кимса бўлиши керак... Ким экан у? Абдулла бирданига ўз хаёлидан ўзи қўрқиб кетди. «Астағфирилло! Астағфирилло! Астағфирилло!» – деди ичида уч карра.

Хоналиев эса ҳеч нарсани сезмагандек ўз гапида давом этарди.

– Мен сизга бир нарсани кўрсатай! Умрбод эсингизда қолсин!

Йўқ, Хоналиев Абдуллани қамоқхонадаги камераларнинг бирига бошлагани йўқ. У ўнгида турган семиз жиний ишдан бир қоғозни олди-да, Абдуллага узатди. Русча ёзилган бу қоғозни Абдулла ичида таржима қилиб ўқий бошлади:

«1932-нчи йилдан бошлаб у Япония фойдасига жосуслик амалиётларини бошлади, «С» номли агент орқали СССР Халқ Комиссарлари Кенгашидан махфий ахборотни етказа бошлади. Айни шу агентга у миллий республикаларда контрреволюцион ва миллатчи ташкилотларнинг вазияти ва ҳаракати ҳақидаги маълумотларни бера бошлади».

Абдулла эсанкираб қолди. Унинг саросимасини кўрган Хоналиев:

– Биласизми бу кимнинг иши? – деб сўради. Абдулла елка қисди. – Дўстингиз Чўлпоннинг! Бу дажжоллар ишларни сохталаштиришда шайтонни ҳам шогирд тутишган... Мана, ўқинг, уни қай ҳолатга солишган. – У яна бир қоғоз узатди.

Абдулла ёшлигидан таниш тиниқ ёзувга тикилди:

«Бу баёнот сўнгида шуни айтмоқчиманки, менинг хатоларим етарлича кўпдур. Улар билан курашиш лозим, ёлғиз менинг хатоларимни улар йўқ ва умуман бўлмаган ердан қидиришга ҳожат йўқ. Балки уларни ҳеч бир уринишсиз яққол кўринган жойидан қидириш керакдур, йўқса, бу ҳолатда уларни фош этувчилар ҳаракати ўзлари ҳавола бўлганларни алдашидан бошқа нарса эмас...»

«Булар Чўлпонни ўлса ҳам тушунишмайди!» – деб ўйлади ўзича Абдулла.

– Буни ҳам ўқинг, – деб Хоналиев Абдуллага яна бир парча Қўқон қоғозидан узатди. Яна ўша арабий таниш ҳуснихат.

«Ҳарамга ваҳший бўрон кириб келди, бир қанча жуфт тилла кўзалар ағдарилди, финжонлар чирсиллади... май тўкилди, обдонлар синди, косалар дарз кетди... Енгилишда ҳам енгишдагидек лаззат бор.

Енгилишдан туруб енгишга юрунг! Қанотларимиз қайрилди, чироқларимиз ўчди, қайғуларимиз синди, қоронғу йўлдан юрамиз, мақсаддан ҳануз дарак йўқ...»

Кейин эса яна бир ёзув: «Сенинг ошпоқ юзингни унутмоқ учун худди оқ юзли нозанин қоп-қора тўрниқоб киймоғи зарур. Сариқ дарё сувлари бўлакларга кесилган балик қонини ютмоқда...»

Абдулла бу сўзларни аллақачон битган қиссасига хотима деб тушунди...

Хотима

Ўша йил куз ўзгача ҳазинликда келди. Октябрнинг тўртинчи куни каллаи саҳарда таниш овоз Абдуллани уйғотди. Абдулла ҳорғин кўзларини очган эди — ўнгида қумлоқлик Суннат турибди.

— Ҳа, тинчликми? — деб юзини ювмаганидан салом бермасдан сўради Абдулла.

— Сиззи кутишвотти, — деди жўнгина анчадан бери кўринмай кетган эски шаҳарлик бу бола.

— Ким? — деб ўрнидан турди-да, устига ёпган кўк чопонини елкасига ташлади Абдулла.

— Чақиришвотти... — деб каловланди Суннат.

— Соат неча бўлди? — қизиқсинди Абдулла.

— Тўрми, беш бўса керағув, — деб меровланди Суннат.

— Сени юборишдими? — деб оёққа қалқди Абдулла.

— Хизмат-та, ока, — деб ўзини оқлагандек бўлди қумлоқлик аскар.

— От деса отасанми? — деб унинг елкасидаги милтиққа ишора қилди Абдулла.

Суннат индамади.

— Ювинишга қўясанми?

— Йўғ, кутишвотти, ока, тезроғ чиқинг...

— Бетаҳорат кетарканмиз-да...

— Билмадув. Тезроғ юрувринг.

Улар бирин-кетин қамоқхона даҳлизига чиқишди. Қамоқхонанинг ташқи эшиклари олдида ити ҳуркиган учтўрт аскар турарди. Бошқа камералардан ҳам маҳбусларнинг қоралари кўринди. Жинчироқда улкан пешона ярақ этди... Фитрат домла бўлса керак. Кейин узоқда кўзойнаклар ялтирагандек бўлди, ҳойнаҳой, Чўлпондир. Ғози Юнуснинг букчайган гардани, Анқабойнинг ғоз бўйни кўрингандек бўлди. Итлар ҳурар, буларни ҳайдаган аскарлар ҳайқирар, НКВД ҳовлисида эса «қора қузғун» машиналарининг қизитилаётган моторлари бу ғала-ғовурга аралашарди.

Ўзбекларнинг саҳарги ошларида шундай бир дам бор: биринчи меҳмонлар кириб келганида қоронғуда ҳамма жойни билмай типирчилаб қолади: ким қўлга сув бериш

учун човгумга югурган, ким сочиқ қидирган, ким ошпаз-ни огоҳ этиш учун ўчоққа чопган, ким самовардаги ўт-ни олдиришга ошиққан... Лекин қайси ошга кетяпти булар?..

Абдулла ҳовлига чиққач осмонга бир қаради. Мезон осмонини қора булутлар босган, бироқ Чимён тарафдан келаётган шамол ҳиддати ила бу қават-қават булутлар лаҳза-лаҳза очилиб қолар ва барг остидан сўнгги қирмиз-ка шингили потрагандек орада осуда юлдузлар ғужуми йилтирар эди. Кўзни ачиштирувчи армон билан токини эслади Абдулла, сарғиш ва илиқ юлдуз шингилларига ўхшаган, шапалоқ-шапалоқ барг остида яшириниб ётган сўнгги ғужанакларни...

– Давай быстрее в машину! – деб қўпол ўрисчага ўтиб ўшқирди кетидан қумлоқлик қоровул Суннат. Абдулла бу очиқ кузак ҳаводан чуқур нафас олиб, «қора қузғун» ичига чиқди. Машинанинг темир ўтирғичида Фитрату Чўлпон, Берегину Анқабойлар ўтирарди. Разм солиб боқса – буларнинг орасида оқ халатида ажралиб қамоқ сартароши Моше ако ҳам бор эди. «Наҳотки, отиш олдидан ҳам соч-соқолларини қиртишлашса?» – деб бехосдан ўйлади Абдулла. Бироқ диққатлироқ боқса – Мошенинг ҳам қўлларида кишан. Энди у на пишиллар, на вишшиллар, на шивирлар – хомуш ўтирарди. Абдулла ичкарига Чўлпон томон ўтиб борар экан, унга тиззаси ила теккан заҳоти Моше сартарош Абдуллага қараб синиқ бир овозда: «Безни ҳам ўюн қилешде», – деб қўя қолди. Абдулла жавобан: «Бу ёғига қамоқни ҳам ғумай билан ажириқ босар эканда!» – дедию далда бергандек унинг қўлини қисди, кейин бориб қўллари кишанда Чўлпон билан қучоқлашди. Чўлпоннинг юмалоқ кўзойнаклари остидан кўз ёшлар тўхтамай оқарди.

– Йиғлоқи шоирим, – деб кўксини кўксига босди Абдулла.

– Фахрим, ботирим, – деб тўхтатолмасди ўзини Чўлпон...

«Қора қузғун» эшиклари шарақлаб ёпилди. Булар ўтиришди. Машина қўзғалди. Булар бир-бирининг занжир-банд қўлини маҳкам ушлаб ўтиришарди.

Абдулла Фитрат домлага юзланди:

— Домла, улар... — деб бошлаган ҳам эдики, Фитрат домла:

— Биламан, мен уларга ҳеч қачон ишонмаганман. Улар бу ўйинни баримизга қилишган, — дея Абдуллани тинчлантирди. Абдулла енгил тортди. Машина дарвозадан кўчага чиқди, чоғи, янги шаҳарнинг асфальт йўллари бўйлаб тўхтамай физилларди. Ҳамма қаерга кетаётганини билар, шунинг учун ҳам ўз ўйларига фарқ ўтирарди. Узоқ вақт машина ичида сукут ҳукм сурди.

Кейин Абдулла Чўлпон томон энгашди-да:

— Негадир бугун токимни эсладим. Ишқому истакларни, япроғу шингилларни, — деб шивирлади.

Чўлпон бунга жавобан ўйчан ва оғир нафас олди-да, лаб учида пичирлай бошлади:

Эрта саҳарларда тонг шабодаси
Ўрик гулларини ўпиб ўтгандир.
Мени ҳам ўпмасин «жувон ўлгур» деб
Шафтоли япроғи юз беркитгандир.

Сўртақлар юзига чўзилган Зангбу
Қиз Япроқхонни уйғотиб олиб,
Ясан-тусанига эрта-кеч бошлар,
Билган ҳунарини ўртага ташлар.
Япроқхон ингичка гажаклар солиб,
Онаси ёнида қийшанглаб турар,
Ўтган-кетганларни кўнглидан урар...

Шу ерда унга Абдулла қўшилди ва булар жўровоз бўлиб овоз чиқаришди:

Бечора Япроқхон тортиб олиниб,
Қиймали гўшт билан қозонга тушса,
Каварток севганлар қатор туришса,
Зангбунинг аҳволи нима бўлди денг...

Буларга Фитрат домлаю Анқабой қўшилишди:

Бирининг тўйига карнай чалиниб,
Йигитлар куёвни олиб келганда
Бирининг борлиги қайнар қозонда,
Шуни, эй ғофиллар, эсга бир олинг.

Буларнинг овозлари энди гулдурос янграр, ғизиллаб кетаётган машина кабинасидан милтиқ қўндоғининг темирга тақ-тақ ургани эшитилар, лекин шеър тобора авжига чиқиб борар эди.

Ўткан шабодани ўпкан булбуллар
Гулдан бошқасини ўйламаслармиш
Шу қадар таъсирли, буралма тиллар
Гулдан ўзга бир сўз сўзламаслармиш...

Абдулланинг бир елкасида Фитрат, бир елкасида Чўлпон, буларнинг кўзларидан кеч кузга қолиб кетган узум шингилларидек дув-дув ёшлар оқар, бироқ бу ёшлар ўлим қўрқинчи эмас, ҳаёт завқи ёшлари эди.

Шабода ўзи ҳам бугун бир ўпиш
Берган япроғини эртага ташлаб,
Бошқа япроқларга хушомад бошлаб
Вафонинг расмини бузиб ўйнармиш...

«Қора қузғун» ичи қуш ғаласининг қиш олдидан ҳавога қалқиб, сўнгги ғала-ғовурига фарқ бўлишини эслатарди. Оддий шеър энди қуш тилига, миллат онгига, юрт қайғусига айланиб борарди. Машина бирданига ғийқ этиб тўхтади. Булар ўтирган ерларидан отилган қушлардек тапур-тупур қулашди. Ташқарида итлар ҳурди, занжирлар шарақлади, аскарлар ҳайқирди. Лекин Чўлпоннинг танг овози шеърни давом эттирарди:

«Япроқнинг қисмати тўкилиб сўлиш», –
Деганлар шуни ҳам англасинларким,
Турмуш, ҳаёт деган қудратли ҳоким
Минг турли қонунлар тузиб ўйнармиш...

«Қора қузғун» ичидан озод ҳавога чиқиб борар экан:
«Аттанг, – деб ўйлади Абдулла, – бари битди, қисса битгани йўқ...»

**«AKADEMNASHR» НАШРИЁТ МАТБАА-МАРКАЗИ
ТАҚДИМ ЭТАДИ:**

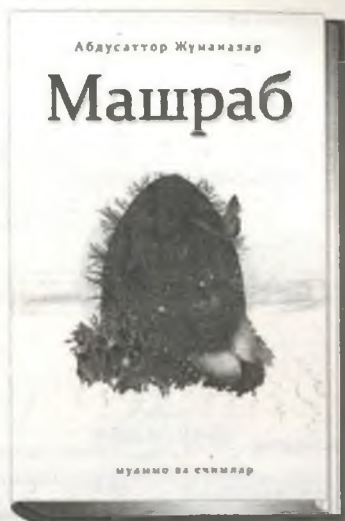

**ЧЎЛПОН «АСАРЛАР»
(IV жилдлик)**

Чўлпон асарларининг ушбу тўрт жилдлиги унинг барча жанрлардаги ижодини ўз ичига олган бўлиб, биринчи жилдда шеърий асарлари, иккинчи жилдда насрий асарлари, учинчи жилдда драматик асарлари, тўртинчи жилдда публицистик асарлари жамланган.

Китоблар қаттиқ муқовада, 60х84 1/16 бичимда, 1500 дондан чоп этилган.

I жилд 368 бет, II жилд 376 бет, III жилд 544 бет, IV жилд 320 бетлик ҳажмга эга.

Абдусаттор ЖУМАНАЗАР
«МАШРАБ»
(муаммо ва ечимлар)

Мумтоз адабиётимизнинг атоқли вакили Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижоди тўғрисида кўплаб тадқиқотлар амалга оширилганига қарамай, мазкур мавзу юзасидан ҳозиргача мунозаралар тўхтагани йўқ. Сўнгги қизгин баҳслар 2010 йил сентябрь ва 2011 йил август оралигида бўлиб ўтди. Ушбу мунозаралар ўзбекнинг суюкли ва машҳур шоири Бобораҳим Машраб ҳаёти тарихига баъзи қимматли маълумотларни олиб кирди. Рузубой охунд тарих саҳнасида Машраби Соний (Иккинчи Машраб) номи билан бутунлай ёрқин қиёфада пайдо бўлди.

Ушбу китобдаги маълумотлар ўзагини муаллифнинг 2010–2011 йилларда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида чоп қилиб борилган «Мабдаи нур» асари муаллифи муаммосини ёритишга бағишланган мақолалари ташкил этади. Ўқувчи улар қаторида бирламчи манбалар асосида тайёрланган ва илк бор илмий муомалага киритилаётган янги қизиқарли маълумотлар билан танишади.

Муқоваси: қаттиқ, ҳажми: 224 бет, бичими: 84x108 1/32, адади: 1000 нусха.

Абдусаттор ЖУМАНАЗАР
«BAKHSHUVOR»
(Ҳаммаси Сӯфи Оллоёр ҳақида)

Ушбу китобда аجدодларимиз томонидан ёзиб қолдирилган манбаларга таянилган ҳолда маданий-маърифий ўтмишимизнинг янги саҳифалари ёритилади. Нақшбандия тариқатининг дунёга машҳур тармоғи вакиллари Муҳаммад Зоҳид Вахшуворий, Дарвеш Муҳаммад Вахшуворий, Сӯфи Оллоёр сингари алломалар ҳаёти, ижоди ва улар иштирок этган воқеалар қизиқарли тарзда ҳикоя қилинади. «Насамат ул-қудс», «Зубдат ул-мақомот», «Тухфат ул-аҳбоб», «Маҳазин ут-тақво», «Тазкирани нақшбандия» сингари бир қанча бирламчи манбалар ва тарихий ҳужжатлардан олинган мавзуга оид айрим ахборотлар илк бор илмий муомалага киритилаётир. Китоб «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», «Ватанпарвар», «Чағониён» газеталари ва турли илмий тўпламларда эълон қилинган мақолалар асосида шаклланган. Асар негизини қадимги Чағаниён вилояти, Вахшувор қишлоғи тарихи билан боглиқ маълумотлар ташкил қилади.

Муқоваси: юмшоқ, ҳажми: 256 бет, бичими: 84x108 1/32, адади: 1000 нусха.

Адабий-бадний нашр

Абдуҳамид Исмоил

ЖИНЛАР БАЗМИ ЁХУД КАТТА ЎЙИН

Роман

Муҳаррир: Абдулла ШАРОПОВ
Бадий муҳаррир: Баҳриддин БОЗОРОВ
Техник муҳаррир: Дилшод НАЗАРОВ
Саҳифаловчи: Иномжон ЎСАРОВ
Мусаҳҳиҳ: Отабек БОҒИЕВ

Нашриёт лицензияси: АИ №134, 27.04.2009

Теришга берилди: 05.09.2016 й.

Босишга рухсат этилди: 27.11.2016 й.

Офсет қоғози. Қоғоз бичими: 84x108 $\frac{1}{32}$.

Schoolbook гарнитураси. Офсет босма.

Ҳисоб-нашриёт т.: 17,5. Шартли б.т.: 21,84.

Адади: 1000 нусха.

Буюртма № 104

«AKADEMNASHR» нашриётида нашрга тайёрланди ва чоп этилди.
100156, Тошкент шаҳри Чилонзор тумани 20^А-мавзе 42-уй.

Тел.: (+99871) 217-16-77

e-mail: info@akademnashr.uz

web: www.akademnashr.uz

«BUSINESS PRINT» MCHJ босмахонасида чоп этилди.

Тошкент шаҳри Сугалли ота кўчаси 5-уй.

14000

ISBN 978-9943-4729-6-9

9 789943 472969